

ΣΠΥΡΟΜΙΛΙΟΥ

ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

ΤΗΣ

ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ

ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

1825 - 1826

ΕΚΔΙΔΟΝΤΑΙ ΥΠΟ **ΙΩ. ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ**
ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΗ ΧΟΡΗΓΙΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ **ΕΜ. Α. ΜΠΕΝΑΚΗ**

ΕΙΣ ΤΙΜΗΝ ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ
ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ ΤΗΣ ΗΡΩΪΚΗΣ ΦΡΟΥΡΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ - 1926

Πίνακας περιεχομένων

ΣΠΥΡΟΜΙΛΙΟΣ (ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ).....	3
ΔΕΙΓΜΑ ΓΡΑΦΗΣ.....	25
ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ Π ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1825 - Π ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1826.....	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ Μάρτιος - Άπρίλιος 1825.....	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ Έως τέλη Μαΐου 1825.....	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ Μήνας Ίούνιος 1825.....	44
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ Μήνας Ίούλιος 1825.....	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ Αύγουστος 1825.....	78
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ Σεπτέμβριος 1825.....	89
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ Οκτώβριος 1825.....	101
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓΔΟΟΝ Νοέμβριος και Δεκέμβριος 1825.....	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΑΤΟΝ Ίανουάριος και Φεβρουάριος 1826.....	117
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ Μάρτιος και Άπρίλιος 1826.....	134
ΟΝΟΜΑΣΙΑΙ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ.....	158

ΣΠΥΡΟΜΙΛΙΟΣ (ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ)

Ὁ Σπῦρος ἢ Σπυρίδων Μήλιος (1800-1880), γνωστός καὶ ὡς Σπυρομίλιος

Ὁ Σπυρομίλιος ἐγεννήθη εἰς τὸ χωρίον Χειμάρρα τῆς περιωνύμου ἑλληναλβανικῆς ἡμιαυτονόμου πολιτείας τῆς Ἡπείρου κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1800¹. Ὁ πατὴρ του ὠνομάζετο Μίλιος (Μιχάλης), ἡ δὲ μήτηρ του Μαρία θυγάτηρ Ἀνδρέου Βάρφη στρατιωτικοῦ ἐν Νεαπόλει. Τὸ 1810 ὁ πάππος του Γιάννης Σπῦρος², ὑπηρετῶν εἰς τὸ

- 1 «Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» Παρίσιοι, 1806. σ. 864. (Εἰδήσεις δοθεῖσαι ὑπὸ τῆς οἰκογενείας τοῦ Σπυρομιλίου ζῶντος,) «Καὶ σημεῖωμα Ζώτου Μολοσσού. Ἐν στρατιωτ. καταλόγῳ τοῦ 1800 ὁ Σπυρομίλιος φέρεται ἐτῶν 61.
- 2 Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Julius Michael Millingen (σ. 209, βλ. τὸν τίτλον τοῦ ἔργου κατωτέρω σ. ιά) γράφει ὅτι ἦτο θεῖος του. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ πολιτικὸν φυλλάδιον *Grece-Le gal Calergi, ou les prisons de spiromilios .... par 1 ... Vlassis, Paris, 1860*, τὸ ὁποῖον ἐγράφη ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ Σπυρομιλίου, λέγεται ὅτι ὄχι ὁ πάππος ἀλλ' ὁ θεῖος ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς Νεάπολιν. Τὸ ἔτος τῆς γεννήσεώς του βεβαιοῦται καὶ ὑπὸ τοῦ Βλάση. Κατὰ τὸν αὐτὸν ὁ θεῖος τοῦ Σπυρομιλίου ἦτο Φιλικὸς κατηχηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἄριστ.

βασίλειον τῆς Νεαπόλεως ὡς συνταγματάρχης τοῦ Ἑλληναλβανικοῦ τάγματος τοῦ λεγομένου τῶν Μακεδόνων (Brigata Macedone) ἐκάλεσε τὸν ἐνδεκαετῆ ἕγγονόν του εἰς Νεάπολιν, πλησίον δὲ αὐτοῦ ἀνετράφη οὗτος διδασκόμενος ὅχι μόνον τὴν Ἰταλικὴν ἄριστα ἀλλὰ καὶ τὴν Λατινικὴν καὶ Γαλλικὴν ἐν μέρει.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἑλληνικὴν τὸ παιδάριον πρὸ τῆς ἐκ Χειμάρρας ἀναχωρήσεως ἐγνώριζε τὴν δημῶδη τοῦ ἑλληνοφώνου χωρίου του, ἐν Νεαπόλει δὲ ὁ πάππος αὐτοῦ (ἢ θεῖος) ἐχορήγησε τὰ μέσα τῆς στοιχειώδους κατ' ἰδίαν διδασκαλίας, ἴσως ὁμως καὶ ἢ εὐπορωτάτη ἐκεῖ Ἑλληνικὴ κοινότης συνετήρει σχολὴν τινα προκαταρκτικὴν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ συνοικίᾳ (Borgo dei Greci), ἀλλὰ περὶ τούτου δυστυχῶς δὲν γνωρίζομεν τίποτε³. Ἐν τῶν χειρογράφων τοῦ Σπυρομίλιου παράδοξα συμπεράσματα ἐξάγονται. Ὁ εὐφύεστατος Χειμαριώτης ἐνῶ ἀγνοεῖ τελείως τὴν ἑλληνικὴν ὀρθογραφίαν⁴, τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι δὲν ἔτυχε συστηματικῆς παιδεύσεως, χειρίζεται τὴν λογίαν γλῶσσαν ἐξ ἀκοῆς καὶ ἀναγνώσεως συχνὰ μὲν μὲ πολλὴν δεξιότητα καὶ ἀκριβείαν, γνωρίζων μάλιστα ὅλους τοὺς ὄρους τοὺς στρατιωτικούς, ὅχι ὁμως σπανίως περιπίπτει εἰς σφάλματα: π.χ. ἔπ' ὑψηλῶ = ἐπὶ ψιλῶ, ὦν = ὄντες, ταῦται = αὐται, σάλπιγγαι = ες, ἀφίνων = ἀφίνουσα, μεθ' ἑαυτῶ, προμαχῶναι, ἀποβιβάσαμεν = ἐπι-. Παράδοξον χρῆσιν κάμνει τῆς ἀποστρόφου: π.χ. ν' ἔχω, τ' ὄπλα, μ' ὑστερηθῆ = μὴν-, τ' ὁποῖα κλπ. Παρὰ ταῦτα εἶναι ἀξιοθαύμαστον ὅτι κατὰ τὰ τέλη ἤδη τοῦ 1824 προσερχόμενος εἰς τὸν Ἑλληνικὸν ἀγῶνα ὁ Σπ. χωρὶς νὰ ἀκολουθήσῃ μαθήματα εἰς τι τῶν γνωστῶν ἀνὰ τὴν δούλην Ἑλλάδα σχολείων, ἀφοῦ παιδίον τρυφερόν εἶχε ξενιτευθῆ, ἐμφανίζεται γνώστης τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοδιδάκτος, ἢ δὲ εὐτυχῆς αὐτῆς γνώσεως ἐχρησίμευσε εἰς αὐτὸν διὰ νὰ γράψῃ τὰ ἔξοχα Ἀπομνημονεύματά του. Ἡ μετὰ σφαλμάτων ἐνίστε χονδροειδῶν ἑλληνομάθεια τοῦ Σπ. ἔδωκεν ἀφορμὴν ἀργότερα, ὅταν οὗτος εἶχε καταλάβει ἀνώτατα ἀξιώματα ἐν τῇ πολιτείᾳ, εἰς τὴν γένεσιν τοῦ περιφήμου σατυρικοῦ τετραστίχου·

Σπῦρο-Μίλιο μὲ τὸ πέννα,
Ζάχο-Μίλιο μὲ τὸ πάλα,
Λευτερώσαν τὸ Ἑλλάδα
Καὶ τὸ κάμανε Χειμάρρα⁵.

Παππᾶ. Ἐν Νεαπόλει ὁ Σπυρομίλιος εἶχε καὶ δεύτερον θεῖον τὸν ἐκ Χειμάρρας στρατηγὸν Λέκκαν ζῶντα μέχρι τοῦ 1847, ἴσως καὶ πλέον.

3 Ἀφ' ἑτέρου τοὺς μακροὺς ἀγῶνας τῆς κοινότητος ὑπὲρ τῆς θρησκευτικῆς τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ὑπὲρ τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ ναοῦ αὐτῆς Ἁγίου Πέτρου καὶ Παύλου, κτισθέντος περὶ τὸ 1550, ἄριστα δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν μέχρι τέλους ἀκόμη τῆς βασιλείας Ὁθωνος εἰς ἔντυπα φυλλάδια τὰ ὁποῖα αὐτὴ ἢ κοινότης ἐξέδωκε κατὰ καιροὺς ἐν Νεαπόλει ἀγωνιζομένη ὑπὲρ τῆς περιουσίας της καὶ μάλιστα ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ της.

4 Κατωτέρω παρέχομεν δεῖγμα γραφῆς τοῦ Σπυρομίλιου.

5 Τὸ τετραστίχον ἐδημοσιεύθη πρῶτον ἀπὸ τὴν «Ἀθηνᾶν» (10 Μαΐου 1854) ἢ ὁποῖα γράφει: «Εἰς Μεσολόγγιον οἱ παῖδες τῶν σχολείων ἐλευσιολογοῦντες τὴν ἀθλιότητα τοῦ νέου ἀρχηγοῦ τῆς κατὰ τὴν Ἀκαρνανίαν καὶ Αἰτωλίαν δημοσίου δυνάμεως Σπύρου Μίλιου καὶ τοῦ ἐπιτελείου του ἄδουσιν εἰς τὰς ὁδοὺς τοὺς ἐξῆς στίχους κλπ.». Τὸ κατὰ τοῦ Σπυρομίλιου ἀντιπολιτευτικὸν μῖσος τῆς «Ἀθηνᾶς» ἦτο τότε ἀκράτητον. Βλ. κατωτέρω σ. 16'.

Εὐτυχεστάτη ἐπίσης περίστασις εἶναι ὅτι ὁ Σπ. παρὰ τὴν ἀτελῆ εἰς τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα μόρφωσίν του ἐσπούδασεν ἐν Νεαπόλει συστηματικῶς τὰ στρατιωτικά, καὶ οὕτω ὁ αὐτόπτης συγγραφεὺς τῶν δημοσιευομένων Ἀπομνημονευμάτων κατεῖχε προσὸν πολύτιμον διὰ τὴν περιγραφὴν τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, ὁ περὶ τοῦ ὁποίου ἀγῶν δὲν ἦτο μόνον ἔργον παληκαριᾶς καὶ ἀμιμήτων ἡρωϊσμῶν ἐκατέρωθεν, παληκαριᾶς Ἑλληνικῆς καὶ Ἀλβανικῆς, ἀλλὰ καὶ πάλη δεινὴ τέχνης καὶ ἐμπειρίας μηχανικῆς. Μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Μάγερ, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐξόχου Ἰταλοῦ μηχανικοῦ Ραζιέρη, μετὰ τὴν σιγὴν τοῦ διασωθέντος Ἑλληνο μηχανικοῦ Κοκκίνη, μὴ τηρήσαντος ἡμερολόγιον, μετὰ τὴν μονομερῆ εἰκόνα τῆς πολιορκίας, τὴν ὁποίαν ἐξ ἀνάγκης μᾶς παρέχουν τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικά», τὰ ὁποῖα εὐρίσκοντο ὑπὸ αὐστηρὰν στρατιωτικὴν λογοκρισίαν⁶, ἢ σύνταξις στρατ. ἀπομνημονευμάτων ὑπὸ ἐπιστήμονος τακτικοῦ, τοῦ μόνου ἐκ τῶν συρρευσάντων ἔξωθεν ἐθελοντῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν Ἀγῶνα, ὁ ὁποῖος ἐπωφελήθη τῆς ἐπιστήμης αὐτοῦ, ὑπῆρξε ἀνεκτίμητον εὐτύχημα διὰ τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν δόξαν τοῦ ἀθανάτου Μεσολογγίου.

Ὁ Σπ. ἀσφαλῶς ἐν Νεαπόλει ἀπέκτησε τὰς πρώτας στρατ. αὐτοῦ γνώσεις, ἀναπτύξας αὐτὰς βραδύτερον καὶ ἀναδειχθεὶς ὀργανωτῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Πῶς ὅμως ἐγένετο τοῦτο; Βέβαια ὁ νεαρὸς Σπ. εἰσήχθη εἰς στρατ. σχολὴν, δὲν ἐσπούδασε δὲ ἀπλῶς δι' ἀναγνώσεως βιβλίων τὴν ἐπιστήμην τοῦ πολέμου. Ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ σώματος τῶν εἰς τὸ βασιλεῖον τῆς Νεαπόλεως Ἑλληναλβανικῶν σωμάτων ἐξάγεται ὅτι διαρκούντων τῶν ναπολεοντίων ἐν Ἰταλίᾳ πολέμων, περὶ τὸ 1800 εἶχε ἀποφασισθῆ ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν νὰ εἰσάγωνται εἰς τὴν στρατ. σχολὴν δέκα μαθηταὶ τέχνα ἀξιωματικῶν Ἑλληναλβανῶν ζώντων ἢ φονευθέντων καὶ νὰ σπουδάζουν δωρεὰν διὰ νὰ ἐξέλθουν ἀξιωματικοί. Πιθανῶς λοιπὸν ἡ σχολὴ αὐτὴ ὑφίστατο μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Σπ. καὶ εἰς αὐτὴν οὗτος εἰσήχθη ἀπὸ τὸν πάππον του⁷.

Πόσον ὅμως εἶναι παράδοξος ἢ εἰς τὴν κάτω Ἰταλίαν συνάντησις μυριάδων Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν προσφύγων, ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἀκόμη χρόνους, προκαλουμένη ἐκάστοτε ἐκ τῶν τουρκικῶν πρὸς τὸ Βυζαντινὸν κράτος καὶ ἀργότερα πρὸς τὸν Σκεντέρμπεην καὶ ἀκόμη ἀργότερα πρὸς τοὺς Βενετοὺς πολέμων, διωγμῶν, σφαγῶν κλπ. Ἐπ' τῆς ἱστορικῆς ταύτης συναντήσεως διεμορφώθη ἡ ἐμπορικωτάτη Ἑλληνικὴ κοινότης τῆς Νεαπόλεως, τῆς ὁποίας ὁ πληθυσμὸς διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐτροφοδοτεῖτο μὲ νέους πρόσφυγας, ἄλλοτε φεύγοντας τοὺς Τούρκους καὶ ἄλλοτε

6 Τὰ «Ἑλλ. Χρονικά» περιγράφουν ἀκριβῶς, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν πρόοδον τῶν ὀχυρωματικῶν ἐργασιῶν τοῦ ἐχθροῦ καὶ πᾶσαν κίνησιν αὐτοῦ, ἀλλὰ σιωποῦν περὶ τῶν ἐντὸς τοῦ φρουρίου συμβαινόντων, τῆς θέσεως τῶν Ἑλλήνων ὀπλαρχηγῶν καὶ τῶν πράξεων ἐκάστου κατ' ὄνομα. Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Σπυρομίλιου, ἀντιθέτως, ἀποκαλύπτουν μὲ θαυμαστὴν ἀκρίβειαν τὰ ἐντὸς τῆς πολιορκουμένης πόλεως ἀπίστευτα συμβάντα, πράξεις ἡρωϊκᾶς καὶ πράξεις ἀνδρῶν ἀναξίας, καὶ τέλος συμπληρῶνουν θαυμασιῶς τὸ εἰς τὰ «Ἑλλ. Χρονικὰν ἡμερολόγιον. Δυστυχῶς τρίτον ἡμερολόγιον, τὸ τοῦ Ἀρτέμη Μίχου, εἶναι πολὺ σύντομον, ἐτυπώθη δέ, ὡς λέγεται, περικεκομμένον. Τέταρτον ἡμερολόγιον τὸ τοῦ ἱατροῦ Στεφανίτση ἀγνωστον πότε τυπωθέν, οὐδαμοῦ εὐρέθη μέχρι σήμερον.

7 Κατὰ τὸ σημείωμα τοῦ Ζώτου Μολοσσοῦ, φίλου τοῦ Σπ., σωζόμενον παρὰ τῷ ἐκδότῃ, ἐξῆλθεν οὗτος ἀξιωματικὸς ἐκ τῆς ἐν Ν. στρατ. σχολῆς τὸ 1819.

προσκαλουμένους ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν βασιλέα τῆς Νεαπόλεως καὶ τὴν κυβέρνησίν του πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ σχηματισμοῦ τῶν περιφήμων Μακεδονικῶν ταγμάτων ἢ τῆς ἐνισχύσεώς των. Ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλην. κοινότητος καὶ τῶν στρατ. αὐτῶν σωμάτων εἶναι μακρά, περιπετειώδης ἀλλὰ καὶ ἔνδοξος⁸.

Εἰς τὰ Μακεδονικὰ τάγματα τῆς Νεαπόλεως, δηλαδὴ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν των ὀργάνωσιν καὶ τὸ προσωπικόν, ἤμποροῦμεν καθαρὰ νὰ παρακολουθήσωμεν ὡσάν διὰ συνεχοῦς νήματος τὴν ὑπαρξίν καὶ δρᾶσιν τοῦ Ἑπειρωταλβανικοῦ στοιχείου καὶ μάλιστα τοῦ Χειμαριωτικοῦ. Πλὴν τοῦ βιοπορισμοῦ, χάριν τοῦ ὁποίου οἱ φεύγοντες πληθυσμοὶ εὗρισκον καταφύγιον εἰς τὴν Νεάπολιν, προσήρχοντο καὶ ἐξ ἐπαγγέλματος στρατιωτικοὶ ἄνδρες, καθὼς εἶπομεν ἄνωτέρω, οἱ ὅποιοι κατετάσσοντο εἰς τὰ γνωστὰ τάγματα. Ὅ,τι δηλαδὴ συνέβη ἀργότερα εἰς τὴν Ἑπτάνησον ἐπὶ Γαλλικῆς, Ἀγγλικῆς κλπ. κατοχῆς μὲ τὰ ἐκεῖ ἄτακτα στρατιωτ. σώματα, τοῦτο συνέβη πρότερον εἰς τὸ βασίλειον τῆς Νεαπόλεως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος. Ἡ προσέλευσις ἐθελοντῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀλβανίαν εἰς τὴν Νεάπολιν εἶχε γίνεαι παράδοσις ἕνεκα τῆς παροιμιώδους ἀνδρείας τῶν προσερχομένων. Κατὰ τὰ τελευταῖα πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἔτη προσῆλθον ἐκεῖ καὶ πρόσφυγες Σουλιῶται Γενικῶς κάθε γενναῖος Ἑπειρώτης ἢ Ἀλβανός, Ρουμελιώτης ἢ Μωραΐτης φεύγοντες τῶν Τούρκων τὸν διωγμὸν ἢ κινδυνεύοντες περὶ ζωῆς μετέβαινον εἰς Νεάπολιν. Μωραΐται προσῆλθον πολλοὶ μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κορώνης τὸ 1532· ἀλλ' Ἑπειρῶται εἶχον προσέλθει πρότερον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σκεντέομπη» δηλ. μετὰ τὸ 1467. Ἀλλὰ καὶ πρὸ τῶν δύο τούτων ἰσχυρῶν μεταναστευτικῶν ρευμάτων, τὰ ὁποῖα ἔπειτα ἠκολούθησαν καὶ ἄλλα πολλά, καὶ στρατολογίαι ἀκόμη συστηματικαὶ ἀπὸ ἀποστελλομένους ἐπίτηδες εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀξιωματικούς, ἴχνη ὑπάρξεως στρατ. Ἑλλ. σώματος (Stradioti) εὗρισκομεν ἀπὸ τὸ ἔτος 1448, δηλ. πρὸ τῆς πρώτης Ἀλβαν. μεταναστεύσεως, τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα ἦσαν οἱ εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν Ἀλβαν. Ἐποικισμοί.

Ἴδου ὀλίγα χαρακτηριστικὰ σημεῖα τῆς στρατ. δράσεως τῶν Ἑπειρωτῶν καὶ Χειμαριωτῶν ἐν Νεαπόλει. Ὁ Ἄθαν. Γλυκὺς, εὐπορος Ἑπειρώτης ἐν Νεαπόλει, στρατολογεῖ κατὰ τὸ 1735 ἐν Ἑπιείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ σῶμα ἐθελοντῶν, τεθὲν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ κόμιστος Στρατῆ Γκίκα (πιθανῶς Χειμαριώτου) ἀρχαίου Καπετάνου Στρατιωτῶν, ἐνῶ συγχρόνως ἀνάλογον σῶμα εἶναι ὀργανωμένον ἐν Βενετίᾳ. Ὄνόματα Ἑπειρωτῶν ἀξιωματικῶν: Ἀνδρούτσης, Σπῦρος, Λέκκας, Νίκας, Βλάσης, Πάνου⁹.

Κατὰ τὸ 1787 νέα στρατολογία ἐνεργεῖται ἐν Ἑπιείρῳ ἀπὸ τὸν Ἑπειρώτην ἀξιωματικὸν Κωνστ. Κασνέζην· πρὸς τοῦτο ἀπεστάλη ἐκεῖ ὁ ὑπολοχαγὸς Γιάννης Σπῦρος «ἐπίσημος καὶ ἐπιρροὴν κεκτημένος ἀξιωματικὸς» μὲ ἄλλους μερικοὺς. Τότε ἀπεφασίσθη καὶ ἡ κατάταξις καὶ εἰσαγωγή εἰς τὴν στρατ. σχολὴν Ἑλληνοπαίδων, ὡς εἶπομεν¹⁰. Περὶ τὸ 1800, ὅτε καὶ διελύθησαν τὰ Ἑλληναλβανικὰ τάγματα, εὗρισκομεν ἀξιωματικοὺς αὐτῶν τοὺς Ἑπειρώτας Δούλην, Κέντρον κ. ἄλλ. Ἀργότερα τὰ σώματα

8 Delle istorie della chiesa greca in Napoli esistente. Napoli, 1796. -Cenno Storico dei servizi militari prestati nel Reguo delle Due Sicilie dai greci, Epiroti, Albanesi e Macedoni in epoche diversi Corfu, 1843 - Παπαδοπούλου Βρετοῦ «Ἱστορ. ἐκθεσις τῶν ἐν τῷ βασιλείῳ τῶν δύο Σικελιῶν Ἀλβανικῶν ἀποικιῶν (ἐν τέλει τοῦ συγγρ. αὐτοῦ «Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου .. Ἀθῆναι, 1848»). - Κ. Σάθα «Ἑλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει... Ἀθῆναι, 1885».

9 Ἀπόσπασμα τοῦ τάγματος τούτου εὗρισκομεν κατὰ τὸ 1793 μαχόμενον εἰς τὸ Τουλὸν ὑπὸ τὸν Δημήτρην Σπῦρον.

10 Ἀξιωματικὸς τοῦ σώματος τούτου ὑπῆρξε καὶ ὁ Δημήτρης Λέκκας, περὶ τοῦ ὁποίου εἶπομεν ἄνωτ. σ. γ'.

ἀναδιωργανώθησαν καὶ ἔδρασαν μέχρι τοῦ 1812, τὸ δὲ 1814, οὐδενὸς ὑπάρχοντος πλέον ἴχνους τῶν παλαιῶν σωμάτων, ἐκλήθη ἐξ Ἑπτανήσου ὁ περίφημος Ἄγγλος Ριχάρδος Church, τέως ἀρχηγὸς ἀτάκτων ἐκεῖ σωμάτων, ὅστις προέβη εἰς τὴν ὀργάνωσιν νέου σώματος, προσλαβὼν καὶ πολλοὺς Σουλιώτας μετὰ τῶν ἄλλων Ἑπειρωτῶν¹¹. Τὸ τάγμα τοῦτο διετηρήθη μέχρι τοῦ 1820, ὅτε διελύθη καὶ οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὸ ἐπέστρεψαν πάλιν εἰς τὰς πατρίδας τῶν.

Εὐρίσκομεν λοιπὸν ἀπὸ τὸ 1735 σειρὰν τινὰ στρατιωτικῶν ἐκ τῆς Χειμαριωτικῆς οἰκογενείας **Σπύρου** ἐν Νεαπόλει παραλλήλως πρὸς τὴν ὑπαρξίν πολλῶν ἄλλων Χειμαριωτῶν μονίμως ἐγκατεστημένων ὅχι μόνον ἐν Νεαπόλει ἀλλὰ καὶ εἰς χωρία τῆς νοτίου Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας, ἧ ὡς ἐθελοντῶν ὑπηρετούντων εἰς τὸν στρατὸν τοῦ βασιλείου¹².

Ἀλλὰ παρὰ τοὺς στρατιωτικοὺς Σπύρους καὶ προύχοντά τινὰ **Σπῦρον**, ὑπηρετοῦντα διοικητικῶς τὸ Κράτος, εὐρίσκομεν εἰς τὴν Νεάπολιν· ὁ Σπῦρος αὐτὸς ὠργάνωσε κάποτε, συμπράττων μὲ ἄλλον προύχοντα Κασνέζην, μυστικὴν ταχυδρ. συγκοινωνίαν διὰ Παλέρμου, Ἀλβανίας μὲ τὴν Βιέννην καὶ Πετροῦπολιν, πληροφοροῦσαν τοὺς συμμάχους περὶ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ Γαλλικῶν στρατευμάτων τῆς κατοχῆς.

Μέλη ἀστικὰ τῆς Ἑλλην. κοινότητος Νεαπόλεως φέροντα ἐπώνυμα γνησίως Ἑπειρωτικὰ καὶ πολὺ πιθανώτερον Χειμαριώτικα, εὐρίσκομεν εἰς τὸ καταστατικὸν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ Παύλου ἀπὸ τὸ ἔτος 1616¹³, π.χ. Σπῦρος Σπήλιος, Χριστόφορος Μελισόρας, Γιάννης Τίκος, Γεώργης Καμπέρης, Γιάννης Καραμίχας, Γιώργη - Βασίλης, Δ. Ζάκας, Βασίλης Ντούμας κλπ. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ὅλοι αὐτοί, διατηροῦντες ξενοδοχεῖα καὶ μπακάλικα, ἐμφανίζονται καταγόμενοι δῆθεν ἐξ Ἁγίας Μαύρας (Λευκάδος), ὅπου ἴσως εἶχον προσφύγει κατ' ἀρχὰς διὰ τὴν εὐκολίαν τῆς συγκοινωνίας, διότι ἢ εἰς Κέρκυραν ἀπόβασις προσφύγων Χειμαριωτῶν πολλάκις ἀπηγορεύετο αὐστηρότατα διαταγῇ τῆς Βενετικῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τὸ ἔτος 1590, ὅτε

11 Κατὰ τὸ 1805 συνεστήθη καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ ἀνάλογον σῶμα ἀτάκτων, τοῦ ὁποῦ οὗ ὁ κανονισμὸς ἐδημοσιεύθη διὰ τοῦ ἐξῆς σπανιωτάτου φυλλαδίου: «Ἑρμηνεία τῆς συνισταμένης λεγεῶνος τῶν Ἑπειρωτο-Σουλιωτῶν καὶ Χιμαρο-Πελοποννησίων, εἰς τὴν δούλευσιν τῆς Αὐτοκρατορικῆς αὐτοῦ Μεγαλειότητος Ἀλεξάνδρου Α' Αὐτοκράτορος ἀπασῶν τῶν Ρωσσιῶν, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ Ἐξοχωτάτου Κυρίου Ἑμμανουήλ Παπαδόπουλου Γενικοῦ Στρατηγοῦ τῆς Α. Α. Μ. Ἐν Κερκύρα, εἰς τὴν τοῦ Γένους Τυπογραφίαν, 1805».

12 Τόσον θερμὸν διετήρουν τὸ πρὸς τὴν πατρικὴν γῆν αἶσθημα οἱ Χειμαριῶται, ὥστε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1837 ἀπέστειλαν οἱ τοῦ χωρίου Ἀμπροῦτσο Χειμαριῶται τὸν ἱερέα τῶν Νέστορα Πάλλην πρὸς τὴν Ἑλλ. κυβέρνησιν, συνοδευόμενον καὶ ἀπὸ ὀλίγας χειμαριωτικὰς οἰκογενείας, διὰ νὰ ζητήσῃ παρ' αὐτῆς γῆν πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν ζητούντων νὰ μεταναστεύσουν κατοίκων τοῦ χωρίου. «Ἡ εἰς τὸ Ἀβροῦτσον ἐλληνικὴ αὐτῇ ἀποικία ἐγένε κατὰ τὸ 1741 ἔτος ἀπὸ τοὺς εἰς τὴν Χειμάρραν κατοίκους τῶν χωρίων Πικέρνι καὶ Λουκόδας, ἔπειτα ἀπὸ διαφόρους πολέμους τοὺς ὁποῖους οἱ κάτοικοι τῶν μερῶν τούτων ἔκαμαν μὲ τοὺς Τούρκους» («Ἀθηνᾶ» 4 Δεκ. 1837).

13 Statuto con cui deve regolarsi la Chiesa e Confraternita de' Santi Pietro e Paolo de' nazionali Greci in Napoli (ἀγνώστου ἔτους) σ. 25.

πρώτην φοράν οἱ Χειμαριῶται ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποταχθοῦν εἰς τοὺς Τούρκους¹⁴. Οἱ πρόσφυγες οὗτοι Ἠπειρώται ἐμπορευόμενοι τὸν ἐκλεκτὸν οἶνον τῆς Λευκάδος ἤθελον ἴσως διὰ τινος προσήματος νὰ ἀπολαύουν τῆς ἰσχυρᾶς προστασίας τῆς Βενετίας ἐμφανιζόμενοι ὡς Ἐπτανήσιοι ὑπήκοοι.

Ἀδύνατον νὰ γνωρίζωμεν ποῖος εἶναι ὁ ἀρχαιότερος μετανάστης εἰς Νεάπολιν ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Σπύρων. «Οἱ πρόγονοι αὐτοῦ (τοῦ Σπυρομίλιου) ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γ. Καστριώτου Σκεντέρμπεη ὑπηρέτουν στρατιωτικῶς τοὺς βασιλεῖς τῆς Νεαπόλεως¹⁵». Διετήρησαν δὲ τὸ ἐπώνυμον τῶν Σπύρων μέχρι τοῦ νεαροῦ Σπυρομίλιου, ὅστις ἐπανελθὼν κατὰ τὸ 1819 εἰς Χειμάραν (σχέδιον αὐτοβιογραφίας εὐρισκόμενον παρὰ τῷ ἐγγόνῳ αὐτοῦ¹⁶) προσέλαβεν ὡς ἐπώνυμον τὸ βαπτιστικὸν τοῦ πατρὸς του κατὰ τὸν ἀλβανικὸν γλωσσικὸν νόμον, γνωστὸν καὶ παρὰ τοῖς Σουλιώταις, Ὑδραίοις κλπ¹⁷. Ὁ πατήρ του δηλ. ἐλέγετο Μίλιος (Μιχάλης) Σπύρου, αὐτὸς δὲ ὠνομάσθη Σπῦρος Μίλιου, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ ἀδελφοί του.

Εἰς Χειμάραν ἐπανελθὼν «διὰ νὰ συντάξῃ τὴν στρατ. γεωγραφίαν τῆς Ἠπείρου ὡς θέμα διαγωνισμοῦ διὰ νὰ καταταχθῇ ἀξιωματικὸς εἰς τὸν Ναπολ. στρατόν, ἐκρατήθη καὶ διέμεινε πλησίον τοῦ Ἀλήπασα μέχρι τῆς καταστροφῆς του» (κατὰ Ζ. Μολοσσόν), Παρὰ τοῦ Ἀλῆ ὑπεχρεώθη νὰ νυμφευθῇ τὴν ὠραιότατην ἐκ Δελβινακίου Νόνναν (Αἰκατερίναν ἢ Διώχῳ) Τίρη¹⁸.

Ὁ ἴδιος Σπυρ. εἰς χειρόγραφον σημειώματά του ἀναφέρει ὅτι ἐβράδυνε νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ νὰ μὴν ἐκθέσῃ εἰς κινδύνους τὴν Χειμάραν, ὡς ἀνήκων εἰς σημαντικὴν οἰκογένειαν τοῦ τόπου, ἀπέναντι τῶν σουλτανικῶν στρατευμάτων, τὰ ὁποῖα καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἀλήπασα ἐφέροντο δυσμενῶς καὶ ὑπόπτως πρὸς τοὺς ἠπειρωτικοὺς καὶ ἀλβανικοὺς πληθυσμούς¹⁹.

14 Em. Legrand, Lettre inedite du R. P. Jean de Camillis de Chio sur la mission de la Chimere. Paris, 1866, σ. 8.

15 «Ἐθν. Ἡμερολόγιον» 1866 σ. 364.

16 Τὸ «Ἐθν. Ἡμερολ.» ἀνωτ. γράφει ὅτι ἐπέστρεψε κατὰ τὸ 1818.

17 Ἰ. Βλαχογιάννη «Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη» Β' σ. 65 σῆμ. γ'. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας Ὁθωνος διέτριβον παρὰ τῆ οἰκογενείᾳ τοῦ Σπυρομίλιου πολλοὶ Χειμαριῶται: Μίλιο-Κώστας, Χρῆστο-Δημήτρης, Πύλιο-Θάνος κλπ.

18 Λαμπριδίου «Πογωνιακά» σ. 49. - Ἐν ἐφημ. «Ἀθηνᾶ» (16 Αὐγ. 1851) καὶ ἐν ἀνωνύμῳ διατριβῇ γράφονται τὰ ἐξῆς περὶ τοῦ Σπυρομίλιου: «Πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως διετέλεσεν ὡς γραμματικὸς εἰς διαφόρους τότε ἰσχύοντας μπεήδες Ἀλβανούς, ἐσχάτως δὲ παρὰ τῷ περιφήμῳ Λούλιῳ Τσαπάρᾳ». - Κατ' οἰκογενειακὴν παράδοσιν ὁ Ἀλήπασας διατάξας τὴν σύλληψιν τοῦ πατρὸς Μίλιου Σπύρου καὶ παρουσιάσας ἐνώπιόν του, ἠρώτησε διατί τὸν ἀντιπολιτεύεται ἐν Χειμάρᾳ, «Εἶναι λόγια τῶν ὀχτρῶν μου!» εἶπε ὁ Μίλιος «Καὶ γὰρ νὰ πιστέψης, αὐτὲς τίς ἡμέρες φτάνει ἀπὸ τῆ Νάπολι τὸ παιδί μου· πᾶρε το καὶ κράτα το ρεέμι σου» (ὄμηρον). Τότε ὁ Ἀλήπασας διὰ νεύματος εἰσήγαγε τὸν νεαρὸν Σπῦρον, υἱὸν τοῦ Μίλιου, τὸν ὁποῖον κατ' ἐκείνας τὰς ἡμέρας εἶχε συλλάβει ἀποβιβάσθέντα καὶ φέροντα γράμματα πρὸς τὸν πατέρα του οὐδὲν ἐνέχοντα τὸ ὑποπτον. Λοιπὸν ἠναγκάσθη νὰ ἀπολύσῃ ἀμφοτέρους καὶ μάλιστα, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὑπεχρέωσε τὸν νεαρὸν Σπῦρον νὰ νυμφευθῇ τὴν ἐκ προστατευομένης του οἰκογενείας Αἰκατερίναν. Τοῦτο ὅμως ἐγένετο (κατὰ τὴν παράδοσιν πάντοτε) πέντε ἢ ἕξ ἔτη πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὁ δὲ νεόνυμφος Σπῦρος ἐπανῆλθεν εἰς Νεάπολιν, διαμείνας ἐκεῖ μέχρι τοῦ 1819, ὅτε ἐπέστρεψεν ὀριστικῶς εἰς Χειμάραν.

19 Ἡ ἐφημ. «Παλιγγενεσία» 15 Δεκ. 1880 ἀνακριδῶς γράφει ἐν τῇ νεκρολογίᾳ τοῦ Σπυρομίλιου, ὅτι ἡ σύζυγος τούτου καὶ ἡ λοιπὴ οἰκογένεια διετηρήθησαν ὄμηροι εἰς τὰ Ἰωάννινα ὑπὸ τοῦ Ἀλήπασα μέχρι τῆς καταστροφῆς αὐτοῦ. Ὁ Σπυρομίλιος ζῶν οὐδὲν ἀνεκοίνωσεν εἰς τοὺς ἐγγόνους αὐτοῦ περὶ τούτου.

Τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τοῦ Σπυρ. εἰς τὸ στάδιον τοῦ Ἑλλην. Ἄγωνος, περὶ τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ Αὐγούστου 1824, περιγράφει ὁ ἰατρὸς τοῦ Λόρδου Βύρωνος J. Millingen (Memories of the affairs of Greece, London, 1831 σ. 208) ὡς ἐξῆς: «Ἡμέρας τινὰς μετὰ τὴν ἄφιξίν μας εἰς τὸ χωρίον Λιγοβίτσι²⁰ ὁ Σπυρ. ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ Μαυροκορδάτου μετὰ διακοσίων Χειμαριωτῶν, ἀνδρῶν οἱ ὅποιοι εἰς ὅλον τὸ στρατόπεδον παρείχον τὴν μᾶλλον πολεμοχαρῆ ἐμφάνισιν ... Ἡ ἐνδυμασία καὶ ἡ γλῶσσα των εἶναι τελείως ἄλβανικαί, ἂν καὶ ὀρθόδοξοι δὲ κατὰ τὸ θρήσκευμα οὐδὲ λέξιν ἑλληνικὴν ἐννοοῦν. Ὁ νέος ἐκεῖνος ἀνῆκεν εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἀρίστας οἰκογενείας τῆς ὀρεινῆς Χειμάρρας²¹.... Ἐξήγησε πρὸς τοὺς καπεταναίους τὰ αἴτια τὰ ὅποια τὸν παρεκίνησαν νὰ παρατήσῃ τὰ βουνὰ τῆς πατρίδος του καὶ ν' ἀφοσιωθῇ εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν ὁμοθρήσκων του μέχρι τέλους τοῦ ἀγῶνος. Ἐξέφρασε δὲ ὅλα αὐτὰ μὲ ἀπλὸν καὶ ἀπέριττον τρόπον, ἀλλὰ καὶ μὲ χάριν καὶ σοβαρότητα, μὲ λόγους ταιριαστοὺς καὶ ἐγκαρδίους, οἱ ὅποιοι συνεκίνησαν τοὺς ἀκούοντας. Ὁ νέος οὗτος εἰς τὴν ὀξύτητα καὶ ὀρθὴν κρίσιν προσέθετε καὶ μετριοφροσύνην σπανίαν εἰς τὴν ἡλικίαν του καὶ εἰς τοὺς συμπολίτας του. Ἦτο γενναῖος καὶ ἀφιλοκερδῆς, καὶ κάθε φιλέλλην ὁ ὅποιος τὸν ἐγνώρισε δὲν ἤμποροῦσε παρὰ νὰ εἴπῃ: «Εὐτυχῆς θὰ ἦτο ἡ Ἑλλάς ἂν εἶχε περισσοτέρους ἀνδρας ὡς αὐτόν». Ὁ Μαυροκορδάτος διέταξε τὸν Σπυρομίλιον νὰ μεταβῇ εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Λιγοβιτσίου».

Ὁ Σπ. εἶχεν ἔλθει ἐκ Χειμάρρας διὰ θαλάσσης. Ἡμέρας τινὰς πρότερον, ὁ ἀπὸ τὴν Λάκκαν τοῦ Σουλίου Γιάννης Σούκας ἐγκαταλείψας τὸ στρατόπεδον τοῦ Ὁμέρ Βριώνη ἐλιποτάκτησε πρὸς τοὺς Ἑλληνας καὶ ἐπαρουσιάσθη εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Λιγοβιτσίου²². Τὸ φθάσιμον τοῦ Σούκα προηγῆθη ὀλίγας ἡμέρας τοῦ Σπυρομίλιου, κατὰ τὸν Millingen (ἀνωτ. σ. 206).

Πολὺ ἀργότερα, ἐπὶ τῆς βασιλείας Ὁθωνος, ὁ Σπ. διὰ τῆς στρατ. ἱκανότητός του, τῆς εὐφυΐας καὶ πολιτικῆς εὐστροφίας του ἀνελθὼν μέχρι τοῦ ἀξιώματος τοῦ ὑπουργοῦ τῶν στρατιωτικῶν, καὶ ὄχι ἅπαξ, ἐκίνησε τὸν φθόνον καὶ τὴν ἔχθραν πολλῶν Ἀγωνιστῶν, πρὸ πάντων δὲ τοῦ στρατηγοῦ Γιαννάκη Ράγκου, τὸν ὅποιον φαίνεται δυσηρέστησε κάποτε ὡς μὴ προβιβάσας. Οἱ ἐχθροὶ του κατὰ τὸ 1851 διὰ τῶν ἐφημερίδων «Ἀθηνᾶς» καὶ «Ἐλπίδος» χρησιμοποιοῦντες τὰς δῆθεν ἀναμνήσεις ἀποθανόντος ἀγωνιστοῦ, τοῦ Ἀντώνη Εὐσταθίου ἐπονομαζομένου Πατέρα ἀπὸ Ἄρταν, ἀποθανόντος τὸ 1847 («Ἀθηνᾶ» 16 Αὐγ. 1851) ἠθέλησαν νὰ παραστήσουν ὅτι ὁ Σπ. ἐμάχετο ἐν συντροφίᾳ τοῦ Γιάννη Σούκα ὑπὸ τὸν Ὁμέρ Βριώνη καὶ λιποτακτῆσας καὶ αὐτὸς εἶχε προσέλθει μαζί του εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Λιγοβιτσίου²³.

Ὁ Σπυρομίλιος διὰ μακρᾶς διατριβῆς, παραθέτων καὶ ἐπίσημα διπλώματα, διέψευσε ἀξιοπρεπῶς τὴν συκοφαντίαν καὶ ἐξέθεσε τὰς μέχρι τῆς βασιλείας Ὁθωνος στρατ. ὑπηρεσίας του («Ἀθηνᾶ» 28 Αὐγ. 1851).

20 Πλησίον αὐτοῦ ἦτο συστημένον στρατόπεδον ὑπὸ τοῦ Δ. Μαυροκορδάτου, πρὸς τὰ βόρεια τῆς Ἀκαρνανίας.

21 Ἀκολουθοῦν σύντομοι εἰδήσεις περὶ τοῦ βίου τοῦ Σπυρομίλιου ἐν Νεαπόλει.

22 Κατὰ τὰ «Ἑλλ. Χρονικὰν τοῦ Μεσολογγίου ἐφθάσε εἰς Λιγοβίτσι 15 Αὐγ, 1824. Ἐφρονεῦθη κατὰ τὴν πολιορκίαν (κατωτ. σ. 44).

23 Τὸν Σούκαν αἱ δῆθεν ἀναμνήσεις τοῦ Πατέρα γράφουν Ζούκαν, σημεῖον ὅτι ὁ συντάκτης αὐτῶν ἠγνόει ἀληθινὰ τὸν ἄνθρωπον.

Οί έχθροί του και πάλιν δὲν ἠθέλησαν νὰ πιστεύσουν, καὶ διὰ τῆς «Ἐλπίδος» (6 Σεπτ. 1851) ἀπήντησεν «εἰς τῶν ἐν Μεσολογγίῳ ἀγωνισθέντων καὶ διὰ μέσου τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου διασωθέντων» χαρακτηρίζων ἀφ' ἑνὸς τὰ διπλώματα στρατ. διορισμῶν τοῦ Σπυρομίλιου ὡς οὐδὲν σημαίνοντα, «καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ ὅτι ἦτο εἰς τὴν πολιορκίαν, καὶ ἐγὼ ἤμην ἐντὸς τοῦ φρουρίου, ἀλλὰ δὲν ἤκουσα ποτὲ νὰ ἔκαμεν αὐτὸς οἰανδὴποτε παλληκαρίαν κλπ.». Κατωτέρω ὁ γράφων κατηγορεῖ τὸν Σπυρομίλιον σχεδὸν ἐπὶ δειλία διότι ἐξῆλθε ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι ὡς μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἀποστολείσης πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ἀπὸ τὴν φρουράν²⁴. Ὁ Σπυρομίλιος ἐν τῇ διατριβῇ του γράφει: «Ἄν ὁ Βεΐκος, ὁ Ἰσκος, ὁ Ζέρβας καὶ ὁ Κουσουρῆς ἀπεστάλησαν εἰς Ναύπλιον ἐπὶ κακῶ, ἐπ' αὐτῶ τούτῳ ἀπεστάλην καὶ ἐγὼ».

Τέλος ὁ Σπ. ἔπαυσεν ἀπαντῶν εἰς τὰς συκοφαντικὰς ἐπιθέσεις²⁵. Ἄλλ ὅμως οὔτε αὐτὸς οὔτε οἱ ἐχθροί του ἠμποροῦσαν νὰ φαντασθοῦν ὅτι ὑπῆρχε μαρτυρία ἀναμφισβήτητος αὐτόπτου, ἢ τοῦ Ἄγγλου περιηγητοῦ, ἢ ὁποῖα ἔλυε ἀναμφισβητήτως καὶ προκαταβολικῶς τὸ ζήτημα.

Τὰ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Σπυρομίλιου εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Λιγοβιτσίου, τῆς συμπτώξεως τοῦ Ἑλλ. στρατοπέδου πρὸς τὸ Μεσολόγγι καὶ τὰ τῆς πολιορκίας, μετέχοντος αὐτῆς καὶ τοῦ Σπ., εὐρίσκει ὁ ἀναγνώστης εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά του. Τὸ σῶμα τῶν ἀδελφῶν Μίλιων²⁶ κατεῖχε τὸ ὄχυρῶμα «Μιαούλης» κατὰ τὴν πολιορκίαν, ἅπαξ δὲ μνημονεύεται τοῦτο συντόμως εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα, οὐδαμοῦ ὅμως ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει ὀνομαστικῶς τοὺς ἀδελφοὺς οὔτε ἑαυτὸν, ἂν καὶ ἡ ἀκριβὴς ἀντικειμενικὴ γνῶσις τῶν σχεδίων καὶ τῶν καθημερινῶν λεπτομερειῶν τῆς πολιορκίας ἀποδεικνύει τὸν Σπυρομίλιον ἐκ τοῦ σύνεγγυς μετέχοντα εἰς πάντα τὰ κατ' αὐτὴν²⁷, ἀλλὰ μετριοφρόνως ἀποφεύγοντα νὰ ἀναμείξη καὶ ἐπ' ἐλάχιστον τὸ ἴδιον ἑαυτοῦ πρόσωπον, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου φανερωτάτη εἶναι ἡ ἀμεροληψία τῆς κρίσεώς του μεταξὺ τῶν ἀντιφιλοτιμουμένων στρατιωτ. σωμάτων Μεσολογγιτῶν, Σουλιωτῶν, Ρουμελιωτῶν κλπ.

24 Ὁ Σπυρ. καὶ ὑπὸ τῶν ἐν Πειραιεῖ κατὰ Μάρτ. 1827 μαχομένων ἠρωϊκῶν στρατευμάτων τοῦ Καραϊσκάκη ἀπεστάλη πληρεξούσιος εἰς τὴν Συνέλευσιν τῆς Τροιζῆνος. «Πληρεξούσιοι· τῶν ἀρμάτων» ἀπεστέλλοντο συνήθως οἱ εὐφρόστεροι, δραστηριώτεροι καὶ πολιτικώτεροι τῶν στρατιωτικῶν. Ὁ Σπυρ. ἐν Μεσολογγίῳ καὶ θέλων δὲν ἠδύνατο νὰ ἀρνηθῇ τὴν ἱεράν ἐπιταγὴν τῆς φρουρᾶς.

25 Καὶ κατὰ τὸ 1869 ἐπανελήφθη ἡ αὐτὴ συκοφαντία, ὁ δὲ ἀκοίμητος ἐχθρὸς Ράγκος διὰ ποικίλων διατριβῶν ἐπέμεινεν εἰς τὸ βásiμον τῆς κατηγορίας προσάπτων καὶ ἄλλας προσθέτους. Ὁ Σπ. περιωρίζετο ν' ἀποκαλῆ αὐτὸν **φούτσην** ἤτοι φυγάδα λιποτακτήσαντα ἐκ τοῦ πολιορκουμένου Μεσολογγίου (τέλη Ἰουν. 1825). Πρβ. «Μέλλον» 14 καὶ 18 Φεβρ. καὶ 1 Ἀπρ. 1869, «Διάκος» ἐφημ. ἐν Ἀθήναις 2 καὶ 8 Μαρτ. 1869, «Ὁ Δῆμος» Πάτραι, 25 Φεβρ. 1869.

26 Κατὰ σειρὰν ἡλικίας Νικόλας, φονευθεὶς κατὰ τὴν πολιορκίαν, Σπῦρος καὶ Ζάχος. Ὁ τέταρτος ἀδελφὸς Γιάννης δὲν παρίστατο ὡς νεαρῶτατος.

27 Εἰς τὰ «Ἑλλ. Χρονικὰν» (12 Σεπτ. 1825) ὁ Σπυρομίλιος φαίνεται μετέχων τῆς ἐξόδου, ἢ ὁποῖα ἐγίνε τὴν 10 Σεπτεμβ., καὶ κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐφρονεῖται εἰς ἐκ τῶν ἀνδρῶν αὐτοῦ. Ἡ φιλαλήθεια τοῦ Σπυρομίλιου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τῆς ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ περικλείστου στρατοπέδου τοῦ Κιουταχῆ, τῆς γενομένης ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τῆς φρουρᾶς καὶ τῶν τοῦ Καραϊσκάκη ἔξωθεν τὴν 25 Ἰουλ. 1825. Κατ' αὐτὴν ὁ Σπ. ὁμολογεῖ ὅτι ἀποπλανηθεὶς μετ' ἄλλων εἰς τὰ χαρακώματα δὲν ἠδυνήθη νὰ μετᾶσχη τῆς μάχης.

Χάριν τῆς ἐνότητος τοῦ βιογραφικοῦ τούτου σημειώματος παρέχομεν πενιχρὰς εἰδήσεις πρὸς ἀπαρτισμὸν τῆς ἀπὸ Λιγοβίτσι καὶ κάτω δράσεως τοῦ Σπυρομίλιου²⁸.

Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὸ Λιγοβίτσι ἀπεσύρθησαν εἰς Γουριὰ πρὸς διαχείμασιν καὶ οἱ ἐχθροὶ εἰς Κραβασαρά· τότε ὁ Σπυρομίλιος μετέβη εἰς Ναύπλιον καὶ ἐπαρουσιάσθη πρὸς τὴν Κυβέρνησιν, ἀφήσας τὸ σῶμα του ὑπὸ τὸν ἀδελφόν του Ζάχον. Τὴν 21 Φεβρ. 1825 ἐξεδόθη διαταγὴ πρὸς αὐτὸν παραγγέλλουσα νὰ στρατολογήσῃ ἑκατὸν στρατιώτας καὶ νὰ ἐκστρατεύσῃ πάλιν εἰς Ἀκαρνανίαν, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ συγκροτηθῇ νέον στρατόπεδον εἰς Λαγκάδαν πλησίον τοῦ Μακρυνόρους. Ἡ εἰσβολὴ ὅμως τοῦ ὑπὸ τὸν Κιουταχῆ μεγάλου στρατεύματος προέλαβε τὴν σύστασιν τοῦ Ἑλλην. στρατοπέδου· ὑπεχώρησε λοιπὸν καὶ ὁ Σπ. μαζί μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας τὴν 5 Ἀπρ. 1825 πρὸς τὸ Κεφαλόβρυσον τοῦ Αἰτωλικοῦ. Τὰ τῆς ὑπερασπίσεως τῆς θέσεως ταύτης διηγεῖται ὁ Σπ. λεπτομερῶς εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά του. Ἐπίσης τὰ τῶν πέριξ μικρῶν νήσων. Περὶ δὲ τῆς εἰς Μεσολόγγι στρατιωτ. ὑπηρεσίας του ὑπέβαλεν ὁ Σπυρ. ἀργότερα λογαριασμὸν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ἐκ τοῦ ὁποίου δὲν φαίνεται μὲν ἡ ἡμέρα τῆς εἰσόδου του εἰς τὸ πολιορκούμενον φρούριον, τὸ σῶμα ὅμως τῶν ὑπὸ τὰς διαταγὰς του ὑπηρετούντων ἀπετελεῖτο ἀπὸ 290 περίπου ἀύξανομένους ἢ ἐλαττωμένους ἐκάστοτε, τῶν ὁποίων ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ 1 Σεπτ. 1825²⁹.

Ἐξακολουθούσης τῆς πολιορκίας ὁ Σπυρ. προεβιβάσθη ἀντιστράτηγος τὴν 21 Σεπτ. 1825, μετ ὀλίγον δὲ στρατηγός· ἀργότερα (8 Οκτ. 1825) τοῦ ἐπετράπη νὰ αὐξήσῃ τὸ σῶμα του εἰς 250 Χειμαριώτας.

Τὰ κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς ἐπιτροπῆς τῆς μεταβάσεως εἰς Ναύπλιον περὶ τὰ μέσα Ἰαν. τοῦ 1826 βλέπει ὁ ἀναγνώστης εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Σπυρομίλιου. Τὰ ἀποσταλέντα μέλη ἦσαν τρεῖς Σουλιῶται παλαίμαχοι, δύο Ρουμελιῶται ἐπίσης σημαντικοὶ στρατηγοὶ καὶ ὁ νεαρῶτατος Χειμαριώτης Σπ. ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν Ἑπειρωτῶν³⁰.

Ἡ μοιραία ἐκ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Σπυρ. διακοπὴ τῆς περιγραφῆς τῆς πολιορκίας καὶ ἡ μετάπτωσις πρὸς τὴν περιγραφὴν τῆς ἐν Ναυπλίῳ πολιτικῆς ἀθλιότητος· ἡ ἀντίθεσις δηλ. τῆς ὑψηλῆς ἐποποιίας πρὸς τὴν χυδαίαν πεζότητα τῶν πολιτικολόγων τῆς Συνελεύσεως καὶ ἔπειτα ἡ δραματικὴ ἐπάνοδος τῆς ἐπιτροπῆς πρὸς τὸ Μεσολόγγι, ἡ προδοσία τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου, τὰ ὁποῖα ἐπροτίμησαν, ἂν καὶ πληρωθέντα προκαταβολικῶς, (ἴσως μάλιστα καὶ μὲ τὴν ἄδειαν τῆς κυβερνήσεως, ὀφειλοῦσης πρὸς αὐτὰ χρήματα) νὰ τραποῦν πρὸς τὴν καταδίωξιν λειῶν καὶ τὴν πειρατείαν, ἡ ἀφιξίς τέλος ὑπὸ τὸν Μιαούλην ἀσθενοῦς μόνον μοίρας ἔξω τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἡ ὀλοκαύτωσις τῆς πόλεως πρὸ τῶν ὀμμάτων τῆς δυστυχοῦς ἐπιτροπῆς θρηνοῦσης, ἀλλ' ἀδυνατούσης νὰ προσφέρῃ ὁποιαδήποτε βοήθειαν· ἡ ἐπανάληψις ἔπειτα τῆς διηγήσεως ὑπὸ τοῦ Σπ. ἐκ τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀφήσει ὁ συγγραφεὺς τὴν μαχομένην αἰσίως φρουράν, ἂν καὶ διήγησις ὅχι πλέον ἐξ αὐτόπτου γενομένη· πάντα τὰ κεφάλαια ταῦτα τοῦ ὄλου ἔργου προσδίδουν εἰς αὐτὸ

28 Βλ. εἰς τὸν «Αἰῶνα» 16 Δ/βρ. 1880 καὶ τὸν μακρότατον εἰς τὸν Σπ. ἐπικήδειον λόγον τοῦ Τιμ. Φιλήμονος.

29 Κατὰ τὴν τότε πολυτελεῆ ὀργάνωσιν τῶν ἀτάκτων τὸ σῶμα του ἐσύγκειτο ἀπὸ ἓνα στρατηγόν, δύο ἀντιστρατήγους, τέσσαρας χιλιάρχους, πέντε ὑποχιλιάρχους, τέσσαρας ταξiάρχους, τρεῖς ἑκατοντάρχους, δύο πεντηκοντάρχους, ἓνα γραμματικόν καὶ ἓνα σημαιοφόρον.

30 Εἰς τὰ ἐν Ναυπλίῳ συνελθόντα ἀπὸ κοινοῦ Σώματα, τὸ Ἐκτελεστικόν καὶ τὸ Βουλευτικόν, ἀνέλαθε νὰ ὀμιλήσῃ ὁ Σπυρομίλιος κατ' ἐντολήν τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐξ ὀνόματός της. Βλ. κατωτ. σ. 114,

τραγικόν τι καὶ ἐξόχως καλλιτεχνικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τῆς ποικιλίας τῶν μερῶν, τῆς δραματικῆς μεταπτώσεως, τῆς ἀντιθέσεως τῶν περιγραφῶν καὶ τοῦ τραγικοῦ τέλους. Ἡ ἀνατίναξις τοῦ Μεσολογγίου θεωμένη μακρόθεν ἐκ τινος ὑψώματος ὑπὸ τοῦ Σπ. παρίσταται αἰσθητικῶς πολὺ περισσότερον τραγικὴ παρὰ ἐὰν ὁ συγγραφεὺς μετεῖχε καὶ περιέγραφε τὸ μέγα Συμβάν, ὁ ἴδιος δρᾶστης καὶ αὐτόπτης. Ἡ παρεμπεσοῦσα δηλ. ἀπουσία τοῦ Σπ. ἐμείωσε μὲν τὸ καθαρῶς ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ ἔργου του, ἀλλ' ἐξύψωσεν αὐτὸ μοιραίως εἰς λογοτεχνικὸν ἔργον πλοκῆς, τὸ ὁποῖον μόνον ἕξοχος συγγραφεὺς θὰ ἠμποροῦσε ἐν συνειδήσει νὰ συνθέσῃ διὰ τόσης ποικιλίας καὶ μεταβολῆς περιπετειῶν, ἀρχῆς, μέσου καὶ τέλους τόσον διαφόρων πρὸς ἄλληλα, ἀλλ' ἀποκορυφουμένων εἰς ἐνότητά καλλιτεχνικὴν, τὴν ὁποίαν, καθὼς εἶπα, μόνον τὰ συνθέματα ἐξόχων ἀνδρῶν μᾶς παρουσιάζουν. Ὑπάρχει ὅμως καὶ τέχνη μοιραία ἐν τῇ φύσει, ἡ δὲ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ παράγει ἀριστουργήματα, οὕτως εἰπεῖν, αὐτοφυᾶ, ὅπως ἐν τῇ φύσει ἐμφανίζεται ἡ εἰκὼν μεγαλοπρεποῦς δάσους, γιγαντιαίου δένδρου, γραφικοῦ τοπίου, βαθυκόλπου ποταμοῦ.

Ἡ ἐπιτροπὴ εἶχε φθάσει ἔξω τοῦ Μεσολογγίου τὴν 28 Μαρτίου 1926. Ἐκεῖ ὁ Μιαούλης ἰδίᾳ πρωτοβουλία ἀπέστειλε κατεπειγόντως τὸν Σπ. εἰς Ζάκυνθον νὰ ζητήσῃ Ἀγγλικὸν πλοῖον πρὸς μεσολάβησιν καὶ συνθηκολογίαν διὰ νὰ σώσῃ τὴν φρουράν, ἡ ὁποία οὐδὲ εἶχε βάλει κατὰ νοῦν τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ ἐπροτίμησε μέχρι τέλους τὴν καταστροφὴν. Ἐφερὲν ὁ Σπ. πλοῖον, ἀλλὰ ἦτο πολὺ ἀργά, καθὼς εἶπομεν.

Ἐπανελθὼν εἰς Ναύπλιον ἐπανεῦρε τὸν διασωθέντα ἀδελφὸν Ζάχον, τοῦ Νικολάου φονευθέντος, ἕνα ἐξάδελφον ἀκόμη καὶ ἑπτὰ στρατιώτας ἐκ τοῦ ὅλου σώματός του. Εἰς Ναύπλιον ὁ Σπ. συνεπλήρωσεν ἐκ τῆς διηγήσεως αὐτοπτῶν τὸ τέλος τοῦ ἔργου του.

Ὁργανωθείσης ὑπὸ τὸν Καραϊσκάκη τῆς μεγάλης εἰς Ρούμελην ἐκστρατείας μετέβη καὶ ὁ Σπυρομίλιος μετὰ τοῦ Ζάχου εἰς τὸ ἐν Ἐλευσίνι στρατόπεδον, καταρτίσας μικρὸν ἠπειρωτικὸν σῶμα. Εὐθύς τὴν ἐπομένην τῆς ἀφίξεώς του εἰς Ἐλευσίνα ἐξεκίνησαν τὰ στρατεύματα τὴν 25 Ὀκτωβρ. 1826 καὶ μετὰ τὴν μάχην τῆς Δομβραΐνας ὁ Σπυρομίλιος μετὰ τοῦ Νάκου Πανουργιᾶ καὶ Γαρδ. Γρίβα διετάχθησαν καὶ κατέλαβον τὸ Δίστομόν. Ἐκεῖθεν ὁ Σπ. ὠχυρώθη εἰς Βελίτσαν. Ἐπηκολούθησεν ἡ μάχη τῆς Ἀράχωβας καὶ τόσαι ἄλλαι, τέλος δὲ ἡ περίφημος διὰ μέσου τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου νυκτερινὴ διέλασις τῶν Ἑλλήνων εἰς ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Σπυρομίλιος. Ἐπειτα ἠσθένησεν οὗτος καὶ ἀφήσας τὸ σῶμα του ὑπὸ τὸν Ζάχον, μετέβη εἰς Περαιῶρα πρὸς ἀναρρώσιν.

Μὲ τὰ ἡρωϊκὰ στρατεύματα τοῦ Καραϊσκάκη συνητήθη πάλιν ὁ Σπ. ἀναρρώσας εἰς τὸ Κερατσίνι, ἐνῶ προώδευε νικηφόρος ἡ ἐκστρατεία ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πολιορκουμένης Ἀκροπόλεως. Καὶ ἐκεῖ ὅμως δὲν παρέμεινεν ἐπὶ πολὺ, διότι ἐκλεχθεὶς «πληρεξούσιος τῶν ἀρμάτων» μετέβη ν' ἀντιπροσωπεύσῃ τὸ ἡρωϊκὸν στρατόπεδον μαζὶ μὲ δύο ἀκόμη στρατ. συναδέλφους εἰς τὴν Συνέλευσιν τῆς Τροιζῆνος. Ἀφοῦ ἐξεπλήρωσε τὴν ἀποστολὴν του καὶ ἐπέστρεψεν. ὁ Καραϊσκάκης ἦτο πλέον φονευμένος, ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἀναλάτου εἶχεν ἐπακολουθήσει καὶ τὸ στρατόπεδον τοῦ Πειραιῶς ἦτο ἕτοιμον νὰ διαλυθῇ. Κατὰ τὸ ὑπὸ τὸν ἀρχιστράτηγον Church στρατ. συμβούλιον ὁ Σπυρομίλιος ἐπέμεινε νὰ μὴν ἐγκαταλειφθῇ ὁ Πειραιεὺς ἀλλὰ δὲν εἰσηκούσθη³¹. Ταῦτα μέχρι τοῦ Ἰουνίου 1827.

31 X. Βυζαντίου «Ἱστορία τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ» ἐκδ. β', 1874, σ. 279 σημ.

Κατὰ τὴν ἐπὶ Καποδίστρια ὀργάνωσιν τῶν ἀτάκτων εἰς χιλιαρχίας ὑπὸ τὸν Δ. Ὑψηλάντην ὁ Σπυρ. διωρίσθη πρῶτος Πεντακοσίαρχος τῆς Β^α χιλιαρχίας ὑπὸ τὸν Χατζηπέτρον. Μετέσχε τῶν ἐν Βοιωτία μαχῶν, δηλ. εἰς Στεβενίκον, Πέτρον κλπ. τῷ 1828-9. Κατὰ Δεκ. τοῦ 1828 διωρίσθη ἀρχηγὸς τοῦ προσωπικοῦ σώματος τοῦ Δ. Ὑψηλάντη συγκειμένου ἐκ τριῶν ἑκατονταρχιῶν καὶ ἐνίκησεν εἰς Μεσοβοῦνι παρὰ τὰς Θήβας χιλίους τριακοσίους Τούρκους πεζοὺς καὶ ἵππεῖς. Ὁ παρὰ τοῦ Ὑψηλάντη διορισμὸς οὗτος ὠρίσθη ὡς ἰσόβαθμος πρὸς τὸν βαθμὸν τοῦ χιλιάρχου. Τέλος τὴν 12 Μαρτίου 1829 διωρίσθη χιλίαρχος.

Διαλυθεισῶν. ἀρχομένου τοῦ 1830, τῶν χιλιαρχιῶν καὶ ὀργανισθέντων πάλιν τῶν ἀτάκτων εἰς τάγματα, ὁ Σπυρ. δὲν ἐδέχθη νὰ ἀναλάβῃ τὴν διοίκησιν τάγματος καὶ κατετάχθη εἰς τὸ Ταξιαρχικὸν σῶμα, οἶον τῶν διαθεσίμων. Ὁ κατὰ τῶν Τούρκων ἀγῶν ἄλλωστε εἶχε λήξει πλέον.

Κατὰ τοὺς ἀντικαποδιστριακοὺς ἀγῶνας τῶν λεγομένων Συνταγματικῶν (1831) ὁ Σπυρ. μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του ἔμεινε πιστὸς εἰς τὸν Καποδίστριαν. Ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Αὐγουστίνου διωρίσθη διοικητὴς τῶν εἰς τὴν Ἐλευσίνα ἀτάκτων ταγμάτων, ὅσα δὲν εἶχον ἀκόμη διαλυθῆ.

Ἀρχομένου τοῦ 1832 εὐρίσκομεν τὸν Σπυρ. ὡς «ὑπαρχηγὸν (ἴσως τῶν ἐν λόγῳ ἀτάκτων ταγμάτων) χιλίαρχον καὶ στρατ. Διοικητὴν τῆς Σαλαμίνας».

Ἀρχομένης τῆς βασιλείας Ὁθωνος καὶ μέχρι τῆς ὀργανώσεως τῶν ἀτάκτων ὁ Σπυρομίλιος μετὰ τῶν ἀδελφῶν Ζάχου καὶ Γιάννη ἐγκατεστάθησαν ἐν Θήβαις, ὅπου ἠγόρασαν ἐθνικὰς οἰκίας καὶ ἀγρούς, ἐν οἷς καὶ τὸ μικρὸν κτῆμα Λιβαδίστρα, μετεκάλεσαν δὲ ἀπὸ Χειμάραν καὶ τὰς οἰκογενεῖας των. Αὐξανομένων ὁμῶς τῶν δυσαρρεσκειῶν ἐκ τῆς δυστυχίας τῶν παλαιῶν ἀγωνιστῶν, διωγμοὶ ἐπηκολούθησαν κατὰ πολλῶν ἐκ τούτων, καὶ τὴν. 5 Σεπτ. 1833 συνελήφθη καὶ ὁ Σπυρ. ὡς ὑποπτος ἐπὶ συνωμοσίᾳ μετὰ πολλῶν ἄλλων ἐπισήμων ἀγωνιστῶν καὶ ἔμεινε φυλακισμένος εἰς τὴν Ἀκροναυπλίαν ἐννέα μῆνας, ἀποφυλακισθεὶς τέλος διὰ βουλεύματος τὴν 2 Ἰουν. 1834.

Τὴν 29 Ἰουλίου 1834 ἐβαθμολογήθη ἀντισυνταγματάρχης τῆς Φάλαγγος, διωρίσθη δὲ καὶ εἰς ὑπηρεσίαν ὡς στρατοδίκης τοῦ κατὰ τὴν Μεσσηνίαν Ἐκτ. Στρατοδικείου. Τέλη Ἰουλίου 1835 μετετέθη εἰς τὸν ἐνεργὸν στρατὸν ὡς διοικητὴς διλοχίας τοῦ Β^ο ἐλαφροῦ τάγματος ὑπὸ τὸν Ἄγγλον Θ. Γόρδωνα, ἀρχαῖον καὶ αὐτὸν ἀγωνιστὴν, ἀναλαβόντα τὴν καταδίωξιν τῆς ληστείας κατὰ τὰ μεθόρια³². Κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1836 διωρίσθη διοικητὴς τοῦ Β^ο ἐλαφροῦ τάγματος, ὑπηρετήσας εἰς διάφορα φρούρια τῆς Πελοποννήσου μέχρι τοῦ 1838³³.

Ἐντὸς τοῦ ἔτους 1838 ὠργάνωσε τὸ Δ^ο ἐλαφρὸν τάγμα συγχωνεύσας τὸ Α' καὶ Β'³⁴.

Τὴν 8 Φεβρ. 1840 διωρίσθη διοικητὴς τῆς Στρατ. Σχολῆς ἀντὶ τοῦ Ράινεκ καὶ συγχρόνως ἐπροβιβάσθη συνταγματάρχης.

32 Κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν ὄστων τοῦ Καραϊσκάκη ἐκ Σαλαμίνας εἰς Ν. Φάληρον ὁ Σπ., παλαιὸς σύντροφος τοῦ ἡρωικοῦ στρατάρχου, ἀπήγγειλε λόγον ἐπιμνημόσυνον ἐνώπιον ἀπείρου πλήθους, παρόντος καὶ τοῦ Βασιλέως Ὁθωνος («Ἐφημερίς Ἀγγελιῶν» 23 Ἀπριλ. 1835).

33 Τὴν 25 Ἀπρ. 1836 ἔλαβε τὸν χρυσοῦν σταυρόν.

34 Τὴν 3 Δεκ. 1838 ἐξέδωκεν ἔντυπον ἀγγελίαν περὶ μεταφράσεως καὶ ἐκδόσεως τοῦ Γαλλικοῦ στρατ. κανονισμοῦ φρουρίων.

Κατὰ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ Σεπτεμβρίου 1843 ὁ Σπυρομίλιος ἦτο ἐκ τῶν κυριωτέρων παραγόντων τῆς ἐπαναστάσεως. Τὴν νύκτα τῆς 2-3 Σεπτ. ἀνήλθεν ἐκ Πειραιῶς μὲ ὄλους τοὺς ἀξιωματικοὺς τῆς Στρατ. Σχολῆς, τῆς ὁποίας ἦτο διοικητής. Διὰ τῆς ἐπεικειας τοῦ χαρακτηῆρος του ἐπέτυχε νὰ μὴ παρεκτραπῆ τὸ κίνημα εἰς ὀγλοκρατίαν³⁵.

Τὴν 5 Σεπτ. 1843 ὁ Σπυρομίλιος διωρίσθη ἀρχηγὸς τῆς χωροφυλακῆς καὶ συγχρόνως προσωπάρχης εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν. Ἀργότερα ἐξελέχθη πληρεξούσιος Θηβῶν κατὰ τὴν κληθεῖσαν συντακτικὴν συνέλευσιν· ὅθεν ἀπηλλάχθη ἀπὸ τὰ διπλᾶ καθήκοντά του τὰ στρατιωτικά. Ὡς Σεπτεμβριανὸς περιέπεσε καὶ αὐτὸς εἰς τὴν βασιλικὴν δυσμένειαν καὶ διωρίσθη στρατ. διοικητὴς Κυκλάδων, διέμεινε δὲ ὑπηρετῶν ἐν Σύρῳ, ὡσὰν ἐξόριστος, μέχρι τοῦ 1848³⁶. Τέλος ἀνακτῆσας τὴν βασιλικὴν εὐνοιαν ἐπανῆλθεν εἰς Ἀθήνας διορισθεὶς Γενικὸς γραμματεὺς τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν (19 Ὀκτ. 1848), μετ' ὀλίγον ὑπασπιστῆς τοῦ βασιλέως (25 Ἰανουαρ. 1849) καὶ τέλος ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ἐν τῇ κυβερνήσει Ἀντ. Γ. Κριεζῆ (4 Αὐγ. 1850) διαμείνας τοιοῦτος μέχρι τῆς 5 Οκτ. 1853, ὅτε παρητήθη³⁷. Ἦδη ὅμως ἀπὸ τὴν 15 Ἰουλίου 1851 εἶχε διορισθῆ γερουσιαστῆς καὶ τὴν 20 Μαΐου 1853 προβιβασθῆ ὑποστράτηγος.

Ἡ εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν ὀργανωτικὴ ἐργασία τοῦ Σπυρομίλιου ὑπῆρξε σημαντικὴ καθ' ὄλους τοὺς κλάδους (βλ. μακρὰν ἔκθεσιν εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Γερουσίας περ. Ζ', σὺν. Α', συνεδρ. 22 Ἰουλίου 1861, σελ. 719-723).

Ἦδη ὅμως ἡ βασιλικὴ εὐνοια ἀφ' ἑνός, ἡ πολιτικὴ του εὐστροφία καὶ ἡ εὐδοκίμησίς του ὡς ὑπουργοῦ ἀφ' ἑτέρου παρεσκεύασαν εἰς αὐτὸν ἐχθροὺς καὶ ἐκ τοῦ στρατοῦ καὶ ἐκ τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καὶ τοῦ τύπου. Ὁ Σπυρ. ἀφωσιωμένος ἤδη Ὀθωνιστής, διέπραξε τὸ σφάλμα νὰ καταδιώξῃ, ἰσχυρὸς ὢν, τὸν Δ. Καλλέργην, ἔλαβε δὲ τὰ ἀντίποινα τῆς διώξεως βραδύτερον.

Καθὼς καὶ ἄλλοι ὑπασπισταὶ τοῦ Ὀθωνος³⁸, ἀνεμίχθη πολὺ ἐνεργῶς εἰς τὸ πατριωτικὸν κίνημα τοῦ 1854, ὅταν δὲ τοῦτο ἀπέτυχε, ἀπεστάλη ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ εἰς τὰ δυτικὰ σύνορα (17 Ἀπριλ. 1854), ἐνῶ ὁ Γαρδ. Γρίβας εἶχεν ἀποσταλῆ εἰς τὰ ἀνατολικά, πρὸς περιορισμὸν τῶν ἀταξιῶν ἐκ τῆς ἐπανόδου τῶν ἀτάκτων ἀνταρτῶν καὶ τῆς ἀναπτυχθείσης ληστείας. Ἄμα τῇ ἀνόδῳ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς λεγομένης κυβερνήσεως τῆς Κατοχῆς ὑπὸ τὸν Μαυροκορδάτον καὶ Καλλέργην ὁ Σπ. ἀπεμακρύνθη τῶν Ἀνακτόρων μετὰ τῶν λοιπῶν ὑπασπιστῶν (18 Μαΐου 1854), ἀνεκλήθη ἐξ Ἀκαρνανίας, ἐτέθη συγχρόνως εἰς διαθεσιμότητα καὶ παρεπέμφθη παρανόμως, γερουσιαστῆς ὢν, εἰς ἀνακριτικὴν ἐπιτροπὴν ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν

35 «Ἐνας μὲ ἐβεβαίωσε ὅτι ὁ κ. Μεταξᾶς εἶπε ὅτι ἂν ἦτον λόγος νὰ δοθοῦν εἰς ἕναν ἀριστεία, αὐτὰ χρεωστοῦνται εἰς τὸν Σπύρο-Μήλιο διὰ τὸ ἀναίμακτον καὶ τὸ εὐστοχον τοῦ σχεδίου τῆς θρονοσωτηρίου καὶ λαοσωτηρίου ἡμέρας». (Γ'. Τερτσέτη περιοδ. «Ὁ Ρήγας» Μάιος 1845, σ. 45 σημ).

36 «Ἐξωρίσθη ἐκ Πειραιῶς εἰς Σύρον (ὁ Σπυρομίλιος) ἐγκαταλιπὼν ὑπέργερρον πατέρα...» («Αἶων» 14 Ἰουλ. 1846).

37 Ὁ Σπ. πολὺ πρὸ τοῦ 1850 εἶχε φορέσει τὴν στολὴν τοῦ τακτικοῦ ἀξιωματικοῦ. Κατὰ προφορικὴν παράδοσιν τοῦ συνταγματάρχου τῆς Χωροφυλακῆς μακαρίτου Σκίπη ὁ Σπ. μετέβη πρὸς τὸν ἐν Νεαπόλει στρατηγὸν Λέκκαν, θεῖον του καὶ ὑπασπιστὴν τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως, καὶ χρησιμοποίησας τὴν βασιλικὴν φιλίαν τούτου ἀνέκτησε τὴν εὐνοιαν τοῦ Ὀθωνος.

38 Εἶχε διορισθῆ ἤδη δευτέραν φορὰν τὴν 1 Ἰαν. 1854.

Στρατ. Καλλέργη διὰ τὴν δώση λόγον τῶν συλληθέντων πατριωτικῶν χρημάτων. Ἡ ἀνάκρισις ἔπειτα ἐπεξετάθη εἰς πλείστα ἄρθρα κατηγορίας (βλ. τὸ μακρότατον κατηγορητήριον ἐν ἐφημ. «Ἑβδομάς» 5 Μαρτ. 1855) περὶ δῆθεν παρανομιῶν καὶ καταχρήσεων³⁹.

Ὁ Σπυρομίλιος ἠρνήθη μὲν τὴν ἀποκαλύψῃ τὰς λεπτομερείας τῶν πατριωτικῶν ἐράνων, ἰσχυρῶς ὅμως ἠμύνθη διὰ τοῦ φιλικοῦ τύπου καὶ τῶν κοινοβ. σωμάτων κατὰ τῶν ἄλλων κατηγοριῶν. Ἡ στρατ. ἀνάκρισις διεξήγετο καὶ παρατύπως ἔτι ὑπὸ κατωτέρων ἀξιωματικῶν. Ὁ Σπυρ. ἐκρατήθη τὴν 12 Ἰουνίου 1854, ἐπροφυλακίσθη καὶ τέλος ἐνεκλείσθη εἰς τὸ φρούριον τῆς Μονεμβασίας, ὑπόδικος ὢν, ὑπέφερε δὲ ἐκεῖ μακρὰς στερήσεις ἐπὶ δέκα μῆνας. Αἱ ἔρευναι κατ' οἶκον ἐξηκολούθουν κατὰ τὴν ἀπουσίαν του⁴⁰, ὁ δὲ Ὀθων ἀνίσχυρος πρὸ τοῦ ἀδυσωπήτου Καλλέργη ὑπέφερε καὶ αὐτὸς πολλὰ μετὰ τῆς Ἀμαλίας. Ὁ ἀγὼν ἐξηκολούθει δεινὸς ἐν τῷ τύπῳ καὶ ταῖς Βουλαῖς. Τέλος περατωθείσης τῆς ἀνακρίσεως ὁ Σπ. μετεφέρθη εἰς Ἀθήνας τὴν 11 Μαρτίου 1855, ἡ δὲ Βουλὴ τὴν 15 τοῦ αὐτοῦ, ἀναλαβοῦσα τὴν ὑπόθεσιν ἐναντίον τοῦ κατηγορουμένου πρώην ὑπουργοῦ, διώρισεν ἀνακριτικὴν ἐπιτροπὴν, ἡ ὁποία τὴν 2 Ὀκτ. 1855 κατέθεσε τέλος τὴν ἔκθεσίν της. Ἐξ αὐτῆς καταφαίνεται τὸ ἀβάσιμον τῶν κατηγοριῶν⁴¹. Ἡ Βουλὴ δὲν περιορίσθη εἰς ταῦτα· οἱ διορισθέντες ὑπ' αὐτῆς εἰσηγηταὶ ἐπὶ τῶν ἐνεργηθειῶν βουλευτικῶν ἀνακρίσεων ὑπέβαλον κατ' Ἰαν. τοῦ 1856 ἔκθεσιν ἀποτελοῦσαν σφοδρὸν κατηγορητήριον κατὰ τοῦ Καλλέργη κλπ. Τέλος ἡ Βουλὴ τὴν 21 Ἰαν. ἀπήλλαξε τὸν πρώην ὑπουργὸν Σπ. πάσης εὐθύνης.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν στρατ. ποιν. δίκην, ἣτις ἤρχισε τὴν 4 Φεβρ. 1856, ἡ ἀπόφασις ὑπῆρξεν ἀθωωτικὴ ἐκδοθεῖσα τὴν 11 τοῦ αὐτοῦ, καὶ ὁ Σπ. ἀνέκτησε τὴν ἐλευθερίαν του⁴². Ἄλλωστε ὁ βασις. ἐπίτροπος εἶχε προτείνει ἤδη διὰ τοῦ παραπεμπτικοῦ βουλευμάτος τὴν κατάργησιν τῆς δίκης⁴³.

Τὴν 29 Μαΐου 1859 ὁ Σπ. διωρίσθη τὸ δεύτερον ὑπουργὸς τῶν Στρατ. ὑπὸ τὸν Ἀθ. Α. Μιαούλην, παρητήθη ὅμως μετὰ ἑνδεκα ἡμέρας, δηλ. τὴν 10 Ἰουνίου.

39 Βλ. ἐφημ. «Ἐλπίς», «Ἀθηνᾶ», «Πανελλήνιον», «Φιλόπατρις», «Ἥλιος», «Ἑβδομάς» ἀπὸ Ἰουν. 1854 μέχρις Αὐγ. 1855.

40 Φοβισμένη ἡ σύζυγός του Νόννα ἤκουσε παρὰ τοῦ φίλου τῆς οἰκογενείας Κυργουσίου ἡμέραν τινα, ὅτι ἐπίκειται ἔρευνα ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτῆς καὶ κατὰ συμβουλήν τοῦ προθύμου φίλου κατέβη εἰς τὸ ὑπόγειον καὶ ἐξήγαγεν ἐκ τοῦ πίθου τοῦ βουτύρου σακκίδιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐφύλαττε τὰς οἰκονομίας τοῦ συζύγου (ὀλόκληρον τὸ κεμερί τοῦ παλαιοῦ στρατιωτικοῦ), δηλ. 2.500 περίπου χρυσᾶ νομίσματα διαφ. κρατῶν (αὐτὸς ὁ Σπυρ. ὑπελόγιζε τὰ νομίσματα εἰς ἀξίαν 50 περίπου χιλ. δραχμῶν), τὰ ὁποῖα ἀφοῦ ἐκαθάρισεν ἐκ τοῦ λίπους ἐμέτρησε, συνεσκεύασεν εἰς ἕξ μικρὰ δέματα καὶ τέλος μετέφερεν ἐν συνοδείᾳ Χειμαριωτῶν μετὰ τῶν ἀργυρῶν σκευῶν καὶ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ στρατηγοῦ εἰς τὴν κατοικίαν τοῦ Κυργουσίου. Ὅτε βραδύτερον, ἐντὸς τοῦ ἔτους 1855, ἐκλήθη ὁ Κυργούσιος νὰ ἀποδώσῃ τὴν παρακαταθήκην ἤρχισε ν' ἀποδίδῃ μικρὰς ποσότητας αὐτῆς, ἀρνηθεὶς ν' ἀποδώσῃ τὰ ὑπόλοιπα. Δίκη ἐπηκολούθησε, τῆς ὁποίας τὸ τέλος βλ. ἐν τῇ ἀποφάσει τοῦ Ἀρείου Πάνου ὑπ' ἀριθ. 129 τῆς 25 Ἀπριλ. 1862.

41 «Ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς ἐπὶ τῶν εἰσαχθεῖσων παρὰ τοῦ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Ὑπουργοῦ κατὰ τοῦ ὑποστρατήγου πρώην ὑπουργοῦ Σ. Μήλιου καταγγελιῶν».

42 Procès de l'ex-ministre hellénique General et Sénateur Spiro Milios devant la Chambre des Deputés et le conseil de guerre. Athenes 1856 - Βλ. καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Λεων. Βλάση ἀνωτ. σελ. γ' σημ. 2.

43 Πεσόυσης τῆς Κυβερνήσεως Μαυροκορδάτου, ὁ Καλλέργης ἀνεχώρησεν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν αὐτοεξόριστος.

Μετὰ τὴν κυβέρνησιν Κουντουριώτου καὶ σχηματισθέντος τοῦ ὑπὸ τὸν Γενναῖον Κολοκοτρώνην ὑπουργείου τῆς 26 Μαΐου 1862 ὁ Σπ. ἐγένετο, τὸ τρίτον, ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν. Ἐδίστασεν ἐν ἀρχῇ νὰ δεχθῆ τὴν ὑπουργικὴν ἔδραν, προβλέπων τὴν ἐπικειμένην καταστροφὴν καὶ ἐμφανίζων πρὸ τοῦ Βασιλέως τοὺς ἀπειλοῦντας αὐτὸν κινδύνους. Ἐπὶ τέλος ὁμῶς ὑπεχώρησεν εἰς τὴν βασιλικὴν ἀπαίτησιν⁴⁴. Τὴν 10 Αὐγούστου ἀνέλαβε προσωρινῶς καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν.

Παραμονὰς τῆς ἐκρήξεως τοῦ κινήματος τῆς 10 Ὀκτ. 1862 ὁ Σπ. ἐπρότεινε πρὸς τὸν γηραιὸν πρωθυπουργὸν Γενναῖον νὰ συλλάβῃ τοὺς ἐπαναστάτας, ἀλλ' ἐκεῖνος ἐπιεικῆς φύσει καὶ βραδὺς διὰ τὴν ἡλικίαν ἐδίστασε νὰ λάβῃ ὅποιαδήποτε μέτρα, ἄφησε δὲ τὸ ὄγκουμένον κῶμα νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμον του, ἐπιρρίπτων εἰς τὸ σφάλμα τοῦ ταξειδίου τοῦ βασιλέως ἀνὰ τὴν μεσημβρινὴν Πελοπόννησον πᾶν ἐπικείμενον δεινόν⁴⁵.

Τὴν 28 Ὀκτ. 1862 ἐτέθη εἰς ἀργίαν δι' ἀπολύσεως ὑπὸ τῆς Ἐπαναστ. Κυβερν. δι' ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀξιωματικοῦ διαγωγῆν⁴⁶.

Ὁ Σπ. ἔμεινε πιστὸς εἰς τὸν ἐξόριστον Βασιλέα· ταξειδεύσας ὀλίγον μετὰ τὴν ἐπανάστασιν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, μετέβη εἰς Παρισίους καὶ ἐκεῖθεν εἰς Μόναχον καὶ ἐπαρουσιάσθη εἰς αὐτόν.

Καθιδρουθείσης τῆς νέας βασιλείας ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀνέκτησε τάχιστα τὴν ἐν τῷ στρατῷ σημαντικὴν θέσιν του, χρησιμεύσας διὰ τῆς μετριοπαθείας του ὡς κέντρον ἐνώσεως μεταξὺ τῶν παλαιῶν Ὀθωνιστῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν νεαρῶν ἐπαναστατῶν.

Γενόμενος βουλευτὴς ταχέως ἀνέλαβε τὴν ἐν τῇ πολιτικῇ σημαντικὴν καὶ πάλιν θέσιν του. Ἀλλὰ καὶ ὁ νεαρὸς βασιλεὺς Γεώργιος δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκτιμήσῃ τὰς πολλαπλᾶς ἀρετὰς τοῦ Σπ. διορίσας αὐτὸν ἐπίτιμον ὑπασπιστὴν καὶ μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας (25 Ἰανουαρ. 1865).

Τὴν 31 Ὀκτ. 1866 διωρίσθη Στρατ ἀρχηγὸς τῆς Ἑπτανήσου.

44 «Ὁ Σπ. ὅστις τῶντι πικρὰς τὰς φρένας εἶχε, κατὰ τὴν ὁμολογίαν πάντων ὅσοι τὸν ἐγνώρισαν, καὶ ἀντελαμβάνετο καλῶς τῶν πραγμάτων, ἐν τῷ ἐνδιαφέροντι αὐτοῦ ὑπὲρ τε τῆς πατρίδος του καὶ τοῦ βασιλέως ἔσχε τὸ θάρρος νὰ εἶπῃ πρὸς αὐτόν τότε: «Μεγαλειότατε, δὲν θὰ σᾶς χρησιμεύσω γιγνόμενος ὑπουργὸς ἤδη οὕτως. Εἰς τὸ σημεῖον εἰς ὃ ἔφθασαν τὰ πράγματα ἢ πρέπει νὰ παραιτηθῆτε τοῦ θρόνου καὶ ν' ἀπέλθῃτε εἰς τὴν πατρίδα Σας ἢ νὰ παραδώσῃτε ἀνεπιφυλάκτως ὀλόκληρον τὴν διοίκησιν τοῦ τόπου εἰς τὴν ἄκραν ἀντιπολίτευσιν, καλοῦντες αὐτὴν εἰς τὴν ἐξουσίαν ὡς τάχιστα. Τὰ μισὰ μέτρα εἰς οὐδὲν θὰ ὠφελήσουν». Ὁ Ὀθων ὁμῶς ἐπέμενε καὶ ὁ Σπυρομίλιος, ἵνα μὴ ἀποδοθῆ αὐτῷ ὑστεροβουλία τις, ἐδέχθη, καὶ οὕτω τῇ 26 Μαΐου τοῦ 1862 ἐσχηματίσθη ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ στρατηγοῦ Γενναίου Κολοκοτρώνη τὸ τελευταῖον ὑπουργεῖον τῆς βασιλείας Ὀθωνος, (Α. Κλεομένους, Διάλεξις περὶ τῶν πρώτων τῆς Ἑλλάδος Βασιλείων. 1904, σ. 60).

45 «Ἐγὼ εἶπα εἰς τὸν Βασιλέα νὰ μὴν ἀφήσῃ τὴν πρωτεύουσιν τώρα ἄς κάμῃ καλά» (προφορικὴ παράδοσις).

46 Τὸ θέσπισμα τοῦτο ἠκυρώθη διὰ Β. Δ. τὴν 27 Δεκεμβρ. 1864.

Τὴν 20 Δεκ. 1867 διωρίσθη, τὸ τέταρτον, ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Δ. Μωραϊτίνῃ· παραιτηθείσης δὲ τὴν 25 Ἰανουαρ. 1868 ταύτης, διετήρησε τὸ ἀξίωμα ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Δ. Γ. Βούλγαρη καὶ τέλος παρητήθη τῇ 25 Ἰανουαρ. 1867 μεθ' ὄλου τοῦ ὑπουργείου. (Ὁ Σπυρομίλιος γενόμενος ἐκάστοτε ὑπουργὸς κατεδίωξε δεινῶς τὴν ληστείαν). Τὴν 7 Σεπτεμβρ. 1868 προεβιβάσθη εἰς ἀντιστράτηγον.

Τὸ 1872 εὐρίσκομεν τὸν Σπυρομίλιον πρόεδρον τῆς Βουλῆς ἐκλεχθέντα παμφηφει (περ. Δ', σύν. Α'). Τὴν 19 Νοεμβρ. 1876 ἀπεστρατεύθη.

Ἐδῶ σταματᾷ τὸ διπλοῦν στάδιον, πολιτικὸν καὶ στρατιωτικόν, τοῦ Σπυρομίλιου. Ἀποσυρθεὶς εἰς τὴν οἰκίαν του⁴⁷ γέρων πλέον καὶ κουρασμένος ἐκ τῶν μακρῶν καὶ ἀκαταπονήτων ἀγῶνων ἐν πολέμῳ καὶ εἰρήνῃ, ἀπέθανε τὴν 13 Δεκ. 1880 ἐν Ἀθήναις, λόγους δ' ἐπικηδεῖους ἀπήγγειλαν εἰς αὐτὸν ὁ βουλευτὴς Χαλκίδος Θ. Φλογαίτης καὶ ὁ ταγματάρχης Β. Βασιλειάδης ἐκ μέρους τοῦ στρατοῦ, μακρὸν δὲ ἐπιτάφιον ὁ διευθυντὴς τοῦ «Αἰῶνος» Τιμ. Φιλήμων⁴⁸. Ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του εἶχεν ἀπονεμηθῆ εἰς αὐτὸν ὁ Μεγαλόσταυρος.

Ὁ Σπ. ὑπῆρξε φύσις ἀγαθὴ, τὴν ὁποίαν ἡ μόρφωσις καὶ ἡ αὐτοσυνείδητος καλλιέργεια ἀνέπτυξαν ἐξόχως. Ἡ φιλομάθειά του ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ πρὸς τὸ νεωτερίζειν καὶ συμβαδίζειν πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς προόδου προθυμία του ἀνέδειξαν τὸν ἄνδρα λαμπρὸν στρατιωτικόν, γενναῖον ἀγωνιστὴν, μεταρρυθμιστὴν ὑπουργόν, ἕξοχον καὶ μεγαλοϊδεάτην πατριώτην, ἐργασθέντα σὺν τοῖς ἄλλοις ὑπὲρ τῆς ἀπολυτρώσεως τῆς ὑποδούλου Ἡπείρου, τέλος δὲ ρήτορα δεξιότατον⁴⁹ καὶ συγγραφέα πρὸ πάντων ἀξιοθαύμαστον⁵⁰. Ἡ πρὸς τὸν θρόνον τοῦ τε Ἰθωνοῦ καὶ τοῦ Γεωργίου ἀφοσίωσις τοῦ Σπ. ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ ὡς αὐλοφιλία. Ἀλλὰ γενικῶς οἱ ἐπιζήσαντες στρατιωτικοὶ οὗ ἐξ ὑποδούλων μερῶν προσελθόντες, Σουλιῶται καὶ γενικῶς Ἡπειρώται, Μακεδόνες κλπ. διεκρίθησαν διὰ τὴν πρὸς τὸν βασιλικὸν θρόνον ἀφοσίωσιν καὶ διὰ τὸ συντηρητικὸν τῶν πνεῦμα. Ὁ Σπ. ἐν τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ ὑπῆρξε φιλόανθρωπος, ἀγαπῶν καὶ βοηθῶν τοὺς ἀγωνιστάς, ὅθεν καὶ ἀπέθανε πτωχός. Λίαν εὐφυῆς ὢν, εἰρωνεύετο τὴν φθορὰν τῆς σχηματισθείσης μετρίας περιουσίας του λέγων συνήθως:

- Ὡρὲ παιδί μου, ἄλλο ἀπὸ τὸ λουφὲ δὲν ὑπάρχει στὸν παλιὸ στρατιωτικόν.

Ἵπῆρξεν ἀνὴρ δραστήριος καὶ ἐνεργητικός. Εὐρωστος καὶ ἰσχυρὸς τὴν κρᾶσιν, φίλος τῆς θήρας καὶ τῆς ἵππασίας, εὐθυμος καὶ φιλογύνης. Φιλοδίκαιος, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς φίλους πρόθυμος καὶ γενναῖος, κοινωνικώτατος ἀλλ' ἀκαταπόνητος εἰς τὴν ἐργασίαν, ἀμνησίκακος ἀλλὰ φιλότιμος καὶ ὀξὺς πρὸς τοὺς ἀντιπάλους.

Ἡ σύζυγος τοῦ Σπυρομίλιου Νόννα ἀπέθανε πολὺ πρὸ αὐτοῦ κατ' Ἰούλ. τοῦ 1869 (ἐφημ. «Ἀλήθεια» 9 Αὐγ. 1869).

47 Εἶχεν ἰδιόκτητον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σταδίου ἀντίκρου τῆς Βουλῆς, ὅπου σήμερον ἡ ἰδιοκτησία τοῦ Μετοχικοῦ Ταμείου, τοῦ ὁποίου αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτής. Τῷ 1879 ἐταξίδευσεν εἰς Ρώμην.

48 Μέρος μόνον αὐτοῦ ἀπήγγειλεν ὁ ρήτωρ ἕνεκα τῆς πιπτούσης βροχῆς. («Αἰὼν» 15 καὶ 16 Δεκ. 1880).

49 Βλ. σπουδαῖον λόγον αὐτοῦ κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 31 Μαρτ. 1861 ἐν τῇ Γερουσίᾳ (πρακτικὰ αὐτῆς περ. Ζ', σύν. Α' σ. 151). - Βλ. καὶ λόγον ἐπιτάφιον αὐτοῦ εἰς Ἄνδρ. Μεταξᾶν («Μέλλον τῆς Πατρίδος» 10 Σεπτ. 1869).

50 Καὶ πολλὰ στρατ. συγγράμματα ἐξεδόθησαν ὑπ' αὐτοῦ.

Ὁ νεώτερος ἀδελφὸς αὐτοῦ Ζάχο-Μίλιος ὑπῆρξε γνήσιος στρατιωτικὸς, γενναῖος, ἠκολούθησε δὲ τὰς πολεμικὰς περιπετείας τοῦ ἀδελφοῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα. Ἐπὶ τῆς βασιλείας Ὅθωνος ὑπηρέτει συνήθως ὡς διοικητὴς ταγμάτων τῆς Ὀροφυλακῆς καταδιωκόντων τὴν ληστείαν ἀνὰ τὸ κράτος καὶ τὰ σύνορα. Ἀπέθανεν ἀντισυνταγματάρχης τῆς Φάλαγγος ἐν Θήβαις τὴν 6 Ἰουλ. 1860. Ἦτο καλὸς τραγουδιστὴς ἀρματωλικῶν ἀσμάτων καὶ χορευτῆς.

Ὁ τελευταῖος κατὰ σειρὰν ἡλικίας Γιάννη-Μίλιος δὲν ἠκολούθησεν ἐξ ἀρχῆς τὸ στρατιωτικὸν στάδιον τῶν ἄλλων ἀδελφῶν, ἄτε νεώτατος ὢν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Τυχῶν δὲ καλυτέρας μορφώσεως ἐν ἀρχῇ τῆς βασιλείας Ὅθωνος ὑπηρέτησε βραδύτερον ὡς πρόξενος ἐν Ἀργοστολίῳ (ἐπὶ Ἀγγλ. προστασίας), ἐν Ρουμανίᾳ, ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας), Βόλῳ κλπ. Ἀπέθανε συνταξιούχος κατὰ τὸ 1886⁵¹.

Οἱ τῶν ἀδελφῶν τοῦ Σπυρομίλιου ἀπόγονοι, ἀντὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος Μίλιοι, μετωνομάσθησαν Σπυρομίλιοι χάριν τιμῆς πρὸς τὸ ἐξοχώτερον τῆς οἰκογενείας μέλος.

* * *

Τὸ χειρόγραφον. Ἀκέφαλον καὶ ἄτιτλον, σχ. 0,22 X 0,16. Εὐρίσκεται ἐν τῷ τμήματι χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης καταταγμένον τὸ μὲν ἐκ τῶν 6 πρώτων τετραδίων μέρος ὑπ' ἀριθμὸν καταλόγου 8725 (παλαιὸν) - 5084 (νέον). Ἀρχίζει δὲ τὸ τμήμα τοῦτο ἀπὸ σελ. 25, κεφ. Β' (ἀπεσπάσθη ἀπολεσθὲν τὸ κεφ. Α' ἐκ σελίδων 24). Τὸ σωζόμενον ὑπόλοιπον σύγκειται ἐκ τετραδίων ἐπτὰ, ἴητοι τετράδ. α', σελ. 25-48⁵², β', σελ. 49-76, γ', σελ. 77-128, δ', σελ. 129-163, ε', 164-184, ζ', σελ. 184-207. Τὸ δὲ δεύτερον μέρος, ἐξ ἑνὸς μόνου τετραδίου, σελ. 1-24 εἶναι χωριστὰ ἠριθμημένον ἐν τῷ καταλόγῳ ὑπ' ἀριθ. 8726 (παλαιὸν) - 5085 (νέον), φέρει δὲ τίτλον «Διήγησις Β' - Περίοδος Γ'- 1825». Ἐν ὄλῳ σελίδες τοῦ ὅλου χειρογράφου 202.

Τὸ ἐν λόγῳ δεύτερον μέρος τοῦ χειρογράφου, περιέχον τὰ ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ἱμπραΐμ εἰς Μεσολόγγιον μέχρι τέλους τῆς πολιορκίας, ἀπετέλει τμήμα τοῦ πρώτου γραφέντος σχεδιάσματος τοῦ ὅλου ἔργου, τὸ μόνον περισωθὲν ἐξ αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς ἐπεξεργασθεὶς καὶ ἀντιγράψας ἐσχημάτισε τὰ ὑπ' ἀριθ. ε' - ζ' τετράδια καὶ πλέον τοῦ πρώτου μέρους. Ὅθεν τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐν σχεδίῳ τετράδιον, ὡς ἄχρηστον, ἄτε συμπεριληφθὲν ἐν καθαρῷ καὶ ἀποτελέσαν τμήμα τοῦ ὅλου ἔργου, δὲν ἀντεγράφη, πλὴν ἐλαχίστου μέρους αὐτοῦ προσαρτηθέντος εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου (σ. 145).

Τὸ χειρόγραφον εἶναι διὰ χειρὸς τοῦ Σπυρομίλιου γεγραμμένον ἐπὶ χάρτου τῶν πρὸ τῆς βασιλείας Ὅθωνος χρόνων, περιῆλθε δὲ εἰς τὴν κατοχὴν πρῶτον τοῦ Ἰω. Φιλήμονος, παρασκευάζοντος τὸ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως σύγγραμμα αὐτοῦ (πιθανώτατα λοιπὸν παρεδόθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως ζῶντος πρὸς τὸν Φιλήμονα), ἔπειτα δὲ ἠγοράσθη μετὰ τῆς ὅλης συλλογῆς Φιλήμονος ὑπὸ τοῦ Ἐθν.

51 Κατὰ τὸν Ἀγῶνα ὑπηρέτει ὡς στρατιωτικὸς ἕτερός τις Γιάννης Μίλιος ὑπὸ τὸν Σπυρομίλιον, συγγενὴς αὐτοῦ. Οὗτος ἐπληρώθη πολλάκις, ἔχασε δὲ κατὰ τινα μάχην καὶ τὸν ἕνα ὀφθαλμὸν. Ἐζῆ μέχρι τοῦ 1850 κατὰ τινα «Ὀνομαστικὸν κατάλογον συνταξιούχων». Ὁ Σπυρομίλιος εἶχε καὶ τρεῖς ἀδελφάς, τὴν Αἰκατερίνην Βλάσση, Βασιλικὴν Λογοθέτη καὶ Ἄνναν ἀποθανούσαν εἰς νεαρὰν ἡλικίαν.

52 Αἱ 24 πρῶται σελίδες ἴητοι τὸ τετρ. α' εἶναι διαγεγραμμένα διὰ καθέτου γραμμῆς ὑπὸ τῆς τοῦ συγγραφέως ἢ ξένης μᾶλλον χειρὸς.

Πανεπιστημίου καὶ κατετέθη εἰς τὴν Ἔθν. Βιβλιοθήκην. Τὸ ἑξαφανισθὲν πρῶτον τετράδιον τοῦ ἔργου, τὸ περιέχον τὸ πρῶτον κεφάλαιον, ἦτοι τὴν εἰσαγωγὴν⁵³ ἀπεσπάρθη τυχαίως ἴσως ἐκ τοῦ προχείρως συνερραμμένου χειρογράφου καὶ ἂν δὲν εὐρίσκεται ὡς ἀνεξάρτητον τμήμα καταταγμένον ἐντὸς τῶν μυριάδων ἄλλων ἐγγράφων τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου τῆς Ἔθν. Βιβλιοθήκης, ἀπωλέσθη ὀριστικῶς.

Καὶ ὅπως ὅμως ἔχει τὸ δημοσιευόμενον ἐνταῦθα ἱστορικὸν ἔργον παρουσιάζεται ἄρτιον εἰς τὸν ἀναγνώστην, ἡ δὲ ἔλλειψις τοῦ Α΄ κεφ. κανὲν κενὸν δὲν παρουσιάζει εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ. Ἦναγκάσθη ὅμως ὁ ἐκδότης νὰ μεταβάλῃ τὴν ἀρίθμησιν τῶν κεφαλαίων, ἀριθμήσας τὸ μὲν Β΄ κεφ. ὡς Α΄, τὸ Γ΄ ὡς Β΄ κτλ.

Τὸ ἔργον εἶναι τελείως ἀνορθόγραφον, ὡς δεῖγμα δὲ γραφῆς παραθέτομεν κατωτέρω ἀκριβὲς ἀντίγραφον τῆς σελ. 67-68. Περί τῆς γραμματικῆς μορφώσεως τοῦ Σπυρομίλιου εἶπομεν τινα ἀνωτέρω ἐν τῷ βιογρ. σημειώματι σελ. δ΄. Τὴν ἀνορθογραφίαν βεβαίως δὲν ἠδυνάμεθα νὰ τηρήσωμεν δημοσιεύοντες τὸ χειρόγραφον, διότι οὐδὲν ἐξ αὐτῆς ὁ ἐπιστήμων γλωσσολόγος εἶτε ὁ ἱστορικὸς ἠδύνατο νὰ ὠφεληθῇ. Ἄλλ΄ ἐπροχωρήσαμεν ἀκόμη περισσότερο· ἐν τῷ κειμένῳ τοιοῦτου ἔργου, τὸ ὁποῖον προώρισται νὰ γίνῃ ἐθνικὸν κτῆμα ἐς αἰεὶ διὰ τὴν μεγάλην ἱστορικὴν, στρατιωτικὴν ἀλλὰ καὶ λογοτεχνικὴν αὐτοῦ ἀξίαν, μεγίστη ἀδικία θὰ ἦτο πρὸς τὴν μνήμην τοῦ συγγραφέως καὶ πρὸς τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστην ν΄ ἀφεθῇ ὁ ρύπος τῶν ἀλλοκώτων σολοικισμῶν καὶ βαρβαρισμῶν, τοὺς ὁποίους ὁ εὐφυέστατος ἀλλ΄ ὄχι πολὺ δυνατὸς εἰς τὰ «καλὰ γραμματικὰ» νεαρὸς ἀκόμη Χειμαριώτης διαπράττει φιλοτιμούμενος νὰ διακοσμή τὸ ὕφος του μὲ ὅσον τὸ δυνατὸν πλουσιοπαρόχους «ἑλληνικοῦρες», ὠρούμενος αὐτὰς ἐκ τῆς μετρίας γνώσεως τὴν ὁποίαν εἶχε τοῦ νεκροῦ γλωσσικοῦ κατασκευάσματος τῶν τότε δασκαλικῶν μακαρίων χρόνων. Ἐν ἰδιαιτέρῳ πίνακι παραθέτομεν τοὺς ἐξοβελισθέντας γλωσσικοὺς τριβόλους⁵⁴ διὰ τὸ ἀσκανδάλιστον καὶ χάριν τῶν περιέργως ἀσχολουμένων περὶ τὴν γλωσσικὴν τερατολογίαν, τῆς ὁποίας τὰ ἀποφώλια φαινόμενα τόσον ἀφθονοῦν εἰς τὸ ἑλληνικὸν πνευματικὸν ἔδαφος πρὸ αἰώνων. Ἀφ΄ ἐτέρου ὅμως ὁ ἐκδότης μετὰ προσοχῆς ἐσεβάσθη πᾶσαν ἰδιορρυθμίαν τοῦ συγγραφέως περὶ τὴν σύνταξιν, τὸ τυπικὸν καὶ τὸ φθογγολογικόν.

Εἷς τὸ ἔργον ἐπροτιμήθη νὰ δοθῇ ὁ τίτλος «Ἀπομνημονεύματα» διότι βεβαίως ὁ Σπυρομίλιος περισσότερο εἰς τὴν γενικωτέραν ἀπόδοσιν τῶν πέριξ αὐτοῦ ἐκτάκτων γεγονότων ἐπρόσχε παρὰ εἰς τὴν λεπτομερῆ καὶ ἡμερολογιακὴν περιγραφὴν τῶν, ὥστε νὰ μὴ ἡμπορῇ κανεὶς εὐλόγως νὰ ὀνομάσῃ τὸ ἔργον του ἡμερολόγιον. Πότε ὅμως συνεγράφη τοῦτο;

Τὸ διασωθὲν εἰς τὸ τελευταῖον τετράδιον τμήμα σχεδιάσματος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπόσπασμα θαυμασίως ἐκφραστικὸν παρεθέσαμεν ἐν τέλει, δεικνύει ὅτι ὁ Σπ. δυστυχῶς δὲν παρέδωκεν εἰς ἡμᾶς ἐξ ἀρχῆς πρωτόγραφον τὸ ἔργον του· ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπιβεβαιοῦσι τὴν παρατήρησιν ταύτην. Ὁ Σπ. δηλαδὴ μαχόμενος ἀφ΄ ἐνὸς εἰς τὸ πρόχωμα «Μιαούλης⁵⁵», ἀφ΄ ἐτέρου δὲ ἔνεκα τῆς στρατιωτικῆς του μορφώσεως μετέχων εἰς τὰς γενικὰς ἐπιχειρήσεις τῆς

53 Κατωτ. ἐν σελ. 112 τοῦ κειμένου ὁ Ἐπ. παραπέμπει εἰς τὸ ἀπολεσθὲν α΄ κεφάλαιον τοῦ ἔργου του εἰς τὸ ὁποῖον, ὡς γράφει, ἔκαμεν λόγον περὶ τῆς ἀνταρσίας τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸ ἔτος 1824. Δὲν ἔπεται ὅμως ἐκ τούτου ὅτι ἡ ἀνταρσία μόνον τοῦ 1821 ἦτο τὸ θέμα τοῦ ὅλου α΄ κεφαλαίου.

54 Καὶ ὑπὸ τὸ κείμενον ἐνίοτε σημειοῦμεν γλωσσικὰς τίνας παρανοήσεις τοῦ συγγραφέως.

55 Ἐν πίνακι συγκριτικῶν τῶν παλαιῶν καὶ νέων ὄχρωμάτων τοῦ Μεσολογγίου, ὁ ὁποῖος ἐσώθη μετὰ τῶν Ἀπομνημονευμάτων, ὁ Σπ. γράφει «πρόχωμα Μιαούλη, ὅπου ἤμην ἐγὼ» (βλ. τὸ σημείωμα ἐν τέλει σ. 146),

πολιορκίας, τῆς ὁποίας εἰκόνα ἀκριβῆ ἀποδεικνύεται ἱκανὸς νὰ παράσχη εἰς ἡμᾶς, ἔγραφεν ἀφελῶς ἐν σχεδίῳ, καὶ ἴσως μυστικῶς, τὴν σειρὰν τῶν ἐπερχομένων γεγονότων, ἐξελθὼν δὲ τοῦ Μεσολογγίου ἄφησε βεβαίως εἰς Ναύπλιον τὰ σημειώματά του, ὅτε μετὰ τοῦ Ἑλλην. στόλου ἀνεχώρησε ἐπανερχόμενος πάλιν πρὸς αὐτό. Μετὰ τὴν Καταστροφὴν ἐπιστρέψας εἰς Ναύπλιον προσέθεσε τὰ κατὰ τὴν ἀπουσίαν του μέχρι τῆς ἐξόδου ἐκ τῶν διηγήσεων τῶν παλαιῶν συντρόφων του, ἀλλ', ὡς φαίνεται, δὲν προέβη ἀμέσως, ἡσυχάζων ἐν Ναυπλίῳ, εἰς τὴν ὀριστικὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἔργου ὁποῖον ἐμφανίζεται τοῦτο σήμερον εἰς ἡμᾶς, ἀλλ' ὀλίγον βραδύτερον, πάντοτε ὅμως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Γκούρα (30 Σεπτ. 1826) καὶ ἀκόμη μετὰ τὰ κατορθώματα τοῦ Καραϊσκάκη ἀνὰ τὴν Στερεὰν τελευτῶντος τοῦ χειμῶνος τοῦ 1826. Τὸν Γκούραν (ἐν σελ. 124) ὑπαινίσσεται ὡς μέλλοντα νὰ ἀποθάνῃ. Τὸν δὲ Καραϊσκάκη πρὸ τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου ἐγνώρισε βεβαίως ὁ συγγραφεὺς, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν πολιορκίαν ἐξετίμησε ἔξω τοῦ Μεσολογγίου δρῶντα: ἀλλὰ ὁ μέγας θαυμασμὸς τὸν ὁποῖον φαίνεται τρέφων πρὸς αὐτὸν καὶ ἡ ἐκ πείρας γνῶσις τῶν ἀρετῶν του (σελ. 78-79), μάλιστα δὲ ἡ φράσις καθ' ἣν «Ὁ Θεός, ὁ προστάτης τῆς Ἑλλάδος, ἐφύλαττε τὸν Καραϊσκάκη διὰ λαμπρότερα κατορθώματα», ταῦτα καὶ ἡ καθαρότης ἄνευ διαγραφῶν καὶ μεταβολῶν τῆς γραφῆς δεικνύουν ὅτι ὁ Σπ. συνέγραφε μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐνδόξου ἐκστρατείας τῆς Ρούμελης (εἰς τὴν ὁποίαν ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος εἶχε λάβει μέρος μέχρι τῆς μάχης τῆς Ἀράχωβας καὶ πλέον ἀκόμη), ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Καραϊσκάκη (23 Ἀπριλ, 1827), τὸν ὁποῖον φαίνεται ἀγνοῶν. Κατὰ τὸ ὀλιγόμηνον τοῦτο διάστημα ὁ Σπ. ἀσθενήσας διέμεινε πρὸς ἀνάρρωσιν εἰς Περαχώραν. Ὅθεν ἐκεῖ, νομίζομεν, ἀνέτως ἠδυνήθη νὰ ἀνασυντάξῃ, ὀριστικῶς διαμορφώσῃ καὶ ἴσως καταστήσῃ συντομώτερον τὸ ἔργον του ὡς ἔχει σήμερον⁵⁶, δηλ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1827 καὶ μέχρι τελευτῶντος τοῦ Ἀπριλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ἴσως ὅμως καὶ ὡς πληρεξούσιος τῶν ἀρμάτων τοῦ ἐν Πειραιεῖ στρατοπέδου ἠὲ καίρησε νὰ ἐργασθῇ ἐν Τροιζῆνι⁵⁷.

Εἶναι ἄλλωστε ἀπίθανον ὅτι ὁ Σπ. τὰς μακρὰς παρεκβάσεις περὶ τῆς συγχρόνου πολιτικῆς καταστάσεως, περὶ τῆς ὀργανώσεως τῶν ἀτάκτων καὶ τοῦ τρόπου τῆς μισθοδοσίας αὐτῶν, τοῦ καταρτισμοῦ τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου κλπ. εἶχε τὴν πνευματικὴν γαλήνην νὰ κάμνῃ ἐντὸς τοῦ πυρπολουμένου νύκτα καὶ ἡμέραν Μεσολογγίου ἢ ἐν Ναυπλίῳ διαρκούσης τῆς ἀγωνιώδους ἀποστολῆς του καὶ τῶν φροντίδων ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς φρουρᾶς. Ἐνιαχοῦ μάλιστα ὁ Σπυρομίλιος φαίνεται παρατάσσειν μετὰ τινος δυσκολίας τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν σκέψεών του, ὡς συγγραφεὺς ὅστις ἔχει μὲν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχολῆται ἀνέτως εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ χωλαίνει ἐνίοτε περὶ τὴν διατύπωσιν τῆς φράσεως τῆς ὁποίας ἔχει ἀνάγκην. Ἀλλαχοῦ (ὡς ἐν σελ. 106) καθίσταται ρητορικός, τὸ ὁποῖον ἐπίσης δεικνύει ὅτι ἔξω τοῦ Μεσολογγίου συνέγραφεν. Ἀφ' ἑτέρου ἀρκεταὶ εἶναι αἱ φράσεις αἱ ὁποῖαι φαίνονται γραφεῖσαι συγχρόνως μετὰ τῶν γεγονότων⁵⁸, καὶ τοῦτο εἶναι εὐλόγον, διότι ὁ συγγραφεὺς μεταπλάττων καὶ συμπληρῶν δὲν ἔχανε τὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων καθὼς εἶχεν εἶδει αὐτὰ διὰ τῶν ζώντων ὀφθαλμῶν εἰς τὸ Μεσολόγγι καὶ καθὼς τὰ εἶχε διατυπώσει εἰς τὰ πρῶτα του ἀφελέστερα καὶ εἰλικρινέστερα σημειώματα⁵⁹.

56 Τοῦτο βεβαίως ἔχασε μέρος τῆς ἀφελείας καὶ φυσικῆς του χάριτος ἐκ τῆς δευτέρας ἐπεξεργασίας.

57 Ὅτι συγγράφων εὐρίσκειται ἐντὸς τοῦ ἔτους 1837 δεικνύει καὶ ἡ ἐξῆς φράσις «ἡ Ἐθν. Συνέλευσις ἐσύστησε τὴν δικτατορικὴν διοίκησιν τοῦ 1826» (σελ. 145).

58 «Κατὰ τὰς 10 τοῦ τρέχοντος» (σ. 105).

59 «Ὁ ἐχθρὸς θέλει ἰδῆ ἐντὸς ὀλίγου» γράφει ἐνῶ πολεμεῖ (σελ. 23).

Ἀπόδειξις τέλος ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀναπλάττων καὶ καθαρογραφῶν δὲν ἀπεμακρύνετο ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἀκριβείας τοῦ πρωτογράφου σχεδίου, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς φειδοῦς διώρθωνε σφάλματά τινά τῆς μνήμης εἶναι αἱ δύο (ἐν σελ. 7, σημ. 1 καὶ 2 καὶ σελ. 24) σημειώσεις, τὰς ὁποίας ἐπροτίμησε νὰ προσθέσῃ ὑπὸ τὸ κείμενον ἀντὶ νὰ συγχωνεύσῃ ἐντὸς αὐτοῦ.

www.pentalofo.gr

ΔΕΙΓΜΑ ΓΡΑΦΗΣ

(Σελὶς 67 - 68 τοῦ χειρογράφου).

Οἱ Τούρκοι ἤχον πλησιάση ἀρκετὰ εἰς τὴν Μεγάλην Τάππια ἥτις ὡς εἶπομεν δὲν ἤχεν προτάφρον διὰ νὰ τοὺς ἐμποδίση περισσότερον ἐκ τοῦ ἐτέρου καὶ ἡ Τάφρος εἰς αὐτὸ τὸ μέρος δὲν ἤχεν παρὰ ὀλίγον νερόν, διότι εἶπον ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ εἶναι ὑψηλοτέρου λιβέλλου· μ' ὅλον ὁποῦ ἐδύνατο νὰ ἔχη καὶ πολὺ νερὸν φθάνει ν' ἐσκάπταμε, ἀλλὰ εἴμεδα εἰς εἰδέαν ὅτι τὸ καλὸ νερὸν ὁποῦ ἤχον τὰ πηγάδιαμας ἐκεῖ πλησίον ν' ἤρχετο ἔξοθεν δι' ὑπογίων ὁδῶν καὶ σκήπτοντας ἔξω εἰς τὴν Τάφρον ὑποθέταμε ὅτι θ' ἐμποδίζετο.

Ὅθεν οἱ ἐχθραὶ πλησιάσαντες διὰ νὰ γεμίσουν τὴν Τάφρον ἐπεχρίσθησαν νὰ κατασκευάσουν ὑπόνομον εἰς τὸν προφυλακτήριον δρόμον (chemen couvert) καὶ ἡ ἔκριξις νὰ ρίψη χῶμα εἰς τὴν Τάφρον ὅστε νὰ γεμίση. κατὰ τὰς 2 λοιπὸν τοῦ μηνὸς ἐτημασθείσης τῆς ἔδοσαν πύρ, καὶ ἔκαμεν ἐν μέρει τὸ σκοπούμενον ἀποτέλεσμα, ἥτις ἤχεν τόσην ὀρμὴν ὅστ' ἐξερίζοσεν ἓνα κορμὸν ἐλαίας καὶ τὸν ἔριψεν ἐντὸς τοῦ κανονοστασιούμας.

Ἡμοῖς ὅμως ὑποθέτωντες ὅτι οἱ Τούρκοι ἤχον καὶ τὴν ἀπόφασιν ν' ἐφορμίσουν, καὶ ὁποῦ ἤμεθα πάντοτε ἔτιμοι νὰ τοὺς ἀντικρούσομεν, εὐγῆκαμε εἰς τὸν προφυλακτήριον δρόμον καὶ ἀρχίσαμε τὸν πόλεμον ὅστις διήρκεσεν δύο ὥρας καὶ ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐπολεμούσαμε μὲ τὰ ὄπλα, καὶ τὰ κανονοστάσια ἔκανον ἀδιάκοπον πύρ, καὶ τῶν δύο ἀντιφερομένων, ἐπειδὴ ἤμεθα πολὰ πλησίον σχαιδὸν μία ἡμισὶ ὀργίαν μακρὰν τὰ περιταφροματάτους ἀπὸ τὸν προφυλακτήριον δρόμον, ἀρχίσαμε καὶ τὸν πετροπόλεμον διὰ νὰ τοὺς βιάσομε νὰ ἀφίσουν τὰ περιχαρακόματα, (καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ἐδιεκρήθησαν κατ' ἐξοχὴν οἱ παῖδες οἵτινες ἐνθουσιασμένοι ὄντες ἤλθον νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸν πόλεμον, καὶ εἰς ἐκεῖνο τὸ εἶδος τοῦ πολέμου ὁποῦ ἐδίνοντο δηλαδὴ εἰς τὸν πετροπόλεμον). περὶ τὸ ἑσπέρας ἔπαυσεν ὁ πόλεμος καὶ ἀποσύρθημεν εἰς τὸ φρούριον. Εἰς αὐτὴν τὴν ἡμέραν μὰς ἐπληγόθησαν πεντ' ἔξ ἄνθρωποι, ἐν ᾧ τῶν Τουρκῶν πρέπει ν' ἐχάθησαν πολλοὶ διότι καὶ πτόματα τινὰ ἔμινον ἐπὶ τῆς κατωφεροῦς ὁδοῦ (sur le glacis) ὁποῦ δὲν ἐδύνοντο νὰ πάρουν οὔτε αὐτοὶ, ἀλλ' οὔτε ἡμοῖς.

ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ
ΤΗΣ
ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ
ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

II ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1825 - II ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1826

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ
Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1825,

Ἦτον ἤδη πρὸ καιροῦ γνωστὸν ὅτι ὁ Σουλτᾶνος εἶχε διορίσῃ Μώρα Βαλεσῆ, ἦτοι πασιᾶν τῆς Πελοποννήσου τὸν υἱὸν τοῦ Σατράπου τῆς Αἰγύπτου τὸν Ἴμπραχίμ πασιᾶ, καὶ ὅτι ἔτι ἀπὸ τὸ παρελθὸν ἔτος ὁ Σατράπης τῆς Αἰγύπτου μὲ σημαντικὰς δυνάμεις εἶχε στείλῃ τὸν ρηθέντα υἱὸν του νὰ ὑποτάξῃ τοὺς ἀποστάτας, ἦτοι τὴν Πελοπόννησον. Ἀλλὰ αἱ τόσαι νίκαι ὅπου ἐκατόρθωσεν τὸ Ναυτικὸν μας εἰς τοὺς ἐχθρικοὺς στόλους εἶχον ματαιώσῃ πρὸς καιρὸν τὸν σκοπὸν τῆς ἐκστρατείας του, καθότι ὑποχρεώθη νὰ διαμένῃ εἰς Σούδα τῆς Κρήτης. Τοῦτο ἔκαμε ὥστε σχεδὸν τὸν εἶχον λησμονήσῃ, καὶ ἐκ τούτου ἐκαταγίνοντο οἱ ἄνθρωποι εἰς ἄλλα ἀντικείμενα.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Κύριος Γεώργιος Κουντουριώτης ζηλεύσας τὴν ἐπίρροιαν τὴν ὁποίαν εἰς τὸν κατὰ τῶν ἀνταρτῶν πόλεμον ἀπήλαυσεν ὁ Κύριος Ἰωάννης Κωλέττης, θελήσας νὰ ὠφελῆθῃ ἀπὸ τὴν περίστασιν, ὅπου σχεδὸν ὅλα τὰ στρατεύματα τῆς Ἑλλάδος εἶχον εἰσβάλλῃ εἰς τὴν Πελοπόννησον, καὶ ὅπου ἡ Διοίκησις διὰ τὴν κατὰ τῶν ἀνταρτῶν νίκην εἶχε κερδίσῃ πολὺ εἰς τὸ ἠθικὸν τῶν Ἑλλήνων, ἐνήργησεν νὰ γένῃ ψήφισμα ἀπὸ τὴν Διοίκησιν, τὸ ὁποῖον ἔδιδεν εἰς αὐτὸν ὅλην τὴν πληρεξουσιότητα νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατευμάτων ὄλων καὶ νὰ πολιορκήσῃ τὰς Παλαιὰς Πάτρας, αἱ ὁποῖαι τότε τῷ ὄντι ὑστεροῦντο μεγάλως θροφῶν⁶⁰.

Μάλιστα εἶχε προπέμψῃ Γενικὸν φροντιστὴν μὲ χρήματα εἰς τὴν Ἦλιδα διὰ νὰ ἐτοιμάσῃ θροφᾶς διὰ τὸ συγκροτηθησόμενον στρατόπεδον εἰς Π. Πάτρας. Εἶχον ἐπιβιβασθῆ εἰς πλοῖα ἀπὸ τὸ Ναύπλιον τ' ἀναγκαῖα πρὸς τὴν πολιορκίαν πυροβόλα καὶ πολεμοφόδια καὶ ἦτον εἰς τὴν στιγμὴν νὰ ἐκδώσῃ διαταγὰς εἰς τὸ στράτευμα νὰ κινήθῃ. Ἐξαφνα ὅμως μαθὼν περὶ τὰ μέσα Φεβρουαρίου ὅτι ὁ Ἴμπραχίμ πασιᾶς ἀποβιβάσθη μὲ τὸ στράτευμά του εἰς τὴν Μοθώνην καὶ Κορώνην, ἀντὶ νὰ ἐκστρατεύσῃ διὰ τὰς Πάτρας, ἐκρίθη πλέον κατεπεῖγον νὰ πολεμηθῆ ὁ νέος αὐτὸς ἐχθρὸς καὶ νὰ κατατροπωθῆ.

60 Ὁ σκοπὸς τοῦ Κουντουριώτου ἦτον νὰ λάβῃ ὅλην τὴν δύναμιν καὶ ἐκστρατεύων μ' ὅλα τὰ στρατεύματα, τ' ἀναγκαῖα καὶ χρήματα, καθὼς καὶ τὴν πληρεξουσιότητα τῆς Διοικήσεως, [καὶ ἐκστρατεύων] νὰ κάμῃ τι λαμπρὸν, καὶ πρὸς τοῦτο ἔκαμεν ὅλας τὰς ἐτοιμασίας διὰ τὰς Πάτρας, ἀπ' ὅπου νὰ βοηθήσῃ καὶ τὴν Ρούμελην, ὅπου ἤθελεν παρουσιασθῆ κίνδυνος τοῦ ἐχθροῦ. (Σημ. τοῦ συγγραφέως).

Τέλος πάντων κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαρτίου παραλαβὼν ὡς σύμβουλον τὸν Κύριον Α. Μαυροκορδάτον, διὰ γραμματέαν του τὸν Κύριον Κωνσταντῖνον Πολυχροσιάδη καὶ ὅσα χρήματα εὐρίσκοντο εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ταμεῖον, ἀναβαίνοντα ἕως ἐν ἑκατομμύριον γροσίων, ἐκστράτευσεν ἀπὸ τὸ Ναυπλίον διὰ Τριπολιτζά, ὅπου φθάσας ἠσθένησεν.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα λάθη του εἰς αὐτὴν τὴν ἐκστρατείαν ἐστάθη ὁ διορισμὸς τοῦ Κυρίου Κυριάκου Σκούρτη ὡς Ἀρχηγοῦ τῶν ὀπλων· διότι ἡ γενναιότης του πιθανὸν νὰ ἦτον καλὸς ναύτης, ὄχι ὅμως στρατιωτικὸς καὶ μάλιστα ἄξιος νὰ ὀδηγήσῃ τὸν Καρατάσιον, Καραϊσκάκη, Τζαβέλα καὶ λοιποὺς εἰς τὸν πόλεμον. Ἄλλ' ἄς ἀφήσωμε τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Προέδρου, διότι δὲν ἤμην εἰς αὐτὸ τὸ μέρος, ὥστε νὰ ἔχω ἱκανὰς εἰδήσεις τῶν διατρεχόντων, καὶ ἄς ἐπαναλάβωμεν τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα.

Ἡ Διοίκησις πληροφορηθεῖσα, ὅτι ὁ Μεχμέτ Ρεσίτ πασιᾶς εἶχε διορισθῆ Ρούμελη Βαλεσῆ καὶ Πληρεξούσιος εἰς τὴν νέαν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὅτι αὐτὸς ὁ στρατηγὸς ἐτοίμαζεν τὰς πλέον σημαντικὰς δυνάμεις διὰ νὰ ἐκστρατεύσῃ εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, καὶ πολλὰ ταχέως, ἔλαβεν μέτρον τοῦ νὰ συγκεντρώσῃ εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα τρία στρατόπεδα ἐκ δύο χιλιάδων στρατιωτῶν τὸ καθ' ἓν, καὶ ταῦτα εἰς τὰς θέσεις Παλιοκούλιας καὶ Λαγκάδας, Βονίτζης καὶ Καρβανσαρᾶ. Τὸν στρατηγὸν Ἄνδρέαν Ἰσκου ἐδιόρισεν ἀρχηγὸν εἰς τὸ στρατόπεδον τῆς Παλιοκούλιας καὶ Λαγκάδας καὶ τὸν ἐδιόρισεν νὰ ἐκκινήσῃ διὰ τὴν θέσιν του ὅσον τάχος. Τοὺς δὲ στρατηγοὺς Ν. Μπότζαρη καὶ Γ. Τζόγκα ἀρχηγοὺς τὸν μὲν πρῶτον τοῦ στρατοπέδου Καρβανσαρᾶ καὶ τὸν δεύτερον τῆς Βονίτζης. Ἄλλ' ἡ Διοίκησις καταγινομένη εἰς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Προέδρου τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ἄργησεν πολὺ νὰ λάβῃ τὰ μέτρα ταῦτα, δηλαδὴ περὶ τὰ τέλη Φεβρουαρίου. Ὅστε εἰς τὰς θέσεις τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ἕως τότε δὲν εἶχε γένη καμμία προσθήκη σωματῶν.

Ὁ Μεχμέτ Ρεσίτ πασιᾶς, ἀφ' οὗ ἀποπεράτωσεν τὴν στρατολογίαν του εἰς Ἰωάννινα, μετέβη εἰς Ἄρταν κατὰ τὰ μέσα Μαρτίου διὰ νὰ ἐκστρατεύσῃ. Ἐκεῖ ἐμέτρησεν τὸν στρατὸν του, ὅστις ἀνέβαινον εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν τεσσαράκοντα χιλιάδων καὶ ἐπέκεινα καὶ ἀφ' οὗ ἐσυνάχθησαν καὶ δέκα χιλιάδες σχεδὸν ἐργάται χριστιανοὶ ραγιάδες, καθὼς καὶ πλῆθος ζώων φορτηγῶν, τὰ ὅποια ἔμελλε νὰ μετακομίζωσι τὰς θροφὰς τοῦ Στρατοῦ, ἀπεφάσισεν τὸ κίνημά του.

Καὶ διαίρεσεν τὸ στράτευμά του εἰς τέσσερας μοίρας, ἡ μία νὰ βαδίσῃ κατ' εὐθείαν εἰς Καρβανσαρᾶ καὶ ἐκεῖ νὰ περιμένῃ τὰς ἄλλας, δηλαδὴ τὴν δευτέραν, ἣτις ἔπρεπε νὰ διέλθῃ τῆς Βονίτζης καὶ νὰ ὑποτάξῃ τὸ Ξηρόμερον, ἡ δὲ τρίτη διὰ τοῦ Μακρυνόρους· καὶ συγκεντρωνόμεναι νὰ κινήσουν διὰ τὸ Μεσολόγγιον· ἡ δὲ τετάρτη νὰ διέβῃ τὰς βορεινὰς ἐπαρχίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, νὰ τὰς ὑποτάξῃ καὶ ἐπομένως νὰ διευθυνθῇ διὰ τὸ Μεσολόγγιον, ὅπου ἔμελλε νὰ συγκεντρωθῶσιν ὅλαι· καὶ οὕτως κατὰ τὰ τέλη Μαρτίου ἐξεστράτευσε.

Εἰς Λαγκάδα τὰ δύο σώματα τοῦ Κν. Γιάννη Σιούκα καὶ τὸ ἐδικόν μου ἀνέβαινον ἕως τριακόσιοι ἄνθρωποι, ἦτον καὶ ἄλλοι ἑκατὸ ὑπὸ τὸν Καραχρῆστον... ἀξιωματικὸν τοῦ Κν. Ἄνδρέα Ἰσκου. Ἀλλὰ εἰς τὴν περίστασιν ταύτην ἔστειλεν καὶ ὁ στρατηγὸς Νότης Μπότζαρης εἰς ἐπικουρίαν ἑκατὸν πενήντα ἀνθρώπους σχεδὸν ἐκ τοῦ σώματός του. Πλὴν ἰδόντες αὐτὰ τὰ σώματα τὸ πολυἀριθμὸν τοῦ ἐχθροῦ, καὶ μὴ φθάσαντος ἔτι τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς θέσεως Κν. Ἄνδρέα Ἰσκου, ἀποσύρθησαν εἰς Καρβανσαρᾶ διὰ νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὸ σῶμα τοῦ στρατηγοῦ Νότη.

Ἄν ὁ καπετὰν Ἀνδρέας Ἰσκού εἶχε φθάσῃ ἐγκαίρως, κατὰ τὴν ἐπίρροισαν ὅπου εἶχεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Βάλτου καὶ διὰ τῆς φρονήσεώς του, ἀναμφιβόλως ἤθελε συνάξῃ τοὺς ὀπλοφόρους ἐπαρχιώτας καὶ μαζί μὲ τὰ σώματά μας ἤθελε φιλονικήσῃ τὸ διάβα τοῦ Μακρυνόρους εἰς τοὺς Τούρκους καὶ ἐπομένως θ' ἐξάπτετο ἡ φιλοτιμία καὶ τῶν λοιπῶν ὀπλαρχηγῶν νὰ ἐκτύπουν καὶ τὰς λοιπὰς πτέρυγας, μ' ὅλον ὅτι αἱ δυνάμεις μας ὅλαι ἦτον τόσον ὀλίγαι, ὥστε μόλις ἀνέβαινον εἰς δύο χιλιάδας, καὶ διὰ τοῦτο ἀδύνατον ν' ἀντιπαραταχθῶσι εἰς τοιοῦτον ἐχθρὸν κατὰ στήθους.

Ὁ Κ. Ἀνδρέας φθάσας εἰς Μεσολόγγιον περὶ τὰ τέλη Μαρτίου, ἀμέσως παραλαβὼν ἐκεῖθεν πολεμοφόδια ἐδιευθύνθη διὰ τὴν θέσιν του, ἀλλὰ τότε οἱ ἡμέτεροι εἶχον ἀποσυρθῆ καὶ οἱ κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας Βάλτου εἶχον σκορπίσῃ διὰ ν' ἀσφαλίσουν τὰς οἰκογενεῖας των εἰς θέσεις ὀχυρὰς καὶ ἐκ φύσεως ἀπορρήτους, ὅπου ὑπάρχουσι εἰς ἐκεῖνο τὸ μέρος.

Ὁ στρατηγὸς Νότης μετὰ τῶν ἡμετέρων δὲν ἔμεινεν οὔτε εἰς Καρβανσαρᾶ νὰ περιμένῃ τοὺς ἐχθροὺς καὶ νὰ συγκρουσθῇ μετ' αὐτῶν, ἀλλὰ φοβούμενος μήπως ὑστερηθῶσι θροφάς, ὠπισθοδρόμησεν εἰς Γουριά, ἐδῶθε τοῦ Ἀχελώου, καὶ ἐπροκατέλαβεν τὸ πλοῖον τοῦ περάσματος τοῦ Ἀχελώου καὶ εἰς τὰς ὄχθας ἐκατασκεύασεν ἓν ὀχύρωμα (ταμποῦρι) διὰ νὰ φιλονικήσῃ τὸ πέρασμα τοῦ Ἀχελώου εἰς τοὺς Τούρκους.

Καὶ ὁ στρατηγὸς Γ. Τζόγκας ἄφησεν καὶ αὐτὸς τὰς θέσεις τοῦ Ξηρομέρου καὶ ἀποσύρθη καὶ αὐτὸς εἰς Γουριά, ὅπου συγκεντρώθη καὶ ὁ στρατηγὸς Δ. Μακρῆς μὲ τὸ σῶμα του. Ἀλλὰ συνελθόντες, καὶ αἰσθανόμενος τὸ ὅποῖον λάθος ἔκαμεν, ἀποφάσισεν νὰ πηγαίῃ νὰ προκαταλάβῃ τὸ μοναστήρι Λιγοβίτζι. Οὕτως ἐκίνησεν μαζί μὲ τὸν στρατηγὸν Μακρῆν. Πλὴν μόλις πέρασαν εἰς τ' ἀντίπερα μέρος τοῦ ποταμοῦ, εἰς τὴν Μπουντουλοβίτζα⁶¹, ἐφανίσθη ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ τῶν Τούρκων, μὲ τὴν ὁποίαν ἔπεσον εἰς συμπλοκὴν καὶ πολεμῶντες ἀποσύρθησαν εἰς Λεσίνοι (νησίδιον εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ξηρομέρου) ἀβλαβεῖς. Καὶ οὕτως κατὰ τὰς **8 Ἀπριλίου** ὁ Μεχμέτ Ρεσίτ πασιᾶς μὲ τὰς τρεῖς μοίρας, αἵτινες ἀνέβαινον εἰς τὸν ἀριθμὸν τριανταεξ χιλιάδων καὶ ἐπέκεινα, ἐσκηνώθη εἰς τὸ πέραν μέρος τοῦ Ἀχελώου ἀπὸ τὴν Μπουντουλοβίτζα ἕως τὴν Παληοκατούνα.

Ὁ Μεχμέτ Ρεσίτ πασιᾶς ἔφερον μεθ' ἑαυτοῦ καὶ παντὸς εἴδους μηχανικούς, μὲ τὰς ἀναγκαῖας ὕλας, καὶ ἄρχισεν νὰ κατασκευάζῃ πλοῖα διὰ τὸ πέρασμα τοῦ ποταμοῦ. Ὁ δὲ στρατηγὸς Νότης ἔλαβεν τὴν ιδέαν νὰ κάμῃ χαρακώματα εἰς τὴν ἐδῶθε ὄχθην τοῦ ποταμοῦ διὰ νὰ τοὺς πολεμήσῃ τὸ πέρασμα, ἀλλὰ τοῦτο τοῦ ἦτον δύσκολον, διότι δὲν εἶχεν οὐδ' ἐργαλεῖα, ἀλλ' οὔτε κανὲν πυροβόλον. Ἐπομένως σκεφθεῖς ὠριμότερα ὅτι χίλιοι σχεδὸν ἄνθρωποι δὲν ἐμποδίζουν πέρασμα ποταμοῦ τριάκοντα ἕξ χιλιάδων στρατεύματος καλῶς ἐφωδιασμένου ἀπ' ὅλα τ' ἀναγκαῖα, ἀπεφάσισε τὴν νύκτα τῆς **ἐνάτης Ἀπριλίου** νὰ ἀποσύρθη εἰς τὸ Καστέλλι τοῦ Ἀνατολικοῦ, ὀχύρωμα τὸ ὅποῖον εἶχεν ἐπιχειρισθῆ ὁ Κύριος Ἀ. Μαυροκορδάτος ὅταν ἦτο Γενικὸς Διευθυντής, καὶ ὅπου ἡ ἔλλειψις τῶν μέσων εἶχεν ἀφήσει ἀτελές.

---

61 Ποδολοβίτσα

Τὸ Ἀνατολικόν, ὡς γνωστόν, εἶνε νησι εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει νερὸ γλυκὸ καὶ οἱ κάτοικοι τὸ ἐμετακόμιζον πάντοτε ἀπὸ τὸ Κεφαλόβρυσον πρὸς τὸ ἀνατολικοβόρειον μέρος τοῦ Ἀνατολικοῦ. Ἐκεῖ ἡ ἄλυσος τῶν βουνῶν πλησιάζει εἰς τὴν θάλασσαν σχεδὸν βολὴν κανονίου καὶ εἰς τοὺς πρόποδας αὐτῶν τῶν βουνῶν ἔχει τὴν πηγὴν τοῦ νερόν, καὶ ἐπειδὴ εἶνε πολὺ ἐσχημάτισεν εἰς τὴν πεδιάδα βάλτον. Καὶ αὕτῃ ἡ πηγὴ νῦν φέρει τ' ὄνομα Κεφαλόβρυσον.

Εἶπομεν ὅτι ἐκεῖ πλησίον ἦτον τὸ ἐπιχειρισθὲν Καστέλλι, τὸ ὁποῖον ὁ Κύριος Μαυροκορδάτος συνέλαβεν τὴν ιδέαν νὰ κατασκευάσῃ, διὰ νὰ δύνηται εἰς περίστασιν πολιορκίας μ' ὀλίγους ἀνθρώπους νὰ τὸ φυλάττῃ, καὶ ἐπομένως νὰ μὴ ὑστερηθῇ νεροῦ τ' Ἀνατολικόν. Διὰ τοῦτο τ' ὀχύρωμα ἦτον στενῆς περιφερείας ἱκανὸν διὰ τρία πυροβόλα μόνον, εἰς σχῆμα τριγώνου, περιτριγυρισμένον ἀπὸ τάφρον μὲ νερὸν καὶ προφυλακτικὸν δρόμον (chemen couvert). Καὶ ἐπειδὴ ἀνεχώρησεν ὁ Κύριος Μαυροκορδάτος, ἔλειψαν καὶ τὰ μέσα, εἶχεν μείνει ἡμιτελές, διότι καὶ ἡ τάφος δὲν ἦτον τελειωμένη, οὔτε οἱ προμαχῶνες. Διὰ τοῦτο δὲν εἶχον τεθῆ οὔτε τὰ πυροβόλα.

Εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἐφθάσαμε ἀπὸ Ναύπλιον ἐγὼ καὶ ὁ Κύριος Γιάννης Σιούκας, καὶ ἐνώθημεν μὲ τὰ σώματά μας εἰς τὸ ρηθὲν Καστέλλι· καὶ συσκεφθέντες καὶ μετὰ τῶν λοιπῶν ὀπλαρχηγῶν εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῆς θέσεως, ἀπεφασίσαμε νὰ μείνωμεν διὰ ν' ἀντικρούσωμεν τοὺς ἐχθρούς, οἵτινες διὰ νὰ προχωρήσουν εἰς Μεσολόγγιον ἦτον ὑποχρεωμένοι νὰ διέβωσι ἐκεῖθε, μάλιστα τὸ ἵππικὸν καὶ τὸ πυροβολικὸν δὲν ἤμποροῦσαν παρὰ νὰ διέβωσι τὸν δημόσιον δρόμον πλησίον τοῦ Καστελλίου, ὡς εἶπον, εἰς βολῆς κανονίου. Ἐπ' αὐτὸ τοῦτο ἐγράψαμε εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν τὴν Διευθύνουσαν τὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ἣτις μάλιστα κατ' αὐτὰς εἶχεν φθάσῃ ἀπὸ τὸ Ναύπλιον, νὰ μᾶς στείλῃ πυροβόλα καὶ τὰς πάσσερας (εἶδος μικρῶν πλοίων ὀπλισμένων). Καὶ ἐν τοσοῦτῳ μόνονι μας ἐργαζόμεθα διὰ νὰ φέρωμε τ' ὀχύρωμα ἐκ τοῦ προχείρου εἰς κατάστασιν ὥστε νὰ θέσωμεν πυροβόλα ἐπ' αὐτῶ.

Ἡ εἰσβολὴ τόσο πολυαριθμοῦ ἐχθροῦ εἰκόνιζεν ἓνα ποταμόν, ὅστις ἐκ τῆς πλημμύρας χύνεται ἀπὸ τὸ κρεβάτι του καὶ ὁρμῶν ἀφανίζει ὅ,τι τοῦ παρρησιασθῆ ὀμπρός· οὔτε τὰς πρὸ αἰώνων δρυῶν σεβάζεται ἀλλὰ ξεριζώνει, ἀλλ' οὔτε σχεδὸν αὐτοὺς τοὺς βράχους. Οὕτως λοιπὸν καὶ οἱ λαοὶ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ἔντρομοι ἀπέφευγον τὴν πρώτην ὁρμὴν τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἐπροχώρει πανταχόθεν μὲ τὸ πῦρ, τὸ σίδηρον, τὴν λεηλασίαν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν. Ὅσαι ἐπαρχίαι εἶχον ἀποκλείστρας (οὕτως ὠνομάζοντο θέσεις τινὲς ὄχυρα καὶ ἀπόρθητοι, καθὼς ἡ τοῦ Καρπενησίου καὶ τοῦ Βάλτου, εἰς τὰς ὁποίας κατέφευγον εἰς ὅλας τὰς ἐχθρικὰς ἐπιδρομὰς αἱ οἰκογένειαι αὐτῶν τῶν μερῶν), εἰς αὐτάς, λέγω, κατέφευγον οἱ ἄνθρωποι, καθὼς καὶ ὅσαι ἦτον πλησιέστερα εἰς τὸ Ἀνατολικὸν καὶ Μεσολόγγιον ἔτρεχον διὰ ν' ἀσφαλισθῶσιν εἰς ταύτας τὰς πόλεις. Ἀλλ' ἐν τοσοῦτῳ μ' ὅλα τὰ ἐπαπειλούμενα ταῦτα κακά, κανένας δὲν ἔλαβεν τὴν ιδέαν νὰ ὑποκύψῃ εἰς τοὺς ἐχθροὺς τῆς πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος! Πλὴν ἔβλεπε τινὰς τοὺς γέροντας μ' ἀργὰ βήματα ἀκουμβῶντες εἰς τὸ ρόπαλον νὰ βαδίζουσι πρὸς τὸ Μεσολόγγιον. Μητέρας φέρουσαι εἰς τοὺς ὤμους των ὅ,τι ἐδύνοντο ἐκ τῆς περιουσίας των καὶ εἰς τὰς χεῖρας τ' ἀνήλικα βρέφη των, ἔτρεχον νὰ προφθάσουν τὸ Μεσολόγγιον. Ποιμένες μὲ τὰ ποιμνιά των ἔτρεχον πρὸς τὸ Μεσολόγγιον, ἀλλ' οἱ δυστυχεῖς μήπως ἐκεῖ τ' ἀσφάλιζον; Τίνος δὲν ἐσυντρίβετο ἡ ψυχὴ εἰς τοιαύτην ἐλεεινὴν θέαν; ὦ πόλεμε, ὁποίας συνεπείας φέρεις! Τοιαῦτα, ὦ βασιλεῖς, εἶνε τὰ παρεπόμενα τῆς ἀπεριορίστου ἀχορτασίας τῶν κατακτήσεων! Ὅλοι

ἐν τοσοῦτῳ μὲ μίαν ψυχὴν, μὲ μίαν ἀπόφασιν ἐπροκρίναμεν ν' ἀποθάνωμεν μὲ τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας κάλλιον ἐκδικούμενοι καὶ τὸν ἑαυτὸν μας καὶ τὴν Πατρίδα μας, παρὰ νὰ κλίνωμε τὸν ἀυχένα εἰς τὸν βάρβαρον κατακτητὴν μας, ὅστις ἀπανθρώπως μᾶς ἐδούλωνεν ἐπὶ τόσους αἰῶνας.

Ἐς κανὲν μέρος δὲν ἦτον ἀσφάλεια, ὅλοι εἴχομεν προσηλώση τὰς ἐλπίδας μας εἰς τοὺς βραχίονάς μας καὶ εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ Ὑψίστου, ὅστις χειραγωγῶν τὴν ἐπανάστασίν μας, ἐπιστήριζεν εἰς τόσας ἐπικυνδύνους περιστάσεις τὸν δίκαιον ἀγῶνα μας, αὐτὸς ἐδύνατο καὶ αὐθις νὰ μᾶς σώσῃ· ναί, εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης, κ' ἐκεῖ ἡ χεῖρ σου, Δέσποτα!

Κατὰ τὰς 12 Ἀπριλίου ἐφάνη ἐρχομένη ἀπὸ Γουριὰ μία ἐχθρική μοῖρα ἐκ δύο χιλιάδων ἀνθρώπων καὶ ἐπέκεινα, ἣτις διέμεινεν εἰς τὰ Σταμνείκα Μαγαζεῖα κάμποσας ὥρας καὶ ἔπειτα ἐπέστρεφεν πάλιν εἰς Γουριὰ· ὡς ἀπεδείχθη ἦτον κατασκοπευτική. Καὶ τῇ δεκάτῃ τρίτῃ πάλιν ἀνεφάνη μία ἐχθρική μοῖρα ἰππέων καὶ πεζῶν, σχεδὸν δύο χιλιάδων, φέρουσα καὶ πολλὰ φορτηγὰ ζῶα, εἰσῆλθεν εἰς τὴν Κλεισούρα τοῦ Ζυγοῦ (δρόμος ὅστις ἄγει εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Ζυγοῦ, μακρὰν τοῦ Καστελλίου σχεδὸν μίαν ὥραν διάστημα).

Τῇ δεκάτῃ πέμπτῃ⁶² μᾶς ἦλθαν τρία πυροβόλα ἀπὸ Μεσολόγγιον καὶ ἐν ᾧ ἐκαταγινόμεθα νὰ τὰ βάλωμε εἰς τὰς θέσεις των, ἰδοὺ ἐφάνη μία δυνατὴ ἐχθρική μοῖρα προχωροῦσα, ἣτις πλησιάσασα εἰς τὸ Κεφαλόβρυσον ἐδιαιρέθη· τὸ μὲν ἰππικόν, πυροβολικόν καὶ τὰ φορτηγὰ ζῶα ἐβάδιζον τὸν δημόσιον δρόμον, τὸ δὲ πεζικόν ἐδιευθύνθη νὰ προκαταλάβῃ τὸν λόφον, ὅστις κυριεύει τὸν δημόσιον δρόμον τοῦ Κεφαλοβρύσου.

Ἄφ' οὗ ἐπλησίασαν ἱκανῶς, ἀρχίσαμε τὸν πόλεμον, τοῦλάχιστον διὰ νὰ τοὺς βλάψωμεν, ἂν δὲν ἐδυνάμεθα νὰ τοὺς ἐμποδίσωμεν διόλου. Πλὴν τὰ πυροβόλα μας ὡς ἐκ τῆς βίας μὴ τοποθετημένα κατὰ τὸ εἶκός, διότι δὲν ἦτον κανόνια τοῦ κάμπου, ἀλλὰ κανόνια προμαχῶνος, οὕτως δὲν τοὺς ἔκαμαν σημαντικὴν ζημίαν καὶ διαβάντες διευθύνθησαν διὰ τὸ Μεσολόγγιον. Οὕτῃ ἦτον ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ, τὴν ὁποίαν ἐδιοικοῦσεν ὁ Ἰσμαῆλ πασιᾶ Πλιάσσα, συνισταμένη ἐκ δώδεκα χιλιάδων σχεδὸν πεζικοῦ καὶ ἰππικοῦ, φέρουσα καὶ διαφόρων κανονίων τοῦ κάμπου, καθὼς καὶ δύο μεγάλου διαμέτρου, διότι τὰ ἔσυρον βουβάλια.

Ἐν τοσοῦτῳ εἰς τὸ Μεσολόγγιον δὲν ἦτον ἀπροπαρασκευάστοι οἱ ἡμέτεροι, μάλιστα εἶχον δυναμωθῆ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπικουρίαν τῶν στρατηγῶν Γ. Τζιόγκα καὶ Δ. Μακρῆ, οἵτινες διὰ θαλάσσης ἀπὸ τὸ Λεσίνι ἐπῆγγον εἰς Μεσολόγγιον μ' ὅλα τὰ σώματά των, συμποσούμενα ἕως ἐπτακοσίων ἀνθρώπων σχεδόν, καὶ φθάσαντες ἐκεῖ ἐδιωρίσθη ἀντὶ τοῦ ἕως τότε ἀρχηγοῦ τῆς φρουρᾶς Κ. Νικολάου Στουρνάρη ὁ στρατηγὸς Τζιόγκας, διότι εἶχεν περισσοτέραν ἐπιρροὴν καὶ ἐχαίρετο παρὰ πάντων καλλιτέραν ὑπόληψιν ὡς πρὸς τὴν ἀνδρείαν. Οὗτοι εἶχον διαμοιράσῃ τὸ στράτευμα εἰς τοὺς προμαχῶνας δηλαδὴ τὴν δεξιὰν πτέρυγα ἕως τὸ κέντρον τὴν ἐφύλαττον μὲ τὰ σώματά των οἱ Κ. Στουρνάρης, Δῆμο-Τζέλιος καὶ Δ. Μακρῆς, τὴν δὲ ἀριστερὰν οἱ Κ. Γ. Τζιόγκας, Γρηγόρη Λιακατᾶς. Οἱ δὲ Μεσολογγῖται, ὅσοι ἐχρησίμευον διὰ τὰ πυροβόλα, ἐμοιράσθησαν εἰς τοὺς προμαχῶνας ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πυροβόλων καὶ οἱ λοιποὶ μὲ τὰ ὄπλα ἴσταντο εἰς τὰς ἐπάλξεις ἀνεξετάστως, δηλαδὴ ὅπου ἦτον περισσοτέρα ἀνάγκη⁶³.

62 Διὰ μεταγενεστέρως γραφῆς τοῦ συγγραφέως· «Ἐνθυμοῦμαι νὰ εἶναι 13».

63 Προσθήκη διὰ μεταγενεστέρως γραφῆς τοῦ συγγραφέως· «Εἰς τὴν περίστασιν τῆς συρροῆς ταύτης τοῦ

Πολλάκις ἡ ἀνοησία καὶ τὰ λάθη τῶν στρατηγῶν Τούρκων μᾶς ὠφέλεσαν, καθὼς καὶ εἰς ταύτην τὴν περίστασιν δὲν ἔκαμεν μικρὸν λάθος ὁ Ἰσμαὴλ πασιᾶς. ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐπροσθοφυλακῆς, τοῦ νὰ μὴν ἀφήσῃ εἰς Κεφαλόβρυσον δύναμιν, καὶ ἱκανὴν ἥτις νὰ τοῦ ἀσφαλίσῃ αὐτὸ τὸ διάβα, διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ θέσις εἶνε στενὴ καὶ ὀχυρά, ἀλλὰ μάλιστα μᾶς εἶδεν ἐκεῖ τοποθετημένους καὶ ὁποῦ τὸν ἐπολεμήσαμεν πλὴν αὐτὸς δὲν ἐπρόβλεπεν διόλου τὰς συνεπειάς.

Ἡ θέσις αὕτη εἶνε ὀχυρά, ὥστε καὶ δίχως ἄλλας τεχνικὰς ὀχυρώσεις, ἂν ἡμεῖς εἴχομεν δύναμιν περισσοτέραν ὥστε νὰ σχηματίσωμεν ἐκ τοῦ προχείρου ἕν ὀχύρωμα εἰς τὸν λόφον καὶ ἕν μεταξὺ τοῦ λόφου καὶ τοῦ Καστελλίου, καὶ ἂν εἴχομεν καὶ τ' ἀναγκαῖα ἐργαλεῖα, ἐδυνάμεθα νὰ κλείσωμεν διόλου αὐτὸν τὸν δρόμον, ὥστε νὰ μὴ δυνηθῇ νὰ διέβῃ πλεόν τουρκικὸν στράτευμα, καὶ ὑποχρεῶτο διὰ νὰ παγαίνη εἰς Μεσολόγγιον νὰ διέβῃ βουνὰ καὶ ὄχι ὀμαλοὺς καὶ πλατεῖς δρόμους, ὥστε θὰ ἐδυσκολεῦετο πολὺ τὸ ἵπτικὸν καὶ τὸ πυροβολικόν, καθὼς καὶ τὰ φορτηγὰ ζῶα μὲ τὰς θροφάς. Καὶ ἕν τοσοῦτω ὁ Ἰσμαὴλ πασιᾶς ἔμενεν μεμονωμένος ἔξωθεν τοῦ Μεσολογγίου δίχως θροφάς τοῦλάχιστον διὰ δέκα ἡμέρας. Πλὴν ἄς εὐχαριστῇ τὴν ἀδυναμίαν μας, διότι μόλις ἤμεθα χίλιοι ἄνθρωποι καὶ μέσα δὲν εἴχομεν νὰ ὀχυρώσωμεν τὸ Καστέλλι, πόσον μᾶλλον νὰ κάμωμε καὶ νέα ὀχυρώματα.

Τῇ ἐπαύριω **δεκάτῃ ἕκτῃ** ἐφάνη μία μικρὴ μοῖρα διὰ νὰ διέβῃ, ὁ δὲ ἀρχηγὸς τῆς μπέης τις στοχαζόμενος ὅτι ἀφ' οὗ διέβῃ ὁ Ἰσμαὴλ πασιᾶς εἶχεν ἀσφαλίσῃ τὰς ἐπικινδύνους θέσεις, οὕτως δὲν ἐπερίμενεν ὥστε τὸ πεζικόν του νὰ προκαταλάβῃ τὸν λόφον, καὶ ἔπειτα νὰ διέβῃ μὲ τοὺς ἵππεῖς του τὴν εὐθείαν ὁδόν, ἀλλὰ μ' ὅσους εἶχεν ἵππεῖς ἤλθεν νὰ ἀπεράσῃ. Ἡμεῖς δὲ θεωρῶν τὸν ἀριθμὸν τοὺς τοιοῦτον, οἶον ἐδυνάμεθα νὰ πολεμήσωμεν, ἐτρέξαμε εἰς τὸ Κεφαλόβρυσον καὶ τοὺς ἐκτυπήσαμε, ἐφονεύσαμε τὸν μπέη καὶ πολλοὺς τῶν ἵππέων του, διότι οἱ λοιποὶ ἐτράπησαν εἰς φυγὴν. Πλὴν ἔπειτα φθάσαν τὸ πεζικόν του εἰς τὸν λόφον, μᾶς ἐβίασεν νὰ ὀπισθοδρομήσωμεν εἰς τὸ Καστέλλι, φέρων μαζί μας τὰ πλούσια λάφυρα τοῦ μπέη, διάφορα ἄλογα καὶ ἕναν πληγωμένον ἐκ τῶν ἡμετέρων.

Τῇ **δεκάτῃ ἐβδόμῃ** ἐφάνη καὶ μία ἑτέρα μοῖρα δυνατὴ, ἥτις διαβὰς τὸ Κεφαλόβρυσον ἐσκηνώθη εἰς τὸν ἐλαιῶνα πλησίον τοῦ Καστελλίου καὶ ἔθεσεν τρία πυροβόλα, δηλαδὴ δεξιὰ καὶ ἀριστερά, καὶ τὸ ἕτερον κατὰ μέτωπον πλησίον εἰς τὸ Κεφαλόβρυσον, καὶ ἄρχισεν νὰ μᾶς πυροβολῇ. Οὕτη ἡ μοῖρα ἐσύγκειτο ἐξ ἑννέα χιλιάδων στρατεύματος σχεδὸν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Σουλεϊμᾶν πασιᾶ Μπεράτη.

Τὸ Καστέλλι αὐτὸ ἦτον, ὡς εἶπομεν, μὲ σχῆμα τριγώνου, μὲ τὴν γωνίαν πρὸς τὸν δρόμον καὶ τόσον στενόν, ὥστε μέσα μόλις ἐδύναντο νὰ πολεμῶσι ἀπὸ τὰς ἐπάλλξεις του ἑκατὸ ἄνθρωποι καὶ ἦτον εἰς τόσον ἀτελὲς ὥστε τὸ κανόνι τὸ ὁποῖον ἔθεσεν πρὸς δυσμὰς ἐκτύπα εἰς ταῖς πλάταις τοὺς πολεμῶντας εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπάλλξεις, καθὼς τὸ ἴδιον ἐπροξένει εἰς τοὺς τῶν δυτικῶν τὸ κανόνι τὸ ὁποῖον ἔθεσεν πρὸς ἀνατολάς. Ὡστε ὑποχρεώθημεν ν' ἀφήσωμεν ἐντὸς τοῦ ὀχυρώματος μόνον τοὺς πυροβολιστάς, καὶ ὅλοι οἱ λοιποὶ ἐπολεμούσαμε εἰς τὸν προφυλακτικὸν δρόμον (chemen couvert).

ἔχθροῦ, ὁποῦ κανέναν δὲν διετήρησεν τὴν ἀρχηγίαν του, καθότι αἱ ἀρχηγίαι ἦτον κατὰ θέσεις, ὥστ' ἡ Ἐπιτροπὴ εὔρεν εἰς ἀνωμαλίαν τὸ στρατιωτικόν.

Ἐσπέρας δὲ γενομένης ἐσυνάχθημεν ὅλοι οἱ ὄπλαρχηγοὶ νὰ συσκεφθῶμεν· εἶδομεν ὅτι τὸ ὀχύρωμα τοῦτο ἤθελεν ἦτο ὠφέλιμον νὰ διατηρηθῆ, ἐὰν δὲν ἦτον ἀτελής, ἀλλὰ ὅταν νὰ ἦτον τελειοποιημένον, νὰ ἦτον ἐφωδιασμένον καὶ μ' ὅλα τ' ἀναγκαῖα μίας πολιορκίας. Ἐκ τοῦ ἐτέρου μέρους τὸ ἠθικὸν τοῦ στρατεύματος ἦτον εἰς τὴν πλέον ἀχρείαν κατάστασιν, καὶ ἐκ τοῦ ἄλλου ὑποθέταμεν τὸ Μεσολόγγιον ἀδύνατον ἀπὸ τὴν πρέπουσαν φρουρὰν εἰς τὴν ἕκτασίν του. Ἐκ τούτων ἀπεφασίσαμε νὰ τ' ἀφήσωμεν.

Οὕτως ἐτραβήξαμε πρῶτον τὰ πυροβόλα φωνάζοντες καὶ κάνοντες ταραχὰς (διὰ νὰ μὴ ἀκούσωσι οἱ ἐχθροί, ἐπειδὴ ἀρκετὰ πλησίον, τὸν κρότον τῶν τροχῶν) καὶ τὰ ἐπιβιβάσαμεν εἰς τὰς πάσσερας. Ἐπειτα ἐπειδὴ τὰ πλοῖα δὲν ἦτον ἱκανὰ νὰ μᾶς χωρέσωσι ὅλους, ἐκλέχθημεν ἕκατὸ διὰ νὰ μείνωμε νὰ ἐπιβιβασθῶμεν οἱ τελευταῖοι. Ὡστε διατηροῦντες τὸν ἀκροβολισμὸν ἐδώσαμε καιρὸν καὶ ἐπεβιβάσθησαν ὅλοι· καὶ ἀφ' οὗ μᾶς ἦλθαν πλοῖα ἐπεβιβάσθημεν ἀβλαβῶς καὶ ἡμεῖς καὶ μετέβημεν εἰς Ἀνατολικόν.

Εἰς αὐτὴν τὴν περίοδον ὅμως χρεωστῶ νὰ ἐξηγηθῶ περισσότερον διὰ νὰ φυλάξω τὴν ὁποίαν ὑπόσχεσιν ἔδωσα⁶⁴, δηλαδὴ νὰ ἐξιστορήσω ἐμπεριστατωμένως καὶ ἀμερολήπτως τὰ πράγματα. Καὶ τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» τότε ἐκατηγόρησαν ὅλους ἡμᾶς διότι ἀφήσαμε τὴν θέσιν ταύτην, διότι αἱ περιστάσεις δὲν ἐσυγχώρουν τὸν συντάκτην νὰ ἐξηγηθῆ, ἀλλὰ τὰ καθαυτὸ αἷτια εἰσὶ τ' ἀκόλουθα. Ἀφ' οὗτου ἀποσύρθημεν ἀπὸ Γουριὰ καὶ ἐτοποθετήθημεν εἰς αὐτὸ τὸ ὀχύρωμα, ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι καταγινομένοι νὰ διέβουν τὸν Ἀχελῶον δὲν ἐδύναντο νὰ πᾶς πάρουν τὸ κατόπι καὶ ἐπειδὴ ἡ θέσις, ὡς εἶπομεν, ἱκανὴ νὰ φυλαχθῆ μ' ὀλίγους ἀνθρώπους, ἐκρίναμε δίκαιον νὰ μὴ μένη ἐκεῖ πάντοτε ὅλων τὸ στράτευμα, ἀλλὰ τρακόσιοι ἀνθρωποὶ νὰ τὴν φυλάττουν διὰ εἴκοσι τέσσερας ὥρας, καὶ οὕτως ἀραδικῶς ν' ἀλλαζώμεθα, καὶ οἱ ἄλλοι νὰ πηγαίνουν εἰς Ἀνατολικόν πρὸς ἀνάπαυσιν, πλὴν εἰς περιστάσιν πολέμου νὰ πηγαίνουν ὅλοι εἰς βοήθειαν.

Τοῦτο ἐπράχθη ἕως τὴν ἡμέραν ταύτην ὅπου ἦλθεν ἡ μοῖρα τοῦ Σουλεϊμὰν πασιᾶ. Ὅθεν ἅμα ἤρχισεν ὁ πόλεμος μᾶς ἦλθε εἰς βοήθειαν ἀπὸ τὸ Ἀνατολικόν τὸ σῶμα τοῦ στρατηγοῦ Νότη Μπότζαρη· πλὴν σχεδὸν κάθε δέκα ἀνθρωποὶ εἶχον ἓν πλοῖον, καὶ ταῦτα τὰ διετήρουν ἐκεῖ πλησίον δι' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς μάχης, ἀφήσαντες εἰς τὸ κάθε πλοῖον ἀπὸ ἓνα φύλακα.

Τοῦτο ὄχι μόνον δὲν ἐννοήσαμε εἰς τὰς ἀρχάς, ἀλλ' οὔτε τὸ ἐπαρατηρήσαμε σχεδόν. Ἄλλ' ἐπειδὴ εἶχομεν τελειώσει τὰ πολεμοφόδια, ἠθέλησα νὰ στείλω ἓν ἀνθρωπον εἰς τὸ Ἀνατολικόν διὰ νὰ μᾶς φέρη, καὶ ἔστειλα ταῦτοχρόνως δύο τρεῖς στρατιώτας μαζί του διὰ νὰ ὑποχρεώσουν ἓν πλοῖον νὰ τὸν πηγαίνῃ. Πλὴν ἔπειτα ἀπὸ ὀλίγον ἐπέστρεψαν οἱ ἀνθρώποι μου ἄπρακτοι, ἐπειδὴ οἱ φύλακες δὲν τοὺς ἔδιδον κανὲν πλοῖον, ὥστ' ἦλθον νὰ μ' ἐρωτήσουν ἂν ἤθελον νὰ πάρουν πλοῖον διὰ τῆς βίας. Τοῦτο τὸ περιστατικὸν δὲν ἔδωκεν ἀφορμὴν σκέψεως μόνον εἰς ἐμὲ, ἀλλὰ τὸ ἐπαρατήρησε τὸ στράτευμα ὅλον καὶ ἄρχισαν οἱ ἀνθρωποὶ νὰ διαλογίζονται τὸ διατί οἱ ἀνθρωποὶ τοῦ Κ. Νότη ἐφύλαττον πλοῖα, ἐν ᾧ τοῦτοι ἦτον σχεδόν ὅλοι ἐκλεκτοὶ Σουλιῶτες τὸ πλείστον μέρος, ἄρα πλέον ἐμπειροπόλεμοι, οἵτινες ἀφ' οὗ διατηροῦσι τὰ πλοῖα, ἢ ἔχουσι κανένα σκοπὸν ἢ προβλέπουσι κανὲν ἀπευκταῖον. Αὐτὴ ἡ δυσπιστία ἐπροχώρησε τὸσον, ὥστε δὲν τοὺς ἄφηνεν νὰ ἡσυχάσωσι.

64 Ἡ ὑπόσχεσις τοῦ συγγραφέως ἐδόθη, φαίνεται, εἰς τὴν ἐλλείπουσαν ἀρχὴν τοῦ χειρογράφου (σημ. ἐκδ.).

Ἐσπέρας γενομένης, ὅσοι δὲν ἦτον τῆς ἀράδας ἠθέλησαν ν' ἀναχωρήσωσι διὰ νὰ πηγαίνωσι εἰς Ἀνατολικόν, καθὼς εἶχε πραχθῆ καὶ προλαβόντως· πλὴν ἐπειδὴ ὁ ἐχθρὸς αὐτὴν τὴν φορὰν εἶχεν σκηνωθῆ ἐκεῖ, οἱ τῆς ἀράδας δὲν ἤθελον νὰ μείνουν μόνοι τους, διότι ἔλεγον ἔκτακτον τὴν περίστασιν, διὰ τοῦτο ἀπήτουν νὰ διαμείνη καὶ ὅλον τὸ στράτευμά μας. Ὅθεν ἐκ τῆς δυσπιστίας τὴν ὁποῖαν παρέστησα καὶ ἐκ τῆς ἀσυμφωνίας, ἣτις μᾶλλον ἐπήγαγεν ἀπὸ τὴν ἰδίαν δυσπιστίαν, ἀπεφασίσθη καὶ ἀφέθη τὸ ὄχύρωμα, ὡς εἶπον.

Ἡ πρᾶξις τοῦ Κ. Νότη ἀναντιρρήτως ἔφερεν αὐτὸ τὸ κακόν· τὸ λέγω κακόν, διότι εἶνε ἀληθὲς ὅτι τ' ὄχύρωμα ἦτον ἡμιτελές, ἡ δὲ τάφρος καὶ ὁ προφυλακτικὸς δρόμος (chemen couvert) ἦτον σχεδὸν εἰς καλὴν κατάστασιν. Ἄλλ' ἐπειδὴ, ὡς εἶπομεν, τ' ὄχύρωμα ἦτον στενόν, δὲν ἀπαιτοῦντο πολλὰ πράγματα διὰ νὰ τελειοποιηθῆ, ἀλλ' οὔτε μεγάλαι δυσκολίαι, καὶ ἔχον τρία κανόνια ἐδύνατο ν' ἀνθέξῃ καὶ δύο καὶ τρεῖς μῆνας καὶ περισσότερον κατὰ τὸν τρόπον τῆς πολιορκίας ὅπου ἤθελε μεταχειρισθῆ ὁ ἐχθρὸς. Ὅστε ἂν παραδεχθῶμεν ὡς βᾶσιν, ὅτι ἤθελε μεταχειρισθῆ τὴν μέθοδον ὅπου ἔβαλεν εἰς πρᾶξιν εἰς Μεσολόγγιον, ἀπαιτεῖτο νὰ μεταχειρισθῆ ὅσους ἀνθρώπους ἐμεταχειρίσθη εἰς Μεσολόγγιον καὶ ὅσα μέσα, καὶ τότε εἰς διάστημα τριῶν μηνῶν ἐδύνατο νὰ ὑποχρεώσῃ τοὺς ἐν αὐτῷ νὰ παραδοθῶσι.

Πλὴν ἐπειδὴ ὁ ἐχθρὸς δὲν ἐδύνατο νὰ προτιμήσῃ τὴν πολιορκίαν τούτου ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Μεσολογγίου, ἔπεται ὅτι θὰ ἐπεριορίζετο μόνον εἰς κανονοβολισμὸν καὶ βομβισμὸν ἐλαφρόν· ὥστε ἐδύνατο νὰ διατηρηθῆ ἐπὶ πολὺ, καὶ δὲν ἦτον ἀνάγκη παρὰ μόνον ἑκατὸ ἀνθρώποι νὰ μένωσι μὲ τοὺς ἀναγκαίους πυροβολιστὰς καὶ τὰς θροφὰς διὰ πολὺ διάστημα καιροῦ.

Αἱ ὠφέλειάι μας εἰς τοῦτο ἦτον αἱ ἐφεξῆς· πρῶτον ὅπου τὸ Ἀνατολικόν δὲν ὑστερεῖτο νεροῦ, διὰ τὸν ὁποῖον σκοπὸν ἐκατασκευάζετο αὐτὸ τὸ ὄχύρωμα. Δεύτερον εἴχομεν εὐκόλως ἀνταπόκρισιν μὲ τὰς ἐπαρχίας καὶ τὰ στρατόπεδα, ὅπου ἡ Διοίκησις ἐδύνατο νὰ συγκεντρώνῃ ἐκτὸς τοῦ Μεσολογγίου· καὶ τελευταῖον, καθὼς θέλομεν ἰδῆ ἀπὸ τὰς περιστάσεις, ὄντες κύριοι ἡμεῖς αὐτῆς τῆς θέσεως ἐκατορθώναμε πολὺ εἰς τὸ σχέδιον τῆς διαλύσεως τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου· ἐπειδὴ, ὡς εἶπον, ὁ δημόσιος δρόμος, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐμετακομίζοντο αἱ θροφαὶ εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ πολιορκητοῦ τοῦ Μεσολογγίου, ἀπέχει ἀπὸ τὸ ὄχύρωμα διπλὴν βολὴν ὄπλου (ντουφεκίου).

Ἐγὼ ἀπὸ τὰς **16 Ἀπριλίου** ἀναφέρθη εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν παριστάνων τὴν γνώμην μου περὶ τῆς διατηρήσεως τῆς θέσεως ταύτης, καὶ μάλιστα ἐπρόσφερα διὰ ἕναν μῆνα τὸν ἑαυτὸν μου νὰ τὸ διατηρήσω μὲ τὸ ὑπὸ τὴν ὄδηγιάν μου σῶμα, φθάνει νὰ μ' ἐφωδιάζεν μὲ θροφὰς καὶ πολεμοφόδια, καθὼς καὶ μὲ τοὺς ἀναγκαίους πυροβολιστὰς. Ἀλλὰ ἡ Ἐπιτροπὴ μὴ φανταζομένη ὅτι θὰ τ' ἀφήναμε, ἐσκέπτετο τὴν ἀναφορὰν μου ἣτις ἐφιλονεικεῖτο ὡς πρὸς τὴν ιδέαν τοῦ νὰ διατηρηθῆ, ἐνῶ ἔξαφνα ἔμαθεν ὅτι τ' ἀφήσαμεν. Ἀφ' οὗ ἀποσύρθημεν ἀπὸ τ' ὄχύρωμα εἰς τὸ Ἀνατολικόν, οἱ ἄλλοι ὅλοι διέμενον ἐκεῖ, ἐγὼ δὲ ἐδιατάχθη παρὰ τῆς Ἐπιτροπῆς νὰ τοποθετηθῶ εἰς τὸν Πόρον καὶ Ντουλμᾶ μετὰ τοῦ Κ. Εὐσταθίου Τζιμπουράκη. Αἱ θέσεις αὗται εἶνε νησίδια, τὰ ὁποῖα δὲν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὴν ξηρὰν, μάλιστα τὸ τοῦ Ντουλμᾶ, ὅπου δὲν διαχωρίζεται παρὰ σχεδὸν ἀπὸ μίαν τάφρον ἀπὸ τὴν ξηρὰν τῆς λεγομένης Φοινικιάς κείνται μετὰξὺ τοῦ Ἀνατολικοῦ καὶ Μεσολογγίου καὶ κυριευόμενα ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς ἐμποδίζετο πλέον ἡ κοινωνία αὐτῶν τῶν δύο πόλεων.

Κατὰ τοῦ Ἀνατολικοῦ καὶ τῶν δύο θέσεων αὐτῶν Πόρου καὶ Ντουλμᾶ οἱ ἐχθροὶ δὲν ἐπεχειρίσθησαν τίποτις, ὥστε εἶχομεν ἄκρων ἡσυχίαν, ὑστερούμεθα ὅμως γλυκοῦ νεροῦ καὶ ἐνίοτε διὰ νυκτὸς ἐπαίραμε εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ Ἀνατολικοῦ, ἀλλὰ πάντοτε τὸ ἐπαίραμε μὲ πόλεμον, διότι οἱ Τοῦρκοι εἶχον πιάση καὶ αὐτὴν τὴν θέσιν. Πλὴν κατὰ τὰς 19 καὶ τὰς 20 τοῦ μηνὸς ἡ θάλασσα γύρωθεν τῆς πόλεως ἔγινεν νερὸ γλυκόν, καὶ εἰς τὰς δύο περιστάσεις πάντοτε τὴν ἰδίαν ὥραν, δηλαδὴ τὸ πρῶν, καὶ διαρκοῦσε διὰ τρεῖς τέσσαρας ὥρας, ὥστ' ἐπρομηθευόμεθα ἐν ἀφθονίᾳ.

Οἱ Τοῦρκοι φθάσαντες ἔξω τοῦ Μεσολογγίου ἐσκηνώθησαν εἰς τὸν ἐλαιῶνα μακρὰν, ὥστε νὰ μὴ φθάνῃ τὸ κανόνι τοῦ φρουρίου καὶ ἔκαμαν περιταφρώματα, διὰ τῶν ὁποίων ἐκλείετο τὸ στρατόπεδόν των. Ἐν τοσοῦτῳ ἔστειλαν νὰ φέρωσι ἀπὸ Ναύπακτον καὶ ἀπὸ τὰ λοιπὰ πλησίον φρούρια πυροβόλα τῆς πολιορκίας, ὄλμους καθὼς καὶ πολεμοφόδια.

Ὁ δὲ Μεχμέτ Ρεσίτ πασιᾶς διέμενεν εἰς Γουριὰ δίδων τὰς ἀνηκούσας διαταγὰς καὶ διαθέτων τὰ πράγματα ὥστε νὰ μὴ τοῦ ἐμποδισθῶσιν αἱ θροφαὶ τὰς ὁποίας ἐμετακόμιζεν ἀπὸ Καρβανσαρᾶ, καὶ νὰ μὴ τοῦ διακοπῇ ἡ κοινωνία τῆς Ἄρτης· ὥστε ἔβαλε καὶ ἔκοψαν καὶ ἔκαψαν τοὺς λόγγους τοῦ Μακρυνόρους, καὶ ἀπὸ Ἄρταν διὰ τοῦ Καρβανσαρᾶ, Γουριὰ ἕως Μεσολόγγιον καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ δρόμου ἐκατασκεύασεν ὀχυρώματα μακρὰν τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο μίαν ἢ δύο ὥρας, καὶ εἰς ταῦτα ἐδιόρισεν ἀνὰ τρακοσίους ἀνθρώπους μὲ ὑποχρέωσιν τοῦ ὅτι εἰς ὅποιον ἀπ' αὐτὰ ν' ἀκολουθοῦσεν πόλεμος, νὰ δίδωνται ἀμοιβαίως βοήθειαν. Καὶ ἀσφαλίσας οὕτω πῶς τὸν δρόμον ἦλθεν εἰς Μεσολόγγιον κατὰ τὰς 20 καὶ ἔδωκεν δραστηρίους διαταγὰς νὰ φέρωσι ὅσον τάχος τὰ πυροβόλα καὶ τοὺς ὄλμους.

Ἐν τοσοῦτῳ δὲν ἐκάθητο ἀμέριμνος ἢ δίχως νὰ ἐπιχειρισθῇ τίποτις, καὶ ἄρχισε νὰ προχωρῇ ἀπὸ τὸ στρατόπεδόν του μ' ἀντιχαρακώματα ἐλικοειδῆ (zigzag) κατὰ μέτωπον τῆς μεγάλης θύρας τοῦ φρουρίου, τοῦ προμαχῶνος Μάρκο-Μπότζαρη, πρὸς τὰς τῶν Κοτζίσκου⁶⁵, Φραγκλίνου καὶ Γουλιέλμου Θέλλου, καὶ κατὰ τοῦ προφράγματος Λουνέττα, ὀνομαζομένου Γιλλὸμ δ' Ὁράνζε (Guillaume d' Orange). Καὶ οὕτως ἔβαλεν τὸ στράτευμά του εἰς αὐτὰς τὰς παραλλήλους γραμμάς.

Μ' αὐτὸν τὸν τρόπον τῶν ἀντιχαρακωμάτων ἐλικοειδῶν εἰς τὸ διάστημα τῆς νυκτὸς εἰργάζετο προχωρῶν, καθότι τὴν ἡμέραν ἐμποδίζετο ἀπὸ τὸ πῦρ τῶν κανονοστασίων μας, ὥστε περὶ τὰς 27 ἐξημέρωσεν μακρὰν τοῦ φρουρίου ἕως διακοσίας πεντήκοντα ὀργυιᾶς τετραγωνικᾶς τάφρους εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀπέναντι τῶν κανονοστασίων Γουλιέλμου Θέλλου, Φραγκλίνου καὶ Κοτζίσκου, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἀντικρυ τῶν κανονοστασίων Μ. Μπότζαρη, Κοραῆ καὶ Γουλέλμου Θέλλου, καὶ τὴν ἑτέραν ἀντικρυ εἰς τὰ κανονοστάσια Μονταλεμπέργ, Λουνέττα, Μακρῆ καὶ Νορμάν, Ἐπειτα ἐκατασκεύασεν πλησίον εἰς αὐτὰς τὰς τάφρους, εἰς τὰς ὁποίας ἔβαλε στράτευμα, τρία κανονοστάσια, καὶ καθὼς τοῦ ἤρχοντο πυροβόλα καὶ ὄλμοι τὰ ἔβανε εἰς αὐτά, ὥστε περὶ τὰς 29 ἄρχισαν τὸ πῦρ τὰ κανονοστάσιά του κατὰ τοῦ φρουρίου, ἐπειδὴ εἶχεν ἐφοδιασθῇ μὲ πέντε πυροβόλα τῆς πολιορκίας, δύο ὄλμους καὶ δύο ὀβούζια.

65 Γρ. Κουσιούσκου (Kosciuszko.)

Ἐδιόρισεν ταῦτοχρόνως καὶ μίαν μοῖραν ἐκ δέκα χιλιάδων στρατεύμα σχεδὸν διὰ νὰ πηγαίνει νὰ κυριεύσῃ τὰ Σάλωνα καὶ ὅλην τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα. Οἱ στρατηγοὶ ταύτης τῆς μοίρας ἦτον ὁ Μουστάμπεης Κιαφζέζης, Σουλτζε Κόρτζας, Σαχίμπεης Μουσταφάπασιας καὶ διὰ ἄρχηγόν τους τὸν Κεχαγιάμπεη, καθὼς ἐδιόρισεν νὰ διαμένῃ εἰς Βραχῶρι ὁ Ντελήμπασης μὲ τὸ ἱππικόν, διὰ νὰ βαστώσιν αὐταὶ αἱ μοῖραι εἰς ὑποταγὴν τὰς ἐπαρχίας, καὶ τοὺς ἔδωσεν ὁδηγίας τοῦ νὰ δεικνύουν εἰς τοὺς ραγιάδες ὅλην τὴν ἐπιείκειαν καὶ εἰς ὅσους δὲν θελήσουν νὰ ὑποταχθῶσι νὰ μεταχειρισθοῦν πᾶν ὅ,τι ἐδύναντο νὰ τοὺς ἐξολοθρεύσῃ ὥστε νὰ πάψουν καὶ τὰ σπαρτά.

Ἐπειδὴ ὁ στρατηγὸς Ἀνδρέας Ἰσκου μόνος του δὲν ἐδύνατο νὰ πράξῃ τι ἐπιβλαβὲς εἰς τοὺς ἐχθροὺς διαμένων εἰς Βάλτον, καθότι οἱ ἄνθρωποι ὅλοι ἔξω εἰς τὰς ἐπαρχίας, ὡς εἶπομεν, ἐκαταγίνοντο ν' ἀσφαλίσουν τὰς οἰκογενεῖας των εἰς τὰς ἀποκλείστρας, καὶ διὰ ν' ἀποφύγῃ τὰς διαβολὰς τοῦ ὅτι ἐφρόνει ὑπὲρ τῶν Τούρκων, ὡς ἄλλοτε ἐκατηγορήθη πρεπόντως, καὶ διὰ νὰ πλύνῃ τὸν ρύπον αὐτῆς τῆς κατηγορίας, φρονῶν πλέον ὀρθῶς, φρονῶν, λέγω, ὡς Ἑλληνα, ἐπῆρε τὸ ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν του σῶμα καὶ ἦλθεν εἰς τ' Ἀνατολικὸν καὶ ἐκεῖθεν μετέβη εἰς Μεσολόγγιον καὶ ἐτοποθετήθη εἰς τὸ κανονοστάσιον Μάρκο - Μπότζαρη, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο ὡς πλέον ἐπικίνδυνον, σπουδάζων νὰ ὑπερασπίζεται γενναίως τὴν θέσιν του καὶ νὰ βλάπτῃ τοὺς ἐχθροὺς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ Ἔως τέλος Μαΐου 1825

Ἔως τέλος Μαΐου τὸ Μεσολόγγιον καὶ Ἀνατολικὸν ἐδιοικοῦντο ἀπὸ τὴν νεοεληθοῦσαν Ἐπιτροπὴν, τὴν Διευθύνουσαν τὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ἣτις ἦτον συνθεμένη ἀπὸ τοὺς βουλευτὰς Κυρίους Ἰωάννην Παπαδιαμαντόπουλον, Δημήτριον Θέμελην καὶ Γεώργιον Καναβόν. Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη ἴσως εἰς τὴν εἰρήνην ἤθελε διοικήσῃ καλῶς τοὺς λαοὺς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ὄχι ὅμως ἐν πολέμῳ. Καὶ ἐν τοσοῦτῳ ἢ σειρὰ τῶν πραγμάτων ἔφερον νὰ διοικήσῃ εἰς τὴν τελευταίαν περίστασιν, διότι φθάσασα οὕτη περὶ τὰ μέσα Ἀπριλίου δὲν εἶδεν ἄλλον λαὸν εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα παρὰ τὸν τοῦ Μεσολογγίου καὶ Ἀνατολικοῦ, μέρη τὰ ὁποῖα μᾶλλον παρέσταινον γενικὰ στρατόπεδα, ὥστε ἡ διοίκησις εἰς αὐτὰ ἦτον ὁ Ἄρχηγὸς καὶ ἔπρεπε διὰ τοῦτο νὰ ἔχῃσι τὰς ἀπαιτουμένας γνώσεις καὶ νὰ ἔχῃσι καὶ μέσα ἀρκετά. Ἄλλ οὔτοι οἱ Κύριοι δὲν ἦτον φτιασμένοι ἐκ φύσεως νὰ διοικήσουν στρατεύμα καὶ εἰς πολιορκίαν, καὶ ἡ Διοίκησις τοὺς ἔδωσεν τόσα ὀλίγα μέσα, ὥστε μόλις ἔδωσεν εἰς τὸν στρατὸν δέκα ἡμερῶν σιτηρέσια καὶ ἐτελείωσεν τὸ χρηματικόν τους. Καὶ οὔτε πανιά, οὔτε ξανθὰ δὲν εἶχεν διὰ τοὺς πληγωμένους, καὶ ἀφίνω κατὰ μέρος ἰατρικὰ κτλ., καὶ ἐνίστε δὲν εἶχεν ἑκατὸ γρόσια νὰ δώσῃ εἰς ἓνα πεζὸν νὰ πηγαίνει γράμματά μας εἰς τοὺς ἐκτὸς τοῦ Μεσολογγίου ἢ εἰς τὴν Διοίκησιν.

Ἡ διαίρεσις τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰ δύο κόμματα, τοῦ Κυρίου Ἰ. Κωλέττη δηλαδὴ καὶ τοῦ Κυρίου Α. Μαυροκορδάτου, καὶ ἡ ἀντιζηλία ἔβανον εἰς θέσιν τὴν Διοίκησιν, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ διορίσῃ ἓναν Ἄρχηγόν, Ὅπως καὶ ἂν θεωρηθῇ τὸ πρᾶγμα, ἢ ἐπαινεθῶσι ἢ κατηγορηθῶσι τὸ διατὶ ὑπῆρχον τὰ κόμματα ταῦτα, ἢ διατὶ οἱ ἄνθρωποι

νὰ ἔχωσι τοιαύτην ἀντιζηλίαν, ὥστε νὰ μὴ ὑποτάζεται ὁ εἷς εἰς τὸν ἄλλον, πάντοτε δὲν εἴμπορεῖ παρὰ νὰ φέρῃ ὄλεθρον ἢ τοιαύτη περίστασις, ἐπειδὴ εἰς τὸ στράτευμα ἢ πρώτη βάσις εἶνε ἢ πειθαρχία καὶ ἢ Ἱεραρχία. Ἡ μόνη θεραπεία ἦτον ὁ διοικητικὸς τύπος, ἢ Ἐπιτροπὴ δηλαδή, διότι ὅλοι τὴν ἀναγνωρίζαμε καὶ ὅλοι ὑποταζόμεθα εἰς αὐτήν. Ἀλλὰ εἶπον ὅτι κατὰ δυστυχίαν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν ἦτον φτιασμένοι διὰ νὰ διοικήσωσι στράτευμα, καθότι ὁ μὲν Κύριος Παπαδιαμαντόπουλος καὶ Κ. Θέμελης πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ἦτον ἔμποροι, ὁ δὲ Κ. Γ. Καναβὸς ἦτον Γκοτζάμπασης τοῦ Κραββάρου, καὶ τοῦτος μάλιστα εἶχεν προσωπικοὺς ἐχθροὺς εἰς αὐτὸ τὸ τμήμα ὅπου ἐστάλη νὰ διοικήσῃ, ὥστε μᾶλλον ἔβλαπτεν· δὲν ἦτον ἄλλο λοιπὸν παρὰ μία σκιὰ διοικήσεως ἐπικυρώνουσα ἢ ἀναιροῦσα ὅ,τι οἱ στρατιωτικοὶ ἤθελον.

Ὁ Στρατηγὸς Γ. Τζιόγκας εἶπομεν ὅτι ἦτον ὁ ἀρχηγὸς τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου μετὰ τὸν Κ. Ν. Στουρνάρη, ὅστις τοῦ παρεχώρησε τὴν ἀρχηγίαν δίχως νὰ πειραχθῇ, ἀλλὰ μάλιστα ἦτον σύμφωνος καὶ αὐτὸς εἰς τὸ περὶ ὑπολήψεως τοῦ Τζιόγκα (τὸ μοναχὸν παράδειγμα ὅπου ἔχομεν τοῦ νὰ παραχωρῆται δίχως συγχύσεις μία ἀρχηγία). Πλὴν ὁ Στρατηγὸς Τζιόγκας ἀνέφερεν εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ τοῦ μηνὸς καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ὄπλαρχηγούς, ὅτι δὲν ἐδύνατο νὰ διαμένη περισσότερον ἂπ' εἴκοσι ἡμέρας εἰσέτι εἰς τὸ Μεσολόγγιον καὶ ὅτι μετὰ τοῦτο ἤθελεν ἀναχωρήσῃ ἐπειδὴ, ἔλεγεν, ἐφοβεῖτο μήπως ἀρρωστήσῃ εἰς τὸ Μεσολόγγιον προχωροῦντος τοῦ καλοκαιρίου· καὶ διὰ τοῦτο τοὺς ιδέαζεν πρωτύτερα διὰ νὰ λάβουν μέτρα νὰ φέρουν ἄλλην φρουράν. (Πόθεν ν' ἀρχίσω νὰ κατηγορήσω αὐτὸν τὸν στρατηγόν, καὶ μάλιστα ἀρχηγὸν ὅλης τῆς φρουρᾶς;)

Οὗτ' αἴσθημα τιμῆς, οὔτε ὀρθὸς λόγος δὲν ἐστάθησαν ἱκανοὶ νὰ τὸν καταπέισουν· ἐστοχάζετο μάλιστα ὅτι ἐθεράπευε καὶ τὸ συνειδὸς του καὶ τὴν φιλοτιμίαν του διότι τοὺς ἔδιδε τὴν προθεσμίαν εἴκοσι ἡμερῶν, ὥστε νὰ λάβουν μέτρα νὰ τὸν ἀντικαταστήσουν, καὶ ὅτι ἦτον ἡρωϊκὴ πρᾶξις αὐτὴ μάλιστα! Τοῦτο ἔφερεν τὴν Ἐπιτροπὴν εἰς τὴν πλέον ἀθλίαν θέσιν, διότι δὲν ἔβλεπε τί ἐδύνατο νὰ κάμῃ, καθὼς καὶ ὅλην τὴν φρουράν εἰς ἀπελπισίαν, ὥστε οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νὰ σκέπτωνται τὴν θέσιν τους, καὶ ἄλλοι νὰ σκέπτωνται διὰ τὰ καπετανάτα τους, καὶ μάλιστα ἄρχισαν νὰ ἐνεργοῦν· διότι ὁ Κύριος Στέριος Στουρνάρης, ἀδελφὸς τοῦ Κ. Νικολάου, παραλαβὼν διακοσίους ἀνθρώπους ἐλιποτάκτησεν διὰ νὰ πηγαίνη εἰς τὸν Μεχμέτ Ρεσίτ πασιᾶ ν' ἀσπασθῇ ἐκείνην τὴν χεῖραν, τὴν ὁποίαν εἶχεν βάψῃ ὁ Σατράπης οὗτος εἰς τὸ αἷμα τῶν χριστιανῶν, διὰ νὰ τοῦ δώσῃ διάταγμα νὰ ἔχῃ τὸ καπιτανάτον τοῦ Ἀσπροποτάμου, τὸ ὁποῖον ἔως τότε εἶχεν ὁ ἀδελφός του.

Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Στρατηγοῦ Τζιόγκα καὶ ἡ λιποταξία τοῦ μοχθηροῦ Στουρνάρη ἔφερον τὴν νέκρωσιν καὶ τὴν ἀπελπισίαν εἰς τὸ Μεσολόγγιον, ἐν ᾧ ὁ ἐχθρὸς ἀκόμη ἦτον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πολιορκίας, καὶ ἐνίοτε ἐκανονοβόλει. Ὅθεν ἢ Ἐπιτροπὴ διὰ νὰ προλάβῃ ἄλλα δεινότερα ἐπακόλουθα ἐδιέταξεν νὰ μετέβωσι ἐκ τοῦ Ἀνατολικοῦ εἰς τὸ Μεσολόγγιον τὰ σώματα τῶν Στρατηγῶν Ν. Μπότζαρη, Γιάννη Σιούκα, Κ. Βλαχόπουλου καὶ τὸ ἡμέτερον. Ἐκτὸς τοῦ Στρατηγοῦ Νότη, οἱ λοιποὶ ὑπακούσαμε, πλὴν ὁ Γέρων οὗτος ἐπρότεινε τινὰς συνθήκας εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν καὶ εἰς τὴν φρουράν.

Αἱ συνθήκαι αὗται ἐπεριορίζοντο εἰς τὴν Ἀρχηγίαν τῆς φρουρᾶς τοῦ νὰ τῷ δοθῇ ὡς δῶρον ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Μεσολογγίου τ' ἐθνικὸν οἶκημα ὀνομαζόμενον Βοῖβοντικό, καὶ τρίτον ἄρθρον μυστικόν, περὶ χρηματικῆς δόσεως. Προτάσεις ὅπου ἄλλοτε ἦτο τῶν ἀδυνάτων νὰ τοῦ παραδεχθῶσι, ἀλλὰ εἰς ταύτην τὴν κρίσιμον

περίστασιν δὲν ἐπιδέχοντο τροπολογίαν, ὥστ' ἐνεκρίθησαν καὶ ἐνεργήθησαν· καὶ τὸ περιεργὸν ὅπου ὁ Στρατηγὸς Τζιόγκας ὑπέγραψεν τὴν παραχώρησιν τῆς Ἀρχηγίας του μ' εὐχαρίστησιν του καὶ μὲ χαρὰν του, διότι ἔβλεπε μὲ τοῦτο ὅτι ἐδύνατο αὐτὸς ν' ἀναχωρήσῃ διὰ νὰ μὴν ἀρρωστήσῃ.

Τότε πλέον ἦλθεν καὶ ὁ Στρατηγὸς Νότης, ὅστις ἐτοποθετήθη εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ φρουρίου, εἰς τὸ δεύτερον κανονοστάσιον ἀπὸ τὸ τελευταῖον ὅπου ἦτον εἰς τὸ ἀκροθαλάσσιον. Ἐν ᾧ, καὶ διότι ἦτον κέντρον τοῦ φρουρίου καὶ διότι ἦτον ὁ πλέον ἐπικίνδυνος καὶ διότι ἔφερον τ' ὄνομα τοῦ ἀειμνήστου ἀνεψιοῦ του Μάρκου Μπότζαρη, ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ εἰς ἐκεῖνο τὸ κανονοστάσιον, εἰς τὸ ὅποιον ἦτον ὁ Στρατηγὸς Ἀνδρέας Ἴσκος, ὁ Ἀθανάσιος Ραζηκότζικας μὲ τετρακοσίους Μεσολογγίτας, ἐπροσετέθη καὶ ὁ Καπετὰν Γιάννης Σιούκας μὲ τὸ σῶμα του καὶ οὕτως ὑπερασπίζοντο καὶ τὰ δύο κανονοστάσια Μάρκο - Μπότζαρη καὶ Γουλιέλμου Θέλλου.

Εἶνε δίκαιον ὅμως νὰ παρεκτραπῶ δι' ὀλίγον, ὥστε νὰ σημειώσω παρατηρήσεις τινὰς ἀναφερομένας εἰς τ' ἄτομον τοῦ Στρατηγοῦ Νότη, ὥστε νὰ δυνηθῇ ὁ ἀναγνώστης νὰ καταλαμβάνῃ τὰ βήματά του εὐκόλως. Ὁ Κύριος Νότη - Μπότζαρης σχεδὸν ἐξηκοντούτης ἀνεθράφθη εἰς τὸν πόλεμον, διότι εἰς τὸ διάστημα τῆς ζωῆς του συνέβησαν ὅλοι οἱ πόλεμοι τῆς πατρίδος του Σοῦλι παρὰ τοῦ Ἀληπασιᾶ κ.τ.λ., ὥστε ἔχει ἀρκετὴν πείραν εἰς τὰ πολεμικά, δὲν εἶνε ἐλλειπὴς καὶ ἀπὸ τὰ στρατηγήματα, τὰ ὅποια τοῦ ἐχορήγησεν ἡ πολυχρόνιος πείρα, ἔχει καὶ νοῦν πλὴν δὲν ἔχει οὐδεμίαν παιδείαν καὶ σχεδὸν οὔτε τ' ὄνομά του δὲν ἠξεύρει νὰ γράψῃ.

Ἡ φύσις τοῦ ἔδωσεν δύο σημαντικὰ ἐλαττώματα, τὸ φιλόδοξον καὶ φιλοκερδές, ἐλαττώματα τὰ ὅποια μάλιστα εἰς ἓν δημοκρατικὸν κράτος εἶνε τὰ πλέον ἐπιβλαβῆ, καὶ ὅπου ἐμποδίζουν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ νὰ σύρῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν ὑπόληψιν τῶν πολιτῶν του, θέλει νὰ δικαιώσῃ τὰς πράξεις του παρασταίνων ἐκδουλεύσεις καὶ τὴν ἡρωϊκὴν θυσίαν τοῦ ἀνεψιοῦ του Μάρκου-Μπότζαρη, ἀλλὰ ταῦτα δὲν ἀρκοῦσι, διότι τινὰς εἰς τὴν δημοκρατίαν δὲν σημαίνει ἔάν δὲν ἔχη προσωπικὰς ἀρετάς.

Ὅστε ἰδοὺ πῶς ἐξηγοῦνται αἱ πράξεις του· διατί ἄφησεν τὸν Καρβανσαρᾶ; Μήπως μὲ χιλίους ἀνθρώπους δὲν ἐδύνατο τοῦλάχιστον νὰ συγκροτήσῃ ἀκροβολισμὸν μὲ τοὺς Τούρκους, καὶ μάλιστα εἰς τόσας θέσεις, ὅπου ἡ φύσις ἀπεκατέστησεν ὄχυράς; Ἡ εἶνε ἀγύμναστος εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ πολεμεῖν ὀλίγοι τοὺς πολλούς; Διατί συνήργησεν ν' ἀφεθῇ τὸ Καστέλλι τοῦ Ἀνατολικοῦ; Μήπως δὲν ἐγνώριζεν αὐτὸς πόσον ἦτον ἀναγκαῖον νὰ διατηρηθῇ; Ἄλλ' ἰδοὺ τὰ αἷτια· νὰ δείξῃ τὴν δυσαρέσκειάν του εἰς τὸ ὅτι δὲν τὸν ἐδιόριζεν ἡ Διοίκησις Ἀνώτερον Ἀρχηγὸν ὅλων τῶν ἄλλων, καὶ ἐπειδὴ ὁ ἀπεσταλμένος του εἰς Ναύπλιον νὰ τοῦ φέρῃ τοὺς μισθοὺς τοῦ ἔγραψεν ὅτι δὲν εἶχε λάβῃ χρήματα· ὥστε ἐπέισμωσε κατὰ τῆς Διοικήσεως καὶ ἤθελεν νὰ τῆς ἀποδειχθῇ ἀναγκαῖος, ὥστε νὰ τοῦ δώσῃ χρήματα καὶ ἀξίαν, ὥστε νὰ διακρίνεται τῶν ἄλλων. Καὶ ταῦτας τὰς ἀληθείας ἀπέδειξεν τρανώτατα μὲ τὴν συνθήκην ὅπου ἐπρότεινε ὅταν ἐδιετάχθη νὰ μετέβῃ ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸν εἰς τὸ Μεσολόγγιον, ὅπου ὠφελήθη ἀπὸ τὴν περίστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθη ἡ Τοπικὴ Διοίκησις νὰ τοῦ παραχωρήσῃ τὴν ἀρχηγίαν, οἱ Μεσολογγίται τὸ Βοῖβοντικὸ, καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ δεκατέσσαρας χιλιάδας γρόσια μυστικά. Ἄλλὰ μ' ὅλον ὅτι ὁ ἐνεργῶν τοιουτοτρόπως πωλεῖ τὴν ὑπηρεσίαν του εἰς τὴν πατρίδα, ἥτις δὲν πρέπει νὰ τοῦ χρεωστῇ οὐδεμίαν χάριν, πλὴν μήπως ἦτον καὶ πραγματικῶς ἀρχηγὸς ὅταν ἐπέτυχεν νὰ τοῦ δοθῇ ἔγγραφον; Ὅχι, διότι τότε ἡ Ἀρχηγία ἦτο ἀληθινή, ὅταν οἱ ἄνθρωποι γνωρίζοντες τὰς ἀρετάς του τὸν ἐσέβοντο πραγματικῶς ὥστε ἐπὶ φιλοῦ ὀνόματος ἐπεριορίζετο ἡ Ἀρχηγία. Ἀλλὰ τὸ Βοῖβοντικὸ

ὡς ἔθνικὸν κτῆμα μήπως ἐδύνοντο οἱ Μεσολογγῖται νὰ τοῦ τὸ χαρίσουν, ἐν ᾧ μόνον ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις εἶχε τοιαύτην ἐξουσίαν; Ὡστε ὅ,τι καὶ ἂν τοῦ ἐχάριζον ἦτον ἀβάσιμον. Ἀπὸ ὅλα ταῦτα λοιπὸν ἐκέρδισεν τὰς δεκατέσσαρας χιλιάδας γρόσια! Πλὴν διὰ νὰ κατορθώσῃ ταῦτα μὲ τὰς πράξεις του πόσων κακῶν ἔγινεν αἴτιος, καὶ πόσα ἐδύνοντο νὰ ἐπακολουθήσουν εἰς τὴν Πατρίδαν!

Οἱ Τοῦρκοι ἀφ' οὗ ἐσχημάτισαν, ὡς εἵπομεν, τοὺς τρεῖς προμαχῶνας, ἄρχισαν νὰ κανονοβολῶσι τὰ τείχη τοῦ φρουρίου, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν τὰ κανονοστάσια Μάρκου Μπότζαρη, Γουλιέλμου Θέλλου καὶ τὴν θύραν τοῦ φρουρίου ἐν τοσοῦτῳ ὅμως δὲν ἄφηναν ἤσυχα καὶ τὰ λοιπὰ κανονοστάσια, μ' ὅλον ὅτι καὶ τὰ κανονοστάσιά μας ἀντεπεκρίνοντο. Τὰς δὲ βόμβας τὰς διεύθυνον πρὸς τὴν πόλιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πλὴν ἡ γῆ τοῦ Μεσολογγίου εἶνε λασπώδης, ὥστε αἱ βόμβαι ἐβυθίζοντο εἰς τὴν γῆν πολὺ, καὶ εἰς τὴν ἔκρηξίν των ὑψοῦτο λάσπη, ἣ καὶ κανὲν κομματί, καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἔβλαπτον ὅσον ἔβλαπτον τὰ ὀβουζόβολα καὶ τὰ κανονοβόλα, διότι καὶ τὰ κανονοστάσιά μας καὶ τὰς ἐπάλλξεις ἐσκόρπουν, καὶ ἐπειδὴ τὸ φρούριον πολλὰ ἐκτεταμένον, καὶ κακῶς σχεδιασμένον, καθὼς καὶ ἀδύνατον, διότι αἱ βολαὶ διεπέρνουν πανταχόθεν, [καὶ] πάντοτε ἔβλαπτον ἀνθρώπους.

Πλὴν ἀπὸ τὰς πρώτας βολὰς ἰδόντες ὅτι κανὲν κανονοστάσιον δὲν ἀντεῖχεν εἰς τὰς βολὰς, ἀλλὰ τὰ διεπέρνουν ὅλα ἀνεξαίρετως, καὶ ὅπου δὲν ἤμεθα ἀσφαλεῖς εἰς κανὲν μέρος, ἐκρίναμε δίκαιον νὰ ἐπισκευάσωμεν ὅλον τὸ φρούριον. Ὡστε ἐσυνάξαμεν ὅσους τεχνίτας πελεκάνους εὔρομεν εἰς τὴν πόλιν, καθὼς καὶ σανίδια καὶ λοιπὴν ὕλην οἱ τεχνῖται οὗτοι ἐκατεσκευάζον τὸ σχῆμα (incassonamento), καὶ ἡμεῖς μόνονι μας, ἄλλοι ἔσκαπτον, ἄλλοι ἐκουβάνουν χῶμα καὶ τὸ ἔρριπτον εἰς τὰ σχήματα, καὶ ἄλλοι τὸ ἐπατοῦσαν. Ἀλλὰ τοῦτο ἐπράτταμε τὴν νύκτα μόνον, διότι τὴν ἡμέραν μᾶς ἐμπόδιζεν τὸ ἐχθρικὸν κανόνι· καὶ ἀφ' οὗ ἐτελειώναμε αὐτὸ τὸ ἔργον, ἐγεμίζαμε καλάθας μὲ χῶμα ἢ σακκία καὶ τὰ ἐθέταμε ἐπάνω τῶν ἐπάλλξεων καὶ τῶν κανονοστασιῶν διὰ νὰ πολεμῶσιν οἱ ὀπλίται ὀπισθεν αὐτῶν.

Διάφοροι αὐτόμολοι Ἕλληνες ἐκ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου μᾶς ἐπληροφόρησαν ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἀφ' οὗ ἐπλησίαζεν περισσότερον εἰς τὸ φρούριον, ἐφρόνει νὰ κατασκευάσῃ μίαν ὑπόνομον πολλὰ μεγάλην, καὶ ὅτι εἶχε τοιούτους ἐπιτηδεῖους τεχνίτας, οἵτινες ἐδύνοντο νὰ περάσουν τὴν ὑπόνομον ἀποκάτω τοῦ νεροῦ, καὶ ὅταν ἀποπερατωθῇ αὐτή, τότε νὰ ἐφορμήσῃ ἀπ' ὅλα τὰ μέρη γεμίζων τοὺς τάφρους μὲ δεμάτια ξύλα.

Τοῦτο μ' ὅλον ὅτι δὲν μᾶς ἔπειθεν, ὅσον δηλαδὴ ἀποβλέπει τὴν ὑπόνομον, μᾶς ἔκαμεν ὅμως πλέον προσεκτικούς. Καὶ πρότερον ἢ φρουρὰ ἐκάθητο τὴν ἡμέραν εἰς τὴν πόλιν ἀφήνουσα ἀποσπάσματα εἰς τὰς ἐπάλλξεις, καθότι ἀσκεπεῖς οἱ ἄνθρωποι δὲν ἐδύνοντο νὰ ὑποφέρωσι τὸν καύσωνα τοῦ ἡλίου, πλὴν θεωροῦντες ὅποια ἀτοπήματα ἐδύναντο νὰ μᾶς συνέβουν, ἐπειδὴ ἐδύνατο ὁ ἐχθρὸς νὰ φθάσῃ ταχύτερον εἰς τὰς τάφρους, ἐκτὸς δὲ καὶ τούτου κάθε φορὰν ὅπου συνέπιπτεν νὰ τρέξωμεν εἰς τὰς θέσεις μας τὸ κανόνι του μᾶς ἔβλαπτε πάντοτε, διὰ τοῦτο ἀπεφασίσαμε ὥστε ἡ φρουρὰ νὰ οἰκονομηθῇ ἀπὸ ἴσκιους καὶ νὰ στέκεται ὁ καθ' εἰς εἰς τὴν θέσιν του ἡμέραν καὶ νύκτα, διὰ νὰ κατασκευάσωμεν αὐτοὺς τοὺς ἴσκιους δὲν μᾶς ἐστάθη δύσκολον, καθότι ἦτον εἰς τὴν πόλιν καλύβαι μὲ χόρτα, ὥστε τὰ ἐπήραμε ὅλα καὶ τὰ ἐμεταθέσαμε γύρωθεν τοῦ φρουρίου, καθὼς καὶ ὅσοι ἐδύνοντο νὰ ἐξοδεύσουν τὰ ἐκατασκευάζαν μὲ σανίδια.

Εἶχομεν σύστημα ὥστε κάθε ἡμέρων ἤρχετο ἐν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς εἰς τὸν προμαχῶνα Μάρκο-Μπότζαρη, ἐσυνάζοντο ἐκεῖ ἀπὸ τὰς διαφόρους θέσεις καὶ ὅλοι οἱ Ὀπλαρχηγοί, καθὼς καὶ ὁ Αρχηγός, καὶ ἐσυσκεπτόμεθα εἰς τὰς διαφύρους περιστήσεις ἢ ἀνώνκας, καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ ἐνήργει ἔπειτα ὅσα ἀπεφασίζοντο. Ὡστε ἡ ἀρχηγία δὲν ἦτον παρὰ ἐπὶ ψιλῶ ὀνόματι, ὡς εἶπον. Ἐν τοσοῦτῳ ὁμως τὰ πράγματά μας, ἢ ἐσωτερικὴ διαχείρισις δηλαδὴ δὲν ἐπήγαινε κακῶς.

Ὁ ἐχθρὸς ἐν τοσοῦτῳ κάθε νύκτα ἐκατεσκεύαζεν πάντοτε ἐν τι νέον, πότε τετραγωνικὰς τάφρους, ἄλλοτε ἀντιχαρακώματα καὶ ἄλλοτε κανονοστάσια. Ὡστε μ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπλησίαζεν πάντοτε πρὸς τὸ φρούριον, μ' ὅλον ὅτι ἡμεῖς ἐπροσέχαμε καὶ ὅπου ἠκούομεν κρότον τζαπιῶν ἐκάναμε φωτιά, ἢ εἰς φεγγάρι ἐβλέπομεν ὅπου ἐργάζοντο. Τοῦτο ἔπραττε εἰς τὸ διάστημα τῆς νυκτός, τὴν δὲ ἡμέραν ἐπεριορίζετο εἰς κανονοβολισμόν, καὶ νὰ ρίπτῃ ὀβουζόβολα καὶ βόμβας. Καθὼς μάλιστα ἐπρομηθεύετο ἀδιακόπως ἀπὸ κανόνια, ὄλμους καὶ ὀβούζια καὶ ἀπὸ τ' ἀναγκαῖα πολεμοφόδια, οὕτως αὐξάνεν καὶ τὸ πῦρ. Ἐν τοσοῦτῳ οὕτως προχωρῶν κατὰ τὰς **8 Μαΐου** ἀπεῖχεν ἀπὸ τὸ φρούριον σχεδὸν 150 ὀργυίας μόνον, καὶ ἐκατασκεύασεν νέον κανονοστάσιον ἀντίκρου τῶν κανονοστασίων Γουλιέλμου Θέλλου, Φραγγλίνου καὶ Κοτζίσκου.

Ἡμέρα καὶ νύκτα πολλὰ ὀλίγον ἡσυχάζαμε, καὶ αὐξάνε ἡ ἀνησυχία μας καθόσον ἐπλησίαζον περισσότερον διότι ἐκτὸς τοῦ ἀκροβολισμοῦ, ὅστις ἦτον σχεδὸν ἀδιάκοπος, ἤμεθα βιασμένοι νὰ ἐπισκευάζωμεν πάντοτε τὰς θέσεις μας, ἐπειδὴ ἀφάνιζεν ὅλα τὸ τουρκικὸν κανόνι, καὶ σχεδὸν ἡ ἐργασία ἦτον ἀδιάκοπος.

Ἀλλὰ αὐτὸν τὸν ἀγῶνα τὸν εἶχομεν ὅσοι ἤμεθα τοποθετημένοι ἀπὸ τὸ κανονοστάσιον Μονταλεμπέρτ ἕως τὸ ἕτερον τοῦ Κοτζίσκου. Οἱ δὲ Στουρνάρης, Νότης, Ἀποστόλη-Κουσουρῆς, ὅπου ἦτον εἰς τὸ τέλος τῆς δεξιᾶς πτέρυγος, καθὼς καὶ ὅσοι ἦτον εἰς τὴν Μαρμαροῦ, εἰς τὸ κανονοστάσιον Κυριακούλη, καὶ λοιποὶ ἕως τὸ κανονοστάσιον Κοτζίσκου εἰς τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα, οὗτοι ἦτον ἡσυχοι.

Ὅθεν οἱ σκοποὶ ἀλλάζοντο πολλὰ συχνά, ἐπειδὴ δὲν ἐδύνοντο τὴν ἡμέραν νὰ ὑποφέρωσι τὸν καύσωνα τοῦ ἡλίου, ὄντες διόλου ἀσκεπεῖς· καὶ διὰ νὰ προσέχωσι καλὰ ἐκάθοντο ἐπάνω εἰς τὰς ἐπάλξεις ὀπισθεν τῶν καλαθίων, ἢ σακκίων, καὶ ἐκεῖθε ἔκανον πῦρ κατὰ τῶν Τουρκῶν, ὥστ' ἦτον ἐκτεθειμένοι εἰς πολὺν κίνδυνον καὶ τοῦ ἐχθρικοῦ κανονίου καὶ τῆς ψιλῆς φωτιᾶς. Κατ' ἐξοχὴν τὸ δεῖλι, ἐπειδὴ δύοντος τοῦ ἡλίου ἤρχετο ὀπισθὲν μας, ὥστ' ἡ κεφαλὴ ἔκανε ἴσκιον εἰς τὰς θυρίδας (μασγάλια), καὶ οἱ Τοῦρκοι ὄντες χαμηλότερα ἔβλεπον, ὥστε ἔρριπτον τότε, καὶ κατ' ἀρχὰς μᾶς ἐπροξένησαν πολλὴν βλάβην, πλὴν ἐννοήσαμε τὸ ἀτόπημα καὶ ἐπροσέχαμε περισσότερον.

Ἦτον ὁμως ἀξιοπερίεργος ἡ θέα τοῦ Μεσολογγίου τὴν νύκτα· ἄλλοι ἔσκαπτον, ἄλλοι ἐκουβάνουν χῶμα, ἄλλοι οἱ πελεκάνοι ἐπισκευάζον σχήματα (incassonamento), ἄλλοι ἔφερον σανίδια εἰς τοὺς ὤμους των, ἄλλοι ὕλην καὶ οἱ σκοποὶ εἰς τὰς ἐπάλξεις ὠμιλοῦσαν μὲ τοὺς Τούρκους, καὶ ὡς φίλοι εἶχον συναναστροφὴν, ἀντεπολεμοῦντο καὶ ἐπαναλάμβανον πάλιν τὰς ὀμιλίας των. Ὅταν μάλιστα ὁ ἱμάμης (ὁ ἱερέας των) κατὰ τὴν συνήθειάν τους ἐφώναζεν τὴν προσευχὴν, ἢ δύοντος τοῦ ἡλίου, ἢ δύο ὥρας ἀφ' οὗ ἐνύκτωνεν, ἢ τὸ πρῶν πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, πότε οἱ ἡμέτεροι εἶχον γουρούνια δεμένα ἀπὸ τοὺς πόδας, τὰ ὁποῖα τὰ ἐκρέμουν εἰς τὰς ἐπάλξεις, καὶ ἐφώναζον, καὶ οὕτως ἐσιώπα ὁ ἱμάμης. Ἄλλοτε ἐβαστοῦσαν ὄνους ἐκεῖ πλησίον διὰ νὰ γκαρίζουν ὅταν θὰ ἐφώναζεν ὁ ἱμάμης. Ἐπιφόρτωνον τοὺς Τούρκους μὲ μυρίους σαρκασμούς, οἵτινες ἦτον μὲ πνεῦμα ὁμως· ὅλη ἡ φρουρὰ ἦτον ὡς εἰς πανήγυριν, κανεὶς δὲν

ἐξιππάζετο ἀπὸ τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων ἢ ἀπὸ τὸ πολυάριθμόν των, ἀλλ' ὅλοι ἐξ ἴσου ἐκαταγίνοντο νὰ ἐπιδιορθῶνουν τὰ μέρη ὅπου ἐχαλοῦσε τὸ ἐχθρικὸν βόλι, καὶ μ' ἀνυπομονησίαν ἐπερίμενον τὴν παρὰ πολλῶν αὐτομολησάντων Ἑλλήνων ἐκ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου κηρυχθεῖσαν γενικὴν ἔφοδον.

Πλὴν μ' ὄλην τὴν προσοχὴν μας οἱ ἐχθροὶ ἐπλησίαζον κάθε νύκτα μὲ τὰ περιταφρώματά των, καὶ ὡς ἐπλησίαζον οὕτως καὶ ἄφηνον τὰ παλαιότερα κανονοστάσια, μεταφέροντες τὰ πυροβόλα εἰς τὰ νεώτερα, καὶ τοῦτο εἰς τ' ἀντικρο τοῦ Φραγκλίνου καὶ Μονταλεμπέρτ· εἰς δὲ τὸ κανονοστάσιον Μάρκο-Μπότζαρη ἕως τὸ πρόσφραγμα Λουνέττα (Guillaume d' Orange) ἐπροχώρουν μὲ περιταφρώματα. Δὲν ἀπεῖχον ἀπὸ τὸ φρούριον κατὰ τὰ τέλη τοῦ μηνὸς εἰμὴ εἰς μέρη ὀγδόντα ὀργυίας, καὶ εἰς ἄλλα ὀλιγώτερον. Ὡστε ἐπλησίασεν ἀρκετὰ εἰς τὸ κανονοστάσιον Μάρκο-Μπότζαρη, διότι ἐδυνήθη νὰ κυριεύσῃ τὴν πηγὴν τοῦ νεροῦ ὅπου ἤρχετο εἰς τὴν πόλιν, καὶ μᾶς τὸ ἐμπόδισεν. Ὡστε δὲν μᾶς ἔμενε ἄλλο νερὸ παρὰ τῶν πηγαδίων, πλὴν γλιφὸ.

Ἀλλ' ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς προχωρῶν μὲ τάφρους ἔβλεπεν ὅτι ἐλαττοῦτο τὸ στρατεύμα του δίχως νὰ ἐπιχειρησθῇ εἰσέτι τι σημαντικόν, ἐπειδὴ τοὺς ἐβλάπταμε πολὺ ὅταν εἰργάζοντο τὴν νύκτα, καθότι ὁ ἀκροβολισμὸς μας ἦτον ἀδιάκοπος· καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ νὰ μὴ δύναται νὰ ἐργάζεται καὶ τὴν ἡμέραν, ἀλλὰ μόνον τὴν νύκτα, τοῦτο ἔφευρον ἄργητα εἰς τὰ ἐπιχειρήματά του· ὅθεν ὑψωσεν ἓνα λόφον χῶμα πρὸς τ' ἀντικρο τοῦ Φραγκλίνου, καὶ ἐργάται μὲ τὰ φτυάρια τὸ ἐκύλιον πρὸς ἡμᾶς, ὥστε μ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἰργάζοντο καὶ τὴν ἡμέραν προχωροῦντες δίχως νὰ ἔχωσι τι νὰ φοβηθῶσι ἀπ' ἡμᾶς, διότι ὁ λόφος οὗτος ἦτον τοιοῦτου διαμέτρου ὅπου δὲν τὸν διεπέρα κανονοβολή. Τοιοῦτον τι ἐπεχειρήσθη καὶ ἀντικρο τοῦ Μονταλεμπέρτ καὶ Μακρῆ.

Ἡμεῖς δὲν ἐδυνάμεθα νὰ καταλάβωμε τὸν σκοπὸν αὐτοῦ τοῦ ὑψώματος διὰ νὰ λάβωμε ἀντιθετικὰ μέτρα ἀνάλογα· καὶ ὁ ὀχυρωματοποιὸς τοῦ φρουρίου Κ. Α. Μ. Κοκκίνης δὲν ἦτον ἐκ τῶν ἐμπείρων ὀχυρωματοποιῶν διὰ νὰ μᾶς δώσῃ νὰ καταλάβωμε τὸν σκοπὸν. Τοῦτο ἔκαμεν ὅμως ὁ Κ. Ραζιέρης νέος Ἴταλὸς ἐκ τοῦ Πιεμόντι καλὸς ὀχυρωματοποιός, ὅστις ἀπὸ φιλελληνισμὸν ἦλθεν εἰς Μεσολόγγιον κατὰ τὰ μέσα αὐτοῦ τοῦ μηνός· πλὴν μᾶς ἐπρόσθεσεν ὅτι εἶν' ἔργον τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ πολλοὺς ἀνθρώπους, καὶ πάντοτε ἀργοπορινόν, μ' ὄλον ὅτι ὁ πολιορκούμενος δύναται καὶ νὰ τὸ ἐμποδίσῃ διευθύνων πλαγίως τὸ πῦρ διὰ τοῦτο καὶ ἔκλεισε τινὰς κανονοθυρίδας καὶ ἄνοιξεν νέας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ Μήνας Ἰουνίου 1825.

Ὁ ὀχυρωματοποιός μας Κύριος Ραζιέρης ἦτον ἐπιμελὴς πολὺ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του ἡμέρα καὶ νύκτα δὲν ἠσύχαζεν περιφερόμενος εἰς ὅλα τὰ κανονοστάσια καὶ τὰς ἐπάλλξεις τοῦ φρουρίου παρατηρῶν ὅποια πράγματα εἶχον ἀνάγκην ἐπισκευῆς, καθὼς καὶ νὰ κλείῃ κανονοθυρίδας καὶ ν' ἀνοίγῃ νέας ἀπ' ὅπου ἐδύνοντο νὰ βλαφθῶσιν αἱ τῶν Τούρκων ἐργασίαι· αὐτὸς ἐσχεδίασεν τὸ νέον κανονοστάσιον Μιαούλη, τὸ ὁποῖον ὑπερασπίζετο τὸ κανονοστάσιον Γουλιέλμου Θέλλου, τοῦ ὁποίου τὰ τεῖχη εἶχεν

κατεδαφίσει τὸ ἐχθρικὸν κανόνι, καὶ ἄλλα κανονοστάσια εἰς τὴν δεξιὰν πτέρυγα. Πλὴν ὁ δυστυχῆς οὗτος νέος φιλέλλην δὲν ἐλάμβανεν καμμίαν περίθαλψιν, καθότι ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν τοῦ ἔδιδεν ἄλλο παρὰ ἓν γρόσι τὴν ἡμέραν καὶ μίαν μερίδαν ἄρτου! Καὶ τοῦτο, μήπως διότι δὲν εἶχεν μέσα ἡ Ἐπιτροπὴ· Ὅχι, ἀλλὰ διότι δὲν ἤξευρεν νὰ ἐκτιμῆσῃ τὴν ἐπιστήμην, ὅπου οὗτος ἐπαγγέλλετο, καὶ τὴν ἀξιότητά του. Ἀλλὰ μήπως ἔδιδεν τίποτις καὶ τοῦ δυστυχοῦς Κοκκίνη; Καὶ αὐτοῦ δὲν ἔδιδεν οὔτε τόσα, διότι αὐτόχθων Ἕλλην.

Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔπαυον ἀπὸ τὸ νὰ προχωροῦσι, ὥστε πάντοτε ἐκέρδιζον γῆν· ἀλλὰ ὁ πυροβολισμὸς τους ἄρχιζεν νὰ μετριάζῃ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ μηνὸς δι' ἔλλειψιν πολεμοφοδίων· καὶ τοῦτο τὸ ἐπληροφορήθημεν πραγματικῶς διότι ἐμεταχειρίζετο λίθους εἰς τὰ πυροβόλα ἀντὶ σιδηρῶν σφαιρῶν. Μ' ὅλα ταῦτα κατὰ τὰς 5, 6, 7 καὶ 8 ἐπυροβόλει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν δεξιὰν μας πτέρυγα, καὶ τοῦτο ἴσως ἐπὶ σκοποῦ τοῦ νὰ προσηλώσῃ τὴν προσοχήν μας πρὸς ἐκεῖνο τὸ μέρος περισσύτερον· μάλιστα κατὰ τὸ διάστημα τῆς νυκτὸς εἶχεν ἀπαγορεύσῃ καὶ τὰς ὀμιλίας ὅπου ἄλλοτε οἱ σκοποὶ μας μὲ τὸ στράτευμά του ἐλάμβανον, καὶ μ' ὅλας τὰς προκαλέσεις τῶν ἡμετέρων δὲν ἀπεκρίνοντο.

Μετὰ βαθυτάτην ὀλονύκτιον σιωπὴν ἀπὸ μέρους τῶν ἐχθρῶν, ἠκούσαμεν αἴφνης δύο ὥρας μετὰ τὸ μεσονύκτιον περιπατήματα εἰς τὸ ρηχὸν παραθαλάσσιον τῆς ἀριστερᾶς μας πτέρυγος. Οἱ φυλάττοντες τὸ νησίον Μαρμαροῦ, καθὼς καὶ τὸ πλησίον εἰς αὐτὴν κανονοστάσιον τοῦ φρουρίου ἐγκαίρως ἐνόησαν ὅτι Τοῦρκοι ἐπλησίαζον πρὸς αὐτά, ὥστε τοὺς ἄφησαν νὰ προχωρέσουν ἕως βολῆς τουφεκίου, καὶ τότε ἔκαμον πῦρ κατ' αὐτῶν μὲ μιδράλια, καὶ πρῶτον τὸ εἰς τὴν Μαρμαροῦ κανονοστάσιον τοῦ Σαχτούρη καὶ ἔπειτα καὶ τὰ τοῦ φρουρίου τὰ πρὸς τὴν νῆσον πλησιέστερα, δηλαδὴ τοῦ Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, Κοτζίσκου καὶ Γουλιέλμου Θέλλου ὅχι μόνον μὲ τὰ κανόνια, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ ντουφέκια. Οὕτως οἱ Τοῦρκοι κτυπηθέντες ἐτράπησαν εἰς φυγὴν χάσαντες ἀναμφιβόλως πολλοὺς ἀνθρώπους· εὔρομεν τὸ πρῶνι χαμαὶ εἰς τὴν γῆν καὶ εἰς τὴν θάλασσαν διάφορα πράγματα ὅπου ἀναμφιβόλως εἰς τὴν φυγὴν τους ἔπεσαν, καθὼς τζαπιά, φτυάρια, ὅπλα, θροφάς, πολεμοφόδια.

Ὅτι οἱ Τοῦρκοι πρέπει νὰ ἔχασαν πολλοὺς δὲν ἔχει ἀμφιβολίαν, διότι δυνάμεθα νὰ τὸ συμπεράνωμεν ἀφ' οὗ ἦτον ὑποκείμενοι εἰς τὸ πῦρ τεσσάρων κανονοστασίων· τὸ πόσοι ἐφονεύθησαν ρητῶς δὲν ἐπληροφορήθημεν, ἡμεῖς ὅμως ἐν πτώμα εὔρομεν χαμαί, καὶ αἵματα εἰς τὴν γῆν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐφαίνοντο τὰ ἴχνη τοῦ συρσίματος πτωμάτων ἐπομένως νύκτα, ὥστε δὲν ἐδυνάμεθα νὰ ἰδῶμεν οὔτε τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐφορησάντων, οὔτε τῶν φονευθέντων. Ὡστε ἐκ τούτου τοῦ ἐπιχειρήματος ἐκαταλάβομεν ὅτι ὁ ἐχθρὸς θέλει νὰ κἀνῃ ἐπίδειξιν στρατηγημάτων· διότι μέλλων νὰ ἐφορμήσῃ εἰς τὴν ἀριστεράν πτέρυγα, διὰ νὰ μᾶς κάμῃ πρῶτον νὰ ξεγνοιάσωμεν, ἔπαυσε τὸ πῦρ τῶν κανονοστασίων του διὰ τινὰς ἡμέρας, καὶ δεύτερον ἐν ᾧ εἶχε νὰ ἐφορμήσῃ εἰς τὴν ἀριστεράν, διευθύνων πρότερον τὸ πῦρ πρὸς τὴν δεξιὰν πτέρυγα, νὰ μᾶς κάμῃ νὰ προσηλώσωμε ἐκεῖ τὴν προσοχήν μας. Ἐπαρατηρήσαμε καὶ ἐν τρίτον, ὅτι πρὸ τοῦ νὰ ἐφορμήσουν εἰς ἐκεῖνο τὸ μέρος ἔρριψεν τινὰς βόμβας καὶ γρανάτας ὥστε νὰ κάμῃ τοὺς φύλακας ν' ἀνησυχήσουν, διὰ νὰ κοιμηθῶσι ἔπειτα ὥστε νὰ τοὺς εὔρη αὐτὸς κοιμωμένους· πλὴν ἀπατήθη εἰς ὅλα, καὶ θέλει ἰδεῖ ἐντὸς ὀλίγου ὅτι εἴμεθα ἐμπειρότεροι τούτου καὶ εἰς τὰ σχέδιά μας καὶ εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις. Φαίνεται ὅμως νὰ

ἔχασαν οἱ Τοῦρκοι καὶ τὸν μηχανικὸν τοὺς Εὐρωπαῖον εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν, ἀπ' ὅ,τι ἐπληροφορήθημεν, καὶ τοῦτο τὸ βεβαιοῖ καὶ μία εὐρωπαϊκὴ σπάθη ὅπου εὗρομεν χαμαί. Κατὰ τὰς διαφόρους πληροφορίας ὁ ἀριθμὸς τῶν πληγωμένων καὶ φονευμένων πρέπει ν' ἀνέβη εἰς τοὺς τρακοσίους.

Ἐν τοσοῦτῳ μετὰ ταύτην τὴν ἀποτυχίαν ἐπανέλαβεν πάλιν τὸν κανονοβολισμὸν καὶ τὸν βομβολισμὸν· εἵπομεν προλαβόντως ὅτι αἱ βόμβαι δὲν μᾶς ἔκανον ἄλλην βλάβην παρ' ὅτι μᾶς ἔδιδον τὸν κόπον νὰ τὰς προσέχωμε μόνον· αἱ δὲ κανονοβολαὶ πάντοτε μᾶς ἔβλαπτον ἢ εἰς ἀνθρώπους, ἢ εἰς τὰ κανονοστάσια· ἐπομένως δὲν ἔπαυεν τοῦ νὰ προχωρῇ μὲ τὸν μεγάλον ὄγκον χώματος τὸν ὁποῖον ὅλον μαζὶ ὤθουν οἱ ἐργάται πρὸς τὸ φρούριον εἰς τὴν δεξιὰν ἀντικυ τοῦ Μονταλεμπέρτ, καὶ εἰς τὴν ἀριστερὰν ἀντικυ τοῦ Φραγκλίνου· πλὴν ἐπαρατηρήσαμεν ὅτι καθὼς ἐπροχώρει αὐτὸν τὸν ὄγκον, τὸν ἐκατασκεύασεν ὀχυρώματα, καὶ ἄλλον ὕψωνον καὶ ὤθουν ἐμπρός.

Τὰ εἰς τὰ παράλιά μας εὐρισκόμενα Ἑλληνικὰ πλοῖα πρὸς ἀποκλεισμὸν τῶν ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ φρουρίων, ὄντων εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν Τουρκῶν, ἔκαμον λείαν ἐν φορτίον παξιμάδι ὅπου ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν ἐδιευθύνετο εἰς τὰ ρηθέντα φρούρια, φορτωμένον εἰς ἓν μαλτέζικον πλοῖον. Τὸ φορτίον αὐτὸ μ' ὅλον ὅτι ἀχρείας ποιότητος ἐμετακομίσαμε εἰς τὸ φρούριον διὰ κάθε μέλλουσαν ἐνδεχομένην ἔλλειψιν θροφῶν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ μηνὸς τούτου ἦλθεν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον διαταχθεὶς παρὰ τῆς Διοικήσεως ὁ Στρατηγὸς Λάμπρο - Βεΐκος μὲ τὸ σῶμά του καὶ ἐζήτησε νὰ τοῦ παραχωρήσωμε θέσιν· πλὴν ἐπειδὴ ἡ Λουνέττα ἐφυλάττετο ἕως τότε μ' ἀποσπάσματα ὄλων τῶν σωμάτων τὰ ὅποια ἀλλάζοντο κάθε εἰκοσιτέσσαρας ὥρας καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπον δὲν ἦτον καλὰ ἀσφαλισμένη, διότι οἱ ἄνθρωποι ἀμελοῦσαν μὴ πειθόμενοι εἰς ἓνα ἀρχηγόν, ἐπομένως οὐτ' εἰργάζοντο εἰς ἐπιδιορθώσεις ὅπου καθημερινῶς εἶχεν ἀνάγκην ὅθεν τοῦ ἐπροτείναμε νὰ πηγαίνη μὲ τὸ σῶμά του νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν Λουνέττα καὶ νὰ εἶνε εἰς βάρους τοῦ ἢ θέσις αὐτῆ, καθὼς ὅλοι εἶχομεν πάρεϊ εἰς βάρους μας τὰς θέσεις μας, ἀλλὰ δὲν ἠθέλησεν, καὶ οὕτως ἐτοποθετήθη εἰς τὸ τεῖχος ἐπὶ τὴν Λουνέττα εἰς τὸ κανονοστάσιον....⁶⁶ Μετὰ τούτου ἦλθον καὶ οἱ Στρατηγοὶ Μῆτζο-Κοντογιάννης καὶ Γιαννάκη-Ράγκος, ὅμως ὁ Κ. Μῆτζος εἶχεν πολλὰ ὀλίγους ἀνθρώπους, διότι τὸ ὑπὸ τὰς ὁδηγίας του σῶμα τὸ ἐδιοικοῦσεν τότε ὁ υἱὸς του Κ. Βαγγέλης, ὅστις ἦτον εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, Ἐπροτείναμε καὶ τούτων νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὴν Λουνέττα, ἀλλὰ δὲν ἠθέλησαν προφασιζόμενοι εἰς τὸ διατὶ δὲν ἐπῆγεν ὁ Κύριος Λάμπρο-Βεΐκος· οὕτως ἐτοποθετήθησαν μεταξὺ Φραγκλίνου καὶ Μιαούλη⁶⁷.

Ἐμεταχειριζόμεθα μυρίουσ τρόπους διὰ νὰ ἐμποδίζωμεν τὴν πρόοδον τοῦ μεγάλου ὄγκου χώματος· ἄλλοτε ἐρρίπτομεν βόμβας, τὰς ὁποίας οἱ μηχανικοὶ μας φιλέλληνες Γερμανοὶ Στίλτζμπεργ καὶ Delaunet⁶⁸ μ' ἐπιδεξιότητα μεγάλην ἐδιεύθυνον, ὀβουζόβολα, κανονοβολὰς πηδηματικῶς (à ricochet)· ἄλλοτε ἐγεμίσαμε καλάθας μὲ λίθους καὶ τὰς ἐβάναμεν εἰς τοὺς ὄλμους ἀντὶ βομβῶν, καὶ μὲ μέτρον ὥστε νὰ πίπτουν ἐκεῖ ὅπου εἰργάζοντο οἱ ἐργάται κυλιόντες τὸν ὄγκον χώματος καὶ μ' αὐτοὺς τοὺς

66 Τὰ ἀποσιωπητικὰ τοῦ συγγραφέως (σημ. ἐκδ.).

67 Σημείωσις τοῦ συγγραφέως· «Ὁ Μῆτζο-Κοντογιάννης καὶ Ράγκος ἦλθον πρὸ τοῦ Λάμπρου Βεΐκου, ἐλθόντος τὴν 15, ὅθεν πρέπει νὰ διορθωθῶσι αἱ δύο περίοδοι αὐται».

68 Γρ. Delaunay.

τρόπους πάντοτε τοὺς ἐμποδίζαμε πρὸς ὥρας οἱ δυστυχεῖς ἄνθρωποι οὗτοι ἐλάμβανον μυριοτρόπως τὸν θάνατον, καὶ παρ' ἡμῶν καὶ παρὰ τῶν Τουρκῶν, καθότι ἐνῶ οὗτοι εἰργάζοντο ἐπιστάτου πάντοτε Τοῦρκοι διὰ νὰ προσέχωσι ὥστε νὰ μὴ κάνουν διακοπὴν τῶν ἐργασιῶν, καὶ ἐπειδὴ οἱ ἐργάται ἐβιάζοντο νὰ κάνουν διακοπὴν ἅμα ἔφθανεν ἐκεῖ βολὴ ἐδική μας, ὅθεν τότε οἱ ἐπιστάται Τοῦρκοι τοὺς ἐκτύπουν. Τόσον ἀπελπίσθησαν αὐτοὶ οἱ δυστυχεῖς, ὥστε μίαν ἡμέραν διάφοροι ἐξ αὐτῶν ἀνέβησαν εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄγκου, ἔκαμαν τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ μᾶς ἐφώνησαν νὰ ρίψωμεν κατ' αὐτῶν διὰ νὰ τοὺς ἐλευθερώσωμεν ἀπὸ τὰ βάσανα, πλὴν κανεῖς ἐκ τῆς φρουρᾶς δὲν ἔρριψεν! Τί τοὺς ἔμελε τῶν Τουρκῶν; Μήπως αὐτοὶ οἱ δυστυχεῖς ἦτον ἄνθρωποι; Ἦτον ραγιαδες τοὺς ὁποίους αὐτοὶ θεωροῦν ὡς κτήνη!

Μ' ὅλα ταῦτα οἱ Τοῦρκοι ἐπλησίασαν πολὺ ὥστε κατὰ τὰς 17 τοῦ μηνὸς μόλις ἀπεῖχον ἀπὸ τὰς προτάφρους πέντ' ἕξ ὀργυίας, καὶ εἶχε σχηματίσει ἐκ τοῦ ὄγκου ὄχυρῶμα εὐθείας γραμμῆς, δηλαδὴ παραλλήλου μὲ τὰ προτειχίσματά μας, καὶ ἐπάνω εἰς αὐτὰ τὰ ὄχυρῶματα ἔβαλον καλάθας ὅπισθεν τῶν ὁποίων ἐστέκοντο ὀπλίται καὶ μᾶς ἐκτύπουν ἐντὸς τοῦ φρουρίου· διότι τὸ φρούριον, ὡς δύναται νὰ παρατηρήσῃ κάθε εἰδήμων, εἶνε κακῶς σχεδιασμένον, ὥστε αἱ κανονοβολαὶ τῶν ἐχθρῶν ἀπὸ τὰ κανονοστάσια ὅπου ἐσχημάτισεν ἐσχάτως ἀντικρυ τοῦ Φραγκλίνου καὶ Γουλιέλμου Θέλλου, ἔβλαπτον ἀπὸ ταῖς πλάταις τοὺς ἡμετέρους εἰς τὰς θέσεις τῆς Μεγάλης θύρας τοῦ φρουρίου ἕως τοῦ Μακρῆ· καθὼς καὶ αἱ ἄλλαι ἀντικρυ τοῦ Μακρῆ καὶ Μονταλεμπέρτ ἔβλαπτον ἡμᾶς πρὸς τοῦ Φραγκλίνου οὕτως ἡμεθα ἐκτεθειμένοι καὶ εἰς τὸ κανόνι τους καὶ εἰς τὰ ντουφέκια τους καὶ μέσα ὄντες εἰς τὰ προτειχίσματά μας, ὥστε μᾶς ἐμπόδιζον νὰ παίρωμε νερὸ διὰ τὸ διάστημα τῆς ἡμερὸς εἰς τὸ μεγάλο πηγᾶδι ἔσω τοῦ Μάρκου-Μπότζαρη· καὶ εἰς μίαν ἡμέραν, τῇ 16, ἐφονεύθησαν εἰκοσιπέντε ἄνθρωποι ἀπὸ τοῦ Μιαούλη ἕως τὸ πηγᾶδι, διότι ἐπήγαινον νὰ πάρουν νερό, ἢ διότι ἐπήγαινον πρὸς χρεῖαν τους, καὶ ἀπὸ τὰ νέα ὄχυρῶματα τοὺς ἔβλεπον· ὥστε δὲν ἦτον ἀσφάλεια εἰς κανὲν μέρος, πλὴν ἀποφασισμένοι ν' ἀποθάνωμεν ὑπὲρ τοῦ Ἰερωτέρου σκοποῦ δὲν ἐθεωρούσαμε ποῦ ἦτο πλέον ἄφευκτος ὁ θάνατος, καθότι δὲν ἐδυνάμεθα φυλαττόμενοι νὰ τὸν ἀποφύγωμεν, ἀλλ' ἐσπουδάσαμε πῶς νὰ ματαιώσωμεν αὐτὰ τὰ ἐπιβλαβῆ ἐπιχειρήματά των.

Ἀπ' ὅλα τὰ δεινὰ ὅμως ἡ ἔλλειψις τοῦ νεροῦ ἦτον ἡ πλέον ἐπαισθητὴ, καθότι ἦτο καλοκαίρι καὶ ἐργαζόμενοι μάλιστα ἐδιψούσαμε, καὶ ἐκτὸς τῆς δυσκολίας τοῦ νὰ πάρωμε ἐλευθέρως εἰς τὸ πηγᾶδι, ἐπροστίθετο καὶ ἄλλο δυστύχημα, ὅπου τὸ νερὸ τῶν διαφόρων πηγადίων ἦτον γλιφόν· ὥστε ἀντὶ νὰ παύσῃ τὴν δίψαν μᾶλλον τὴν ἐρέθειζεν.

Πλὴν σπουδάζοντες εὕρομεν τὴν θεραπείαν· εἰς τὸ Μεσολόγγιον φθάνει σχεδὸν μίαν ὀργυίαν τοῦ βάθους νὰ σκάψῃ τινὰς εὐρίσκει νερό, πλὴν γλιφόν· ὥστε ἐκατασκευάσαμε πλῆθος πηγადίων γύρωθεν εἰς τὰ προτειχίσματα, καὶ οὕτως ἀποφεύγαμε τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ παίρωμε νερὸ εἰς τὸ μεγάλο πηγᾶδι. Καὶ δοκιμάζοντες οὕτως, ἐπετύχαμε ἔμπροσθεν εἰς τοῦ Μάρκου-Μπότζαρη εἰς τὴν πεδιάδα νὰ εὕρωμεν καλὸ νερό, κρύο καὶ γλυκόν· οὕτως ἐκατασκευάσαμε ἐκεῖ πλησίον εἰς αὐτὸ τὸ κανονοστάσιον ἄπειρα πηγᾶδια, τὰ ὁποῖα τὰ ἐκλείαμε τὴν ἡμέραν καὶ ἐπαίρναμε νερὸ μόνον τὴν νύκτα, καὶ μὲ τοῦτο ἀφίναμε νὰ συνάζεται νερὸν διότι ἐσώνετο καὶ ἀποφεύγαμε καὶ τὸν κίνδυνον τοῦ νὰ μᾶς βλάπτωσι οἱ ἐχθροί⁶⁹.

69 Σημείωσις τοῦ συγγραφέως· «Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Μεσολογγίου θεωρεῖς τὰς ὀνομασίας τῶν προμαχόνων, καθ' ὃν τρόπον τὰ ἐσημείωσα ἕως τώρα, διότι τοιαύτη ἦτον ἡ ὀνομασία ὅπου ὁ ὄχυρωματοποιὸς εἶχεν δώσει εἰς τὰ διάφορα κανονοστάσια ὅταν τὰ ἐκατασκεύαζεν, ἀλλὰ θέλεις ἰδεῖ εἰς τὴν ἰδίαν καὶ ὅποια εἶναι τ'

Τὰ κανονοστάσια τοῦ ἐχθροῦ δὲν ἔκαμον παρὰ διὰ ὥρας τινὰς διακοπὴν τοῦ πυρός, καὶ εἶχεν ἤδη αὐξήσει ὁ ἀριθμὸς τῶν κανονίων, διότι ἐμετρούσαμε τότε δεκατέσσερα κανόνια, πέντε ὄλμους καὶ τρία ὀβούζια. Τὸ πῦρ τοῦτο ἐδιευθύνετο τῶν μὲν κανονίων πρὸς τὰ κανονοστάσιά μας καὶ κατ' ἐξοχὴν πρὸς τὰ Τερρίμπιλε, Ἅγιος Νικόλαος, Μεγάλη Τάμπια, Λουνέττα, Μακρῆ καὶ Γερμανῶν, αἱ δὲ βόμβαι πρὸς τὴν πόλιν, καὶ τὰ ὀβουζόβολα γύρωθεν τοῦ προτειχίσματός μας ἐνίστε ἐδιεύθυνεν καὶ κανονοβολὰς πρὸς τὴν πόλιν διὰ νὰ βλάβη καὶ εἰς τὰς οἰκίας καὶ εἰς τοὺς δρόμους, καθὼς μάλιστα ἐπετύγχανεν· διότι οἱ σιτισταὶ ἦτον βιασμένοι νὰ πηγαινοέρχονται εἰς τὴν πόλιν διὰ θροφᾶς καὶ ἐβλάπτοντο πολλοὶ ἐκ τῶν ὄσων ἦτον κατ' ἐξοχὴν βιασμένοι νὰ διαβῶσι τὸν ἄγοντα δρόμον ἀπὸ τὴν πόλιν εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια, ἢ τὸν ἄλλον πρὸς τὴν Τερρίμπιλε· ἔρριπτεν εἰς τὴν πόλιν καὶ ἐμπρηστικὰς ὕλας διὰ νὰ γίνῃ πυρκαϊά, ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχε ποτέ· μάλιστα ὁ δρόμος τῆς πόλεως πρὸς τὴν Τερρίμπιλε ἦτο πολλὰ ἐπικίνδυνος καὶ ἐκ τῶν ντουφεκίων.

Τοιοιτοτρόπως ἤμεθα ἀρκετὰ στενοχωρημένοι καὶ ἀπὸ τοὺς κόπους τῶν ἐργασιῶν καὶ ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸν πῦρ· ὥστε συσχεφθέντες καὶ μετὰ τῶν ὀχυρωματοποιῶν ἀπεφασίσαμε νὰ κάμωμε μίαν ἔξοδον· καὶ διὰ νὰ ἐπιτύχη αὕτη περισσότερον, μᾶς παρέστησαν οἱ ὀχυρωματοποιοί, ὅτι ἤθελε συμβάλῃ πολὺ μία ὑπόνομος, διότι ἡ ἔκρηξις τῆς ἐκτὸς ὅτι δύναται νὰ βλάβῃ τοὺς Τούρκους, ἀφ' ἑτέρου ὅμως προξενεῖ σημαντικὴν ἐντύπωσιν εἰς ἐκείνην τὴν στιγμήν, καὶ ἐκ ταύτης ὠφελούμενοι νὰ ἐφορμήσωμεν.

Ὅθεν ἐδώσαμε ἀρκετοὺς ἐργάτας εἰς τὸν ὀχυρωματοποιὸν Ραζιέρη νὰ τὴν ἐπιχειρησθῇ· καὶ ἄρχισεν τὴν κατασκευὴν τῆς ἔξω τῆς Τάφρου ἔμπροσθεν εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια· καὶ ἡμεῖς ὀπλισμένοι ἐβγαίναμεν καὶ ἐπροκαταλαμβάναμεν τὸν προφυλακτικὸν δρόμον (chemin couvert) διὰ νὰ τοὺς φυλάττωμεν ἀπὸ κάθε ἐνδεχόμενον περιστατικόν. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ἦτον ἄλλη θύρα ἐκτὸς τῆς Μεγάλης, τὴν ὁποίαν εἶχομεν κλείσει ἐσωτερικῶς μὲ τοῖχον, διὰ νὰ ἐβγαίνωμεν ἀνοίξαμε μίαν ἄλλην μικρὴν εἰς τὰ θεμέλια τοῦ τείχους εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ προτειχίσματος τῆς Μεγάλης Τάμπιας, ἔμπροσθεν τῆς ὁποίας μέσα εἰς τὴν τάφρον ἐκατασκευάσαμεν ἓν ὀχύρωμα κυκλοειδὲς μὲ λίθους διὰ νὰ ὑπερασπιζώμεθα καὶ τοὺς ἐργαζομένους εἰς τὴν ὑπόνομον καὶ τοὺς φύλακας τοὺς εἰς τὸν προφυλακτικὸν δρόμον (chemin couvert).

Αὕτη ἡ ὑπόνομος (mine) ἔγινεν ἔτοιμη κατὰ τὰς 20 τοῦ μηνός. Ὅθεν ἐσχεδιάσαμε καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐξόδου ὡς ἀκολούθως. «Ὁ στρατηγὸς Τζόγκας, τοῦ ὁποίου δὲν ἐδίδαμε τὴν ἄδειαν ν' ἀναχωρήσῃ ὡς καθημερινῶς ἐζήτει, νὰ παραλάβῃ τρακοσίους ἀνθρώπους, καὶ τὸ ἑσπέρας περὶ τὰς τρεῖς τῆς νυκτὸς νὰ ἐπιβιβασθῇ εἰς πλοίαρια, νὰ πάρῃ καὶ τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὴν λίμνην ὀπλισμένα πλοίαρια καὶ νὰ πηγαίνη εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ δεξιοῦ στρατοπέδου, εἰς τὴν Μαύρην ἀλυκὴν, ν' ἀρχίσῃ ἕναν ἀκροβολισμόν, κάνων ἐπίδειξιν ὡς νὰ ἐσκόπευε νὰ κάμῃ ἀπόβασιν, καὶ νὰ διαρκέσῃ ὁ ἀκροβολισμὸς οὗτος περίπου μισὴν ὥραν, διὰ νὰ δοθῇ ὁ ἀρμόδιος καιρὸς εἰς τοὺς Τούρκους νὰ τρέξωσι πρὸς ἐκεῖνο τὸ μέρος. Κατὰ τὴν ἰδίαν ὥραν πεντακόσιοι ἄνθρωποι ἐκ τῶν προμαχῶνων Μιαούλη ἕως τοῦ Μακρῆ νὰ εὐρεθῶσιν εἰς τὸν προφυλακτικὸν δρόμον (chemin couvert) ἔμπροσθεν τῆς Μεγάλης Τάμπιας, οἵτινες νὰ ἐφώρμιζον ὅταν θὰ ἐδίδετο τὸ σύνθημα. Καὶ ὅταν οὗτοι θὰ ἐκινουῦντο, τότε ταύτοχρόνως οἱ τῆς δεξιᾶς πτέρυγος, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν προμαχῶνα τῶν Γερμανῶν ἕως

ἀντικρύζοντα εἰς τὰς ὀνομασίας ὅπου ἡμεῖς κοινῶς τοὺς ἐδίδαμε, καὶ ὅπου θέλω μεταχειρισθῆ εἰς τὸ ἐξῆς». -

Τὸ σημειούμενον σχεδιογράφημα τοῦ φρουρίου δὲν εὐρέθη μετὰ τοῦ χειρογράφου (σημ. ἐκδ.).

τοῦ Στουρνάρη, νὰ ἔκανον ἕξοδον διὰ μιᾶς ἐπίτηδες ἀνοιχθείσης θυρίδος εἰς τοὺς Γερμανοὺς καὶ νὰ ἔκανον ἓνα ἀκροβολισμόν εἰς τοὺς ἐκεῖθε ἐχθροὺς διὰ νὰ τοὺς ἀπασχολοῦσι ὥστε νὰ μὴ δώσουν βοήθειαν τῶν εἰς τὸ κέντρον. Πλὴν καθ' αὐτὸ τὸν πόλεμον ἔπρεπε νὰ τὸν κάμωσιν οἱ τοῦ κέντρου.

Ὅθεν ἐσπέρας γενομένης κατὰ τὴν τρίτην ὥραν οἱ στρατηγοὶ Λάμπρος Βεΐκος, Γιαννάκη-Σιούκας, Δ. Μακρῆς, Ν. Ζέρβας, Ἀθανάσιος Ραζηκότζικας καὶ ἐγὼ ἐβγήκαμεν εἰς τὴν τάφρον μετὰ τοὺς διωρισμένους ἀνθρώπους καὶ ἐστεκόμεθα ἐν ἄκρᾳ σιωπῇ εἰς τὸν προφυλακτικὸν δρόμον. Τὸ σύνθημα εἰς τὴν μάχην διὰ νὰ γνωρίζωμεθα ἦτον **παλληκάρι-παλληκαριά**, δηλαδή ὁ ἓνας τὴν μίαν λέξιν καὶ ὁ ἄλλος τὴν ἄλλην.

Ὁ ἐνθουσιασμός ὄλων αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ἦτον ἀπερίγραπτος. Ὁμοιάζον μᾶλλον εἰς ἀνθρώπους ὅπου πηγαίνουν νὰ ἐντροφήσωσι εἰς πανήγυριν, παρὰ εἰς μέλλοντας νὰ πολεμήσωσι. Εἶνε ἀξιοπερίεργον καὶ ἐν περιστατικόν, ὅπου συνέπεσεν αὐτὸ τὸ ἐσπέρας. Ἐν ἡμεῖς ἐκαθήμεθα σιωπηλοὶ εἰς τὸν προφυλακτικὸν δρόμον, ἓνας Τοῦρκος ἀπὸ τὰ πλησίον περιχαρακώματα ὁμιλοῦσεν μετὰ ἓνα Ἑλληνα σκοπὸν εἰς τὰς ἐπάλλξεις. Ὁ Τοῦρκος ἐρωτοῦσε τὸν Ἑλληνα ἂν ἦτο ὠραιότερα ἢ θυγατέρα τοῦ παππᾶ ἀπὸ τὴν τοῦ γκοτζάμπαση. Ὁ Ἑλληνας τ' ἀπεκρίθη ὅτι ἐπίσης καὶ αἱ δύο εἶν' ὠραῖαι. Ἐπανελάβε λοιπὸν ὁ Τοῦρκος παραγγέλλων νὰ πλυθῶσι, διότι τὴν ἐπαύριον ἐλπίζων εἰς τὸν Μουχαμέτη θὰ ἦτον εἰς τὸ Μεσολόγγιον καὶ δὲν ἤθελεν νὰ τὰς εὐρῆ ἄπλυτας.

Καὶ ἐνῶ ἐτελείωσεν τὸν λόγον τοῦ ἠκούσθη ὁ πυροβολισμός τοῦ Τζόγκα, ὥστε ἐσιώπησαν διὰ νὰ προσέχουν καὶ οἱ δύο εἰς τὸ μέρος ὅπου ἠκούετο ὁ πόλεμος. Μετ' ὀλίγον δίδεται πῦρ εἰς τὴν ὑπόνομον καὶ μετὰ τὴν ἔκρηξίν τῆς ἠκούσιν αἱ σάλπιγγες τὸ σημεῖον τῆς ἐφορμῆσεως. Ἐφορμῶμεν κατὰ τῶν εἰς τὰ περιταφρώματα Τουρκῶν μετὰ τὰ σπαθία γυμνωμένα καὶ ἀρχίζει ὁ πόλεμος καὶ σφάζοντες καὶ ζωγροῦντες τοὺς ἐτρέψαμεν εἰς φυγὴν, μείναντες ἡμεῖς κύριοι ὄλων τῶν περιταφρωμάτων ἕως τῶν ἀντικρυ τῆς Τερρίμπιλε καὶ αὐτοῦ τοῦ ὄγκου τοῦ χώματος.

Ἡ μάχη διήρκεσε σχεδὸν μίαν ὥραν, καὶ ἐκαταγινόμεθα πλέον νὰ χαλάσωμεν τὰ ὀχυρώματα. Ἀλλὰ συνελθὼν ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἐκίνησεν ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν σκηνὴν τοῦ μετ' ὄλον τὸ στράτευμα. Ὅθεν δὲν ἐκρίναμεν δίκαιον ν' ἀντιπαραταχθῶμεν εἰς αὐτούς, διότι πολλοὶ καὶ ἡμεῖς ὀλίγοι, ὥστε ἀπὸ νικηταὶ ἐδύνατο νὰ μείνωμεν νικημένοι καὶ ἀπὸ τὸ θάρρος ὅπου ἐκέρδισεν ἡ φρουρά μας ἤμποροῦσε νὰ προξενηθῆ δειλία. Διὰ τοῦτο εὐχαριστούμενοι εἰς τὴν βλάβην ὅπου ἐκάμαμε τῶν Τουρκῶν καὶ εἰς τὴν ἐνθάρρουνσιν τῶν στρατιωτῶν μας τοῦ νὰ μὴ ψηφῶσι τοὺς Τούρκους, ὡς ἀνάνδρους, ἐλάλησαν αἱ σάλπιγγες τὴν ἀνάκλησιν καὶ οὕτως ἐπεστρέψαμεν ἐντὸς τοῦ φρουρίου, φέροντες μετ' ἡμῶν ἐπτὰ σημαίας τουρκικᾶς, κεφάλια, πέντ' ἕξ ζωντανούς, ὅπλα πολλὰ, ροῦχα καὶ τόσα ἄλλα σκευὴ τουρκικᾶ, ὥστε πρέπει νὰ ἐχάθησαν τοῦ ἐχθροῦ ὑπὲρ τῶν διακοσίων ἀνδρῶν, καὶ τοῦτο δίχως ὑπερβολήν. Διότι ἐκτὸς ἡμῶν ὅπου ἐπιπέσαμεν εἰς τὰ περιχαρακώματα, τὰ κανονοστάσιά μας καὶ ἡ φρουρὰ εἰς τὰς ἐπάλλξεις ἔκανον ἀδιάκοπον πῦρ κατὰ τῶν ἐχθρῶν μετὰ μιδράλια καὶ ντουφέκια. Πῦρ μόνον δὲν ἔκανον ἀπὸ τὰς ἐπάλλξεις, ἀρχινῶντες ἀπὸ τὴν θύραν τοῦ φρουρίου ἕως πλησίον τῆς Τερρίμπιλε. Ἡ ζημία μας εἰς αὐτὴν τὴν κρίσιμον περίστασιν ἐστάθη τριῶν φονευμένων καὶ τινῶν πληγγωμένων ὀλίγων ἀλλὰ μ' ὄλον τοῦτο ἐπαισθητῆ, διότι ἐχάσαμε δύο φιλέλληνας, ἓνα Γερμανὸν καὶ τὸν ὀχυρωματοποιὸν Ραζιέρη. Οὗτοι καὶ οἱ δύο δὲν ἤξευρον τὴν γλώσσάν μας, ἐπομένως πιθανὸν νὰ ἐλησμόνησαν τὸ σύνθημα καὶ οὕτως νὰ ἐφρονεύθησαν ἀπὸ Ἑλληνας.

Τὸν Κύριον Ραζιέρη πρὸ τῆς ἐξόδου τὸν εἶχον ἰδῆ καὶ μ' εἶπεν ὅτι ἐπεθύμει νάλθῃ μαζῇ μας εἰς τὴν ἔξοδον μάλιστα εἶχεν ἐτοιμασθῆ. Καὶ ἐφρόντισα νὰ τὸν πείσω ὅτι δὲν ἐσύμφερεν κατ' οὐδένα λόγον ἢ ἔξοδός του, παρασταίνοντάς του ὅτι ἡ μάχη ἦτον εἰς τὸ σκοτός τῆς νυκτὸς καὶ ὁ τρόπος τοῦ πολεμῆν, ὅπου ἡμεῖς μεταχειριζόμεθα, εἰς αὐτὸν ἄγνωστος, ὥστ' ἐδύνατο νὰ βλαφθῆ. Πλὴν ματαίως, δὲν τὸν κατέπεισα. Ὅθεν γνωρίζων ἐγὼ τὸν ὅποιον κίνδυνον ἔτρεχε αὐτὸς καὶ ὅποιαν βλάβην ἐδύνατο νὰ μᾶς προξενήσῃ, καὶ καμμίαν ὠφέλειαν, διότι ἂν ἐφρονεῦετο, ἐχάναμε ἓνα ἐπιστήμονα ἄνθρωπον, ἀπὸ τὸν ὅποιον εἶχομεν μεγίστην ἀνάγκην, καὶ ἂν ἐπιάνετο ζωντανὸς ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἔπρεπε νὰ εἶχεν πολλὰ δυνατὸν χαρακτῆρα διὰ νὰ μὴ λάβῃ ὑπηρεσίαν εἰς τοὺς Τούρκους, οἵτινες εἰς τοιαύτην περίστασιν τὸν ἀπεκεφάλιζον, ἀλλὰ ἂν ἐλάμβανεν ὑπηρεσίαν ἡμεῖς ἦμεθα χαμένοι, διότι ἦτον καλὸς ὀχυρωματοποιός, ὅπου τοιοῦτον δὲν εἶχον οἱ πολιορκηταί μας, καὶ ἤξευρε καὶ ὅλας τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς ἐλλείψεις τοῦ φρουρίου, εἶπον λοιπὸν εἰς τὸν Κύριον Ἀθανάσιον Ραζηκότζικα νὰ τὸν στείλωσι εἰς κανὲν μέρος διὰ ὑπηρεσίαν τινὰ καὶ ἐκεῖ νὰ στείλῃ ἀνθρώπους νὰ τὸν ἐμποδίσουν. Ἄλλ' ὅλαι αὐταὶ αἱ προσπάθειαι ἐστάθησαν μάταιαι, καὶ τὸ χεῖριστον ὅπου δὲν τὸν εἶδα νὰ τὸν πάρω πλησίον μου, ὥστε νὰ τὸν προσέχω.

Δὲν ἐκλαύσαμε λοιπὸν ὀλίγον τὸν θάνατον αὐτῶν τῶν δύο Φιλελλήνων, οἵτινες συνηγωνίζοντο μ' ἡμᾶς ἀφήσαντες τὰς ἀναπαύσεις των δι' ἀγάπην τῆς πατρίδος μας δίχως καμμίαν ἰδιοτέλειαν! Αἰωνία σας ἡ μνήμη, ἀδελφοί!

Αἱ σημαῖαι αἱ ἐχθρικαὶ ἐτέθησαν ἀνάποδα, δηλαδὴ μὲ τὸ κεφάλι κάτω, εἰς τὰ κανονοστάσια ὥτινος ἀνῆκον οἱ ἄνθρωποι ὅπου τὰς ἐκυρίευσαν, πρὸς τιμὴν τους, καὶ οὕτως νὰ τὰς βλέπῃ καὶ ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς πρὸς καταισχύνην του.

Ἀπὸ τοὺς ζωγρηθέντας, τοὺς ὁποίους ἐπαραδώσαμεν εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν (καὶ μεταξὺ τούτων συνέπεσε νὰ εἶνε καὶ ἐκεῖνος ὅπου ἐζητοῦσε τὰς θυγατέρας τοῦ παππᾶ καὶ τοῦ γκοτζάμπαση, ὥστ' ἐμάντευσεν ὅτι τῇ ἐπαύριον θὰ ἦτον εἰς τὸ Μεσολόγγιον), ἐμάθαμε ὅτι ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἐφρόνει νὰ προχωρῇ οὕτως μὲ τὸν ὄγκον τοῦ χώματος, ὥστε νὰ δυνηθῆ ἀκινδύνως νὰ γεμίσῃ μὲ λίθους τὰς τάφρους εἰς τέσσαρα μέρη καὶ τότε νὰ κάμῃ γενικὴν ἔφοδον.

Ἡ φρουρά μας ἐν τοσοῦτῳ ἐκέρδισεν πολὺ εἰς τὸ ἠθικὸν διὰ τὴν νίκην ταύτην· διότι εἶδον τραπέντας ἔμπροσθέν τους, κατ' ἄνισον ἀριθμὸν, εἰς φυγὴν τοὺς Τούρκους, ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι ἔχασαν πολὺ. Ἐκ τούτου λοιπὸν αἱ ἐργασίαι μας ἐγίνοντο μ' ὅλην τὴν προθυμίαν καὶ δὲν ἀγανάκτει τινὰς εἰς τὸ νὰ κοπιᾶζῃ νὰ ἐπιδιορθώνωνται τὰ κανονοστάσια καὶ ὅλον τὸ περιτείχισμα, ὅπου ἀφανίζοντο καθ' ἡμέραν ἀπὸ τὸ τουρκικὸν κανόνι.

Ἡ προλαβοῦσα φθορὰ δὲν τοῦ ἐγίνεν ἐπαισθητὴ τοῦ ἐχθροῦ, καθὼ ἄνθρωποι πολλοί· διὰ τοῦτο δὲν ἔκαμεν καὶ διακοπὴν τῶν ἐργασιῶν του. Καὶ δὲν μᾶς ἐχρειάσθη πολὺ νὰ καταλάβωμεν σαφέστερα καὶ τὸν σκοπὸν του, ἐπειδὴ καὶ αἱ ἐργασίαι καὶ ὁ πόλεμος ἐδιευθύνοντο εἰς τέσσαρας γραμμάς, δηλαδὴ εἰς τὰ κανονοστάσια τῶν Γερμανῶν, τοῦ Μακρῆ, Μεγάλῃ Τάμπια, Μιαούλη καὶ Τερρίμπιλε. Πρὸς αὐτὰ λοιπὸν ἐπροσηλώσαμε καὶ ἡμεῖς περισσότερον τὴν προσοχὴν μας, δίχως ὅπως ν' ἀμελήσωμεν καὶ τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ φρουρίου.

Ἐοσημέραι ὁ κίνδυνος αὐξανεν εἰς αὐτούς⁷⁰, καθότι οἱ Τοῦρκοι πλησιάζοντες μὲ τὸ χῶμα εἶχον ἤδη ἀρχίσῃ νὰ γεμίζουσι τὰς προτάφρους μας, καὶ ὄντες λοιπὸν αὐτοὶ χαμηλά, σπανίως ἀλλάζαμε τοὺς σκοποὺς εἰς αὐτὰ τὰ κανονοστάσια, καθότι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἢ ἐφρονέοντο ἢ ἐπληγώνοντο, ἀλλὰ τὴν πληγὴν τὴν ἐλάμβανον πάντοτε εἰς τὸ κεφάλι.

Ἐν τοσοῦτῳ κατὰ τὰς 22 τοῦ μηνὸς ἦλθεν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον καὶ ὁ στρατηγὸς Κ. Γεώργιος Κίτζος μὲ τὸ ὑπὸ τὴν ὄδηγιάν του σῶμα· καὶ οὗτος ἐζήτησε νὰ τοῦ δοθῇ ἡ πλέον ἐπικινδυνεστέρα θέσις. Ὅθεν ἐπειδὴ, ὡς εἶπομεν, ἡ Λουνέττα δὲν ἐφυλάττετο καλὰ μὲ τ' ἀποσπάσματα, ἐνῶ μάλιστα οἱ Τοῦρκοι, προχωρήσαντες νὰ γεμίσουσι τὴν πρόταφρον ἔμπροσθεν τοῦ Μακρῆ καὶ τῶν Γερμανῶν, εἶχον προχωρήσῃ μὲ τὰ ὀχυρώματα εἰς τρόπον ὥστε μᾶς ἐμπόδιζον τὸν δρόμον τῆς Λουνέττας· καὶ οὕτως ἐμποδίζετο καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ χαρακώματα ταῦτα καὶ ἀπὸ τὰ ἕτερα πρὸς τὸ ἀριστερὸν τῆς Λουνέττας, δηλαδὴ πρὸς τὴν Μεγάλην θύραν τοῦ φρουρίου· ὥστε τοῦ ἐπροβάλαμε νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν Λουνέττα, καὶ τὸ παρεδέχθη δίχως νὰ προφασισθῇ, ὡς οἱ ἄλλοι. Καὶ τὴν ἐπισκεύασεν εἰς τρόπον ὥστε ἔβλαπτε τοὺς ἐχθροὺς καιρίως.

Τὰ Τουρκικὰ κανονοστάσια δὲν ἔπαυον, ὡς εἶπομεν, παρὰ διὰ ὥρας τινὰς τὸ πῦρ· ἀντεπεκρίνοντο καὶ τὰ ἡμέτερα, ἀλλὰ οἱ πυροβολιστὰι Τοῦρκοι ἦτον ἐμπειρότεροι τῶν ἡμετέρων, ὥστε καὶ διάφορα κανόνια μᾶς εἶχον σπάσῃ ὅπου μὲ προσοχὴν ἔκανον πῦρ οἱ ἡμέτεροι.

Διότι ἅμα ἐρρίπτετο μία κανονιά, καὶ οἱ Τοῦρκοι ἐπισώρευον εἰς ἐκείνην τὴν κανονοθυρίδα ὅλον τὸ πῦρ των. Ἐκτὸς τούτου ἐτελειώσαμε καὶ τὰς βολὰς, διότι ἦτο διαφόρων διαμέτρων καὶ μικρά, ἐνῶ τὰ τῶν Τουρκῶν πολλὰ μεγάλα, ὥστε δὲν μᾶς ἐχρησίμευον αἱ βολαί, ὅπου ἐσυναζάμε, τῶν ἐχθρῶν παρὰ διὰ δύο τρίτα κανόνια· διὰ τοῦτο, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν Διοίκησιν ἦτον δυσκολώτερον νὰ προμηθευθῶμεν, ἐγράψαμεν εἰς Κορφοῦς, εἰς τοὺς φιλοπάτριδας νὰ φροντίσουν νὰ μᾶς οἰκονομήσουν, οἵτινες μᾶς οἰκονόμησαν, πλὴν πολὺ ἀργά, διότι τὰς ἐλάβομεν κατὰ τὸν Αὐγούστον μῆνα.

Εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια, ὅπου τὸ Λίβελλον τῆς γῆς εἶνε ὑψηλότερον ἀπὸ τ' ἄλλα μέρη, καὶ ὅπου δὲν ἦτο προκατασκευασμένη πρόταφρος ἔμπροσθέν της, οἱ Τοῦρκοι ἐπλησιάζον μὲ τὰ παραλλήλους γραμμὰς καὶ μὲ τὰ περιταφρώματα. Ὅθεν διὰ νὰ τοὺς βλάψωμεν, ἐπειδὴ ἤδη εἶχον πλησιάσῃ ἀρκετά, ἀπεφασίσαμε τὴν κατασκευὴν μιᾶς δευτέρας ὑπονόμου πλησίον τῆς προλαβούσης.

Κατὰ τὰς 28 τοῦ ἰδίου ἐφάνη εἰς τὰ παράλια μας ὁ Τουρκικὸς στόλος συνιστάμενος ἀπὸ τριάκοντα ἐννέα πολεμικὰ πλοῖα, εἰς 8 φρεγάτας, 12 κορβέττας καὶ τὰ λοιπὰ βρίκια καὶ γολέττας, ἔχων καὶ διάφορα φορτηγὰ πλοῖα καὶ οὗτος ὁ στόλος διευθύνθη πρὸς τὰς Παλαιὰς Πάτρας, ἐκτὸς μιᾶς μοίρας, ἣτις ἔμεινεν νὰ περιπλέῃ τὸ παραθαλάσσιόν μας.

Ἐτοιμασθείσης τῆς ὑπονόμου, ἀπεφασίσαμεν νὰ τῆς δώσωμεν πῦρ τὸ δεῖλι, καὶ ἐν τοσοῦτῳ νὰ εἶνε ἐτοίμη καὶ ἡ φρουρὰ εἰς τὰ προτειχίσματα διὰ νὰ κάμῃ πῦρ μετὰ τὴν πυρσοκρότησίν της, καθὼς καὶ τὰ κανονοστάσια μὲ μιδράλια, ἂν ἰδῶμεν Τούρκους νὰ ἐξέβγουν ἀπὸ τὰ περιχαρακώματά των· καὶ διὰ ν' ἀπατήσωμε πλέον τοὺς Τούρκους καὶ νὰ τοὺς κάμωμε νὰ μὴ μᾶς ἐννοήσουν εἰς τὰ ἐπιχειρήματά μας, ἀλλάξαμε καὶ τὴν ὥραν, καὶ δὲν ἐκάμαμε καὶ ἔξοδον, ὡς εἰς τὴν προλαβοῦσαν. Ὅθεν

70 Τοὺς εὐρισκομένους εἰς τὰ σημειωθέντα κανονοστάσια (σημ. ἔκδ.).

τῆς ἐδώσαμε πῦρ, ἡ πυρσοκρότησις τῆς ὁποίας ἔφερε τόσον τρόμον εἰς τοὺς Τούρκους (ἐκτός τε καὶ τῆς φθορᾶς) ὥστε ἐτράπησαν εἰς φυγὴν ἀπὸ τὰ περιχαρακώματα ἔμπροσθεν τοῦ Μιαούλη ἕως πλησίον εἰς τὴν Μεγάλην θύραν. Τότε ἐκάμαμε πῦρ κατ' αὐτῶν, κατὰ τὸ ρηθὲν σχέδιόν μας, καὶ δὲν ἐστείλαμεν ὀλίγους εἰς τὸν Ἄδην. Ὑπὲρ τοὺς ἕκατὸ πρέπει νὰ ἐφονεύθησαν.

Πεισμῶσας καθ' ἡμῶν ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς διὰ τοῦτο, ἄρχισε μανιώδη πυροβολισμόν. Ἡμεῖς προὑποθέτοντες ὅτι ἐδύνατο νὰ στενοχωρηθῶμεν, εἶχομεν λάβει τὸ μέτρον καὶ εἶχεν ἐκκενωθῆ ἡ πόλις ἀπὸ τὰς οἰκογενείας⁷¹, αἵτινες εἶχον ὑπάγει εἰς Κάλαμον. Διὰ τοῦτο αἱ ἐχθρικαὶ κανονοβολαὶ καὶ βόμβαι, αἵτινες διευθύνοντο πρὸς τὴν πόλιν, δὲν ἐπροξένουν βλάβην. Καὶ δὲν ἦτον ἄλλοῦ ὁποῦ μᾶς ἐφονεύοντο ἢ ἐπληγώνοντο ἄνθρωποι, παρὰ εἰς τὰς ἐπάλλξεις τοῦ φρουρίου. Οὔτε αἱ ἐμπρηστικαὶ ὕλαι ἐπέτυχον ποτὲ ν' ἀνάψουν πυρκαϊάν.

Ὁ ἐχθρὸς ἐτοίμασεν καὶ ἄλλο κανονοστάσιον εἰς τὸ δεξιόν μας, ἀντικρυ τῶν κανονοστασιῶν Ἀποστόλη Κουσουρη, Νότη Μπότζαρη καὶ Νικολάου Στουρνάρη, εἰς τὸ ὁποῖον ἔπειτα ἔθεσεν ἐν κανόνι τοῦ μεγαλυτέρου διαμέτρου, καθὼς καὶ αὐξήσεν τὸν ἀριθμὸν τῶν πυροβόλων του, ὥστε πλέον αἱ βολαὶ ἐσταυρώνοντο καὶ ἐπειδὴ, ὡς εἶπον, τὸ φρούριον κακῶς σχηματισμένον, μᾶς ἔβλαπτον πολὺ διὰ τοῦτο εἰς διάφορα μέρη ἐκάμαμε μεσότοιχα με χῶμα, καὶ οὕτως ἐπροφυλαττόμεθα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ Μήνας Ἰούλιος 1825.

Οἱ Τούρκοι εἶχον πλησιάσῃ ἀρκετὰ εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια, ἥτις, ὡς εἶπομεν, δὲν εἶχεν πρόταφρον διὰ νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ περισσότερον. Ἐκ τοῦ ἑτέρου καὶ ἡ τάφρος εἰς αὐτὸ τὸ μέρος δὲν εἶχεν παρὰ ὀλίγον νερόν, διότι εἶπον ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ εἶνε ὑψηλοτέρου λιβέλλου, μ' ὅλον ὁποῦ ἐδύνατο νὰ ἔχη καὶ πολὺ νερόν, φθάνει νὰ ἐσκάπταμε, ἀλλὰ ἡμεθα εἰς ἰδέαν ὅτι τὸ καλὸ νερόν ὁποῦ εἶχον τὰ πηγὰδια μας ἐκεῖ πλησίον νὰ ἤρχετο ἔξωθεν δι' ὑπογείων ὁδῶν καὶ σκάπτοντες ἔξωθεν εἰς τὴν τάφρον ὑποθέταμεν ὅτι θὰ ἐμποδίζετο.

Ὅθεν οἱ ἐχθροὶ πλησιάσαντες διὰ νὰ γεμίσουν τὴν τάφρον ἐπεχειρίσθησαν νὰ κατασκευάσουν ὑπόνομον εἰς τὸν προφυλακτήριον δρόμον (chemen couvert) καὶ ἡ ἔκρηξις τῆς νὰ ρίψῃ χῶμα εἰς τὴν τάφρον, ὥστε νὰ γεμίσῃ. Κατὰ τὰς δύο λοιπὸν τοῦ μηνὸς ἐτοιμασθείσης τῆς ἔδωσαν πῦρ, καὶ ἔκαμεν ἐν μέρει τὸ σκοπούμενον ἀποτέλεσμα, ἥτις εἶχε τόσῃν ὀρμῇν, ὥστ' ἐξερίζωσεν ἓνα κορμὸν ἐλαίας καὶ τὸν ἔρριψεν ἐντὸς τοῦ κανονοστασιοῦ μας. Ἡμεῖς ὅμως ὑποθέτοντες ὅτι οἱ Τούρκοι εἶχον καὶ τὴν ἀπόφασιν νὰ ἐφορμήσουν, καὶ ὁποῦ ἡμεθα πάντοτε ἔτοιμοι νὰ τοὺς ἀντικρούσωμεν, ἐβγήκαμε εἰς τὸν προφυλακτήριον δρόμον καὶ ἀρχίσαμε τὸν πόλεμον, ὅστις διήρκεσεν δύο ὥρας.

71 Ὁ συγγραφεὺς ἐννοεῖ ἴσως προσωρινὴν ἐκκένωσιν, ἀφοῦ κατὰ τὴν τελευταίαν ἔξοδον χιλιάδες γυναικοπαίδων ἔπεσον εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ (σημ. ἐκδ.).

Καὶ ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐπολεμούσαμε μὲ τὰ ὄπλα, καὶ τὰ κανονοστάσια ἔκανον ἀδιάκοπον πῦρ, καὶ τῶν δύο ἀντιφερομένων, ἐπειδὴ ἡμεθα πολλὰ πλησίον, σχεδὸν μίαν ἡμισυ ὀργυίαν μακρὰν τὰ περιταφρώματά τους ἀπὸ τὸν προφυλακτήριον δρόμον, ἀρχίσαμε καὶ τὸν πετροπόλεμον διὰ νὰ τοὺς βιάσωμε νὰ ἀφήσουν τὰ περιχαρακώματα (καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ἐδιακρίθησαν κατ' ἐξοχὴν οἱ παῖδες, οἵτινες ἐνθουσιασμένοι ὄντες ἤλθον νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸν πόλεμον καὶ εἰς ἐκεῖνο τὸ εἶδος τοῦ πολέμου ὅπου ἐδύνοντο, δηλαδὴ εἰς τὸν πετροπόλεμον). Περὶ τὸ ἐσπέρας ἔπαυσε ὁ πόλεμος καὶ ἀπεσύρθημεν εἰς τὸ φρούριον. Εἰς αὐτὴν τὴν ἡμέραν μᾶς ἐπληγώθησαν πέντ' ἕξ ἄνθρωποι, ἐνῶ τῶν Τουρκῶν πρέπει νὰ ἐχάθησαν πολλοί, διότι καὶ πτώματά τινα ἔμειναν ἐπὶ τῆς κατωφεροῦς ὁδοῦ (sur le glacis), ὅπου δὲν ἐδύνοντο νὰ πάρουν οὔτε αὐτοί, ἀλλ' οὔτε ἡμεῖς.

Ἀνοιξάμε εἰς τὸ μέρος τοῦ Μακρῆ καὶ τῶν Γερμανῶν μίαν νέαν κανονοθυρίδα ὑπὸ τὸ ὄνομα «Κεραυνοβόλος», ἐκ τῆς ὁποίας ἐπιδεξίως ἐβλάπτοντο πολλὰ οἱ εἰς ἐκεῖνα τὰ περιχαρακώματα Τοῦρκοι, μάλιστα ἐξ αὐτῆς ἐρρίφθησαν ἐμπρηστικαὶ ὕλαι εἰς τὰ περιχαρακώματα ὅπου εἶχον ἐπάνω καλάθας, αἵτινες ἀναψαν, καὶ οὕτως οἱ Τοῦρκοι τραπέντες εἰς φυγὴν ἐβλάβηθησαν ὄχι ὀλίγον ἀπὸ τὸν ντουφεκισμόν μας καὶ τὸν πυροβολισμόν μας μὲ μιδράλια.

Ὁ Τουρκικὸς πυροβολισμὸς ἐξακολουθεῖ μὲ πείσμα, ἀφ' ὅτου μάλιστα ἐφωδιάσθη καὶ ἀπὸ περισσότερα πυροβόλα καὶ πολεμοφόδια, ὥστε δυνάμεθα νὰ τὸν εἴπωμεν ἀδιάκοπον, καὶ δὲν ἔλειπεν ἀπὸ τοῦ νὰ κατεδαφίζη σχεδὸν τὰ κανονοστάσιά μας, ὥστε νὰ μᾶς ὑποχρεοῖ νὰ ἐργαζώμεθα ἀδιακόπως καὶ βλάβην εἰς ἀνθρώπους νὰ προξενῇ. Ἐκ τοῦ ἐτέρου, ἀφοῦ ἐγέμισεν τὰς προτάφρους ἀπέναντι τῆς Τερρίμπιλε, Μακρῆ καὶ Γερμανῶν, ἄρχισεν νὰ πλησιάζη εἰς τὴν τάφρον, ἐν ᾧ ἔμπροσθεν εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια, ἀφοῦ ἡ ὑπόνομος ἔρριψεν ἀρκετὸν χῶμα, ἄρχισαν νὰ ἐπισκευάσουν ἕναν θολωτὸν δρόμον μὲ σανίδια, τὸν ὁποῖον ἐσκέπαζον μὲ χῶμα, καὶ τοῦτο διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ φθάσῃ ταχέως εἰς τὸ τεῖχος μας, καὶ τότε νὰ κατασκευάσῃ ὑπόνομον, ἥτις νὰ κατορθώσῃ χάσμα (breccia). Ἡμεῖς δὲν ἐπαύομεν ἀπὸ τοῦ νὰ κανονοβολῶμεν πλαγίως καὶ κατὰ μέτωπον, δηλαδὴ ἐκ τῆς Μεγάλης Τάμπιας καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου· ἐκανονοβολούσαμε τοὺς ἐργαζομένους πλησίον εἰς τὴν τάφρον τῆς Τερρίμπιλε, καθὼς καὶ τὸ κανονοστάσιον τοῦ Δεσπότη πρὸς τὴν ἰδίαν γωνίαν τῆς Τερρίμπιλε, ἐνῶ [καὶ] ἐπράττετο τὸ ἴδιον καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν Τερρίμπιλε. Τὰ αὐτὰ ἐνεργοῦντο καὶ εἰς τὰ κανονοστάσια Μακρῆ καὶ Γερμανῶν ἀπὸ τὰ πλησίον κανονοστάσια καὶ ἀπὸ τὴν Λουνέττα, ἥτις ἐκανονοβόλει κατὰ μέτωπον ὑπερασπιζομένη τὸν ἑαυτὸν τῆς, καὶ πλαγίως ὑπερασπιζομένη τὴν τάφρον τῆς Μεγάλης Τάμπιας, καθὼς καὶ τὴν τοῦ Μακρῆ καὶ Γερμανῶν.

Πλὴν μ' ὄλας μας τὰς προσπαθείας ἔφθασεν εἰς τὰς ὄχθας τῆς τάφρου ἀπέναντι τῆς Τερρίμπιλε, Μακρῆ καὶ Γερμανῶν καὶ ἄρχισεν νὰ καταγίνεται νὰ τὴν γεμίση, καθὼς καὶ εἰς τὴν γωνίαν τῆς Λουνέττας ἔφθασεν τὸ χῶμα εἰς τὸν προφυλακτήριον δρόμον. Πλὴν ὁ τρόπος ὅπου ἐμεταχειρίσθη εἰς τὸ νὰ γεμίση τὴν τάφρον δὲν ἦτον ὁ ἀρμόδιος, μ' ὄλον ὅπου μ' αὐτὸν ἐγέμισεν τὴν πρόταφρον. Διότι ἔρριπτεν δεμάτια ξύλα σκοπεύων τὰ ρίψη χῶμα ἐπάνω αὐτῶν τῶν δεματίων. Πλὴν ἡμεῖς ἀφήναμεν ὥστ' ἔρριπτεν πλῆθος δεματίων, ὥστ' ἐγέμιζεν ἡ τάφρος, καὶ τότε ἐρρίπτομεν ἐμπρηστικὰς ὕλας, τὰς ὁποίας κατεσκευάζεν ὁ Φιλέλλην κύριος Delaunay, καὶ οὕτως διὰ μίας τὰ ἐκαίσαμε ὅλα καὶ τοῦ ἐματαιώναμε τὸν κόπον εἰκοσιτεσσάρων ὥρων.

Ἐν τοσοῦτῳ ὁ ἐχθρικός στόλος ἦλθεν καὶ ἄραξεν ἀπέναντι τοῦ Βασιλαδίου καὶ ἄρχισεν νὰ τὸν κανονοβολῇ καὶ νὰ τὸ βομβολίζῃ, [ἀπὸ] τὸ ὁποῖον ἀνταπεκρίνετο πολλὰ ἐπιδεξίως, δίχως νὰ τοῦ φέρῃ⁷² καμμίαν βλάβην. Καὶ διὰ νὰ δυνηθῇ καλύτερα νὰ τὸ κυριεύσῃ ὥπλισεν ἀκάτια (barca cannoniere), τὰ ὁποῖα ἐπλησίασαν εἰς τὸ Βασιλάδι καὶ τὸ ἐκανονοβόλουν, ἀντεκρούοντο καὶ τοῦτα δίχως νὰ κατορθώσωσι τίποτις· ἀλλὰ ἰδόντες ὅτι δὲν κατώρθωναν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον τίποτις, ἐπεχειρίσθη νὰ ἐμβάσῃ εἰς τὴν λίμνην τοῦ Μεσολογγίου ἀκάτια τινὰ συρόμενα μὲ τοὺς ὤμους, διότι δὲν ἐδύνοντο κατ' ἄλλον τρόπον, ἐπειδὴ τὰ νερὰ πολὺ ρηγά, καὶ οὕτως ἀνοίξας δρόμον διὰ τοῦ Προκοπανίστου ἔμβασεν εἰς τὴν λίμνην τριάκοντα ἕξ βάρκας ὥπλισμένας, σαλούπας καὶ μίστικα κατὰ τὰς 8 τοῦ μηνός.

Ἐπειδὴ ὁμως ὁ τῆς ξηρᾶς πολιορκητῆς εἶχεν φθάσει, ὡς εἶπομεν, εἰς τὰς ὄχθας τῆς περιτάφρου καὶ ἐκαταγίνετο νὰ τὴν γεμίσῃ, ὑπωπεύθημεν μήπως, κατὰ τὴν εὐκολίαν ὅπου εἶχε τοῦ νὰ ρίπτῃ δεμάτια ἐκ τοῦ ὄγκου τοῦ χώματος εἰς τὴν τάφρον, ρίψῃ πολλὰ καὶ συγχρόνως ρίψῃ ἐμπροστικὰς ὕλας μὲ τὸ χέρι εἰς τὸ προτειχισμὰ μας, ὅπου ἦτον αἱ καλύβαι μας, διὰ ν' ἀνάψῃ πυρκαϊὰν καὶ εἰς τὴν περίστασιν ταύτην νὰ ἐφορμήσῃ· καὶ τοῦτο δὲν ἦτο καθόλου δύσκολον, ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ περιχαρᾶ κώματα ἔφθανεν τὸ λιθάρι εἰς τὸ προτειχισμὰ μας. Ὅθεν ἐστοχάσθημεν συμφέρον νὰ χαλάσωμεν τὰς ὁποίας εἶχομεν καλύβας καὶ νὰ κατασκευάσωμε τοὺς ἴσκιους μὲ φάθας· ἐπειδὴ αἱ φάθαι οὔσαι λεπταὶ καὶ ἂν ἀναπτον τὰς ἐσβύναμε ταχέως ἢ τὰς κρημνίζαμε ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ, δίχως νὰ μᾶς συμβῇ ἄλλο κακόν, Οὕτως ἐσυνάξαμε ὅσας φάθας εὔρομεν εἰς τὴν πόλιν καὶ ἀπεφασίσαμεν νὰ πέμψωμεν καὶ εἰς τὸ Ἀνατολικὸν νὰ συνάξωμεν καὶ ὅσας ἐκεῖ εὔρωμεν.

Καὶ διὰ νὰ μὴ ἀργοπορῶμεν εἰς τὰς ἐργασίας μας ἀπεφασίσαμε νὰ πηγαίνῃ εἰς τὸ Ἀνατολικὸν ἓνας τῶν σημαντικῶν ὀπλαρχηγῶν νὰ ἐκτελέσῃ τοῦτο. Ὁ κύριος Τζόγκας μᾶς ἐπρότεινεν, ὅτι ἦτον πρόθυμος νὰ μᾶς δουλεύσῃ ὅθεν ἐδέχθημεν τὴν προσφορὰν του, καὶ οὕτως ἐδιωρίσθη νὰ πηγαίνῃ. Ἐπῆγε μάλιστα μαζί μὲ τὸν στρατηγὸν Ράγκον, ὅστις ἢ ἦτον τῷ ὄντι ἀσθενής ἢ τὸ ἐπροσποιεῖτο· τέλος πάντων ἐκάθητο πάντοτε εἰς τὴν πόλιν καὶ ὄχι εἰς τὴν θέσιν του ὡς ὅλοι οἱ λοιποί. Πλὴν οὗτοι οἱ κύριοι σημαντικοὶ στρατηγοί, φθάσαντες εἰς Ἀνατολικόν, τῇ ἰδίᾳ ἡμέρᾳ τῆς ὀγδόης τοῦ μηνός τὴν νύκτα ἐλιποτάκθησαν καὶ ἀπέρασαν εἰς τὴν ἀπέναντι ξηρὰν⁷³.

Ὅστε αὐτὰ τὰ δύο περιστατικά, τοῦ στολίσκου δηλαδὴ ὅπου ἔμελλε νὰ μᾶς πολιορκήσῃ καὶ διὰ θαλάσσης, καθὼς καὶ ἡ λιποταξία αὐτῶν τῶν δύο στρατηγῶν, ἔφερον ἀρκετὴν ἐλάττωσιν εἰς τὸ ἠθικόν μας· καὶ τὸ χεῖριστον πάντων, διότι εἰς τὰς ἀποθήκας μας δὲν ἦτον ἄλλαι θροφαί, παρὰ τὸ παξιμάδι, τὸ ὁποῖον προεἶπομεν ὅτι τὰ πλωτὰ μας εἶχον κάμη λείαν εἰς τὰ παράλια μας, ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἦτον ἀχρείας ποιότητος καὶ μὲ σκώληκας. Ἦτον καὶ ἄλλο χειρότερον, πλὴν δὲν τὸ ἤξευρεν ὅλη ἡ φρουρά, ἢ ἔλλειψις δηλαδὴ πολεμοφοδίων· δὲν ἦτον εἰς τὴν ἀποθήκην μας εἰμὴ ἐξήντα κιβώτια φουσέκια (cartouches) καὶ ὀλίγα τινὰ μὲ πυρίτιδα κόνιν διὰ τὰ πυροβόλα.

Ὅθεν ἐπειδὴ μετὰ τῆς φρουρᾶς ἦτον ἄνθρωποι οἵτινες ἤξευρον νὰ κατασκευάζουν πυρίτιδα κόνιν, ἐσυνάξαμε ὅσον...⁷⁴ νίτρο εὔρομεν εἰς τὰς ἐμπορικὰς ἀποθήκας τῆς πόλεως, καθὼς ἦτον καὶ μέρος ἐκ τῶν τοῦ ἀειμνήστου λόρδου Νόελ Μπαϊρῶνος, καὶ οὕτως ἀρχίσαμε νὰ κατασκευάζωμεν πυρίτιδα· πλὴν οἱ τεχνῖται οὗτοι

72 Τοῦ Βασιλαδίου, ὁ ἐχθρικός στόλος (σημ. ἐκδ.).

73 Βλ. «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» 11 Ἰουλίου 1825 (σημ. ἐκδ.).

74 Τὸ κενὸν εἶναι τοῦ συγγραφέως (σημ. ἐκδ.).

εἴκοσι πέντε ὀκάδες τὴν ἡμέραν ἐδύνοντο νὰ κατασκευάζουν. Ἐσυνάξαμε καὶ ὅσον χαρτὶ εὔρομεν εἰς τὰς ἐμπορικὰς ἀποθήκας τῆς πόλεως, καθὼς καὶ μόλυβδον, διὰ νὰ κατασκευάζωμεν φουσέκια· καὶ ἐν τοσοῦτῳ ἐμεταχειρίζομεθα τὰ ἐφόδια μὲ μεγάλην οἰκονομίαν. Τὸ ἴδιον ἐμεταχειρίσθημεν καὶ εἰς τὰς θροφὰς· ἐδιορίσαμε ἐπιτροπὴν ἐξ ἡμῶν, ἣτις νὰ συνάξῃ ἀπὸ τὰ σπίτια ὅλα τὰ τρόφιμα, ἀφήνουσα εἰς τοὺς πολίτας τὸ ἀπολύτως ἀναγκαῖον μόνον. Πλὴν δὲν εὐρέθησαν παρὰ πολλὰ ὀλίγα πράγματα.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ ἀσθενεῖς καὶ οἱ πληγωμένοι ἐδυστύχουν ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῶν ἀναγκαίων καὶ τῶν ἰατρῶν. Ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς πολιορκίας ἡ Διοίκησις εἶχεν πέμψῃ τὸν δόκτορα Κύριον Λουκᾶ Βάγια διὰ νὰ συστήσῃ ἐν νοσοκομεῖον, ἀλλ' ἡ ἔλλειψις τῶν μέσων ἀπεκατέστησεν καὶ αὐτὸ τὸ μέτρον μάταιον, καθότι εἰς τὸ νοσοκομεῖον δὲν εὔρισκον ἄλλο οἱ ἄνθρωποι παρὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ἱατροῦ μόνον ὑστερούμενοι θροφήν, ἰατρικὰ καὶ στρώματα, ὥστε ἐκοίτοντο χαμαὶ εἰς τὸ ἔδαφος τῆς γῆς. Καὶ διὰ τοῦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπέθνησκον. Ἀλλὰ εἰς τὸ Νοσοκομεῖον ἐπήγαινον μόνον οἱ στρατιῶτες, οἱ δὲ ἀξιωματικοὶ ἔμενον εἰς τὰ καταλύματά των, καὶ ἐκτὸς ὁποῦ ὑστεροῦντο τὰ πρὸς ἀνάρρωσιν, δὲν ἦτον καὶ ἱατροί, ἐπειδὴ δὲν ἐπρόφθανεν ὅλους ὁ Κύριος Λουκᾶ-Βάγιας νὰ ἐπισκεφθῇ, ἐπομένως δύο ἄλλοι χειροῦργοι πρακτικοὶ ὁποῦ ἦτον μᾶλλον βλάβην ἔφερον παρὰ ὠφέλειαν.

Ἐπρολάβσαμε λοιπὸν νὰ εἰδοποιήσωμεν ἐπανειλημμένως τὴν Διοίκησιν περὶ τῆς καταστάσεώς μας, ζητοῦντες νὰ λάβῃ ὅσον τάχος τὰ πλέον δραστήρια μέτρα διὰ νὰ πέμψῃ τὸν στόλον ὥστε νὰ μᾶς προφθάσῃ μὲ τ' ἀναγκαῖα, καὶ βεβαιώνοντάς την ἐν τοσοῦτῳ ὅτι, μ' ὄλον ὅτι ἐπροβλέπαμε ὅτι ἔμελλε νὰ στενοχωρηθῶμεν πολὺ κατ' αὐτάς, μ' ὄλον τοῦτο ἡ καρτερία μας δὲν ἐλαττοῦτο καὶ ὅτι τὸ Μεσολόγγιον δὲν θὰ τὸ κυριεύσουν οἱ Τοῦρκοι.

Καὶ τῷ ὄντι, μ' ὅλα τὰ προεκτεθέντα δεινὰ ὁποῦ ἐπάσχουμε, ἡ ἀπόφασίς μας ἦτον ἀμετάτρεπτος· ὅθεν ἐλάβομεν μέτρα νὰ κατασκευάσωμεν εἰς τὸ παραθαλάσσιον κανονοστάσια διὰ νὰ κανονοβολῶσι τὸν ἐχθρικὸν στολίσκον, ἐδιορίσαμε καὶ τριακοσίους ἀνθρώπους νὰ φυλάττωσι εἰς τὸ παραθαλάσσιον, καθὼς καὶ ὠχυρώσαμε τὰ δύο νησίδια τοῦ Ἄνεμομύλου καὶ τῆς Κλείσοβας, ἐστείλαμε καὶ εἰς τὸ Βασιλάδι ἱκανὴν φρουράν. Ὅσον δὲ διὰ τὸ Ἀνατολικόν, δὲν ἐδυνάμεθα πλέον νὰ λάβωμεν μέτρα, διότι μᾶς διέκοψε τὴν κοινωνίαν ὁ ἐχθρικὸς στολίσκος. Μ' ὄλον τοῦτο ἐκτὸς τῆς ἐκεῖ διωρισμένης φρουρᾶς, συνέπεσε νὰ εὐρεθῶσι καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐκ τοῦ Μεσολογγίου, οἵτινες διὰ διασκέδασιν ἐπήγαινον ἐκεῖ διὰ δύο τρεῖς ἡμέρας καὶ πάλιν ἐπέστρεφον. Ὡστε αὐτοὶ ὅλοι ὠχυρώθησαν καλῶς εἰς τὸν Ντουλμᾶ καὶ Πόρον, καθὼς καὶ εἰς τὸ Ἀνατολικόν, δίχως νὰ ἔχουν ἀνάγκην βοήθειας ἀπὸ ἡμᾶς, καθὼς ἐκρίθησαν ὡς περιττὰ νὰ διατηρηθῶσι τινὰ νησίδια ἄλλα τῆς λίμνης, οἷον Αἰσώστη, Προκοπάνιστο κλπ.

Οἱ Τοῦρκοι ὅμως ἀφ' ὅτου ἤλθεν ὁ στόλος, εἶχον ἀρχίσῃ νὰ μᾶς προτρέπουν εἰς συνθήκας, παρασταίνοντάς μας τὸν κίνδυνον καὶ τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν αἱ βολαὶ των εἶχον φέρει τὸ φρούριόν μας, καὶ ἀπ' ὅ,τι ἐπληροφορήθημεν τοῦτο προήρχετο διότι ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἐφοβεῖτο μήπως ἡμεῖς ἐδυνάμεθα νὰ προτιμήσωμεν τὸν Καπετὰν πασιᾶ (στόλαρχον) ἀπ' αὐτόν, ἢ ὅτι ἔκριεν αὐτὴν νὰ εἶναι ἡ ἀκμὴ τῆς ἀπελπισίας μας, εἰς τὴν ὁποίαν ἤθελε νὰ ὠφεληθῇ, διότι ὑπωπτεύετο τὸν στόλον μὴ ἀναχωρήσῃ καὶ ἐφοδιαζόμεθα πάλιν, ὥστε ἐματαιόνοντο ὅλοι οἱ κόποι του.

Ἡμεῖς ἀφ' ἑτέρου ὄντες πραγματικῶς καὶ ἠθικῶς εἰς τὴν κατάστασιν, ὡς προπαρέστησα, ἐστοχάσθημεν ἀρμοδίαν τὴν περίστασιν νὰ τοὺς ραδιουργήσωμεν (intrigare), ὥστε εἰ δυνατόν νὰ τοὺς διαιρέσωμεν καὶ νὰ κατορθώσωμεν μίαν εἰκοσαήμερον ἀνακωχὴν, εἰς τὰς ὁποίας ἐλπίζαμε νὰ ἔλθῃ ὁ στόλος μας, καὶ τότε ἤμεθα βέβαιοι ὅτι ἐφοδιαζώμεθα ἢ ὅτι εἰς τὸ διάστημα αὐτῶν τῶν ἡμερῶν θὰ ἔβρεχεν, καὶ ὅπου εἰς τοιαύτην περίστασιν δὲν ἐδύνοντο νὰ ἐργάζωνται ἕως οὗ ξηρανθῇ ἡ γῆ, ἢ τέλος πάντων ἐκερδίζαμε εἴκοσιν ἡμερῶν ἐργασίας των. Διὰ τοῦτο ἀπεκρίθημεν ὅτι δεχόμεθα νὰ συνδιαλλαγῶμεν. Οὕτως ἦλθεν ἀντικρου τῆς Μαρμαροῦς μία ἐπταμελὴς ἐπιτροπὴ καὶ ἀπὸ μέρος μας ἐπεφορτίσθη ὁ στρατηγὸς Νότη-Μπότζαρης καὶ ὁ Ἀθανάσιος Ραζηκότζικας μ' ἄλλους πέντε, οἵτινες ἐπῆγον νὰ συνδιαλλαγῶσιν⁷⁵ ἐπὶ τῇ ἄνω βάσει. Τοὺς ἐπροτάθη τῶν Τουρκῶν πρέσβειων ἡ ρηθείσα ἀνακωχὴ, εἰς τὸ διάστημα τῆς ὁποίας ἔμελλε νὰ συνδιαλλαγῶμεν περὶ τῶν συνθηκῶν, καὶ ὅπου ἐν τουσούτῳ νὰ παύσουν αἱ ἐργασίαι καὶ ὁ πόλεμος καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη. Πλὴν οἱ πρέσβεις Τοῦρκοι εἶπον ὅτι δὲν εἶχον πληρεξουσιότητα ἀπὸ τὸν Βεζύρη καὶ ὅτι ἤθελε ἀναφέρωσι πρὸς αὐτὸν τὴν πρότασίν μας καὶ ἔπειτα νὰ μᾶς ἀποκριθῶσι.

Ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ὅμως ἦτο καὶ εἰς τὴν πρώτην πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου μαζί με τὸν Ὅμερ πασιᾶ Βρυώνη καὶ ὅπου με τοιαύτην ἀνακωχὴν τοὺς ἀπάτησαν οἱ ἀείμνηστος Μάρκο-Μπότζαρης καὶ ὁ Κ. Α. Μαυροκορδάτος, οἵτινες μάλιστα ἦτον χίλιοι ἄνθρωποι εἰς ὑπεράσπισιν τοῦ Μεσολογγίου καὶ τὸ Μεσολόγγιον μὴ ὠχυρωμένον ὡς τώρα, ἕως ὅτου ἦλθον βοηθητικὰ στρατεύματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον, οἱ Α. Ζαΐμης, Α. Λόντος, Π. Μαυρομιχάλης κλπ., καὶ τότε διέλυσαν τὴν ἀνακωχὴν ἐφώρμησαν οἱ Τοῦρκοι, πλὴν δὲν ἦτο τὸ ἕως τότε ἀδύνατον Μεσολόγγιον, καὶ οὕτως ἀπέτυχαν, καὶ εἰς τὴν ὀπισθοδρομήσιν των ἐπνίγησαν τόσοι εἰς τὸν Ἀχελῶον. Ὅθεν ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἦτο πλέον προσεκτικὸς καὶ δὲν ἤθελε ν' ἀπατηθῇ διὰ τοῦτο μᾶς ἐπεμφεν ἐγγράφως τὴν ἐξῆς συνθήκην ἐννέα ἄρθρων·

α) Νὰ παραδώσωμεν εἰς τὸ Ὑψος του ἐντὸς δέκα ἡμερῶν προθεσμίας τὸ φρούριον.

β) Νὰ τοῦ παραδώσωμεν τὰς ἀποθήκας θροφῶν, πολεμοφοδίων, τὰ πυροβόλα καὶ πᾶν ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὴν Διοίκησιν, πλοῖα κλπ.

γ) Ἡ Ὑψηλότης του δι' ἀσφάλειαν τῆς ἀκριβοῦς διατηρήσεως τῆς συνθήκης δίδει εἰς τὴν φρουρὰν δώδεκα ὁμήρους ἐκ τῶν σημαντικῶν του ἀξιωματικῶν κατ' ἐκλογὴν μας.

δ) Καὶ ἡ φρουρὰ πρὸς ἐγγύησιν τῆς ἀπὸ μέρους της διατηρήσεως τῆς συνθήκης, νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὸ Ὑψος του τὴν Μεγάλην Τάμπια καὶ τὴν Μεγάλην θύραν, εἰς τὰς ὁποίας νὰ βάλῃ ἀνὰ τρακοσίους ἀνθρώπους.

ε) Ὑποχρεοῦται νὰ δώσῃ τοὺς ὁμήρους ἢ Ὑψηλότης του συγχρόνως, ὅταν καὶ ἡμεῖς παραχωρήσωμεν τὰς ρηθείσας δύο θέσεις.

ς) Τότε νὰ παύσῃ ὁ πόλεμος καὶ αἱ ἐργασίαι καὶ εἰς τὰ δύο μέρη συγχρόνως, ὅταν ἐνεργηθῶσι τὰ προρηθέντα.

75 Γρ. συνδιαλεχθῶσι (σημ. ἔκδ.).

ζ) Συγχωρεῖ ἡ Ὑψηλότης του νὰ ἐξέλθωσι μὲ τὰ ὄπλα μόνον ὅσοι τὰ ἐμεταχειρίζοντο καὶ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως, ἤγουν οἱ Ἀρματωλοὶ καὶ οἱ Κλέπται, καθὼς καὶ οἱ Σουλιῶται, καὶ οὗτοι νὰ πηγαίνωσιν μὲ τὰς οἰκογενεῖας των ἀσφαλῶς ὅπου θέλωσι. Ὅσοι δὲ ἦτον ραγιαδες, τούτων τοὺς χαρίζεται ἀμνηστεια τελεία διὰ τὰ παρελθόντα, πλὴν νὰ παραδώσωσι τὰ ὄπλα.

η) Οἱ ραγιαδες οὗτοι δὲν δύνονται ν' ἀναχωρήσωσι δι' ὅπου θέλουν, ἀλλὰ νὰ μείνουν εἰς τὸ Τουρκικὸν κράτος καὶ νὰ πληρώσωσι τὰ μὴ πληρωμένα χαράτσια, ἧτοι τῶν χρόνων τῆς ἐπαναστάσεως.

8) Ὑποχρεοῦται ἡ Ὑψηλότης του νὰ προμηθεύσῃ πλοῖα διὰ νὰ μετακομίσουν τοὺς ἐξηρημένους εἰς τὸ ἔβδομον ἄρθρον Ἀρματωλούς, Κλέπτας καὶ Σουλιώτας, διὰ νὰ τοὺς πηγαίνωσι εἰς τὰς Ἴονικὰς νήσους μ' ἐξοδὰ του.

Καὶ ἐν ὅσῳ συνδιαλλαγώμεθα, ἕως οὗ δὲν ἐπικυρωθῇ ἡ ἄνω συνθήκη, νὰ μὴ γείνη διακοπὴ οὔτε τῶν ἐργασιῶν, οὔτε τοῦ πολέμου.

Ἀφ' οὗ ἀνεγνώσθη αὐτὴ ἡ συνθήκη, εἶδομεν ὅτι ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς δὲν ἀπατάτω, ὥστε εἶδομεν ὅτι δὲν ἐκατορθώσαμε τὴν ἐπιθυμητὴν εἰκοσιήμερον ἀνακωχὴν, ἧτις ἐδύνατο ἀφεύκτως ν' ἀλλάξῃ τὴν μορφήν τῶν πραγμάτων μας. Τότε λοιπόν, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχομεν ἀπόφασιν καὶ πρὸ τῆς προτάσεως, ἧτις δὲν εἶχεν ἄλλον σκοπὸν παρὰ νὰ τοὺς ἀπατήσωμεν, ἀπεκρίθημεν προφορικῶς ὅτι δὲν ἔχομεν πλέων συνδιαλέξεις, καὶ ὁ πόλεμος ἄς ἀποφασίσῃ ἡ τὴν ἐθνικὴν ὑπαρξίν μας, ἢ τὸν θάνατόν μας.

Ὁ πασιᾶς διὰ νὰ μᾶς ὑποχρέωσῃ εἰς τὴν συνθήκην ἐδιπλασίασεν τὸν καθ' ἡμῶν πυροβολισμόν του, ὅστις ἦτον ἀδιάκοπος, καὶ ἐν ταύτῳ διέταξεν τὸν στολίσκον νὰ προσορμισθῇ πλησίον ὅσον ἐδύνατο εἰς τὴν πόλιν καὶ νὰ κανονοβολῇ, ὅστις ἦτον ἐφωδιασμένος καὶ μ' ὄλμους. Ἐκτοτε λοιπόν οἱ κανονοβολισμοὶ καὶ ὁ βομβολισμὸς ἦτον πανταχόθεν· αἱ τῆς ξηρᾶς βολαὶ ἐσταυρόνοντο μὲ τὰς τῆς θαλάσσης· αἱ βολαὶ τοῦ στολίσκου ἐκτύπουν εἰς ταῖς πλάταις ὅλην τὴν φρουρὰν τὴν τοποθετημένην ἀπὸ τὸν Στουρνάρη ἕως τὴν Μαρμαροῦ, ἐπειδὴ τὸ φρούριον ἔχει ἕκτασιν μεγάλην καὶ δὲν ὑπερασπίζεται ἀπὸ τὴν θάλασσαν· καθὼς καὶ ἐκ τῆς ξηρᾶς, ὡς εἶπομεν, αἱ βολαὶ τῆς δεξιᾶς πτέρυγος ἐκτύπουν εἰς ταῖς πλάταις τοὺς τοποθετημένους ἀπὸ τὴν Μεγάλην Τάμπια ἕως τὴν Τερρίμπιλε, καὶ αἱ τῆς ἀριστερᾶς ἐκτύπουν ἀπὸ τὴν Μεγάλην θύραν τοῦ φρουρίου ἕως τοῦ Μακρῆ καὶ Γερμανῶν, ἐν ᾧ αἱ τοῦ εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον κανονοστασίου ἐκτύπουν κατὰ μέτωπον εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια καὶ λοξῶς εἰς ταῖς πλάταις τῶν εἰς τοῦ Μακρῆ καὶ Γερμανῶν, καθὼς καὶ εἰς τὴν Τερρίμπιλε. Πλὴν ἤμποροῦσε νὰ τετραπλασιάσῃ καὶ νὰ δεκαπλασιάσῃ τὸν πυροβολισμόν του, καθὼς καὶ τὸν κανονοβολισμόν του, ποτὲ ὅμως Ἑλληνας δὲν (θα) τοῦ ἐπαρεδίδετο ὡς ραγιαῆς, διότι ἀπεφάσισεν νὰ ἀποτινάξῃ αὐτὸν τὸν ζυγὸν ἢ ν' ἀποθάνῃ.

Ἀπὸ τὸν στολίσκον μᾶς ἐφώναζαν πάλιν νὰ συνδιαλλαγώμεν, καὶ ἐπειδὴ ἐστοχάσθημεν ὅτι αὐτὸς ἔπρεπε νὰ ὑπόκειται εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ Καπετὰν πασιᾶ, ἐγκρίναμε δίκαιον νὰ συνδιαλλαγώμεν μ' αὐτοὺς μὲ σκοπὸν τοῦ νὰ κατορθώσωμε νὰ διαιρέσωμε τοὺς δύο αὐτοὺς ἀρχηγοὺς τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης· διὰ τοῦτο καὶ ἐπέμψαμεν τὸν κ. Ἀθανάσιον Ραζηκότζικα καὶ συνωμίλησε μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτοῦ τοῦ στολίσκου, ὅστις ὑπεσχέθη νὰ παραστήσῃ τὴν πρότασίν μας εἰς τὸν Καπετὰν πασιᾶ. Ἐν τοσοῦτῳ ὅμως ὁ πυροβολισμὸς καὶ αἱ ἐργασίαι δὲν ἔπαυον· μάλιστα συναισθανθεῖς ὅτι δὲν ἦτον μὲ τὰ δεμάτια ξύλα ὅπου ἐδύνατο νὰ γεμίσῃ τὴν τάφρον, ἀλλάξε μεθόδον καὶ ἄρχισαν νὰ ρίπτουν πέτρας καὶ σακκιά γεμᾶτα χῶμα καὶ τοῦτο

εἰς τὴν Τερρίμπιλε, Μακρῆ καὶ Γερμανῶν, ὅπου ἡ τάφρος εἶχε νερόν· εἰς δὲ τὴν Μεγάλην Τάμπια μὲ χῶμα, καθὼς προπαραστήσαμε. Καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπροχώρει γεμίζων τὴν τάφρον δίχως νὰ δυνάμεθα νὰ τὸν ἐμποδίζωμε μὲ ἄλλον τρόπον, παρὰ μὲ τὸν πυροβολισμόν καὶ τουφεκισμόν, ὥστε καὶ ἀπὸ μέρος μας ὁ πυροβολισμὸς ἦτον διπλάσιος ἀπὸ πρότερον, πλὴν εἰς τὰ μέρη ὅπου ὁ πυροβολισμὸς ἦτο ἀναπόφευκτος ἀναγκαῖος, καὶ εἰς τὸ ἀκροθαλάσσιον κατὰ τοῦ στολίσκου, τὸν ὁποῖον ὑποχρεώσαμεν νὰ προσορμισθῆ πλέον μακρύτερα.

Ὁ Μαχμούτης ὁμως, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ στολίσκου, ὑπέκειτο εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ Ρούμελη Βαλεσῆ Ρεσιτ Μεχμέτ πασιᾶ· ὅθεν μᾶς ἔκαμε τὴν ἰδίαν ἀπάντησιν· διὰ τοῦτο ἀπεκρίθημεν καὶ τούτου ὡς καὶ ἐκείνου, ὅτι ὁ πόλεμος θέλει ἀποφασίσει τὴν τύχην μας· διὰ τοῦτο καὶ αὐξήσεν καὶ αὐτὸς τὸ πῦρ τοῦ στολίσκου, τὸ ὁποῖον ἦτο σχεδὸν ἀδιάκοπον ἡμέραν καὶ νύκτα.

Ἀλλ' ἐν ᾧ τὰ πράγματα διέτρεχον καθὼς τὰ παρέστησα, ἔξαφνα οἱ Στρατηγοὶ Ἀνδρέας Ἰσκού, Λάμπρο-Βεΐκος καὶ Γιαννάκη-Σιούκας τὴν 13ην περὶ τὸ δεῖλι ἐκήρυξαν ὅτι ἔβλεπον πλέον ἀπελπισμένον τὸ φρουρίον καὶ ματαιίας τὰς προσπάθειάς μας εἰς τὸ νὰ τὸ ὑπερασπισθῶμεν πλέον διὰ τοῦτο ἀπήτουν νὰ συνδιαλλαγῶμεν μὲ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ κάμωμεν συνθήκας, ἢ ὅτι αὐτοὶ εἰς αὐτὴν τὴν νύκτα ἀνεχώρουν· καὶ μάλιστα διὰ νὰ μᾶς κάμουν νὰ πιστεῦσωμεν τοῦτο περισσότερον, ὁ Κ. Γ. Σιούκας ἐπετάλωσεν καὶ τὸ ἄλογόν του.

Εἶνε ἀληθές, καθὼς τὸ ἐπαρέστησα, ὅτι τὰ πράγματά μας ἦτον εἰς τὴν πλέον ἀθλίαν κατάστασιν, ἐπειδὴ ἡ τάφρος ἐπλησίαζεν νὰ γεμισθῆ εἰς τέσσαρα μέρη τοῦ φρουρίου, δηλαδὴ εἰς τὴν Τερρίμπιλε, Μεγάλην Τάμπια, Μακρῆ καὶ Γερμανῶν· τὰ κανονοστάσιά μας, καὶ ὅλον τὸ προτείχισμά μας εἶχον κατεδαφισθῆ ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸν κανόνι, ὥστε ἵχνος δὲν ἐφαίνετο πλέον τῆς προτέρας των μορφῆς, ἐν ᾧ τοσάκις τὰ εἴχομεν ἐπισκευάσει. Θροφὰς δὲν εἴχομεν παρὰ τὸ παξιμάδι μὲ σκώληκας, καὶ αὐτὸ ὄχι ἐν ἀφθονίᾳ· πολεμοφόδια ὀλίγα. Ὡστε ἦτον ἱκανὰ ταῦτα τὰ αἷτια τοῦ νὰ βιάσῃσι μίαν φρουρὰν ὄχι μόνον τοῦ νὰ κάμῃ συνθήκας, ἀλλὰ μάλιστα νὰ δεχθῆ ὁποίας συνθήκας τῆς ἐπροτείνοντο ἀπὸ τὸν πολιορκητὴν. Πλὴν τοῦτο ἤθελε κάμουν στρατιῶτες οἵτινες ὑπηρετοῦν διὰ τὸν μισθόν, καὶ ὄχι διὰ ἔθνισμόν· ὄχι ἄνθρωποι οἵτινες διὰ νὰ ἀποτινάξωσιν τὸν ζυγὸν τῆς τυραννίας ἀπεφάσισαν ἢ νὰ ἐλευθερωθῶσι ἢ ν' ἀποθάνωσι, διότι προτιμητέος ὁ θάνατος ἀπὸ τὴν δουλείαν· οἵτινες μάλιστα, ἀφ' οὗ γεμισθῆ ἡ τάφρος, πρέπει νὰ λογαριάζουν ὅτι ἀρχίζει ἡ πολιορκία.

Ἐν τοσοῦτῳ ἐγένεον ἐσπέρας καὶ κανεὶς δὲν τοὺς ἔδωσεν ἀκρόασιν, ἀλλ' ἐφροντίζαμεν, ὅσοι μάλιστα εἴχομεν σχέσεις μετ' αὐτῶν, νὰ τοὺς πείσωμεν, Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐφθάνεν, ἐπειδὴ ὁ Σιούκας καὶ ὁ Ἰσκος ἦτον εἰς τὸν πλέον ἐπικίνδυνον προμαχῶνα, καὶ εἰς ἐκεῖνον μάλιστα ὁποῦ ἐζήτει καὶ ὁ πολιορκητὴς ἐκτὸς καὶ τούτου ἦτον καὶ ἄλλο χειρότερον, ὁποῦ τὴν μικρὴν θύραν, ὁποῦ εἴχομεν ἀνοίξει διὰ τοὺς ἐξόδους πλησίον εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια, αὐτὴν τὴν ἐφύλαττεν ὁ Κ. Σιούκας· ὥστε εἶχον ὅλας τὰς εὐκολίας διὰ νὰ μᾶς ἐπιβουλεύωσι ὅταν τῷ ὄντι ἐφρονοῦσαν καθὼς ἐκήρυττον.

Ταῦτα δὲν ἦτον μικρὰ αἷτια ὥστε νὰ μὴ ἀνησυχῶμεν· ὅθεν συναγροικῆθημεν οἱ λοιποί, καὶ μάλιστα ἐπῆγον εἰς τὸν Στρατηγὸν Νότην νὰ ἰδῶ τί ἐφρόνει αὐτὸς καὶ ὅποια μέτρα ἐστοχάζετο ἀρμόδια νὰ λάβωμεν, καὶ ἐμείναμεν σύμφωνοι, ἐγὼ μὲν ἐπειδὴ ἡ θέσις μου ἦτον πλησίον εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια νὰ παρατηρῶ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς νυκτὸς τὰ βήματά των, καθὼς καὶ αὐτὸς ἀπὸ διάστημα εἰς διάστημα ἤθελε στείλῃ ἀποσπάσματα νὰ παρατηρῶσι, καὶ ἂν ἐβλέπομεν κανέν ἐπιβλαβὲς κίνημα νὰ τοὺς κτυπήσωμεν.

Συναγροικῆθημεν καὶ μετὰ τοῦ Κ. Αθ. Ραζηκότηζικα, ὅσας ἦτον μὲ τετρακοσίους Μεσολογγίτας εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν τῶν εἰρημένων, δηλαδὴ εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια, καὶ τοῦτος μετὰ τοῦ Κ. Νικολάου Ζέρβα, ὅστις ἦτον εἰς τὴν Μεγάλην θύραν, ὅτι ἂν ἐβλέπομεν ὅτι ἐπιμένουσιν εἰς τὸν σκοπὸν τοὺς, τὸ πρῶν νὰ τοὺς φονεύσωμεν καὶ διὰ νὰ ἐκτελέσωμεν τοῦτο ἐσχεδιάσαμε νὰ συνακαλέσωμε εἰς συνέλευσιν ὅλους τοὺς ὀπλαρχηγούς, εἰς τὴν ὁποίαν νὰ ἐξηγήσωμεν ὅλοι τὰ φρονήματά μας.

Τὸ πρῶν ἐσυγκαλέσθη ἡ συνέλευσις, εἰπώθη παρ' ἡμῶν καὶ παρὰ πάντων ὄλων ὅτι εἴμεθα ἀμετάτρεπτοι εἰς τὴν ἀπόφασίν μας, δηλαδὴ τοῦ ν' ἀποθάνωμεν καλύτερα παρὰ νὰ παραδώσωμεν ζῶντες τὸ ἐμπιστευθὲν μας παρὰ τοῦ Ἑθνους φρούριον. Ἀλλὰ τὸ περίεργον, τὴν ἰδίαν ἐξηγήσιν ἔκαμαν καὶ αὐτοί, καθὼς καὶ πραγματικῶς εἰς τὸ ἐξῆς ἔδωσαν δείγματα ἱκανὰ τῆς ἀληθείας τῆς ἀποφάσεώς των ταύτης. Αὕτη ἡ αἰφνίδιος μεταβολὴ μ' ἔδωσεν ἀφορμὴν νὰ σκεφθῶ τὸ αἷτιον, καὶ νὰ κινηθῶ εἰς ἐξεχνίασιν· ἄργησα μὲν, ἀλλ' ἰδοὺ τί ἦτον. Αὐτοὶ οἱ κύριοι ἐμηχανεύθησαν νὰ ὑποκριθῶσι τὸν τρόπον αὐτὸν διὰ νὰ μᾶσωσι χρήματα παρὰ τῆς Ἐπιτροπῆς, καθὼς καὶ λαβόντες αὐτὴν τὴν νύκτα εὐρέθησαν τὸ πρῶν ἡσυχιοι, καὶ ἰδοὺ πῶς.

Οἱ τρεῖς οὗτοι εἶχον συμφωνήσει νὰ κηρύξουν ὅτι ἤθελον ν' ἀναχωρήσουν, διὰ νὰ μᾶς ζαλίσουν καὶ ἡμᾶς καὶ τὴν Ἐπιτροπὴν, καθὼς τῶ ὄντι ἐπέτυχαν· διότι μᾶς ἔκαμαν νὰ προσέχωμεν ὅλην τὴν νύκτα τὰ βήματά των, ἐν ᾧ ὁ κύριος Γεώργιος Κίτζιος μυστικῶς, συναγροικημένος μὲ τούτους, νὰ πηγαίνη εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν νὰ τὴν ζαλίση περισσότερο μὲ τὴν παράστασιν τοῦ κινδύνου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐτρέχαμε ἂν τῶ ὄντι οὗτοι ἐπέμενον εἰς τὴν ἀπόφασίν τους, καὶ νὰ προτείνῃ εἰς αὐτὴν τὴν μεσολάβησίν του, καθὼς καὶ ὅτι ἔπρεπεν ἡ Ἐπιτροπὴ νὰ τοὺς δώσῃ καὶ χρήματα, ὑποσχόμενος νὰ διατηρηθῇ ἡ πλέον ἀκριβὴς μυστικότης διὰ τὰ χρήματα ἀπὸ μέρος των, καθὼς ν' ἀπαιτήσῃ τὸ ἴδιον καὶ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴν· καὶ τοῦτο ἦτον εὐκόλον, διότι οὔτε αὐτῶν ἐσύμφερον νὰ μάθουν οἱ στρατιῶτες των ὅτι ἔλαβον χρήματα, οὔτε τῆς Ἐπιτροπῆς νὰ μάθωμεν ἡμεῖς ὅτι ἔδωσεν χρήματα. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐχάρη τὰ μέγιστα διότι ἐπέτυχεν νὰ εὕρῃ ἕναν καλὸν πατριώτην, ὅστις ἐδύνατο νὰ θεραπεύσῃ τὸ κακόν, ὥστε ἐδέχθη καὶ τὴν πρότασίν του, τοῦ ἐμέτρησε καὶ εἴκοσι μίαν χιλιάδα γρόσια διὰ νὰ δώσῃ εἰς τοὺς ρηθέντας, ἀπὸ τὰ ὅποια ὅμως ἔλαβεν τὸ μέρος του καὶ ὁ Κ. Γεώργιος Κίτζιος. Μοῦ μένει μόνον μία ἀμφιβολία ἂν ἔδωσεν ἢ ὄχι τοῦ Κ. Ἀνδρέα Ἰσκου, καθότι ἦτον ἄξιοι οἱ λοιποὶ τρεῖς νὰ τὸν κινήσουν εἰς αὐτὴν τὴν ραδιουργίαν μὲ μόνην τὴν παράστασιν τοῦ κινδύνου, καὶ νὰ βαστάξουν μυστικὴν καὶ ἀπὸ αὐτὸν τὴν χρηματικὴν δόσιν.

Καὶ πρὸς ἀνταμοιβὴν μάλιστα τῆς ἐναρέτου πράξεως τοῦ Κ. Γεωργίου Κίτζιου ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ ἔδωσεν ἕν εὐχαριστήριον ἔγγραφον πρὸς ἔνδειξιν τῶν ἐκδουλεύσεών του, εἰς τὸ ὁποῖον μάλιστα διαλαμβάνει ὅτι ἡ Γενναιότης του ἔσωσεν τὸ Μεσολόγγιον εἰς μίαν περίστασιν πολλὰ ἐπικίνδυνον, ὅπου τινὲς ἤθελον νὰ τὸ παραδώσουν! καὶ ἄς ἐπῆρεν καὶ αὐτὸς τὸ μέρος του ἐκ τῶν δοθέντων χρημάτων, καὶ ἄς ἦτον σύμφωνος μ' αὐτοὺς ἐξ ἀρχῆς, καὶ ἴσως καὶ ὁ σχεδιαστὴς τῆς μηχανορραφίας.

Ταῦτα ἐμηχανεύθησαν αὐτοὶ οἱ δόλιοι διὰ νὰ αἰσχροκερδήσουν, δίχως νὰ σκεφθῶσι ὅποια ἀποτελέσματα ἐδύνατο νὰ φέρῃ τὸ κίνημά των, μάλιστα εἰς τὴν κατάστασιν ὅπου παρέστησα νὰ ἦτον τὰ πράγματά μας καὶ τὸ ἠθικὸν τῆς φρουρᾶς. Πλὴν τοιαύτην συνείδησιν εἶχον καὶ τοιαῦτα ἐμηχανεύοντο. Τὸ δὲ περιεργότερον εἶναι ὅτι ἀφ' οὗ ταῦτα ἐπραξάν, διὰ νὰ σκεπασθῶσι, ἐκήρυξαν ἔπειτα, καὶ ἐφρόντισαν νὰ κηρυχθῆ, ὅτι αὐτοὶ εἶχον σκοπὸν ν' ἀντενεργήσουν τὸν Κ. Νότη-Μπότζαρη, ὅστις ἐφρόνει τὴν παράδοσιν τοῦ φρουρίου. Μεγαλύτερον ψεῦμα δὲν ἐδύνοντο βέβαια νὰ ἐφεύρουν, διότι εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ὁ γέρον Νότης ἔδειξεν ὅλον τὸν πατριωτισμὸν του, καὶ μάλιστα ἐναντίον τῶν κατ' αὐτοῦ φρονημάτων μας καὶ ἡ ἀληθῆς ἱστορία αὐτῆς τῆς περιστάσεως εἶναι καθὼς τὴν ἔκθεσα. Ἄλλ' ἄς ἀφήσωμεν αὐτούς, καὶ ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ τῆς πολιορκίας.

Ἡ προσοχή μας ὅμως αὐξήσεν ἔτι μᾶλλον εἰς τὰ τέσσερα κανονοστάσια, τῆς Τερρίμπιλε δηλαδὴ, Μεγάλης Τάμπιας, Μακρῆ καὶ Γερμανῶν, καθότι ἐκτὸς τῆς Μεγάλης Τάμπιας, ὅπου ἔλειπεν τι ὀλίγον διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ τεῖχος, εἰς τὰς λοιπὰς κατὰ τὰς 15 τοῦ μηνὸς ἔφθασε νὰ γεμίσῃ μὲ χῶμα τὴν τάφρον μας καὶ δι' ὑπογαίων προμαχῶνων νὰ ἔλθῃ ὑποκάτω τοῦ περιτειχίσματός μας.

Τότε ὕψωσε τὸ χῶμα καὶ κατεσκεύασε τοὺς προμαχῶνας του σχεδὸν ὀριζοντίους μὲ τοὺς ἰδικούς μας καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν τῶν ἡμετέρων. Διὰ τοῦτο ἐλάβαμεν τὸ μέτρον τοῦ νὰ κατασκευάσωμεν ἔσω τῶν τεσσάρων γωνιῶν αὐτῶν τῶν κανονοστασίων νέαν ἀντίταφρον καὶ ἀντιπρομαχῶνας, φυλάττοντες ὅμως καὶ τὰς πρώτας γωνίας, εἰς τὰς ὁποίας μάλιστα ἐτίθεντο οἱ σκοποί· ὥστ' ἔμενον αὐταὶ αἱ γωνίαι ὡς ἐν εἶδος προφράγματος· μάλιστα εἰς τὴν Τερρίμπιλε, Μακρῆ καὶ Γερμανῶν ἡ ἀντίταφρος ἔγινεν ἀρκετὰ βαθεῖα καὶ πλατεῖα καὶ μὲ πολὺ νερόν· καὶ διὰ νὰ μὴ εἰσχωρήσῃ εἰς τὸ φρούριον ὑπόνομος ἀπ' αὐτάς, καθὼς καὶ διὰ νὰ μὴ ἠξεύρωσιν οἱ Τοῦρκοι αὐτὴν τὴν ἀντίταφρον καὶ τοὺς ἀντιπρομαχῶνας, τὸ τεῖχος δὲν τὸ ἐκρημνίσσαμε ἐκεῖ ὅπου ἐνώνετο ἡ τάφρος, ἀλλὰ ἐσωτερικῶς τὸ ἀδυνατίσαμε πολὺ, ἀφήνοντες τὴν ἔξω θέαν, πλὴν τόσον ὥστε νὰ μὴ εἰσχωρῆ ὑπόνομος. Ἄλλ' εἰς τὴν Μεγάλῃν Τάμπια, ὅπου τὸ κανονοστάσιον ἦτον τειχόκτιστον καὶ ὄχι μὲ χῶμα, καθὼς τὰ λοιπά, καὶ ὅπου οἱ Τοῦρκοι ἐπλησίασαν πολὺ, ἀπεφασίσαμε νὰ κατασκευάσωμεν ἓνα ὑπόγειον δρόμον εἰς τὴν γωνίαν, ἐκ τοῦ ὁποίου νὰ προσέχωμε ποῦ ἐκατεσκεύαζον οἱ Τοῦρκοι ὑπόνομον, διὰ νὰ τοὺς κλέψωμεν τὴν πυρίτιδα κόνιν· καὶ ἐργαζόμεθα εἰς αὐτὴν, ὅτε κατὰ τὰς 16 οἱ ἐργάται μᾶς εἰδοποίησαν περὶ τὴν μεσημβρίαν ὅτι ἐκ τοῦ ὑπογαίου ἤκουον κτύπον εἰς τὸ τεῖχος, καὶ ἐκ τούτου ἐκαταλάβαμεν ὅτι ἐτοιμάζον τὴν ὑπόνομον. Ὅθεν αὐξήσαμε τοὺς ἐργάτας διὰ νὰ φθάσῃ ὁ ὑπόγειος δρόμος ταχέως εἰς τὸ μέρος ὅπου ἠκούετο ὁ κτύπος, ὥστε καὶ τὴν πυρίτιδα νὰ κλέψωμεν καὶ τοὺς ἐργαζομένους εἰ δυνατόν νὰ ζωγρήσωμεν.

Πλὴν καθὼς ἠκούσαμεν ἡμεῖς ὅτι ἐργάζοντο εἰς τὸ τεῖχος οἱ Τοῦρκοι, οὕτως ἤκουσαν καὶ αὐτοὶ ὅτι ἐργαζόμεθα καὶ ἡμεῖς ἐσωτερικῶς· διὰ τοῦτο ἐβιάσθησαν νὰ βάλουν τὴν πυρίτιδα καὶ νὰ κλείσουν τὴν ὑπόνομον. Ὅστε περὶ τὰς δύο μετὰ μεσημβρίαν τῆς ἔδωσαν πῦρ. Ἡ πυροκρότησις ταύτης ἔκαμεν ἐν μέρει τὸ ἀπαιτούμενον ἀποτέλεσμα, διότι ἔκαμεν χάσμα (breccia) εἰς τὸ κανονοστάσιον αὐτὸ καὶ τὸ ἀνέτρεψεν εἰς τὸ μέτωπον, ἀλλὰ δὲν ἔκαμεν τὴν ἐπιθυμητὴν χαλάστραν καὶ τελείαν ἀνατροπὴν τοῦ κανονοστασίου, καὶ τοῦτο διότι ἐβιάσθησαν καὶ δὲν ἔκλεισαν καλὰ τὸν φουρνον τῆς ὑπονόμου. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ δύναμις ὠπισθοδρόμησεν πρὸς αὐτούς καὶ τοὺς ἔβλαψεν.

Ἐν τοσοῦτω μετὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ὑπονόμου οἱ Τοῦρκοι ὤρμησαν διὰ τῆς προξενηθείσης χαλάστρας καὶ ἔστησαν τὰς σημαίας των ἐπὶ τοῦ τείχους.

Οἱ φυλάσσοντες τὴν θέσιν ταύτην, οἵτινες ἀνέβαινον τοὺς ἐπτακοσίους, ἀντεστάθησαν μ' ὄλην τὴν γενναιότητα ἐν τοσοῦτω ἐτρέξαμεν εἰς βοήθειάν των καὶ ἀπὸ τὰς ἐκεῖ πλησίον θέσεις, καὶ μετὰ τριῶν ὥρων ἐπίμονον μάχην τοὺς ὑποχρεώσαμε νὰ ὀπισθοδρομήσωσι εἰς τὰ χαρακώματά των· καὶ πολεμοῦντες μάλιστα ἐρρίπτομεν εἰς τὴν χαλάστρα σακκία γεμάτα μαλλία καὶ βαμβάκι, στρώματα, προσκέφαλα, τὰ ὅποια προβλέποντες τοιαύτην περίστασιν εἶχομεν προετοιμάσει. Ἀφοῦ δὲ ἀποσύρθησαν, ὡς εἶπομεν, εἰς τὰ περιχαρακώματα, τὰ ὅποια ἦτον εἰς τὴν ἀπέναντι ὄχθην τῆς τάφρου, τότε περιενδύσαμε μὲ σανίδια ὅλον τὸ μέρος εἰς τὸ ὁποῖον ἔγινε χάσμα. Ὁ πετροπόλεμος ἔκαμεν πολὺ εἰς αὐτὴν τὴν ἡμέραν, διότι δὲν ἐτραυμάτισεν ὀλίγους Τοῦρκους. Τῶν Τουρκῶν οἱ πληγωμένοι καὶ φονευμένοι ἀνέβησαν τοὺς πεντακοσίους. Ἀπὸ μέρος μας ἐθάθησαν πέντε τῶν ἐργαζομένων εἰς τὸν ὑπόγειον δρόμον, διότι τοὺς ἐπλάκωσε τὸ χῶμα εἰς τὴν ἔκρηξιν τῆς ὑπονόμου, καὶ πέντε στρατιῶτες καὶ ἕως δεκαπέντε πληγωμένοι, ἐν οἷς οἱ ἀντιστράτηγοι Δῆμο-Ρηνιάσας καὶ Γιώτη-Γκιώνης.

Αὐτὸ τὸ ἑσπέρας ἐλάβομεν ἐπιστολὰς τῆς Διοικήσεως, τοῦ Καραϊσκάκη καὶ τῶν λοιπῶν τῶν ἐκ τοῦ κατὰ τὰ Σάλωνα στρατοπέδου, εἰς τὰς ὁποίας ἡ Διοίκησις μᾶς ἀνήγγειλεν ὅτι ταχέως ἤθελε φθάσει ὁ στόλος μας καὶ ὅτι ἤθελε συγκροτηθῆ καὶ πλησίον τοῦ Μεσολογγίου Ἑλληνικὸν στρατόπεδον, καθὼς καὶ ὁ Καραϊσκάκης καὶ λοιποὶ μᾶς ἔλεγον ὅτι ὅσον ταχέως ἤθελε φθάσει εἰς βοήθειάν μας ἐν δυνατὸν σῶμα.

Ἡμεῖς, ἅμα ὀπισθοδρομήσαμεν οἱ Τοῦρκοι, ἐπισκευάσαμε, ὡς εἶπον, μὲ μαλλία, βαμβάκια καὶ στρώματα τὴν γενομένην χαλάστραν, ἀλλὰ τῇ ἐπαύριον οἱ Τοῦρκοι ἔρριψαν ἐμπρηστικὰς ὕλας εἰς αὐτὰ καὶ ἀναψαν. Ἡμεῖς δὲ προετοιμασμένοι πάντοτε ἐρρίπτομεν χῶμα καὶ νερὸ καὶ τὰ ἐσβέναμε· ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔπαυσαν τοῦ νὰ ρίπτουν ὕλας, ὥστε ἀδιακόπως αὐτοὶ ἀναπτον τὴν φωτιὰ καὶ ἡμεῖς ἐσβέναμε. Εἰς τοῦτο τὸ μεταξὺ ὅμως, διὰ νὰ μὴ μᾶς δώσωσι καιρὸν οἱ Τοῦρκοι νὰ ἐπισκευάσωμεν καλῶς τὸ κανονοστάσιον, ὤρμησαν πάλιν καὶ ἔστησαν τὰς σημαίας εἰς τὴν γενομένην χαλάστραν, ὥστε ἐπανελήφθη πεισματικὸς πόλεμος, ὥστ' ὑποχρεώθησαν νὰ ὀπισθοδρομήσωμεν μὲ ζημίαν τοὺς μεγάλην καὶ καμμίαν ἐδικὴν μας. Πλὴν ἔπειτα ἀπὸ τὸν πόλεμον ἐφονεύθη ἀπὸ ἐχθρικὴν βολὴν ὁ στρατηγὸς Κ. Γιάννης Σούκας, δίχως νὰ πάρῃ μαζί του τὰ χρήματα ὅπου ἐσχάτως εἶχεν λάβει ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴν, εἰμὴ τὴν καταισχύνην καὶ τὴν καταφρόνησίν μας.

Ἡ λίμνη τοῦ Μεσολογγίου ἔχει αὐλάκας πολλούς, τοὺς ὁποίους μόνον οἱ Μεσολογγῖται εἰξεύρουν καὶ οὔτε ὅλοι, ὥστε μὴ εἰδήμων δὲν δύναται νὰ πλεύσῃ δι' αὐτῶν λοιπὸν τὴν νύκτα εἶχομεν κοινωνίαν μὲ τὸ Βασιλάδι καὶ τὸ Ἀνατολικόν, καὶ οὕτως ἐπροφθάνομε τὰς ἀνάγκας των. Μάλιστα ἀπὸ τὸν Ντουλμᾶ ἀντέκρουσαν τὸν ἐχθρικὸν στολίσκον, ὅστις ἠθέλησε νὰ τὸν προσβάλλῃ, καθὼς καὶ τὸ Βασιλάδι ἀντεῖχεν ἐξαίρετα εἰς τὸν ἐχθρικὸν στόλον ὅπου τὸ ἐκανονοβόλει καὶ ἐβομβόλιζεν ἀδιακόπως. Ἠθέλησεν ὁ στολίσκος νὰ δοκιμάσῃ τι καὶ εἰς τὴν Κλείσοβαν, πλὴν ἀντεκρούσθη.

Οἱ Τοῦρκοι ὅμως ἠθέλησαν συστηματικώτερα νὰ ἐφορμήσωσιν εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια· ὅθεν ἔξαφνα τὰς 18, μίαν ὥραν μετὰ τὴν μεσημβρίαν, ὅπου ἐστοχάζοντο ὅτι εἰς αὐτὴν τὴν ὥραν διὰ τὸν καύσωνα θὰ εἴμεθα πλέον ἀμέριμοι, ἐφώρμησαν, καὶ μάλιστα ἐφόνευσαν τὸν σκοπὸν, ὅστις δὲν προσεῖχεν καλῶς, καὶ ἐμβῆκαν ἔσωθεν τῆς χαλάστρας, Ἀλλ' ἡμεῖς εἰς καμμίαν περίστασιν δὲν ἤμεθα ἀμέριμοι, ὅπου οὔτε ὁ

καύσων τοῦ ἡλίου, οὔτε τὸ σκότος τῆς νυκτὸς μᾶς ἐμπόδιζον ἀπὸ τοῦ νὰ τρέξωμεν ὅπου μᾶς ἐπαρουσιάζετο ὁ κίνδυνος. Οὕτως ἐτρέξαμεν ἐγκαίρως καὶ τοὺς ἀπεκρούσαμε, φονεύσαντες κάμποσους, καὶ τοὺς ὑποχρεώσαμε πάλιν ν' ἀποσυρθῶσιν εἰς τὰ χαρακώματά των. Ἐπανέλαβον καὶ δευτέραν φορὰν νὰ ἐφορμήσουν, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀντεκρούσθησαν. Ὡστε ἐμείναμε κύριοι τοῦ προμαχώνος, δηλαδὴ τῆς γωνίας εἰς τὴν ὁποίαν ἔγινεν ἡ χαλάστρα, ἡμεῖς ἔμειναν μέσα εἰς τὸ κανονοστάσιον καὶ ἕως εἴκοσι πτώματα τουρκικά, εἰς τοὺς ὁποίους εὔρομεν ὅτι εἶχον μαζί τῶν καὶ θροφάς. Ἄλλ' ἐκτὸς τούτων δὲν ἔχει ἀμφιβολίαν ὅτι ἐφονεύθησαν καὶ ἐπληγώθησαν καὶ ἄλλοι, καὶ κατὰ τὸν συμπερασμὸν μας πρέπει οὗτοι ν' ἀνέβησαν τοὺς διακοσίους, ἐν ᾧ ἀπὸ μέρος μας ἐπληγώθησαν μόνον τινές.

Ἄλλ' ἐνῶ διέτρεχον εἰς αὐτὸν τὸν προμαχῶνα, μὴ νομίσης ὅτι ἦτον ὀλιγωτέρα πάλη καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τρεῖς κάθε στιγμὴν ἀνενεοῦτο ὁ πόλεμος, καὶ τοῦτο διὰ νὰ μὴ παραχωρήσωμεν τὰς πρώτας γωνίας, τῶν ὁποίων εἰσέτι ἡμεθα ἡμεῖς κύριοι· καὶ μάλιστα ἐπειδὴ αἱ γωνίαι ὑψηλότεραι ἀπὸ τὰ χαρακώματα τῶν Τουρκῶν, πάντοτε τοὺς ἐβλάπτομεν εἰς τὰς ἐργασίας των. Καὶ αἱ βόμβαι καὶ αἱ γρανάται μας διευθύνοντο πλέον μ' ὀλίγην δύναμιν, ὥστε νὰ πίπτουν εἰς τὴν τάφρον ὅπου εἶχον γεμίση καὶ εἰς τὰ πέριξ χαρακώματα.

Ἄλλ' ἐκτὸς καὶ αὐτῶν τῶν τεσσάρων προμαχῶνων, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ φρουρά των ἐκοπιάζεν πολὺ καὶ ὅπου δὲν ἦτον ἡμέρα νὰ μὴ φονεύωνται ἢ πληγώνωνται εἰς αὐτὰς δέκα καὶ δεκαπέντε ἄνθρωποι τὴν κάθε ἡμέραν, μὴ νομίσης ὅτι οἱ λοιποί, οἱ ὄντες εἰς τὰς λοιπὰς μὴ ἐπικινδύνους θέσεις, ἡσύχαζον, καθὼς οἱ τῶν Στουρνάρη, Νότη-Μπότζαρη, Ἀποστόλη Κουσουρή καὶ λοιποὶ τῆς δεξιᾶς πτέρυγος· Χορομόβας, Γ. Πασχάλης καὶ λοιποὶ τῆς ἀριστερᾶς· διότι ἦτον ἀλληλένδετος ὁ κίνδυνος· ὅθεν ὑποχρεοῦντο νὰ τρέχουν εἰς βοήθειαν ὅπου ἠκούετο πόλεμος, καὶ ἐκ τούτου καθ' ὁδὸν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἢ ἐφονεύοντο, ἢ ἐπληγώνοντο ἀπὸ κανονοβολᾶς ἢ ντουφέκια, καὶ μάλιστα οὗτοι ἔτρεχον περισσότερον κίνδυνον ἀπὸ τοὺς ὄντας εἰς τὰς ἐπικινδύνους θέσεις δι' αὐτὴν τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ φθάσωσιν εἰς βοήθειαν. Ἐπομένως δὲν ἐχρεώστων μόνον εἰς τὸν πόλεμον νὰ τρέξωσιν εἰς βοήθειαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἐργασίας, ὥστε εὐρέθησαν ἀπατημένοι εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν θέσεων ὅπου ἐξ ἀρχῆς ἔκαμον διὰ νὰ εἶνε πλέον ἡσυχαι.

Δὲν ἀγανακτούσαμε ὀλίγον ὅμως διὰ τὴν κατάστασίν μας, καθότι ὁ κίνδυνος ὁσημέραι αὐξανεν, καὶ ἀφ' οὗ ἐγίναμεν γείτονες μὲ τοὺς Τούρκους, ὁ πόλεμος ἦτο συνεχέστερος μᾶς ἐπληγώνοντο καὶ πολλοί, ἐν ᾧ μέσα πρὸς ἀνάρρωσίν των δὲν εἶχομεν. Ἐκτὸς καὶ τούτου, κάθε πληγωμένος ἤθελε καὶ ἕναν ἄνθρωπον νὰ τὸν ὑπηρετῇ, ὥστε ἀντὶ τοῦ νὰ μᾶς λείψουν δύο βραχίονες, μᾶς ἔλειπον τέσσαρες.

Μ' ὅλα ταῦτα ἡ καρτερία τῆς φρουρᾶς δὲν ἐλαττοῦτο· κανεὶς δὲν ἐσκέπτετο τὸν κίνδυνον, ἀλλ' ἄοκνος εἰς τὰς ἐργασίας καὶ εἰς τὸ νὰ τρέχη ὅπου ἐπαρρησιάζετο ὁ πόλεμος περιφρονῶν τὸν θάνατον. Καὶ οὕτως ἐφέραμεν εἰς πέρας εἰς διάστημα τεσσάρων ἡμερῶν τὰς νέας ὀχυρώσεις, τὰς ἀντιτάφρους δηλαδὴ καὶ τοὺς ἀντιπρομαχῶνας εἰς τὰς τέσσαρας θέσεις, καὶ ἐβάλαμε καὶ ἀπὸ τρία πυροβόλα εἰς τοὺς ἀντιπρομαχῶνας τούτους, τὰ ὁποῖα ἐθεώρουν πρὸς τὴν γωνίαν. Τὰ εἶχομεν γεμάτα μιδράλια, ἔτοιμα διὰ περιστάσιν γενικῆς ἐφόδου, ἥτις δὲν ἔπρεπε πλέον νὰ

εἶνε τόσο μακρὰν. Ἐπαρατηρήσαμε μάλιστα καὶ τὴν ἐλάττωσιν τῆς φρουρᾶς αὐτῶν τῶν τεσσάρων προμαχῶνων, Τερρίμπιλε δηλαδὴ, Μεγάλῃ Τάμπια, Μακρῇ καὶ Γερμανῶν ἀπὸ τοὺς στιγμιαίους πολέμους, καὶ ἐπροσθέσαμε ἄλλους ἀπὸ τὰς μὴ ἐπικινδύνους θέσεις.

Ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἄλλαξεν καὶ τὴν διεύθυνσιν τῶν πυροβόλων του, καθὼς καὶ τῶν ὀβουζοβόλων καὶ βομβῶν· ὅλαι ἐδιευθύνοντο γύρωθεν τοῦ φρουρίου διὰ νὰ μᾶς ἀνησυχῆσῃ, καὶ αἱ κανονοβολαὶ πηδηματικῶς (à ricochet). Ὁ πυροβολισμὸς οὗτος ἦτον ἀδιάκοπος· δὲν τὸν ἔπαυεν παρὰ διὰ ὀλίγας στιγμᾶς, ὥστε νὰ παστρέψουν τὰ πυροβόλα, ἢ τὴν νύχτα περὶ τὰ μεσάνυκτα διὰ μίαν ἢ δύο ὥρας. Μ' ὅλα ταῦτα οἱ Ἕλληνες ἦτον ἀκούραστοι καὶ προετοιμασμένοι πάντοτε εἰς κάθε περίστασιν. Μάλιστα μ' ἀνυπομονησίαν ἐπερίμενον τὴν γενικὴν ἔφοδον, ἣτις ἔβλεπον ὅτι πρέπει νὰ ἦτο πολλὰ ἐγγύς, καὶ πεπεισμένοι εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἠλπίζον νὰ νικήσουν, καὶ ἐπομένως νὰ βιασθῇ ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ν' ἀναχωρήσῃ. Ἀλλ' ὡς πρὸς τ' ἄλλα αἱ ἐλπίδες μας ἦτον βᾶσιμαί, ὡς πρὸς τὴν ἀναχώρησίν του ὅμως ἀπατήθημεν.

Ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἐπανέλαβε πάλιν νὰ μᾶς προτείνῃ συνθήκας διὰ τοῦ ἀπεσταλμένου του εἰς τὴν τάφρον τῆς Τερρίμπιλε Ταϊραγᾶ Ἀμπάζη, ὅστις εἶχεν χρηματίσῃ εἰς τὸ Σοῦλι, ὅταν ἐπολεμείτο ὁ Αλήπασιας, τοῦ ὁποίου ἦτον ἀξιωματικός, ὥστε εἶχε λάβῃ σχέσεις μὲ τοὺς Σουλιώτας, προσπαθῶν, εἰ δυνατόν, μ' ὑποσχέσεις καὶ δῶρα νὰ κερδίσῃ ἢ ὅλους τοὺς Σουλιώτας τοὺς ἐν τῷ φρουρίῳ, ἢ τοῦλάχιστον μέρος. Ἀπεκρίθημεν εἰς τὸν Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ, ὅτι μ' ὅλον ὅτι, κατὰ τὴν ἔκφρασίν του, ἤδη τὸν ἓνα πόδα τὸν εἶχε εἰς τὸ Μεσολόγγιον, ἀπὸ ἡμᾶς νὰ μὴ ἐλπίζῃ νὰ τοῦ τὸ παραδώσωμεν, ἀλλ' ἄς φροντίσῃ νὰ βάλῃ καὶ τὸν ἄλλον πόδα νὰ τὸ πάρῃ. Ὁ δὲ στρατηγὸς Λάμπρο-Βείκος κατ' ἰδίαν μὲ τὴν ἀδειάν μας ἔγραψεν τοῦ ἰδίου Ταϊραγᾶ φίλου του μὲ τὴν ἰδίαν ἔννοιαν, τοῦ ἔστειλε καὶ δέκα μποτίλλιας ροῦμι, προσθέτοντάς του αὐτὰς νὰ τὰς δώσῃ νὰ τὰς πιοῦν οἱ σημαιοφόροι του, ὅταν θὰ ἐφώρμιζον, διὰ νὰ ἔχουν περισσοτέραν τόλμην. Καὶ τοὺς εἶπομεν τελευταῖον, ὅτι εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μὴ ἐλθῇ τινὰς νὰ μᾶς προτείνῃ συνθήκας, διότι δὲν τὸν δεχόμεθα καὶ θέλει τὸν κτυπήσωμεν.

Ἐθύμωσεν διὰ τὴν ἀπάντησίν μας ὁ Ρούμελη Βαλεσῆ καὶ ἐπροσπάθει νὰ μᾶς δείξῃ τὴν ὀργὴν του μὲ τὸν πυροβολισμὸν τὸν ἀδιάκοπον [περὶ] τοῦ προτειχίσματος, ὁ ὁποῖος μᾶς ἔκανε ν' ἀνησυχῶμεν τῷ ὄντι, πλὴν ἡ γενναιοκαρδία τῆς φρουρᾶς αὐξάνεν ἔτι μᾶλλον. Μάλιστα τὰς εἴκοσι τοῦ μηνὸς εἶδομεν τοὺς Τούρκους ὅτ' αὐξήθη ὁ ἀριθμὸς τους εἰς τὰ περιχαρακώματα καὶ ἔφερον εἰς αὐτὰ καὶ πολλὰ ξύλα διὰ νὰ κατασκευάσουν, ὡς ἀπεδείχθη ἔπειτα, κλίμακας. Καὶ διὰ ὅλον τὸ διάστημα αὐτῆς τῆς ἡμέρας εἰς τὸ στρατόπεδόν τους ἠκούοντο κρότοι ντουφεκίων (καὶ ὡς ἔπειτα ἀπεδείχθη ἔπλενον τὰ ντουφέκια τους διὰ τὴν γενικὴν ἔφοδον).

Αὐτὰ τὰ συμπτώματα μᾶς ἔκαμον νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι οἱ Τούρκοι ἴσως ἐφρόνουν νὰ ἐφορμήσουν· διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς ἐφωδιάσαμε ὅλα τὰ πυροβόλα μὲ μιδράλια καὶ μὲ πενήντα φουσέκια πυρίτιδος τὸ καθ' ἓνα, καὶ ἐμετακομίσαμε καὶ φουσέκια διὰ τοὺς πολεμιστάς, ὥστε τίποτις νὰ μὴ μᾶς λείπη. Ἐδιορίσαμε καὶ τὰ χρέη τοῦ καθενός, διὰ νὰ μὴ πέσωμεν εἰς ἀταξίαν, δηλαδὴ οἱ ὄντες τοποθετημένοι ἀπὸ τοῦ Μιαούλη ἕως τὴν Τερρίμπιλε νὰ τρέξουν εἰς βοήθειαν αὐτοῦ τοῦ ἀντιπρομαχῶνος, καθὼς καὶ οἱ τοποθετημένοι μετὰ τοῦτον εἰς τὸ κανονοστάσιον τοῦ Δεσπότη καὶ λοιπὰ τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος. Οἱ τοποθετημένοι ἀπὸ τὸν Ἅγιον Νικόλαον ἕως τὴν Μεγάλῃ Τάμπια νὰ τρέξουν εἰς αὐτὸ τὸ κανονοστάσιον, καθὼς καὶ οἱ τοποθετημένοι μετὰ τὴν Μεγάλῃ Τάμπια ἕως τὴν Μεγάλῃ θύραν. Οἱ δὲ μετὰ τὴν θύραν νὰ τρέξουν εἰς τὸ

κανονοστάσιον τοῦ Μακρῆ· καὶ οἱ Στουρνάρης, Νότης καὶ Ἀποστόλη-Κουσουρῆς εἰς τὸ κανονοστάσιον τῶν Γερμανῶν καὶ εἰς ὅσα μέρη ἢ τάφρος δὲν εἶχε νερόν, καθὼς ἔμπροσθεν τοῦ Μιαούλη, Ἀγίου Νικολάου καὶ ἕως τὴν θύραν, νὰ μείνῃ μέρος τῆς φρουρᾶς διὰ κάθε ἐνδεχόμενον. Ἐδόθη διαταγὴ εἰς τοὺς πυροβολιστὰς νὰ εἶνε πάντοτε εἰς ἐγρήγορσιν μὲ τὸ φτίλι ἀναμμένον εἰς τὰς χεῖρας. Ἐλήφθη μέτρον καὶ διὰ τὸ παραθαλάσσιον, μήπως καὶ ἐκεῖθε διὰ τοῦ στολίσκου γένη ἀπόβασις, ν' ἀποκρουσθῶσι.

Τὴν νύκτα τὰ τουρκικὰ κανονοστάσια δὲν ἔχανον διόλου διακοπὴν τοῦ πυρός. Ὁμίλησαν οἱ σκοποὶ μας κατὰ τὸ σῆνηθες μὲ τοὺς Τούρκους ἀποβλέποντες νὰ ἐξιχνιάσωμεν τὰ φρονήματα των, ἀλλ' ἐπὶ ματαίῳ, καὶ μάλιστα ἐσιώπησαν καὶ δὲν ἀπεκρίνοντο πλέον εἰς τὰς ἐρωτήσεις τῶν ἡμετέρων, καὶ δύο ὥρας πρὸ τοῦ νὰ φέξῃ ἔπαυσε καὶ ὁ πυροβολισμός, ὥστ' ἦτον ἄκρα ἡσυχία.

Καθὼς ἄρχισεν δὲ ἡ αὐγὴ τῆς εἰκοστῆς πρώτης νὰ ρίπτῃ τὰς ἀκτῖνας τῆς εἰς τὸν ὀρίζοντά μας, τόσον ὥστε μόλις ἐδύνατο νὰ διακρίνῃ τινὰς τὰ ἐνώπιόν του ἀντικείμενα, αἴφνης μᾶς ἔσεισεν ἡ γῆς, καὶ ἠκούσθη κρότος μέγας εἰς τὴν Τερρίμπιλε, διότι οἱ Τούρκοι ἔβαλον πῦρ εἰς μίαν ὑπόνομον ὅπου εἶχον κατασκευάσει εἰς τὴν πρώτην γωνίαν αὐτοῦ τοῦ κανονοστασίου. Ἀλλὰ πρὸ τούτου ἠκούσθη καὶ τριπλὸς κανονοβολισμὸς ἐκ τῆς σκηνῆς τοῦ σατράπου. Συγχρόνως ὤρμησαν τότε καὶ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας Τερρίμπιλε, Μεγάλῃ Τάμπια, Μακρῆ καὶ Γερμανῶν καὶ ἔστησαν τὰς σημαίας των ἐπάνωθεν των, οἱ δὲ σκοποὶ μας ἀπεσύρθησαν ἀμέσως κατὰ τὴν παραγγελίαν εἰς τοὺς ἀντιπρομαχῶνας. Τότε ἤρχισεν τὸ πῦρ ἀπ' ὅλα τὰ μέρη δίχως διακοπὴν.

Οἱ Τούρκοι ἀναβάντες εἰς τὰς γωνίας, μ' ὄλον ὅτι ἔπιπτον ἀδιακόπως φονευόμενοι ἀπὸ ἡμᾶς, ἐπροχώρουν μέσα εἰς τὰ προφράγματα ταῦτα καὶ ἔμειναν εἰς αὐτά, μὴ δυνάμενοι νὰ προχωρήσουν περαιτέρω ἐμποδιζόμενοι ἀπὸ τὰς νέας ἀντιτάφρους ὅπου ἀπροσδοκῆτως ἀπήντησαν· ἀλλ' οὔτε ἐκ τῶν ὄσων ἐπροχώρουν καὶ νὰ δύνωνται πλέον νὰ ὀπισθοδρομήσουν, διότι ἔγιναν θυσία ἐν ροπῇ ὀφθαλμοῦ τῶν ντουφεκίων καὶ τῶν μιδραλίων. Τὸ πῦρ ἦτον ἀδιάκοπον καὶ κατὰ μέτωπον εἰς τοὺς ἀντιπρομαχῶνας καὶ ἐκ πλαγίου ἀπὸ τὰ λοιπὰ κανονοστάσια καὶ προτείχισμα. Οἱ Τούρκοι ἐπανελάβον τὴν ἔφοδον, ἀλλὰ μὲ τὸ ἴδιον ἀποτέλεσμα. Ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν πυροβόλων ἐσκότισεν τόσον τὴν ἀτμόσφαιράν μας ἀπὸ τὸν καπνόν, ὥστε μόλις διεκρίνοντο τὰ εἰς τριῶν ὀργυιῶν ἀπόστασιν ἀντικείμενα. Ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἐπροσπάθει νὰ τοὺς κινήσῃ κ' ἐκ τρίτου εἰς ἐφόρμησιν, καὶ μάλιστα ἔκοψεν δύο ὀπισθοδρομήσαντας ἐκ τῆς μάχης, ἀλλὰ ἐπὶ ματαίῳ. Κατ' ἐξοχὴν ὁ πυροβολισμὸς ἐκ τοῦ κανονοστασίου Δεσπότη πρὸς τὰ περιχαρακώματα τῆς Τερρίμπιλε, τοῦ Μιαούλη κατὰ μέτωπον, τοῦ Ἀγίου Νικολάου κατὰ μέτωπον καὶ πλαγίως πρὸς τὴν Τερρίμπιλε, τῆς Λουνέττας πρὸς τὴν Μεγάλῃ Τάμπια καὶ πρὸς τοῦ Μακρῆ καὶ Γερμανῶν ἔκανεν σημαντικὴν φθορὰν τῶν ἐχθρῶν.

Ἐν τούτῳ τῷ μεταξύ καὶ ὁ στολίσκος ἔδειξε ὅτι ἐπροχώρει, καὶ μάλιστα ἔκαψεν ἐν πλοῖον, στρατήγημα τοῦ ὁποίου δὲν ἐννοήσαμε καλῶς τὸν σκοπόν, ἢ δὲν ἦτον στρατήγημα, ἀλλ' ἴσως ἀναψεν τὸ πλοῖον αὐτὸ ἀπὸ κανὲν συμβεβηκός· μ' ὄλον ὅτι ἐσυμπέραναν τινὲς ὅτι ἀπέβλεπεν καιόμενον νὰ κἀνῃ καπνὸν διὰ νὰ προχωρῶσι τὰ

λοιπὰ ὠφελούμενα ἀπὸ τὴν σκιὰν τοῦ καπνοῦ διὰ νὰ μὴ βλάπτωνται πλὴν ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἀντεκρούσθη καὶ ὁ στολίσκος ἀπὸ τὰ παραθαλάσσια κανονοστάσια, ὥστε ὑποχρεώθη ν' ἀποσυρθῆ καὶ οὗτος. Καὶ ἔπειτα ἀπὸ δύο ὥρας πεισματωδεστάτης μάχης καὶ ἀδιακόπου πυρὸς οἱ Τοῦρκοι ἐπεριορίσθησαν εἰς τὰ περιχαρακώματά των.

Ἡ φθορὰ τῶν Τουρκῶν εἰς αὐτὴν τὴν μάχην ἔγινε σημαντικὴ· ὅλαι αἱ σημαῖαι ὅπου ἐστήθησαν εἰς τὰς γωνίας ἔμειναν εἰς τὴν ἐξουσίαν μας, αἵτινες ἦτον ὑπὲρ τῶν τεσσαράκοντα· ἔμειναν εἰς αὐτὰ τὰ προφράγματα ἕως πεντακόσια πτώματα, ἐκτὸς τῶν ὄσων ἐφαίνοντο ἐπάνω εἰς τὸ Ὑψωμα ἐνώσεως, εἰς τὴν γεμισθεῖσαν τάφρον καὶ ἔξω τῶν χαρακωμάτων, ὥστε κατὰ τὸν συμπερασμὸν μας καὶ κατὰ τὰς πληροφορίας τινῶν αὐτομολησάντων Ἑλλήνων ἐκ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου οἱ φονευμένοι καὶ οἱ πληγωμένοι τῶν Τουρκῶν πρέπει ν' ἀνέβησαν τὰς τρεῖς χιλιάδας, ἐν ᾧ ἡμᾶς εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν μάχην ἕως εἴκοσι ἄνθρωποι μᾶς ἐφονεύθησαν καὶ ἐπληρώθησαν.

Ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς, καθὼς ἐπληροφορήθημεν, εἶχεν βάλῃ εἰς κίνησιν αὐτὴν τὴν ἡμέραν εἰκοσιτέσσαρας χιλιάδας στράτευμα, δηλαδὴ ἕξ χιλιάδες νὰ ἐφορμήσουν εἰς καθένα τῶν τεσσάρων κανονοστασίων· ἐπομένως, ἐπειδὴ οὗτοι ἐφόρμουν, τὰ ἐχθρικά κανονοστάσια δὲν ἔκανον πῦρ διὰ νὰ μὴ βλάψωσι τοὺς ἐδικούς των· καὶ ἐπειδὴ ἐφόρμησαν, δὲν ἐκρύπτοντο πλέον εἰς τὰ περιχαρακώματα. Ὅθεν τὸ ἀδιάκοπον πῦρ ἐκ τῶν ἐπάλξεών μας, τῶν ντουφεκίων καὶ τῶν πυροβόλων μὲ μιδράλια ἀναμφιβόλως ἐθέριζον ἐξ αὐτῶν. Ἡ τούτων λοιπὸν δὲν μὲ φαίνεται ὑπερβολικὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν ὄσων Τούρκων ἐχάθησαν. Ἡμεῖς δὲ δὲν ὑποφέραμεν σημαντικὴν φθοράν, διότι ἐπολεμούσαμε ὅπισθεν τοῦ προτειχίσματος· καὶ μάλιστα οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν εἴκοσι, ὅπου μᾶς ἐπληρώθησαν καὶ ἐφονεύθησαν, τοῦτοι ἐζημιώθησαν διότι ἐκτίθεντο πολὺ μετὰ τὴν μάχην διὰ νὰ πάρουν τὰ λάφυρα τῶν πτωμάτων ὅπου ἔμενον ἐπάνω εἰς τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως.

Ἡ σημαντικὴ αὕτη νίκη καὶ ἡ ἀποτυχία τοῦ ἐχθροῦ εἰς τὴν πρὸ τόσο καιροῦ προμελετωμένην γενικὴν ἔφοδον ἐνθάρρυνε ἔτι μᾶλλον τὴν φρουράν μας, ἐν ᾧ ἔφερον εἰς τοὺς ἐχθροὺς ἀμνηχανίαν καὶ δειλίαν. Καὶ ἤμεθα εἰς τὴν ιδέαν ὅτι ὁ Σατράπης οὗτος, μετὰ ταύτην τὴν ἀποτυχίαν, θ' ἀποσύρετο εἰς Ἄρτα διὰ νὰ κάμῃ νέας ἐτοιμασίας, ὅχι τόσον διότι ἔχασεν διὰ μιᾶς τόσον στράτευμα, ἀλλὰ πόσον στράτευμα πρέπει νὰ ἔχασεν ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς πολιορκίας ἕως ταύτης τῆς στιγμῆς καὶ πόσους ἐργάτας, δίχως εἰσέτι νὰ κατορθώσῃ τίποτις. Καὶ ἀφ' οὗ εἶδομεν μάλιστα μετὰ ταύτην τὴν πρᾶξιν νὰ λιποτακτῆ τὸ στράτευμά του, τὸ ὁποῖον ἐσύγκειτο εἰς τὸ πλεῖστον μέρος ἐξ Ἀλβανῶν καὶ Γκέγκηδων, οἵτινες δὲν ὑπετάζοντο καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν εἰς τὰς διαταγὰς τῆς Πόρτας, ἀλλ' ἐκινουῦντο διὰ τὸν μισθὸν μόνον, ἐπιστηρίξαμε τὴν ιδέαν μας.

Μετὰ τὴν μάχην ταύτην οἱ Τοῦρκοι ἐπεριορίσθησαν εἰς τὰ περιχαρακώματά των καὶ ὅπισθεν τοῦ Ὑψώματος τῆς ἐνώσεως, καθὼς καὶ τὰ κανονοστάσιά των ἐπυροβόλουν ὡς εἰς λύπην ὄντα. Φαίνεται ἐπέισθησαν ὅτι δὲν εἶχον τὸν ἕνα πόδα μέσα εἰς τὸ φρούριον, ὡς ἐφαντάζοντο πρότερον. Καὶ ἐν ᾧ ἡμεῖς ἐχαιρόμεθα, ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἐτραβοῦσεν ἀπὸ τὴν ἀγανάκτησίν του καὶ λύπην τὰ γένεια του, διότι μάλιστα ἔκαμεν τὸ λάθος νὰ γράψῃ καὶ εἰς τὸν Σουλτάνον ὅτι ἤδη τὸν ἕνα πόδα τὸν εἶχεν εἰς τὸ Μεσολόγγιον μέσα, διότι ἐκυρίευσεν τέσσαρα κανονοστάσια τοῦ φρουρίου, ὅθεν δὲν ἔβλεπε ἄλλο παρ' ὅτι ἢ οἱ γκιαουράδες θὰ ἐπρόσπιπτον εἰς τὸ ἔλεός του, ἢ θὰ ἐφορμοῦσεν νὰ κυριεύσῃ τὸ φρούριον καὶ νὰ τοὺς περάσῃ ἐν στόματι μαχαίρας. Ὅθεν ἀποτυχὸν καὶ ἀπὸ τὰ δύο συμπεράσματά του ἐφοβεῖτο καὶ τὴν ὀργὴν τοῦ

Σουλτάνου, διότι εἶχεν ἤδη τεσσάρους μῆνας ἔξω τοῦ Μεσολογγίου, ἔφθειρε τόσον στράτευμα, ἔδαπάνησεν τόσους θησαυρούς, δίχως νὰ κατορθώσῃ τίποτις, καὶ μάλιστα θεωρῶν ὅτι ἦτον ἀπατημένος καὶ δὲν εἶχεν κυριεύσῃ πραγματικῶς τοὺς τέσσαρας προμαχώνας ὅπου πρότερον ἐφαντάζετο.

Περὶ τὸ ἑσπέρας τῆς ἰδίας ἡμέρας ἐλάβομεν ἐπιστολὰς τῶν Στρατηγῶν Γεωργίου Καραϊσκάκη καὶ τοῦ Κίτζιου Τζαβέλα ἀπὸ τὰ Κράββαρα, οἵτινες μᾶς ἔλεγον ὅτι κατὰ διαταγὴν τῆς Διοικήσεως ἀπεσπᾶσθησαν ἀπὸ τὸ στρατόπεδον τῶν Σαλῶνων μὲ τρεῖς χιλιάδες στράτευμα διὰ νὰ ἔλθωσιν εἰς βοήθειάν μας καὶ ὅτι ὁ Καραϊσκάκης ἦτον διωρισμένος ἀρχηγὸς τινῶν ἐπαρχιῶν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος διὰ νὰ συνάξῃ πλησίον του τοὺς ὀπλοφόρους τούτων καὶ νὰ συγκροτήσῃ ἐν γενικὸν στρατόπεδον ὅπου ἐδύνατο νὰ βλαφθῇ περισσότερον ὁ πολιορκητὴς μας. Καὶ κατὰ τοῦτο ἐζήτησαν καὶ τὴν γνώμην μας.

Ἡμεῖς ἐχάρημεν περισσότερον διὰ ταύτην τὴν ἀγγελίαν, παρὰ διὰ τὴν νίκην ὅπου ἐπιφέραμε εἰς τοὺς ἐχθρούς. Ὅθεν (ἐκρίναμεν) ἀρμοδίαν τὴν περίστασιν νὰ δώσωμε τὸν τελευταῖον κτύπον εἰς τὸν πολιορκητὴν μας, διὰ νὰ τὸν ὑποχρεώσωμε ν' ἀποσυρθῇ. Καθότι ἡ ἀξιότης καὶ ἡ ἀνδρεία αὐτῶν τῶν δύο Στρατηγῶν μᾶς ἦτον γνωστὴ ἀπὸ τὰς προλαβούσας πράξεις τῶν εἰς τὸν ἱερὸν τοῦτον ἀγῶνα ὑπὲρ ἐλευθερίας, Ὅθεν τοὺς ἀπεκρίθημεν ἰδεάζοντάς τοὺς διὰ τὴν νίκην μας, παρασταίνοντάς τους τὴν ἀμηχανίαν εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκετο τὸ ἐχθρικὸν στράτευμα καὶ τὴν δειλίαν εἰς τὴν ὁποίαν τὸ εἶχομεν καταφέρει. Ὅθεν ἐβλέπομεν ὅτι νὰ ἐπιπέσωμεν εἰς τὰς τουρκικὰς σκηναὺς καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη ἦτον τὸ ἐπωφελεσιμώτερον σχέδιον εἰς τὴν περίστασιν.

Καὶ διὰ νὰ μὴ χάνωμεν αὐτὸν τὸν ὠφέλιμον καιρὸν, συγχρόνως μὲ τὴν γνώμην μας τοὺς ἐγράψαμε καὶ τὸ σχέδιον τῆς μάχης, ὥστε ἂν τὴν ἐνέκρινον καὶ αὐτοὶ νὰ τὸ βάλοιν εἰς πρᾶξιν ὅσον τάχος· δηλαδὴ νὰ ἔλθωσι μετὰ σπουδῆς εἰς τὴν Βαράσοβα (βουνὶ τοῦ Μεσολογγίου πρὸς ἀνατολάς), ὅπου νὰ κρυφθῶσι, διὰ νὰ μὴ τοὺς ἰδῶσιν αἱ τουρκικαὶ σκοπιαί. Τὴν νύκτα νὰ μᾶς κάμουν ἐκεῖθεν τρεῖς φωτιαῖς, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σημεῖον ὅτ' ἦλθον, εἰς τὸ ὁποῖον ν' ἀποκριθῶμεν μ' ἄλλαις τόσαις ἀναμμέναις εἰς τὴν πλατεῖαν, ἔσωθεν τῶν τελευταίων κανονοστασιῶν τῆς δεξιᾶς πτέρυγος τοῦ φρουρίου, ὡς σημεῖον ὅτι ἀγροικήθημεν· καὶ ἐν ὅσῳ δὲν ἀπαντήσωμεν, νὰ ἐπαλάβουν ταῖς φωτιαῖς. Τῇ ἐπαύριω ἑσπέρα μετὰ τῶν φανῶν πρέπει νὰ ἐπιπέσωμεν εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον, ὅπου αὐτοὶ [οἱ] πρῶτοι πρέπει νὰ ἐμβῶσιν εἰς μάχην, κατόπιν ἡμεῖς καὶ ν' ἀνταμωθῶμεν εἰς τὰς σκηναὺς τῶν ἐχθρῶν. Ἄλλὰ διὰ τὸ βέβαιον ὅτι ἀφεύκτως κινούμεθα τῇ ἐπαύριω, μετὰ δύο ὥρας ἀφ' οὔ νυκτώσῃ, νὰ μᾶς κάμουν μίαν φωτιὰ εἰς τὸ βουνὸ ἀπέναντι τοῦ Μεσολογγίου κατὰ βορρᾶν καὶ ἡμεῖς ν' ἀποκριθῶμεν μ' ἄλλην μίαν εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν τῶν ἐτέρων· καὶ τοῦτο ἦτον σημεῖον ὅτι καὶ αὐτοὶ ἀρχίζον νὰ κατεβαίνουσι τὸ βουνὸν καὶ ἡμεῖς νὰ ἐβγαίνωμεν ἀπὸ τὸ φρούριον· καὶ τοῦτο διότι δὲν ἤμπορούσαμε νὰ προῖδῶμεν τί ἐδύνατο νὰ συμβῇ ἢ αὐτῶν ἢ ἡμᾶς, καὶ ἐν ᾧ τὸ ἐν μέρος ἔμβαιεν εἰς μάχην, τὸ ἄλλο ἔλειπεν. Τὸ δὲ σύνθημα καὶ τῶν δύο στρατευμάτων ἦτον τζεκοῦρι.

Οἱ Τοῦρκοι ἐν τοσοῦτῳ ἐδιατήρουν τὰς ὁποίας εἶχον θέσεις εἰς τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως καὶ εἰς τὰ περιχαρακώματα, δίχως νὰ ἐπιχειρισθῶσι τίποτις· ἐν ᾧ κατὰ τὰς 22 τὴν νύκτα ἀκούσθησαν κρότοι κανονίων εἰς τὴν θάλασσαν, ἀλλὰ πολλὰ μακρὰν, καὶ τοῦτοι μᾶς ἔκαμαν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἦτον ὁ στόλος μας, ὅστις ἐλθὼν ἔπεσεν εἰς συμπλοκὴν μετὰ τοῦ ἐχθρικοῦ· καὶ ἐπιστηρίζετο τὸ συμπέρασμά μας εἰς τὸ ὅτι μόνον τέσσαρα ἐχθρικὰ πλοῖα ἐβλέπομεν προσωρμισμένα εἰς τὰ παράλια μας.

Τὸ δὲ **πρωὶ τῆς 23ης** ἡ ἀτμόσφαιρά μας ἦτον ὀμιχλώδης καὶ κατεχνιασμένη· ἀκούσαμε πρὸς τὸ μέρος τοῦ πελάγους, ὅχι μακρὰν ὅμως, ἓνα κρότον κανονίου καὶ συγχρόνως τὰ τέσσαρα ἐχθρικὰ πλοῖα ἐσηκώθησαν εἰς τὰ πανία καὶ ἐδιευθύνοντο πρὸς τὰς Παλαιὰς Πάτρας. Ὅλίγον κατ' ὀλίγον ἐδιελύθη ἡ καταχνιὰ καὶ εἶδομεν ἓνα στόλον συγκείμενον ἀπὸ τριάκοντα τρία πλοῖα καὶ σχεδὸν ὅλα δικάταρτα. Ἄλλ' ἡ βραδύτης τῶν κινήματων τῶν μᾶς ἔκαμεν νὰ διστάζωμεν ἂν ἦτον ὁ ἐδινός μας ἢ ὅχι· πλὴν προχωρεῖ ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ, τρέχει ὀπισθεν τῶν τεσσάρων ἀναχωρησάντων ἐχθρικῶν πλοίων ἀπὸ τὰ παράλια μας καὶ τὰ καταδιώκει, πλησιάζει εἰς αὐτὰ καὶ τὰ πολεμεῖ. Τότε ἐβεβαιώθημεν πλέον ὅτι ἦτον ὁ Ἑλληνικός, μάλιστα ἐχαιρετήθη ἀπὸ τὸ Βασιλάδι μὲ τρία κανόνια καὶ μὲ τὸν ντουφεκισμὸν τῆς ἐκεῖ φρουρᾶς τρεῖς κατ' ἐπανάληψιν.

Καταδιώκοντες τὰ τέσσαρα ἐχθρικὰ πλοῖα ὑποχρέωσαν τοὺς Τούρκους νὰ καύσουν οἱ ἴδιοι τὸ ἐν καὶ νὰ ρίψουν εἰς τὴν ξηρὰν ἐν ἄλλον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔφυγεν τὸ πλήρωμα μείναντες μόνον δώδεκα, διότι δὲν ἐχώρεσαν εἰς τ' ἀκάτια, οἵτινες ἐκατέβασαν τὴν σημαίαν καὶ ἐπαραδόθησαν εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἡμετέρων. Τὰ δὲ ἄλλα δύο ὄντα ἀρκετὰ προχωρημένα ἐπρόφθασαν νὰ ἔμβουν ὑπὸ τὴν σκέπη τῶν ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ φρουρίων· καὶ οὕτως ἄραξεν ὁ στόλος μας εἰς τὸ Βασιλάδι. Πλὴν μετὰ τὴν μεσημβρίαν ἐφάνη ὁ ἐχθρικός στόλος ἐρχόμενος ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς Κεφαλληνίας καὶ ἐδιευθύνετο πρὸς τὸν ἡμέτερον, ὅστις ἐβάλλθη ἀμέσως εἰς τὰ πανία, καὶ μετ' οὗ πολὺ πέφτουν εἰς συμπλοκὴν, καὶ ἰδοὺ ἀρχίζει ἡ ναυμαχία.

Ἀξιопερίεργον θέαμα παρέσταιεν αὐτῇ ἡ ναυμαχία· τὰ ἐμπορικὰ βρῖκια μας σχεδὸν δὲν ἐφαίνοντο ἐμπρὸς εἰς τὰ τουρκικὰ πλοῖα, τὰ ὁποῖα ἦτον μεγάλα, ἀλλ' ὄρμοῦν ὡς ἀετοὶ κατὰ τῶν ἐχθρικῶν φρεγάτων ἢ ναυμαχία ἐστάθη πεισματωδεστώτη, καὶ μ' ὅλον ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦτον ὑπ' ἄνεμον (sotto vento) ἐνίκησαν καὶ ἔτραπον εἰς κατησχυμένην φυγὴν τὸν Τουρκικὸν στόλον καὶ τὸν κατεδίωκον καταπολεμῶντας τον. Ἐν ᾧ δὲ ἔτρεχον κατόπι τοῦ ἐχθρικοῦ τὰ λοιπὰ πλοῖα ὑπὸ τὸν Ναύαρχο Α. Μιαούλη, Γ. Κολαντρούτση καὶ τὸν Νικόλαον Ἀποστόλη, τὸν ἀριθμὸν εἰκοσιοκτῶ, ὁ Ἄντιναύαρχος Κ. Γεώργιος Σαχτούρης μὲ πέντε πλοῖα ἦλθε καὶ προσωρμίσθη περὶ τὸ ἐσπέρας εἰς τὸ Βασιλάδι διὰ νὰ ἀποβιβάσῃ τὰς στελλομένας παρὰ τῆς Διοικήσεως θροφᾶς καὶ πολεμοφόδια. Ὁ δὲ ἐχθρικός στολίσκος ἀποσύρθη εἰς τὴν Μαύρην Ἀλυκὴν καὶ προσωρμίσθη πλησίον εἰς τὴν ξηρὰν.

Τὰς εἰκοσιπέντε ἐπέστρεψεν ὅλος ὁ στόλος μας, ἀφ' οὗ κατεδίωξεν τὸν ἐχθρικὸν πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς Κεφαλληνίας καὶ προσωρμίσθη εἰς Βασιλάδι, ἀμέσως καὶ ὤπλισεν εἴκοσι ἀκάτια καὶ ἐμβῆκαν εἰς τὴν λίμνην πρὸς καταδίωξιν τοῦ ἐχθρικοῦ στολίσκου, καὶ ἔπειτα ἀπὸ σχεδὸν δεκαπέντε λεπτῶν μάχην ἐκυρίευσαν ἑπτὰ ἐχθρικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τρία τῶν μεγαλυτέρων, δηλαδὴ δύο μίστικα καὶ ἓνα μπόβον.

Τὰ δὲ λοιπά, ἐπειδὴ μικρότερα καὶ ὁποῦ ἦτον πλησιέστερα εἰς τοὺς ὁποίους ἐκεῖ εἶχον κατασκευάσει προμαχῶνας οἱ Τοῦρκοι, ὑπερασπίζοντο ἀπὸ τὸ κανόνι τῆς ξηρᾶς ἔτρεξαν καὶ ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον καὶ ἄλλοι Τοῦρκοι μὲ ἐν κανόνι διὰ νὰ τὰ ὑπερασπισθῶσι, καὶ δὲν ἐδυνήθησαν οἱ ἡμέτεροι νὰ τὰ κυριεύσωσι· δὲν τ' ἄφησαν ὁμῶς καὶ ἀβλαβῆ.

Τῇ **εἰκοστῇ τετάρτῃ** τὸ ἑσπέρας μᾶς ἔγιναν αἱ τρεῖς φωτῖαι εἰς τὴν Βαράσοβα, εἰς τὰς ὁποίας κατὰ τὸ σύνθημα ἀνταπεκρίθημεν. Εἶνε ἀξιοσημεῖωτος ὁμῶς ἡ ταχύτης καὶ τοῦ ταχυδρόμου εἰς τὸ νὰ πηγαίνει εἰς Κράββαρα, καθὼς καὶ τοῦ στρατεύματος αὐτοῦ· εἰς τόσον ὀλίγον διάστημα ἡμερῶν ἀνταπεκρίθημεν, καὶ ἰδοὺ μάλιστα ἡμεῖθα εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ σχεδίου· πλὴν δὲν ἦτον αὐτὰ ἀπὸ τὰ σπάνια πράγματα τοῦ Καραϊσκάκη καὶ τοῦ Τζαβέλα, διότι ἡ ἀξιότης των εἰς τὰ πολεμικὰ ἐπιχειρήματα καὶ ὁ ζῆλος των ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος ἦτον ἐγνωσμένα ἀπὸ τόσα καὶ τόσα δείγματα!

Τῇ ἐπαύριω **εἰκοστῇ πέμπτῃ** ἐγκαρδιωμένοι ἀπὸ τὴν νίκην τοῦ στόλου μας καὶ τοῦ εἰς τὴν λίμνην στολίσκου, ἔχοντες ζῆλον νὰ δείξωμε καὶ ἡμεῖς εἰς τοὺς ναυτικούς μας, ὅτι δὲν εἴμεθα κατώτεροι αὐτῶν καὶ τῶν κατορθωμάτων των, εἰς τὴν ξηρὰν ὁμῶς, ἐκαταγίναμεν ν' ἀποφασίσωμε τὸ πόσοι καὶ ποῖοι πρέπει τὸ ἑσπέρας αὐτὸ νὰ ἐξέβγουν.

Ἐλάβομεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν ἀριθμὸν τῆς φρουρᾶς, καὶ ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὸ νὰ μείνη εἰς τὸ φρούριον ἰκανὴ δύναμις νὰ τὸ διατηρήσῃ καὶ εἰς κάθε ἀπευκταῖον συμβᾶν τῶν τῆς ἐξόδου, ἐνεκρίναμεν ὅτι χίλιοι πεντακόσιοι ἔπρεπε νὰ κινηθῶσι, καὶ [οἱ] ὀπλαρχηγοὶ αὐτῶν οἱ Στρατηγοὶ Λάμπρος Βείκος, Δημήτριος Μακρῆς, Ἀνδρέας Ἴσκος, Κωνσταντῖνος Βέρης, Γιαννάκης Ραζηκότζικας, Γεώργιος Βάγιας, Καρακώστα-Δροσίνης, Κίτζιο-Τζελίκης, Κώστα-Βλαχόπουλος, Κολιὸ-Πασκούλης, ἐγὼ κλπ. Ὁ δὲ Νικόλαος Ζέρβας μὲ πεντακοσίους ἄνδρας ἐκ μεινάντων εἰς τὸ φρούριον νὰ ἐβγῆ εἰς τὸν προφυλακτῆριον δρόμον (chemin couvert) τῆς Μεγάλης Τάμπιας, ὅστις ν' ἀρχίσῃ τὸν πόλεμον εἰς τοὺς εἰς τὰ περιχαρᾶκα Τούρκους συγχρόνως, ὅταν ἀκούσῃ καὶ τὸν ἐδικόν μας εἰς τὴν ἀριστερὰν τοῦ ἐχθροῦ, ὥστε συγχρόνως οἱ Τοῦρκοι νὰ κτυπηθῶσι ἀπὸ τρία μέρη, δηλαδὴ εἰς ταῖς πλάταις ἀπὸ τοὺς ἔξω, εἰς τὴν ἀριστερὰν ἀπὸ ἡμᾶς καὶ εἰς τὸ κέντρον ἀπὸ τὸν Νικόλαον Ζέρβαν. Ἐν τούτοις τὸ φρούριον νὰ πυροβολῆ τὴν δεξιὰν τῶν ἐχθρῶν. Τοὺς ἀφήναμεν λοιπὸν ἐλευθέραν τὴν δεξιὰν τῶν Τουρκῶν διὰ νὰ ἔχῃσι δρόμων νὰ φύγουν πρὸς τὸ Αἰτωλικόν.

Ἐσπέρας δὲ γενομένης κατὰ τὴν πρώτην τῆς νυκτὸς μᾶς ἔκαμαν οἱ ἔξω τὴν μίαν φωτιάν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνταποκρίθημεν· καὶ κατὰ τὴν τρίτην ὥραν (διότι ἀπὸ τὸ βουνὸν ἕως νὰ κατέβουν οἱ ἡμέτεροι πλησίον εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον εἶνε περίπου τρεῖς ὥρας ἀπόστασις, ὅθεν δὲν ἠθελήσαμε νὰ ἔβγωμεν πρότερον διὰ νὰ μὴ προδοθῶμεν) ἐσυνάχθημεν οἱ τῆς ἐξόδου εἰς τὴν πλατεῖαν ἔσω τοῦ κανονοστασίου Κ. Νότη-Μπότζαρη, ἀπ' ὅπου ἔπρεπε νὰ ἐβγῶμεν διὰ προετοιμασθείσης ἐπίτηδες γεφύρας· καὶ οὕτως ἐν σιωπῇ ἄκρα καὶ τάξει διέβημεν τὴν τάφρον καὶ τὴν πρόταφρον καὶ ἐπροχωρήσαμεν ἕως πλησίον τοῦ ἐχθρικοῦ κανονοστασίου τοῦ κατασκευασμένου εἰς ἐκεῖνο τὸ μέρος, ὅπου ἦτον ἐν κανόνι τῶν ἐξήκοντα λιτρῶν, καὶ ἐκαθίσαμε χαμαὶ διὰ νὰ μὴ μᾶς ἰδῶσιν οἱ Τοῦρκοι, περιμένοντες νὰ ἀρχίσουν τὸν πόλεμον οἱ ἔξω· καθὼς καὶ ὁ Νικόλαος Ζέρβας μὲ τοὺς λοιποὺς ἐβγήκεν εἰς τὴν τάφρον τῆς Μεγάλης Τάμπιας περιμένων ν' ἀρχινηθῆ παρ' ἡμῶν ὁ πόλεμος, νὰ κινηθῆ καὶ αὐτός.

Οἱ ἡμέτεροι ἀπ' ἔξω ἄρρησαν ἦτον σχεδὸν τετάρτη ὥρα καὶ δὲν ἔφθασαν· ἄρχισεν μάλιστα νὰ ἀναφαίνεται καὶ ἡ Σελήνη, ὥστε θὰ μᾶς ἐπρόδιδεν, διότι θὰ μᾶς ἔβλεπον οἱ Τοῦρκοι τοῦ κανονοστασίου ὁποῦ ἤμεθα πολλὰ πλησίον, θὰ ἔκανον πῦρ καθ' ἡμῶν καὶ θὰ μᾶς ἔκανον βέβαια σημαντικὴν φθοράν, Ἀλλ' ἰδοὺ τέλος πάντων ἔφθασαν, καὶ αἱ λάμπεις τῶν ντουφεκισμῶν μᾶς ἔκαμαν νὰ καταλάβωμεν ὅτι ἐμβήκαν εἰς τὴν μάχην. Τότε πλέον καὶ ἡμεῖς διὰ μιᾶς ἐπιπέσαμεν εἰς τὸ ἐχθρικὸν κανονοστάσιον, δίχως διόλου νὰ δώσωμεν καιρὸν τῶν Τουρκῶν νὰ συνέλθουν εἰς τὸν νοῦν τους, καὶ τὸ ἐκυριεύσαμε ἐξ ἐφόδου δίχως νὰ βλαφθῇ οὐδεὶς ἐξ ἡμῶν, σφάξαντες ὅλους τοὺς φυλάττοντες τὸ κανονοστάσιον Τοῦρκους. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ κανονοστασίου προχωρέσαμε τρέχοντες εἰς τὸ ἄλλον ἀπέναντι τῆς Λουνέττας, εἰς τὸ ὁποῖον εὕρομεν ἀντίστασιν, διότι εἶχον συνέλθῃ οἱ Τοῦρκοι, πλὴν ὠρμήσαμε μὲ τὰ σπαθιά εἰς τὰς χεῖρας καὶ τὸ ἐκυριεύσαμε σφάξαντες ὅσους Τοῦρκους ἐφθάσαμε, διότι οἱ λοιποὶ ἐτράπησαν εἰς φυγὴν πρὸς τὰς σκηνάς ἐπήραμε καὶ δύο σημαίας ὁποῦ ἦτον ἐκεῖ. Εἰς αὐτὴν τὴν κυρίευσιν μᾶς ἐπληγώθησαν τινές. Εἰς αὐτὸ τὸ κανονοστάσιον ἦτον τρία κανόνια τῶν 48 καὶ 60 λιτρῶν, δύο ὀβούζια καὶ μία ὄλμος.

Ὁ πόλεμος εἶνε γενικός· δὲν ἀκούονται ἄλλο παρὰ φωναὶ τῶν νικητῶν, σάλπιγγες ἠχοῦσαι τὴν προχώρησιν, ντουφεκισμὸς καὶ πυροβολισμὸς. Προχωροῦμεν λοιπὸν καὶ εἰς τὸν τρίτον προμαχῶνα, εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον, ἀπέναντι δηλαδὴ τῆς Μεγάλης Τάμπιας, ὀλίγον λοξὰ πρὸς τὸ ἀνατολικοβόρειον· καὶ ἐκεῖ ἔπειτα ἀπὸ στιγμιαίαν ἀντίστασιν μένομεν νικηταί, κυριεύσαντες τὸν προμαχῶνα εἰς τὸν ὁποῖον ἦτον δύο κανόνια τῶν 48, δύο ὄλμοι καὶ ἓν ὀβούζιον. Εἰς τὴν κυρίευσιν τούτου μᾶς ἐφρονεύθησαν δύο Ἕλληνες καὶ ἐπληγώθησαν τινές. Ἀλλ' εὐρέθημεν τότε εἰς ἓνα λαβύρινθον χαρακωμάτων καὶ κατὰ περίστασιν ἐφανίσθη ἓν σῶμα τουρκικὸν ἐρχόμενον ἀπὸ τὰ πέριξ τοῦ φρουρίου χαρακώματα, τὸ ὁποῖον τὸ ἐδιαλύσαμεν ἐν ῥοπῇ ὀφθαλμοῦ πλὴν ἐσκορπίσθημεν εἰς αὐτὸν τὸν λαβύρινθον τῶν χαρακωμάτων καὶ ἐχωρίσθημεν ἐν ταύτῳ, διότι ἀγνοοῦσαμε τὰς διόδους.

Ὁ Ζέρβας εἶχεν ἐβγῆ κατὰ τὸ σύνθημα εἰς τὰ χαρακώματα τοῦ κέντρου καὶ ἐπολέμει τοὺς εἰς αὐτὰ Τοῦρκους, ἐν ᾧ οἱ εἰς τὰ χαρακώματα τῆς δεξιᾶς τοῦ φρουρίου Τοῦρκοι ἔμενον εἰς ἄκραν σιωπὴν (φαίνεται ἀποφασίσθησαν, ἂν ἐμέναμεν νικηταί, νὰ παραδοθῶσι, διότι δὲν εἶχον καὶ πόθεν νὰ φύγουν). Ἡ δὲ δεξιὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ τὰ εἰς ἐκεῖνο τὸ μέρος κανονοστάσια του ἐπυροβόλουν ἀδιακόπως καὶ ἀντεπυροβολοῦντο ἀπὸ τὴν ἀριστερὰν τοῦ φρουρίου πτέρυγα.

Ὁ Κ. Λάμπρο-Βεΐκος μὲ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ στρατεύματος ἐκινήθη ἀριστερά, ἐγὼ δὲ δεξιὰ, διότι οὕτω μᾶς τὸ ἔφερον ἡ περίστασις αὐτοῦ τοῦ Λαβυρίνθου. Πλὴν μετ' ὀλίγον συνῆλθον καὶ δὲν ἤκουσα πλέον πόλεμον εἰς τὰς σκηνάς, ἀπὸ τὰς ὁποίας δὲν ἤμεθα μακρῶν, εἰμὴ μόνον ἔμπροσθεν τῆς Μεγάλης Τάμπιας. Καὶ μάλιστα τὰ φῶτα τοῦ ντουφεκισμοῦ μ' ἐδείκνυον ὅτι οἱ μὲν ἐκ τῶν ἔξω ἀποσύροντο πρὸς τὸ βουνόν, οἱ δὲ πρὸς τὴν Μεγάλην Τάμπια ὅτι ἔμβαινον εἰς τὸ φρούριον, διότι ἐτουφέκουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ προχωροῦντες πρὸς τὸ φρούριον.

Τότε ἔκρινα δίκαιον νὰ ὀπισθοδρομήσω μ' αὐτὸ τὸ σῶμα ὁποῦ μ' εἶχεν ἀκολουθήσει διὰ τῆς ἰδίας ὁδοῦ ὁποῦ εἶχομεν προχωρήσει, ἐπειδὴ δὲν ἤμεθα ἀρκετοὶ ν' ἀνοίξωμεν δρόμον εἰς τὰ περιχαρακώματα ἔμπροσθεν τῆς Μεγάλης Τάμπιας, ὁποῦ ἀφ' οὗ πέρασαν οἱ πρῶτοι, βέβαια οἱ Τοῦρκοι ἔπρεπε νὰ ἔχουν περισσοτέραν προσοχὴν

διὰ νὰ μὴ ἀφήσουν νὰ περάσωμε καὶ ἡμεῖς. Ὅθεν διέβην τὰ δύο τελευταῖα κανονοστάσια καὶ ἔφθασα εἰς τὸ τρίτον, δηλαδὴ εἰς τὸ πρῶτον ὅπου εἶχομεν κυριεύση, ὅπου εὔρον καὶ ἄλλους πολλοὺς οἵτινες ὡς ἐμὲ εἶχον ἀποχωρισθῆ ἀπὸ τὸ μέγαλον σῶμα καὶ ἀπ' ἐμέ, τὸν Κ. Κίτζιο Τζελίκην Γιάννο Γκέλη καὶ λοιποὺς.

Διαβαίνων ἐκ νέου λοιπὸν τὰ κανονοστάσια ταῦτα, ἐπαρατήρουν ἂν ἦτον βουλωμένα (τὰ κανόνια) ἢ ὄχι· διότι εἶχομεν προμελετήσῃ εἰς τὸ φρούριον μίαν τοιαύτην περίστασιν καὶ εἶχομεν ἐπιφορτίσῃ τὸν κύριον Μῆτρον Ντεληγεώργη νὰ ἐπιστατήσῃ εἰς τὴν κατασκευὴν πεντακοσίων καρφιῶν, τὰ ὅποια νὰ πάρωμεν μαζί διὰ νὰ βουλώσωμεν τὰ πυροβόλα, ὄλμους καὶ ὀβούζια, πλὴν δὲν ἤξεύρω διατί ἡ γενναιότης του τὰ ἐκατασκεύασεν λεπτά, καὶ τοῦτο βέβαια ἀπὸ ἀπειρίαν. Ὅθεν εἶδον ὅτι δὲν ἦτον καλὰ βουλωμένα, ἀλλὰ δὲν εἶχον καὶ τίποτις ὅπου νὰ δυνηθῶ νὰ τὰ βουλώσω καλύτερα.

Εἶχον διέλθῃ τρεῖς ἡμισυ ὥραι ὅπου ἤμεθα εἰς κίνησιν καὶ εἰς πόλεμον· ὅθεν ἐμείναμε εἰς αὐτὸ τὸ κανονοστάσιον διὰ νὰ ξεκουραστῶμεν, καὶ ἐν τοσοῦτῳ ἐσπουδάσαμε πῶς νὰ βουλώσωμεν αὐτὸ τὸ πυροβόλον κἂν. Πλὴν δὲν ἐπινοήσαμε ἄλλο παρὰ νὰ τὸ καύσωμε. Διὰ τοῦτο καὶ ἀνάψαμε φωτιά· καὶ ἐπειδὴ ἄρχισαν τὰ ξημερώματα ἀπεφασίσαμε νὰ ἔμβωμεν εἰς τὸ φρούριον ἀπ' ὅπου εἶχομεν ἐβγῆ, δηλαδὴ ἀπὸ τὰς γεφύρας.

Ἦθελε ἀναμφιβόλως κατορθώσωμε τὸν ὅποιον προεθέσαμε σκοπὸν τοῦ νὰ ἐπιφέρωμεν τὴν τελείαν ἀταξίαν καὶ διάλυσιν τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου, ἂν ὅλοι μὲ τὴν ἰδίαν εἰλικρίνειαν ἀγωνιζόμεθα· διότι ἅμα ἐκυριεύσαμε τὸν πρῶτον ἐχθρικὸν προμαχῶνα, ὠφελούμενοι ἀπὸ τὸ σκότος τῆς νυκτὸς μέγα μέρος τοῦ σώματός μας, ἐν οἷς καὶ οἱ Δ. Μακρῆς καὶ Ἄ. Ἴσκος, ἐπέστρεψαν πάλιν εἰς τὸ φρούριον ἄλλοι διὰ τῆς Κλείσοβας καὶ ἄλλοι διὰ τῆς γεφύρας.

Ἴδου καὶ τὰ τῶν ἔξω: Ὁ στρατηγὸς Σιαφάκας εἶχεν διορισθῆ μὲ τὸ σῶμα του νὰ προκαταλάβῃ τὸν δρόμον ὅστις ἀπὸ τὸ Μποχώρι (χωρίον πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Μεσολογγίου) ἄγει εἰς τὸ στρατόπεδον τὸ ἐχθρικὸν τοῦ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ, καὶ νὰ ἐμποδίσῃ τὸ ἐχθρικὸν ἵππικόν, τὸ ὅποιον ἦτον τοποθετημένον εἰς αὐτὸ τὸ χωρίον, νὰ φθάσῃ εἰς βοήθειαν τοῦ ἐχθρικοῦ γενικοῦ στρατοπέδου. Ὁ στρατηγὸς Γεώργιος Βαλτινὸς μὲ τὸ σῶμα του νὰ μείνῃ ὀπίσω, ὅστις ὅταν ἀποσυρθῶσιν οἱ ἄλλοι, νὰ τοὺς δώσῃ βοήθειαν. Οἱ δὲ Καραϊσκάκης, Τζαβέλας καὶ Χρηστο-Φωτομάρας νὰ ἐπιπέσουν εἰς τὰς σκηνάς.

Πλὴν βοηθούμενοι ἀπὸ τὸ σκότος οἱ πλεῖστοι ἔμεινον εἰς τὸ σῶμα τῆς ὀπισθοφυλακῆς καὶ δὲν ἀκολούθησαν τοὺς ρηθέντας τρεῖς στρατηγούς εἰμὴ τετρακόσιοι ἄνθρωποι σχεδόν· καὶ μὲ τούτους, ἔχοντες ὄδηγόν ἓνα Ἑλληνα αὐτομολήσαντα ἐκ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου, ὅστις ἤξευρεν τὴν σκηνὴν τοῦ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ, ἐπροχώρουν πρὸς τὴν σκηνὴν αὐτὴν κατ' εὐθείαν σφάζοντες καὶ καιόντες τὰς πρὸ αὐτῆς σκηνάς καὶ τοὺς σκηνωμένους. Ἄλλ' ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς, ὅστις εἶχεν πλησίον του πάντοτε δύο χιλιάδας ἐκλεκτοὺς σωματοφύλακας, ἐπῆραν τὰ ὄπλα, ἀναψαν δᾶδας καὶ ἄρχισαν ν' ἀντικρούωσιν τοὺς ἡμετέρους. Τότε ὁ πόλεμος ἦτον πεισματικώτατος καὶ οἱ ἡμέτεροι εἶδον ὅτι ἐπερικυκλώθησαν ἀπ' ὅλα τὰ μέρη καὶ

μὴ ἰδόντες⁷⁶ καὶ ἡμᾶς ὀπισθοδρόμησαν, ἀνοιζαντες δρόμον μεταξὺ τῶν ἐχθρῶν, παίροντες μεθ' ἑαυτῶν ἓνα σημαντικὸν μπέη αἰχμάλωτον καὶ διαφόρους ἄλλους Τούρκους, ἄλογα καὶ πλῆθος λαφύρων, ἀφήσαντες εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης ἑννέα φονευμένους, ἐν οἷς καὶ ὁ ἐξάδελφος τοῦ Στρατηγοῦ Τζαβέλα ὁ Κιτζάκης.

Ἡμεῖς ἀφήσαμε εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης ὀκτώ Ἑλληνας φονευμένους, οἱ δὲ πληγωθέντες, τὸν ἀριθμὸν 13, διεσώθησαν ὅλοι εἰς τὸ φρούριον. Ἐκ τῶν ἐχθρῶν πρέπει νὰ ἐφονεύθησαν καὶ ἐπληρώθησαν ἕως δύο χιλιάδες. Τοὺς ἐπήραμε πέντε σημαίας καὶ πλῆθος λαφύρων καὶ τὸ πλεῖστον μέρος εἰς ὄπλα· σχεδὸν ὅλοι οἱ στρατιῶτες εἶχον φορτωτῆ λάφυρα καὶ ὄπλα διαφόρων εἰδῶν, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὄπλα τῶν Ὀσμανλίδων.

Τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ πολέμου τῆς νυκτὸς ὑπόκειται εἰς πολλὰ ἀτοπήματα, τὰ ὁποῖα ἐσύντρεξαν εἰς τὴν ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου μας ἐν μέρει. Διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι βοηθοῦνται ἀπὸ τὸ σκότος τῆς νυκτὸς οἱ δειλοὶ καὶ κρύπτονται ὅπου παρησιάζεται ὁ κίνδυνος, καθὼς συνέπεσεν ὅπου οἱ πλεῖστοι δὲν ἐμβῆκαν εἰς μάχην καὶ ὅπου οὔτε ἐδυνάμεθα νὰ τοὺς γνωρίζωμεν διὰ νὰ τοὺς ἐπιπλήττωμεν, ὥστε ὅλοι ἔλεγον ὅτι ἦτον εἰς τὴν μάχην, ἐνῶ ἠξεύραμε θετικῶς ὅτι οἱ πλεῖστοι δὲν ξαβῆκαν εἰς μάχην τόσον ἡμῶν ὅπου ἐπέστρεψαν εἰς τὸ φρούριον, καθὼς καὶ τῶν ἔξω ὅπου ἔμεινον εἰς τὴν ὀπισθοφυλακίαν, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ στρατιῶτες μας ἐδιεχωρίσθησαν εἰς τὰ ἐχθρικά χαρακώματα διὰ νὰ εὐροῦν τοὺς συντρόφους, ἐφώναζον τὸ σύνθημα, ὥστε τὸ ἐπήραν καὶ οἱ ἐχθροί· πλὴν κατὰ καλὴν τύχην δὲν ἐδύναντο νὰ προφέρουν καλὰ τὴν λέξιν τζεκοῦρι καὶ τὴν ἐπρόφερον ἄλλοι οὔτζκοῦρι καὶ ἄλλοι μπαλτᾶ, ὅπου εἶνε ἡ τουρκικὴ λέξις ἢ σημαίνουσα τὸ τζεκοῦρι. Καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς διαφορᾶς τῆς προφορᾶς τοὺς ἐκαταλαμβάναμε ὅτι ἦτον Τούρκοι.

Κατ' ἐμὲ αὐτὸς ὁ πόλεμος ὑπόκειται εἰς πολλὰ ἀτοπήματα καὶ εἶνε πολλὰ ἐπικίνδυνος, πλὴν εἶνε ἀναγκαῖος ὅπου αἱ δυνάμεις εἶνε ἄνισα καὶ ὅπου ἐν τολμηρὸν ἐπιχείρημα δύναται νὰ φέρῃ τὴν νίκην· πλὴν πρὸς ἀποφυγὴν τινῶν ἀτοπημάτων εἶμαι τῆς ιδέας ὅτι δὲν συμφέρουν εἰς αὐτὸν τὸν πόλεμον μεγάλα σώματα, ἀλλὰ μικρά, καὶ ἅς εἶνε περισσότερα, διὰ νὰ κτυπήσουν εἰς διαφόρους γραμμάς ἐπειδὴ, ὄντες ὀλίγοι δύναται εὐκόλως νὰ συναγροικῆται τὸ κάθε σῶμα, καὶ οὕτως νὰ βαδίξῃ εἰς τὴν ὁποίαν γραμμὴν εἶνε διωρισμένον μὲ καλυτέραν τάξιν.

Ὁ ἐχθρὸς ἐν τοσοῦτῳ ἐκαταγίνετο νὰ κυριεύσῃ τὴν γωνίαν τῆς Τερρίμπιλε, καὶ ἐστερεώνετο εἰς τὸ πρόχωμα, ὅπου ἔβανε καλὰθαις γεμάταις χῶμα διὰ νὰ πολεμῶσιν ὀπισθεν τούτων αἱ ὀπλίται· καὶ ἐπειδὴ ἐπροβλέπαμε ὅτι τοῦτο ἤθελε μᾶς βλάβη πολὺ, διότι κατὰ τὴν θέσιν αὐτοὶ ἤθελον εἶνε εἰς κατάστασιν νὰ μᾶς κτυπῶσιν ἐντὸς τοῦ φρουρίου, ἀπεφασίσσαμε περὶ τὸ ἑσπέρας τῆς 27 νὰ κυριεύσωμεν τὸ πρόχωμα αὐτὸ δι' ἐφόδου· ὅθεν ἐσυνάχθημεν κάμποσοι εἰς τὸν ἀντιπρομαχῶνα τῆς Τερρίμπιλε καὶ ἐφωρμήσαμεν· τὸ ἐκυριεύσαμεν, ἀφ' οὗ ἐδιώξαμεν τοὺς Τούρκους ἐκεῖθε, πλὴν δὲν ἐδυνάμεθα νὰ τὸ βαστάξωμε διὰ τὸν λαβύρινθον τῶν χαρακωμάτων ὅπου εἶχον κατασκευάσῃ εἰς αὐτό· ἐβιάσθημεν ὅμως ν' ἀποσυρθῶμεν μετὰ μίας ὥρας μάχην, εὐχαριστημένοι νὰ ἐφονεύσαμε Τούρκους τινάς· πλὴν μᾶς ἐφονεύθησαν καὶ ἡμᾶς ἑπτὰ ἄνθρωποι, μᾶς ἐπληρώθησαν καὶ ἑννέα ἄλλοι, ἐν οἷς οἱ ἀξιωματικοὶ Κίτζιο-Τζελίκης, Κολιὸ-Πασκούλης καὶ Τούλια-Πανομάρας, πλὴν καὶ οἱ τρεῖς βαρέως.

76 Τὸ χειρόγρ. εἰδότες.

Τοιουτοτρόπως ὁ ἐχθρὸς ἐδυνήθη νὰ κατορθώσῃ τὴν κυρίευσιν τῆς γωνίας τῆς Τερρίμπιλε καὶ νὰ τὴν ὑψώσῃ μὲ τὰ καλάθια, ὥστε μᾶς ἐκτύπα ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ μᾶς ἔφερεν σημαντικὴν φθοράν. Ἐρρίπτομεν βόμβας εἰς αὐτὸ τὸ μέρος, τὸ ἐπυροβολούσαμεν μὲ μιδράλια, πλὴν δὲν ἐκατορθώναμε τίποτις, ὥστε ἐφεύρομεν νὰ ὑψώσωμεν καὶ ἡμεῖς τὸν ἀντιπρομαχῶνα, καὶ οὕτως ἐβάλαμε ἐπάνωθεν τοῦ βαρέλλας γεμάτας χῶμα καὶ ὑψώσαμε καὶ μὲ δοχοὺς (πάτερα) καὶ σανίδας ἐν εἶδος μετερίζι (parapetto), ὥστε οὕτως ὑπερασπιζόμεθα ἀπὸ αὐτὸν τὸν πλευρικὸν ἐκ τοῦ ὑψώματος τούτου τουφεκισμὸν, ὅστις ἐξαιρέτως ἔβλαπτε δεξιόθεν, δηλαδὴ πρὸς τὸ κανονοστάσιον Μιαούλη κλπ., καὶ διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ τοὺς βλάψωμεν ἐβαστούσαμεν ἀδιάκοπον σχεδὸν τὸν τουφεκισμὸν καὶ κανονοβολισμὸν ἀπὸ τὰ ἐκ πλευρᾶς κανονοστάσια τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ Δεσπότη, καὶ οὕτως ἐπετύχαμε νὰ τὸν ὑποχρεώσωμεν νὰ παύσῃ τὸν τουφεκισμὸν του, διότι ἐβλάπτετο ἀπὸ τὰ ρηθέντα κανονοστάσια, καὶ μόνον οἱ σκοποὶ ἔμειναν, οἵτινες ἐνίστε ἐτουφέκουν.

Πλὴν ἐν ᾧ ταῦτα διέτρεχον εἰς τὴν Τερρίμπιλε, τ' ἄλλα μέρη τοῦ φρουρίου ἦτον ἡσυχώτερα, διότι ἐπεριορίσθη εἰς τὰ περιχαρακώματα καὶ δὲν εἰργάζετο πλέον οὔτε εἰς τὰς ἄλλας τρεῖς γωνίας, δηλαδὴ Μεγάλῃς Τάμπιας, Μακρῇ καὶ Γερμανῶν, ἐξηκολούθει ὅμως τὸν ἀπὸ τοῦ προμαχῶνος τοῦ πυροβολισμὸν καὶ βομβολισμὸν πρὸς τὸ φρούριον καὶ τὴν πόλιν δίχως νὰ κάνῃ διακοπὴν.

Ἡ Διοίκησις μὲ τὸν στόλον θροφᾶς καὶ πολεμοφόδια μᾶς ἔστειλεν, ἀλλὰ περὶ χρηματικῆς ἐξοικονομήσεως οὐδεὶς λόγος, ἐνῶ εἴχομεν μεγίστην ἀνάγκην, διότι τὸ στράτευμα ἦτον ἀπλήρωτον τόσους μῆνας καὶ δὲν εἶχον οὐδ' ὀβολὸν διὰ ν' ἀγοράσουν προσφάγι. Μᾶς ὑπεσχέθη ὅμως ὁ Ναύαρχος, ὅστις ἦλθεν νὰ παρατηρήσῃ τὸ φρούριον, ὅτι ἡ Διοίκησις θέλει φροντίσῃ ὅσον τάχος καὶ περὶ ταύτης τῆς ἀνάγκης.

Μᾶς ἔφερεν πρὸς τούτοις καὶ δύο ὄλμους 12 δακτύλων (rouces) καὶ τέσσαρα τηλεβόλα (cacciatori) κανόνια μ' ἱκανὰς σφαίρας, τὰς ὁποίας μὲν ὄλμους ἐθέσαμε τὴν μίαν ἔσωθεν τοῦ ἀντιπρομαχῶνος τῆς Τερρίμπιλε καὶ τὴν ἄλλην ἔσω τοῦ ἄλλου ἀντιπρομαχῶνος τῶν Γερμανῶν, τὰ δὲ κανόνια τρία ἀφήσαμε εἰς τὸ Βασιλάδι καὶ ἐν τὸ ἐφέραμεν εἰς τὸ φρούριον.

Ὁ στόλος μας ἐν τοσοῦτῳ ἀφ' οὗ ἀποβίβασεν ὅσας θροφᾶς καὶ πολεμοφόδια μᾶς εἶχεν φέρῃ, ἄφησεν εἰς τὸν λιμένα μας ὀκτὼ πλοῖα διὰ νὰ διατηρῶσι τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, τοῦ Ἀμβρακικοῦ καὶ τῆς Θεσπρωτίας καὶ τὰ λοιπὰ ἀνεχώρησαν εἰς εὔρεσιν τοῦ Κωνσταντινουπολίτικου στόλου, ὅστις δὲν ἐφάνη πλέον μετὰ τὴν τελευταίαν ναυμαχίαν καὶ ἀγνοούσαμε τὴν διεύθυνσιν τοῦ πλοῦ του.

Μᾶς ἔστειλαν καὶ ἀπὸ Κορφοῦς οἱ φιλοπάτριδες Κερκυραῖοι πεντακοσίας κανονοβολᾶς διαφόρων διαμέτρων διὰ τὰ πυροβόλα μας, τὰ ὁποῖα ἦτον μικρᾶς διαμέτρου καί, ὡς παρεστήσαμε, δὲν ἐχρησίμευον διὰ ταῦτα αἱ ἐχθρικοὶ βολαί, διότι ἦτον μεγάλαι ὄλαι, ἐπειδὴ δὲν εἶχον μικρὰ κανόνια αὐτοὶ οἱ ἐχθροὶ μας. Ὅταν ἦλθεν ὁ στόλος μας, τριάκοντα κιβώτια φουσέκια (cartouches) εἴχομεν εἰσέτι. Ὡστε ἐκινδυνεύαμε πολὺ ἐκ τῆς ἐλλείψεως ταύτης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ Αὐγούστος 1825.

Ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς Κιουτάγιαλης ἦτον ἐπίμων, ἀκούραστος, δραστήριος· οὔτε ὁ ὑπερβολικὸς καύσων τοῦ ἡλίου, οὔτε τὸ σκότος τῆς νυκτός, οὔτε ὁ προφανὴς κίνδυνος τῆς ζωῆς του τὸν ἐμπόδιζον ὑπὸ τοῦ νὰ περιέρχεται μόνος του ἡμέρα καὶ νύκτα νὰ παρατηρῇ τοὺς προμαχῶνας του, τὰς τάφρους καὶ τὴν διεύθυνσιν τῶν ἐργασιῶν, νὰ διορίζῃ ἐπιδιορθώσεις καὶ νέας ἐπιχειρήσεις, ν' ἀνταμείβῃ τοὺς ἀριστεύσαντας, ὥστε νὰ κεντᾶ τὴν ἀμιλλαν εἰς τὸ στρατεύμα του δὲν τοῦ ἦτον ἐπαισθητὴ ἢ φθορὰ τῶν ἀνθρώπων, διότι στρατεύματα ἐδύνατο νὰ φέρῃ νέα καὶ οὕτως νὰ ἀναπληρῶνῃ τὰς θέσεις τῶν φονευμένων. Ἐργάτας; Οὗτοι ἦτον ραγιαῖδες Χριστιανοὶ (κτῆνη), ἐκ τῶν ὁποίων ἐσύναζεν ὅσους ἤθελεν ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας τοῦ Τουρκικοῦ κράτους. Χρήματα; Τοῦ ἐχορήγει ὁ Βασιλέας του ὥστε νὰ ἐπαρκέσῃ τὰς ἀνάγκας ἐνὸς δυνατοῦ στρατοῦ. Τὰ ζῶα ὁποῦ τοῦ ἐμετακόμιζον τὰς θροφάς, ἐκτὸς τῶν καμήλων ὁποῦ ἦτον βασιλικά, τὰ λοιπὰ ἦτον τῶν ραγιαῖδων, ὥστε δὲν τὸν ἐμελλεν ἂν ἐφόφουν καὶ αὐτά, διότι τ' ἀναπληροῦσεν μ' ἄλλα.

Ἄλλο δὲν τὸν ἔθλιβεν παρ' ὅτι ἐθεώρει ὅτι εἶχον περάσῃ τέσσαροι μῆνες, τὸ φρούριον τοῦ Μεσολογγίου τὸ εἶχεν κατεδαφίση, τὴν τάφρον τὴν εἶχεν γεμίση εἰς τέσσερα μέρη, καὶ ἐν τοσοῦτῳ τὸ Μεσολόγγιον αὐτὸ ἀντεῖχεν καὶ τοῦ ἐματαιῶνεν ὅλας τὰς ἐπιχειρήσεις του, καθ' ἡμέραν σύρον κατ' αὐτοῦ θανατηφόρους κτύπους. Ὁ «στόλος ὁ ἀήττητος», ἀπὸ τὴν βοήθειαν τοῦ ὁποίου ἠλπίζεν νὰ μᾶς στενοχωρέσῃ διὰ θροφάς, αὐτὸς δίχως νὰ συσταλθῇ οὔτε τὰ Εὐρωπαϊκὰ πλοῖα τὰ εὐρεθέντα παρόντα εἰς τὴν μάχην, ἐδιώχθη κτυπούμενος ἀπὸ τὰ σιταροκάραβα τὰ Ἑλληνικά, τὰ λαντζόνια, τὰ ὁποῖα ἐστενοχώρουν τὸ Μεσολόγγιον τόσον ἐκ τοῦ πλησίον, καὶ ταῦτα τὰ ἐθεώρει ὡς ἄχρηστα συρόμενα εἰς τὴν ξηρὰν τῆς Μαύρης Ἀλυκῆς, καὶ ἐβιάζετο μάλιστα νὰ κατασκευάσῃ ἐκεῖ ὀχύρωμα, νὰ διορίσῃ καὶ τόσῃν φρουρὰν διὰ νὰ τὰ φυλάττῃ μὴ τὰ κάψουν οἱ Ἕλληνας. Καὶ τὸ χεῖριστον πάντων, ὁποῦ πρὸ τόσο καιροῦ εἶχεν γράψῃ εἰς τὸν Σουλτάνον ὅτι τὸν ἕνα πόδα τὸν εἶχε εἰς τὸ Μεσολόγγιον μέσα, καὶ ὅταν ἐφώρμησαν ἀμέσως ἐκίνησεν τάταρης (μηνύτορας) διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν νὰ δώσῃ τὴν χαροποιὰν ἀγγελίαν εἰς τὸν Σουλτάνον ὅτι ἐμβῆκαν τὰ στρατεύματά του εἰς τὸ Μεσολόγγιον. Δὲν ἔλεγεν ψεύματα εἰς τὸ ὅτι ἐμβῆκαν, διότι τῷ ὄντι ἐμβῆκαν, ἀλλὰ δὲν ἐπερίμενε νὰ ἰδῇ καὶ ἂν ἐκβῆκαν πλέον ἢ ἐτάφησαν· διότι ἄντεσαν ἔξαφνα ἐν τῷ μέσῳ τόσο πυρός, καθὼς τὰ ψάρια εἰς τὸ δίχτυον. Εἶχεν ἀρκετὰ δίκαια λοιπὸν νὰ φοβῆται τὴν ὀργὴν τοῦ Σουλτάνου. Καὶ ἡ ὀργὴ ἦτον ὁ θάνατος.

Ὅθεν οὔτε ἡ ἀποτυχία τῆς γενικῆς ἐφόδου ἔπειτα ἀπὸ τόσοσους κόπους καὶ τόσῃν φθορὰν, οὔτε ἡ προξενηθεῖσα βλάβη εἰς τὴν ἔξοδόν μας, οὔτε ἡ καταδίωξις τοῦ στόλου τὸν ἀπέλπισαν, καταφεύγοντα εἰς τὸ ἰσαλλάχ (ἐλπὶς πρὸς τὸν Θεόν), ἀλλ' ἐπέμενε νὰ κυριεύσῃ τὸ Μεσολόγγιον ἢ νὰ χαθῇ. Ὅθεν ἔπαυσε τὰς ἐργασίας πλέον εἰς τὰ ἄλλα μέρη τοῦ φρουρίου καὶ ἐπεριορίσθη μόνον εἰς τὴν κυρίευσιν τῆς Τερρίμπιλε νὰ κάμῃ ἐκεῖθε πορείαν⁷⁷ καὶ νὰ ἔμβῃ εἰς τὸ Μεσολόγγιον. Ἐπροσῆλωσεν πρὸς αὐτὸν τὸν προμαχῶνα ὅλην τὴν σπουδὴν του καὶ τὴν προσοχὴν, πρὸς δὲ τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ φρουρίου ἄφησε νὰ διευθύνεται ὁ πυροβολισμὸς του.

77 Τὸ χειρόγραφο ὑπορεῖαν.

Ὁ ἐχθρὸς ἀφ' οὗ ἐστερεώθη ἐπὶ τῆς γωνίας τῆς Τερρίμπιλε καὶ κατεσκεύασε εἰς τὰ δύο πλευρὰ τῆς γωνίας προμαχῶνας, τότε ἔσκαψε καὶ ἄνοιξε λάκκον εἰς τὴν γωνίαν καὶ ἄρχισε δι' αὐτοῦ νὰ κυλίῃ χῶμα. Πλὴν ἀφ' οὗ εἶδομεν ὅτι μὲ τὸν πυροβολισμὸν τοῦ ἀντιπρομαχῶνος καὶ τῶν ὄλμων μας δὲν ἐκατορθώναμε τίποτε, τοῦ νὰ τὸν ἐμποδίσωμε δηλαδὴ νὰ ἐργάζεται εἰς αὐτὸ τὸ μέρος, καὶ ἐπειδὴ ἐκ τῶν ἐκ πλευρᾶς τῆς γωνίας προμαχῶνων πάντοτε μᾶς ἐπροξένει ζημίαν εἰς τὴν φρουράν, διότι ἦτον ὑψηλοὶ καὶ ἐκτύπουν πάντοτε μέσα εἰς τὸ φρούριον μ' ὅλας τὰς προφυλάξεις μας, ἀπεφάσισεν ἡ κατ' ἰδίαν φρουρὰ τῆς Τερρίμπιλε καὶ ἐφώρμησεν νὰ κυριεύσῃ τοὺς ἐχθρικοὺς προμαχῶνας καὶ νὰ σκορπίσῃ τὸ χῶμα, καὶ τὸ ἐκατόρθωσεν, ἀλλὰ δὲν ἐδύνατο καὶ νὰ τοὺς διατηρήσῃ, διότι ἦτον τόσο περιπεπλεγμένοι οἱ δίοδοι αὐτῶν τῶν χαρακωμάτων εἰς τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως, ὥστε ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸν μέρος μόνον ἐδύνατο νὰ διατηροῦνται.

Οὕτως ἀφ' οὗ ἐκρήμνισε τὰς καλάθας καὶ ἐσκόρπισε τὸ χῶμα, ἐπέστρεψεν εἰς τὸν ἀντιπρομαχῶνα. Ὁ πόλεμος οὗτος διήρκεσε σχεδὸν μίαν ὥραν· ἐξ ἡμῶν τέσσαρες ἐφονεύθησαν καὶ ἐξ ἐπληγώθησαν ἐκ τῶν Τουρκῶν δὲν ἔχει ἀμφιβολίαν ὅτι ἐχάθησαν περισσότεροι ἐκ τῶν ἡμετέρων φονευθέντων ὁ Φιλέλλην Ἐλβετὸς Ρόσενερ, παρ' ἡμῶν ὀνομαζόμενος Τριαντάφυλλος, ἐφονεύθη εἰς τὴν ἔφοδον. Ὁ δὲ στρατηγὸς Σπύρος Κοντογιάννης ἐφονεύθη εἰς τὸν ἀντιπρομαχῶνα ἐξ ἐκρήξεως μιᾶς ἡμετέρας βόμβας, ἣτις ἐκ συμβεβηκότος ἐκράγη ἅμα ἐκβῆκε ἀπὸ τὸν ὄλμον (mortaro).

Ἐπειδὴ εἶδεν ὁ ἐχθρὸς ὅτι ἔσω τῆς Τερρίμπιλε εἶχομεν κατασκευάσῃ νέαν τάφρον καὶ νέον ἀντιτείχισμα, ἄρχισεν, ὡς εἶδομεν, νὰ κυλίῃ χῶμα πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος, δηλαδὴ πρὸς τὰ κανονοστάσια Μιαούλη καὶ Μεγάλης Τάμπιας, ὥστε νὰ φθάσῃ εἰς τὴν τάφρον νὰ τὴν γεμίσῃ καὶ αὐτὴν καθὼς τὴν ἄλλην, νὰ κατασκευάσῃ ἔπειτα εἰς τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως κανονοστάσιον καὶ οὕτως νὰ πυροβολῇ μέσα εἰς τὸ φρούριον ἐκ πλευρᾶς καὶ τοῦτο ἂν ἐδύνατο νὰ κατορθώσῃ, βέβαια δὲν ἐδύνατο τινὰς νὰ διαμείνῃ πλέον εἰς τὰς ἐπάλλξεις τοῦ φρουρίου ἀπὸ αὐτὴν τὴν θέσιν, δηλαδὴ τὴν Τερρίμπιλε, ἕως τοῦ Μακρῆ κατ' ἀνατολὰς, καὶ πρὸς δύσιν ἕως τοῦ Δεσπότη καὶ λαιπᾶς. Τότε μόνον τὸ κανονοστάσιον τοῦ Σαχτούρη εἰς τὴν Μαρμαροῦ ἐδύνατο νὰ τὸν κτυπᾷ εἰς ταῖς πλάταις, πλὴν ἐδύνατο νὰ κατασκευάσῃ τι ὅπου νὰ προφυλάττεται. Ὡστε τότε ἐκυρίευσεν μὲ τὸ φτυάρι πλέον τὸ Μεσολόγγιον δίχως νὰ φονευθῇ οὐδ' εἰς καὶ δίχως νὰ ἔχῃ ἀνάγκην ἀπὸ τὸ στράτευμα.

Ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἦτον ἐπιχειρηματίας καὶ ἀκούραστος, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ στοχασθῇ ὅτι καὶ οἱ φυλάττοντες τὸ Μεσολόγγιον ἦτον Ἕλληνες καὶ πατριῶτες καὶ ἀποφασισμένοι ἢ νὰ ἐλευθερωθῶσιν ἀπὸ τὸν ζυγὸν τῆς τυραννίας ἢ ν' ἀποθάνωσι. Καὶ ἤδη πέντε μῆνας τοῦ ἔδωσαν τόσα μαθήματα, ὅπου ἦτον ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ραγιαδάς (ὡς ἐνόμιζεν), οἵτινες καταδικασμένοι εἰσέτι ἀπὸ τὴν τύχην, στέκονται ἐμπρὸς τοῦ μὲ σταυρωμένης χεῖρας καὶ κλίνοντες τὴν κεφαλὴν. Οὗτ' ἐδύνατο νὰ πιστεύσῃ τό, ὅπου συναθροισμένοι ἄνθρωποι ἔχοντες τὸν πατριωτισμὸν ὀδηγόν, τίποτε δὲν τοὺς δαμάζει. Μ' ὅλον ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπῶμεν πλέον ὅτι ἦτον ἐν φρούριον, καθότι φρούριον δὲν ὑπῆρχε πλέον, διότι εἶχε κατεδαφισθῆ.

Ὅθεν ἡμεῖς, ἅμα εἶδομεν τὴν διεύθυνσιν τοῦ χώματος, ἐκαταλάβαμεν τὸ σκοπούμενόν του καὶ ἐπεχειρίσθημεν καὶ ἐτέραν ἀντιτάφρον καὶ ἀντιπρομαχῶνας, ὥστε νὰ μένῃ ἔξω καὶ αὐτὴ ὅπου πολεμῶμεν ἤδη, ἣτις ἔβανεν εἰς ἀσφάλειαν τὸ φρούριον καὶ διὰ τῆς θέσεως, οὔσης ὑψηλοτέρας, τὸν ἐμποδίζαμε νὰ διαμείνῃ εἰς τὴν πρῶτην ἀντιτάφρον, ἔστω καὶ ἂν τὴν παραχωρούσαμεν. Λοιπὸν ἀρχίσαμε τὴν

δευτέραν ἀντιτάφρον ταύτην καὶ τὸν δεύτερον ἀντιπρομαχῶνα, εὐθείαν γραμμὴν ἀπὸ τὸ κανονοστάσιον Δεσπότη ἕως τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἐκεῖ ἔκανε γωνίαν, διότι ἄλλη γραμμὴ εὐθεῖα ἀρχινήθη ἕως τὸ κανονοστάσιον Μιαούλη καὶ ἔπειτα ἄλλη γραμμὴ ἕως τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πλὴν ἡ τελευταία γραμμὴ τῆς τάφρου, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ Μιαούλη ἕως τὸν Ἅγιον Νικόλαον, στενωτέρα, διότι ἐστοχαζόμεθα νὰ διατηρήσωμεν τὸ κανονοστάσιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Τὴν ἀντιτάφρον ταύτην καὶ τοὺς νέους ἀντιπρομαχῶνας ὁ ἐχθρὸς δὲν τοὺς ἔβλεπεν, ὥστε ἡμεῖς ἐκαταγινόμεθα ἡμέρα καὶ νύκτα μετὰ σπουδῆς νὰ τὰ τελειοποιήσωμεν καὶ νὰ κατασκευάσωμεν μάλιστα αὐτοὺς τοὺς ἀντιπρομαχῶνας ἰσχυροὺς, ὥστε νὰ μὴ φθειρῶνται ταχέως ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸν κανόνι. Καὶ οὕτω πῶς ἐπεριορίζετο ἓν τι καὶ ἡ ἔκτασις τῆς περιφερείας τοῦ φρουρίου, διότι παραιτούσαμε ὅλην τὴν πλατεῖαν τῆς Τερρίμπιλε καὶ τοὺς προμαχῶνας ἀπὸ τὴν γωνίαν τοῦ Δεσπότη ἕως τοῦ Μιαούλη καί, χρείας τυχούσης, ἕως τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου· πλὴν εἴχομεν πάντοτε τὴν ιδέαν νὰ μὴ παραχωρήσωμε ταῦτα εἰμὴ εἰς τὴν ἐσχάτην ἀνάγκην.

Ἄν τοσοῦτω ὁ Καραϊσκάκης, Τζαβέλας καὶ λοιποὶ ἀποσυρθέντες μετὰ τὴν μάχην τῆς εἰκοστῆς πέμπτης εἰς τὸν Ζυγόν, μᾶς ἔγραψαν καθιστορῶντάς μας τὰ καθ' αὐτοὺς καὶ μᾶς ἐρωτοῦν τὸ τί ἐφρονούσαμε ὅτι ἔπρεπε νὰ κάμουν καί, ἂν εἴχομεν ἀνάγκην ἀπὸ στρατιωτικὴν δύναμιν νὰ ἔλθῃ μέσα εἰς τὸ φρούριον, ὅτι ἦτον ἔτοιμοι νὰ στείλουν ὅσους ἠθέλομεν ζητήσῃ. Ὅθεν παρατηρήσαντες ὅτι ἡ φρουρὰ εἶχεν ἐλαττωθῆ κάμποσον ἀπὸ τοὺς καθημερινοὺς πολέμους καὶ εἴχομεν ἀνάγκην νὰ ἐξαλαφρονώμεθα καὶ διὰ τὰς ἐργασίας, τοὺς ἀπεκρίθημεν ὅτι ἦτον καλὸν νὰ ἐλθῇ ἐντὸς τοῦ φρουρίου ὁ Στρατηγὸς Κίτζιο-Τζαβέλας μ' ἰκανὴν δύναμιν στρατιωτῶν, ὁ δὲ Καραϊσκάκης μὲ τοὺς λοιποὺς νὰ περάσῃ εἰς τὸ Ξηρόμερον καὶ νὰ τοποθετηθῇ προσωρινῶς ὅπου εἴχον ἤδη ἀρχίση νὰ συγκεντρώνωνται Ἕλληνες καὶ ὅπου ἡ παρουσία τοῦ Καραϊσκάκη ἠθέλε συμβάλῃ τὰ μέγιστα εἰς τὸ νὰ ἐξέλθωσιν ἀπὸ τὸν Κάλαμον καὶ ἀπὸ τοὺς λόγγους τῆς Ἀκαρνανίας ὅσοι Ἕλληνες ὀπλοφόροι εἴχον καταφύγη διὰ ν' ἀποφύγωσι τὴν πρώτην ὁρμὴν αὐτοῦ τοῦ πολυαριθμοῦ ἐχθροῦ· καὶ οὕτως ἐνδυναμονόμενος νὰ καταγίνη εἰς τὸ νὰ ἐμποδίσῃ τὰς θροφὰς ὅπου ἀπὸ τὸν Καρβανσαρᾶ ἤρχοντο τοῦ πολιορκητοῦ μας, καὶ νὰ τοῦ διακόψῃ τὴν κοινωνίαν. Ὡστε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπὸ πολιορκητῆς ἔμενεν πολιορκημένος ὁ Ρεσιτ Μεχμέτ πασιᾶς καὶ θὰ ἐβιάζετο νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν μας καὶ ν' ἀποσυρθῇ ἔξω τῆς Ἀκαρνανίας.

Αὐτοὶ δὲ δίχως νὰ χάνουν καιρὸν δὲν διέμενον ἐκεῖ ἄπρακτοι ὅσον νὰ λάβουν τὴν ἀπάντησίν μας, ἀλλ' ἐπῆγαν εἰς Πετροχώρι, ὅπου ἦτον ἓν σῶμα τουρκικὸν ἐκ δύο χιλιάδων καὶ ἐπὶ κεφαλῆς των ὁ Ἄγο-Μουχουρντάρης, ἐπέπεσαν ἔξαφνα εἰς αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ τοῦ ἐπροξένησαν σημαντικὴν φθοράν, καὶ λαβόντες τὴν ἀπάντησίν μας ἀμέσως μᾶς ἔγραψαν νὰ τοὺς εἰδοποιήσωμεν τὸ πόθεν καὶ πῶς νὰ ἐνεργεῖτο ἡ εἴσοδος αὐτοῦ τοῦ σώματος. Τοὺς ἐγράψαμε νὰ ἐλθοῦν εἰς τὴν Βαράσοβα νὰ μᾶς κάμουν τρεῖς φωτιαῖς τὴν νύκτα, εἰς τὰς ὁποίας ν' ἀνταποκριθῶμεν ὡς σημεῖον ὅτι ἀγροικήθημεν, καὶ τῇ ἐπαύριω τὸ ἑσπέρας νὰ κατέβουν εἰς τὸ παραθαλάσσιον τοῦ Κρουονέρι καὶ ἐκεῖ ἠθέλε εὐροῦν ἀνάλογα πλοῖα νὰ τοὺς μετακομίσουν εἰς τὸ Μεσολόγγιον.

Τοῦτο ἐνεργήθη, καὶ κατὰ τὰς ἑπτὰ τοῦ μηνὸς ἦλθον ἐντὸς τοῦ φρουρίου οἱ Στρατηγοὶ Κίτζιο-Τζαβέλας, Χρῆστο-Φωτομάρας καὶ Γεώργιος Βαλτινὸς μὲ περίπου τῶν χιλίων διακοσίων ἀνδρῶν καὶ ἐτοποθετήθησαν οὗτοι ὅπου ἦτο ἡ περισσοτέρα ἀνάγκη, δηλαδὴ ὁ μὲν Στρατηγὸς Τζαβέλας ἐτοποθετήθη εἰς τὴν Τερρίμπιλε (διότι

εἶχεν ἐκλεκτότερον σῶμα καὶ αὐτὴ ἢ θέσις ἦτον ἢ ἀναγκαιότερα), ὅπου ἐμεταθέσαμε καὶ τὸ σῶμα τῶν Μεσολογγιτῶν ὑπὸ τὸν Στρατηγὸν Κ. Ἀθανάσιον Ραζηκότζικα, τὸ δὲ σῶμα τοῦ Στρατηγοῦ Τζόγκα ὅπου ἦτον εἰς αὐτὴν τὴν θέσιν, ἐπειδὴ εἶχε δοκιμάσει σημαντικὴν φθορὰν φυλάττον ἕως τότε αὐτὴν τὴν θέσιν, τὸ ἐμεταθέσαμε εἰς τοῦ Δεσπότη. Ὁ Στρατηγὸς Χρηστο-Φωτομάρας ἐτοποθετήθη εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια ἀντικαταστήσας τὸ σῶμα τῶν Μεσολογγιτῶν, ὁ δὲ Στρατηγὸς Γεώργιος Βαλτινὸς εἰς τὸν ἀντιπρομαχῶνα τῶν Γερμανῶν, διότι καὶ ἐκεῖ ἢ ἕως τότε φρουρὰ εἶχεν δοκιμάσει ἀρκετὴν ἐλάττωσιν ἐξ αἰτίας τῶν φονευθέντων καὶ πληγωμένων. Ὁ ἐχθρὸς ἐν τοσοῦτῳ κατεσκεύασεν εἰς τὴν Τερρίμπιλε εἰς τὸ πρόχωμα ἐν κανονοστάσιον καὶ ἄρχισεν νὰ πυροβολῇ τὸν ἀντιπρομαχῶνα μας, πλὴν ἐβιάσθη νὰ παύσῃ τὸ πῦρ τούτου ἀπὸ τὸν κανονοβολισμὸν μας καὶ τὸν πρὸς τοὺς πυροβολιστὰς τουφεκισμὸν μας. Ἡθέλησεν νὰ δοκιμάσῃ νὰ κρημνίσῃ μὲ γρανάτας καὶ τ' ὀχύρωμα μὲ πέτρας, ὅπου εἶχομεν κατασκευάσει ἔμπροσθεν τῆς μικρῆς θύρας εἰς τὴν τάφρον τῆς Μεγάλης Τάμπιας, διότι αὐτὸ τὸ ὀχύρωμα τοὺς ἐβλαπτεν πολὺ εἰς τὴν περίταφρον, τὴν ὁποίαν εἶχον κατασκευάσῃ εἰς τὴν ὄχθαν τῆς τάφρου ἐπειδὴ ἦτον χαμηλά, ἐν ᾧ αὐτοὶ εἰς τὴν περίταφρον ἦτον ὑψηλότερα, ἀλλὰ δὲν ἐκατόρθωσαν τίποτις.

Αἱ ἐργασίαι μας ἐγίνοντο, ὡς εἶπομεν, μετὰ σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας, ὥστε ἐτελειοποιήθη ἐν μέγα μέρος. Κατὰ τὰς 11 τοῦ μηνὸς ἐκατασκευάσαμε ἐν κανονοστάσιον πλησίον εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ἐν ἑτερον εἰς τὴν μέσσην τῆς γραμμῆς ἣτις ἄγει ἐκ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς εἰς τὸ κανονοστάσιον Δεσπότη, πλὴν τοῦτο ἔγινεν ὑψηλὸν ἐπίτηδες διὰ νὰ θεωρῇ ἐξ ὕψους τὰ περιχαρακώματα τὰ ἐχθρικά, ἀλλὰ εἰς τόπον ὅπου δυσκόλως τὸ εὔρισκον αἱ ἐχθρικαὶ βολαί, καὶ ἐθέσαμεν εἰς αὐτὸ τὸ καλύτερον κανόνι τηλεβόλον (caccia-tore) ὅπου εἶχομεν. Τὸ κανονοστάσιον τοῦτο ἐτέθη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Κυρίου Κ. Τζιριγῶτη Μεσολογγίτου, ὅστις ἦτον ὁ ἐμπειρότερος πυροβολιστής, καὶ ἐπεκράτησεν εἰς αὐτὸ τὸ κανονοστάσιον τ' ὄνομα Κουτσοναίικα ἐκ τῆς ὀνομασίας τῶν ὀσπιτίων ὅπου εἶχεν ἐκ πλευρᾶς. Ἐθέσαμε καὶ εἰς τὸ κανονοστάσιον τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς δύο ὀβουζία καὶ μίαν ὄλμον (mortaro)· εἰς δὲ τ' ἄλλα κανονοστάσια ὅπου ἐκατασκευάσαμε εἰς τὴν γωνίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου κ.τ.λ. δὲν ἐβάλαμε οὔτε πυροβόλα οὔτε ὄλμους, διότι ταῦτα τὰ εἶχομεν εἰς τὰ ἐμπροσθινὰ κανονοστάσια, τὰ ὁποῖα ἐδιατηρούσαμε, καὶ διὰ τοῦτο ἦτον εἰσέτι περιττά, ἐν (ᾧ) εἰς τὰς ὁποίας θέσεις τὰ εἶχομεν ἦτον ἀναγκαῖα, καὶ ἄρχισεν μάλιστα νὰ κανονοβολῇ τὸ κανονοστάσιον Κουτσοναίικα, φέρον ὅπου ἐδιευθύνετο τὸν θάνατον, βλάπτον καιρίως τοὺς ἐχθρικοὺς προμαχῶνας, τὰς περιτάφρους καὶ εἰς αὐτὰς τὰς σκηνὰς τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου καί, ἐξ αἰτίας τῆς φθορᾶς ὅπου ἔφερεν, οἱ Τοῦρκοι τὸ ἐπωνόμασαν γεζίτ ἄπιστος· διὰ τοῦτο καὶ πρὸς αὐτὸ διευθύνοντο καὶ αἱ ἐχθρικαὶ βολαὶ τῶν κατὰ μέτωπον ἐχθρικῶν προμαχῶνων.

Πλὴν ἐπαρατηρήσαμε, ὅτι δὲν ἦτον αὐτὸς ὁ ἀληθὴς τρόπος τοῦ νὰ ματαιώνωμεν τὰ σχέδια καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἐχθροῦ, διότι δὲν ἐκάναμε ἄλλο παρὰ νὰ τὸν δυσκολεύωμε μὲν, ἀλλ' ἐπὶ τέλους νὰ τοῦ παραχωρῶμεν γῆν, ὥστε αὐτὸς μὲ τὴν ἀγίαν τέχνην τοῦ χώματος ἀργὰ μὲν ἀλλ' ἐκατόρθωνε τὸν σκοπὸν του καὶ τοιοῦτοτρόπως στενοχωρούμενοι νὰ παραχωρῶμεν ἔπρεπε νὰ φθάσωμεν ἕως τὴν θάλασσαν, καὶ τότε δὲν μᾶς ἔμενεν πλέον τί νὰ κάμωμεν· ὅθεν ἀρχίσαμε νὰ σκεπτόμεθα διὰ νὰ εὐρωμεν τὸν ἀληθῆ τροπὸν.

Ὁ σκοπὸς ἦτο νὰ διατηρήσωμεν τὸν ἀντιπρομαχῶνα καὶ νὰ ἐμποδίσωμε τὸν ἐχθρὸν νὰ γεμίση τὴν ἀντιτάφρον. Ὁ ὀχυρωματοποιὸς μας κύριος Κοκκίνης ἀμνηχανοῦσεν, δὲν μᾶς ἔλεγεν ἄλλο παρὰ τὴν ἐφόρμησιν· πλὴν τὸ κακὸν ἦτον ὁποῦ ἐφορμῶντες ἡμεῖθα πεπεισμένοι ὅτι ἐκυριεύαμεν τὸ πρόχωμα, ἀλλὰ ἤξεύραμε ὅτι δὲν θὰ ἐδυνάμεθα νὰ τὸ βαστάξωμεν διὰ τὸ πολὺπλοκον τῶν χαρακωμάτων. Εὐρέθησαν ὅμως τινὲς ὁποῦ ἐπρόβαλον νὰ κλέπτωμεν τὸ χῶμα. Αὐτὴ ἡ ἰδέα μᾶς ἔπειθεν ἀρχίσασμεν νὰ τὴν σπουδάζωμεν. Τέλος πάντων ὁ Κύριος Παναγιώτης Σωτηρόπουλος μᾶς ἐξήγησε τὸν τρόπον ὁποῦ ἐστοχάζετο ἀρμόδιον πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτοῦ τοῦ ἔργου, καὶ τὸν ἐπεφορτίσαμε νὰ τὸν βάλῃ καὶ εἰς πρᾶξιν ἐζήτησεν εἰς τὴν διεύθυνσί του τινὰς πελεκάνους ἐργάτας καὶ τινὰ ἐργαλεῖα, ὡς τζαπιά, φτυάρια καὶ καλάθας, καὶ ἄρχισεν ν' ἀνοίξῃ ἓνα ὑπόγειον θολωτὸν δρόμον εἰς τὸν ἀντιπρομαχῶνα, κατ' εὐθείαν γραμμὴν ἀντικρῦζοντα μὲ τὸ πρόχωμα, ὥστε νὰ μὴ φαίνεται ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς.

Ὁ ἐχθρὸς ἐν τοσοῦτῳ ἐπροχώρει τὸ χῶμα τὸ ὁποῖον ὤθουν μὲ τὰ φτυάρια οἱ ἐργάται, ὡς εἶπομεν, πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ φρουρίου, δηλαδὴ πρὸς τὴν Μεγάλην Τάμπια, καὶ ἡμεῖς ἐρρίπτομεν γρανάτας ὑαλίνους μὲ τὰς χεῖρας καὶ βόμβας εἰς αὐτό, ἀλλὰ δὲν ἐμποδίζοντο παρὰ διὰ στιγμὰς οἱ ἐργάται. Ἐξηκολούθει καὶ ὁ πυροβολισμὸς καὶ βομβολισμὸς τῶν ἐχθρικῶν προμαχῶνων πρὸς τὸ φρούριον, καθὼς καὶ ἀνταπεκρίνετο παρὰ τοῦ φρουρίου.

Ἄφ' οὗ ὅμως ὁ Κ. Π. Σωτηρόπουλος ἐτελειοποίησε τὸν ὑπόγειον δρόμον καὶ ὁποῦ ἐν τῷ μεταξὺ τὸ χῶμα εἶχεν προχωρήσῃ ἀρκετά, δηλαδὴ ὀλίγα βήματα ἦτον μακρὰν εἰσέτι τῆς ἀντιτάφρου, τότε ἔβαλεν πάτερα (δοκοὺς) εἰς τὴν ἀντιτάφρον νὰ σχηματίσουν γέφυραν· διέθεσεν τοὺς ἐργάτας εἰς δύο ζυγούς· ὁ ἓνας δηλαδὴ ἐδέχετο τὰς καλάθας γεμάτας χῶμα καὶ ὁ ἄλλος τὰς ἀδειας, ὥστε δύο ἄνθρωποι ἦτον πλησίον εἰς τὸ χῶμα· ὁ πρῶτος ἐγέμιζεν τὴν καλάθαν χῶμα καὶ τὴν ἔδιδεν εἰς τὸν δεύτερον τοῦ ζυγοῦ του καὶ οὕτως ἀλλεπαλλήλως ἕως οὗ ἡ καλάθα ἔφθανεν εἰς τὸν τελευταῖον ἐντὸς τοῦ φρουρίου, ὅστις ἀδειαζεν τὴν καλάθαν καὶ ἀδειαν τὴν ἔδιδεν εἰς τὸν ἄλλον ζυγόν, ἦτις ἀπὸ χέρι εἰς χέρι ἔφθανεν ἕως τὸν ὄντα πλησίον εἰς τὸ χῶμα, καὶ τοῦτος τὴν ἔδιδεν εἰς ἐκείνον ὁποῦ ἔπρεπε νὰ τὴν γεμίση. Οὕτως λοιπὸν μ' ἄκραν σιωπὴν καὶ σπουδὴν ἄρχισεν τὴν κλοπὴν τοῦ χῶματος, ὥστε εἰς τρεῖς ὥρας ἔκλεψεν μισὴν ὀργυίαν χῶματος κατὰ τὸ μᾶκρος.

Ἐπαυσεν τὴν ἐργασίαν διὰ νὰ παρατηρήσῃ πόσος καιρὸς ἐχρειάζετο τῶν Τουρκῶν διὰ νὰ φέρωσι τὸ χῶμα εἰς τὴν προτέραν θέσιν, καὶ παρατηρήσας ὅτι τοὺς ἐχρειάζετο τὸ διάστημα σχεδὸν εἰκοσιτεσσάρων ὥρων, τότε δίχως νὰ βιάζεται, κάθε εἰκοσιτέσσαρας ὥρας ἔκλεπτεν μισὴν ὀργυίαν χῶματος καὶ πόλιν ἔκανεν διακοπὴν, καὶ τοῦτο διήρκεσε διὰ πέντ' ἕξ ἡμέρας.

Ἀλλὰ ἐπαρατηρήσαμε ὅτι καὶ τοῦτο ἦτο ἐν μέσον, τὸ ὁποῖον δὲν ἠμποροῦσεν νὰ παραταθῇ διὰ πολὺ, διότι μίαν φορὰν ἔπρεπε νὰ συλλογισθῶσιν οἱ Τοῦρκοι τὸ διατί δὲν ἔφθανον εἰς τὴν ἀντίταφρον ἐργαζόμενοι τόσον καιρόν· καὶ μάλιστα ὅπισθεν τοῦ χῶματος ἐνίοτε ἔρριπτον πέτρας διὰ νὰ δοκιμάσωσι πόσο ἦτο μακρὰν εἰσέτι τῆς τάφρου· ἄρα φανερόν ὅτι ἔπρεπε νὰ τὸ ἐννοήσωσι καὶ ἐπομένως νὰ ἐπιχειρισθῶσι τι κατὰ τῶν ἐργατῶν μας, νὰ λάβουν καὶ καλύτερα μέτρα.

Οὕτω πεισθέντες ὅτι δὲν ἦτον τρόπος αὐτὸς νὰ διαρκέσῃ διὰ περαιτέρω, ἀπεφασίσαμε νὰ φέρωμε τὸ ἐμπόδιον μὲ τὸ στῆθος μας· νὰ ὀρμήσωμεν κατὰ τῶν ἐργαζομένων, νὰ κυριεύσωμε τὴν πρώτην γωνίαν τῆς Τερρίμπιλε καὶ νὰ περιορίσωμε τοὺς Τούρκους ἔξω τοῦ Ὑψώματος τῆς ἐνώσεως, ἐν ᾧ οἱ ἐργάται μας ὀπισθεν ἡμῶν τῶν πολεμούντων εἰς τὸ ὕψωμα αὐτὸ νὰ σκορπίσουν τὸ χῶμα.

Ἡμεθα πεπεισμένοι ὅτι εἰς τὴν ἔφοδόν μας ἤθελε κατορθώσωμε τ' ἀνωτέρω, ἐπειδὴ εἴχομεν δοκιμάσῃ τόσαις φοραῖς, ὅτι ὀφέποτ' ἐφορμούσαμε, οἱ Τοῦρκοι ἔφευγον τὴν ὀρμὴν μας, Διότι ἄλλα αἰσθήματα ἐκέντουν ἡμᾶς καὶ ἄλλα αὐτούς· ἡμεῖς εἴχομεν ἀποφασίση ἢ θάνατον ἢ ἐλευθερίαν, καὶ νὰ μὴ κυριεύσῃ ὁ ἐχθρὸς αὐτὸ τὸ προπύργιον τῆς πατρίδος παρ' ὅταν ταφῶμεν ὅλοι πρότερον' ἐνῶ αὐτοὶ ἦτον μισθωτοί, ὀλίγον ἐφρόντιζον ἂν τὸ Μεσολόγγιον ἀντεῖχεν ἢ ὄχι, ἢ ἂν οἱ Ἕλληνες νικῶσι, μόνον τὰς ἡμέρας τοῦ μηνὸς ἐμέτρουν διὰ νὰ ζητῶσι τὸν μισθόν.

Μόνον ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἐφρόνει διαφορετικά· οὗτος εἶχε δώσῃ ὑπόσχεσιν εἰς τὸν Σουλτάνον νὰ ὑποτάξῃ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα· διὰ τοῦτο καὶ ὁ Σουλτάνος τὸν ἐπροβίβασεν εἰς τὸν βαθμὸν Ρούμελη Βαλεση, πληρεξούσιον καὶ σερασκέρην εἰς ἑκατὸ χιλιάδας μισθοὺς (λέγω μισθοὺς ἐξηγῶν τὴν τουρκικὴν λέξιν χάρτζια, καθότι ὁ Σουλτάνος χάρτζια ἔδιδεν, ἀλλὰ δὲν ἦτον πλήρης ὁ ἀριθμὸς τούτων ἀπὸ ἀνθρώπους· διότι μὴ ἔχων κανένα διοργανισμὸν στρατιωτικόν, ὅταν ἤθελε νὰ συνάξῃ στράτευμα, ἀπεφάσιζεν τόσας χιλιάδας χάρτζια, ἀνὰ 25 γρόσια τὸ χάρτζι τὸν κάθε μῆνα, ἔπειτα ὁ Βεζύρης ἐμοίραζεν ταῦτα εἰς τοὺς σημαντικὸς μπέηδες καὶ ἀγάδες, κατὰ τὴν εὐνοίαν ὅπου εἶχεν πρὸς αὐτούς καὶ ἐνίοτε κατὰ τὴν ἀξιοσύνην, οὗτοι δὲ ἐσύναζον στρατιώτας, τοὺς ὁποίους δὲν ἐπλήρωνον ὅλους ἐξ ἴσου, ἀλλὰ κατὰ τοὺς ἀνθρώπους· διὰ τοῦτο ἦτον βιασμένοι νὰ κλέπτωσι χάρτζια, δηλαδὴ νὰ μὴ ἔχουν πραγματικῶς τόσους ἀνθρώπους δι' ὅσα χάρτζια εἶχον. Ὡστε ἐξ αὐτῶν ἔκλεπτον οἱ μικροὶ ἀξιωματικοὶ καὶ ὑπαξιωματικοί, ἔκλεπτον οἱ μεγαλύτεροι ἀξιωματικοί, ἔκλεπτον οἱ ταμίαι, ἔκλεπτεν τέλος πάντων καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βεζύρης). Οὗτος λοιπὸν διὰ νὰ ἐπιστηριχθῇ εἰς τὸ ἀξίωμα του καὶ διὰ νὰ μὴ ὑποπέσῃ εἰς τὴν ὀργὴν τοῦ Σουλτάνου, μάλιστα ἀφ' οὗ τὸν ἠπάτησεν διὰ τὴν κυρίευσιν τοῦ Μεσολογγίου, δὲν ἠσύχαζεν παντάπασι, ἀλλ' ἔτρεχεν ὁ ἴδιος παντοῦ ὅπου ἔκριεν ἀναγκαίαν τὴν παρρησίαν του διὰ νὰ ἐνθαρρύνῃ, νὰ παρακινήσῃ καὶ νὰ διατάξῃ τὰς ἐργασίας καὶ τὸν πόλεμον.

Ἀποφασίσαντες λοιπὸν νὰ ἐφορμήσωμεν ἐκρίναμε ἀρμόζον νὰ προηγηθῇ τι εἰς τὴν ἐφόρμησίν μας, ὅπου νὰ τῆς εὐκολύνῃ τ' ἀποβησόμενον· οὕτως κατὰ **19 τοῦ μηνὸς** ἐγεμίσαμε τέσσαρας μεγάλας βόμβας, διὰ τὰς ὁποίας δὲν εἴχομεν ὄλμον, καὶ τὰς ἐβάλαμε ἐμπρὸς εἰς τὸ ὅποιον οἱ Τοῦρκοι μετεκόμιζον χῶμα διὰ νὰ τὰς σκεπάσουν καὶ ἔπειτα νὰ τοὺς δώσωμεν πῦρ.

Περὶ τὴν μεσημβρίαν λοιπόν, ἀφ' οὗ τὰς ἐσκέπασαν οἱ Τοῦρκοι μὲ χῶμα καὶ ὅπου ἐσυμπεράναμε νὰ ἦταν εἰς τὴν μέσην τοῦ χώματος καὶ μᾶλλον πρὸς αὐτούς, ἐδώσαμε πῦρ. Ἡ ἐκπυρσοκρότησίς των ἔκαμε τὸ ἐπιθυμητὸν ἀποτέλεσμα, ἐσκόρπισεν δηλαδὴ κατὰ μέτωπον τὸ χῶμα καὶ οὕτως ἄφησεν ἀσκεπεῖς τοὺς ἐργαζομένους. Τότε ὡς ἡμεθα προετοιμασμένοι κατὰ τοῦτο, ἐκάμαμε πῦρ κατ' αὐτῶν καὶ ἀμέσως μὲ τὰ σπαθιά εἰς τὰς χεῖρας ὠρμήσαμεν εἰς τὸ πρόχωμα σφάζοντες ἀνηλεῶς. Οἱ Τοῦρκοι ἐτράπησαν εἰς φυγὴν καὶ ἡμεῖς τοὺς καταδιώκομεν, ὥστε ἀποσύρθησαν εἰς τὰ περιχαρακώματα πέραν τοῦ Ὑψώματος τῆς ἐνώσεως, δηλαδὴ πέραν τῆς τάφρου τοῦ φρουρίου. Ἡμεῖς δὲ ἐστάθημεν εἰς τὴν πρώτην γωνίαν τῆς Τερρίμπιλε· ἐκεῖ ὁ πόλεμος γίνεταί πεισματικὸς μὲ πέτρας, ὑαλίνους καὶ σιδηρᾶς γρανάτας μὲ τὰς χεῖρας,

ντουφέκια, βόμβας καὶ κανόνια ἐπὶ σκοπῶ τοῦ νὰ διώξῃ ὁ εἰς τὸν ἄλλον ἀπὸ τὴν θέσιν του. Ἐν τοσοῦτῳ οἱ ἐργάται ὀπισθεν ἡμῶν ἐσκόρπουν τὸ ὅποιον μετεκόμιζεν χῶμα ὁ ἐχθρός. Ἐπικρατεῖ ὁ πεισματικὸς οὗτος πόλεμος φθάνουν εἰς βοήθειαν τῶν Τουρκῶν καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὰ λοιπὰ περιχαρακώματα καὶ ἀπὸ τὸ στρατόπεδον, φθάνει ὁ ἴδιος ὁ Σατράπης μὲ τὴν σημαίαν του (σαντζιὰκ σερίφ), προσπαθεῖ, ἐφορμᾷ, ἀλλ' ἀντικρούεται καὶ ὑποχρεώνεται ἀπὸ τοὺς ἀπτοήτους Ἑλληνας νὰ μένη εἰς τὴν θέσιν του καὶ ὀπισθεν τῶν χαρακωμάτων νὰ μᾶς ἐπαπειλοῦσι μὲ γυμνωμένας σπάθας καὶ μαχαίρας· ἀλλὰ μόλις τὰ ἐδείκνουν, τὸ Ἑλληνικὸν βόλι τὰ ἐσύντριβεν.

Ὁ πόλεμος οὗτος διήρκεσεν ἕως μίαν ὥραν τῆς νυκτός. Τότε βοηθούμενοι ἀπὸ τὸ σκότος ἐβάλαμε ἐν κιβώτιον πυρίτιδος εἰς τὰ ὅποια ἦτον χαρακώματα οἱ Τοῦρκοι, ἐκπυρσοκροτεῖ, ἀνοίγει τὰ μετερίζια, ὀρμῶμεν, διώχνονται καὶ ἀπ' ἐκεῖ οἱ Τοῦρκοι καὶ τὰ διατηροῦμεν ἡμεῖς πολεμῶντες ἕως τὰ μεσάνυκτα, ὥρα καθ' ἣν οἱ ἐργάται μας ἐτελείωσαν τὸ ἔργον τους μέσα εἰς τὴν Τερρίμπιλε καὶ εἰς τὰς ἐπάλξεις της, δηλαδὴ ἐσκόρπισαν τὸ χῶμα καὶ ἐχάλασαν τὰ ὀχυρώματα ὅπου εἶχεν κατασκευάσῃ. Τότε δὲ ἀπεσύρθημεν ἐν τάξει· τὸ κανόνι τὸ εἶχον τραβήξῃ, εἰδὲ ἤθελε εἶναι τρόπαιον τῆς νίκης μας. Ἀμίμητος ἦτο ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων εἰς αὐτὴν τὴν μάχην, διότι ἐδιεκρίθησαν εἰς ὅλα τὰ εἶδη τοῦ πολέμου, νὰ ρίπτουν γρανάτας μὲ τὰς χεῖρας, πέτρας, νὰ σπάζουν εἰς τὰς πέτρας τὰς ὑαλίλους γρανάτας τῶν ἐχθρῶν διὰ νὰ μὴ ἐκράγοντο, μὲ τοὺς πόδας ἔσπρωχον τὰς σιδηρᾶς διὰ νὰ ἐκραγῶσι μακρὰν ὥστε νὰ μὴ φέρουν βλάβην. Ἐβλάφθησαν ὅμως τινὲς ἐξ ἡμῶν ἀπὸ τὰς ἰδικὰς μας γρανάτας, διότι ἐκράγοντο ἔτι εἰς τὰς χεῖρας, Εἴκοσι μᾶς ἐφονεύθησαν εἰς αὐτὴν τὴν μάχην καὶ τεσσαράκοντα πέντε ἐπληγώθησαν. Ἐκ δὲ τοῦ ἐχθροῦ ἀσυγκρίτως πρέπει νὰ ἐχάθησαν πολλοὶ καὶ βέβαια οἱ τολμηρότεροι. Διότι ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς εἶχεν προσηλώσῃ ὅλην τὴν προσοχὴν του εἰς αὐτὸ τὸ μέρος ἔπειτα ἦλθεν καὶ ὁ ἴδιος αὐτοπροσώπως μὲ τοὺς σωματοφύλακας του, οἵτινες ἐδοκίμασαν τοσάκις νὰ ἐφορμήσουν, ἀλλ' ὑποχρεοῦντο ἀπὸ τὸ βόλι μας νὰ μένουν ἀκίνητοι, εἶδομεν πολλὰ ζῶα, ὅπου φορτωμένα πτώματα τὰ ἐμετακόμιζον εἰς τὸ στρατόπεδον, καὶ ἀναμφιβόλως τὰ περισσότερα πρέπει νὰ τὰ ἐμετακόμισαν τὴν νύκτα διὰ νὰ μὴ τὰ ἴδωμεν ἡμεῖς καὶ νὰ ἐγκαρδιωνώμεθα, ἐπομένως νὰ μὴ τὰ βλέπωσι καὶ οἱ ἰδιοὶ των καὶ νὰ δειλιούν. Ὡστε κατὰ τὸν συμπερασμὸν μας πρέπει ν' ἀπώλεσαν ὑπὲρ τῶν τριακοσίων εἰς φονευμένους καὶ πληγωμένους. Καὶ οὕτως εἰς δώδεκα ὥρας μάχης ἐματαιώθησαν καὶ μὲ σημαντικὴν φθορὰν αἱ τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν ἐργασίαι καὶ κόποι του.

Ἔστεφεν ὁ οὐρανὸς τὴν νίκην μας, διότι μετὰ τὰ μεσάνυκτα ἔβρεξεν καὶ ὅπου, καθὼς εἶδομεν, ὄν λασπῶδες μάλιστα τὸ μέρος τῆς Τερρίμπιλε, ἐπροξένει ἄργητα εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ ἐχθροῦ.

Ὁ Καραϊσκάκης ἐν τοσοῦτῳ ἄφησεν εἰς Ἀπόκουρον ἐν ἱκανὸν σῶμα στρατιωτικὸν διὰ νὰ ἐμποδίξῃ τὴν ἀνταπόκρισιν τῶν ἐν Σαλώνοις Τουρκῶν μετὰ τῶν πολιορκητῶν μας καὶ μετῆλθεν εἰς Καρπενῆσι, ὅπου ἐστρατολόγησεν ὅσους ὀπλοφόρους ἐδυνήθη ἐκεῖθεν μετέβη εἰς τὸν Βάλτον ὅπου ἔκαμε τὸ ἴδιον, καὶ διαβαίνων νὰ πηγαίνη εἰς τὸ Ξηρόμερον, ἐπέπεσεν τὴν νύκτα εἰς τὸ χωρίον Μαχαλᾶ, ὅπου ἦτο τοποθετημένον ἐν τουρκικὸν σῶμα διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ δρόμου, ἐφόνευσεν ἀρκετοὺς ἐξ αὐτῶν, ἐζώγησεν καὶ τινὰς, μεταξὺ τούτων καὶ τὸν ἀρχηγὸν τῆς θέσεως, καὶ οὕτως μετέβη εἰς Δραγαμέστον, ὅπου εὔρεν καὶ ἄλλους Ἑλληνας, οἵτινες εἶχον συνενωθῆ ἐκεῖ καὶ ἔκαναν ἐνέδρας εἰς τοὺς λόγγους τοῦ Ξηρομέρου εἰς τοὺς διαβαίνοντας Τούρκους καὶ θροφᾶς καὶ τοὺς ἔβλαπτον πάντοτε. Οἱ δὲ Τζόγκας καὶ Ράγκος εἶχον συλλέξῃ καὶ

αὐτοὶ ἄλλους στρατιώτας καὶ ἦτον εἰς Λεσίνοι. Μάλιστα αὐτὰ τὰ σώματα εἶχον κτυπήσῃ τὸν φιλότουρκον Βαρνακιώτη, ὅστις εἶχε στρατοπεδεύσῃ εἰς Κανδήλαν μὲ κάμποσους Τούρκους, καὶ τὸν κατεδίωξαν μὲ φθοράν του κατὰ τὰ Βονιτζιάνικα, ἐξώγησαν καὶ δεκαπέντε ὀπαδοὺς του τουρκολάτρας Ἑλλήνας.

Ἡ Διοίκησις μᾶς ἔστειλεν καὶ ἄλλα πολεμοφόδια καὶ θροφάς, καθὼς καὶ τὸν ὑπολοχαγὸν τοῦ πυροβολικοῦ κύριον Μπονούτζη (Bonnucci) μὲ πέντε πυροβολιστὰς ἐκ τοῦ τακτικοῦ πυροβολικοῦ σώματος· ὅμως περὶ χρηματικῆς ἐξοικονομήσεως οὐδεὶς λόγος.

Ἄλλ' ἐνῶ τὰ τοῦ πολέμου εἶχον οὕτω πῶς καὶ ὅπου ἢ εἴσοδος εἰς τὸ φρούριον τῶν Στρατηγῶν ἐνεθάρρυνε τὴν φρουρὰν καὶ συνετέλεσεν πολὺ διὰ τὰ ἐπιχειρήματα καὶ λαμπρὰ κατορθώματα αὐτοῦ τοῦ μηνός, ἢ ἐσωτερικὴ οἰκονομικὴ διαχείρισις τῶν πραγμάτων μᾶς δὲν ἦτον καλὴ, καὶ εἰς τοῦτο συνετέλεσαν περισσότερον αὐτοὶ οἱ κύριοι, καθότι ἤθελον ν' ἀναγνωρίζουν ὡς ἀρχὴν διοικητικὴν τὴν Ἐπιτροπὴν, ἐπομένως εἰς τοῦτο ἐπειράζετο ὁ Στρατηγὸς Νότης, ὅστις πάντοτε ἤθελε νὰ διατηρῇ τὴν ἀρχηγίαν καὶ ἃς ἦτον καὶ ἐπὶ φιλοῦ ὀνόματος. Ἐκ τούτου λοιπὸν προέκυπτεν ἀμέλεια καὶ ἀδιαφορία.

Καὶ πρὸ αὐτῶν ἐγένετο κατάχρησις εἰς τὰς μερίδας ἄρτου, ἀλλὰ δὲν ἦτον ἀπαισθητὴ, διότι δὲν ἦτον σημαντικὴ· μετὰ τὴν ἔλευσιν δὲ τούτων αὐξήσῃ ἢ κατάχρησις πολὺ. Ἡμεῖς πρὸ αὐτῶν εἶχομεν σκεφθῆναι νὰ διορθώσωμεν αὐτὸ τὸ ἀτόπημα, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐδύνατο νὰ πηγᾶσῃ ἢ φθορὰ μᾶς, καθότι καταχρῶμεναι αἱ θροφαί, ἐδύνατο νὰ συμπέσουν περιστάσεις ὅπου ἢ διοίκησις νὰ ἐδυσκολεύετο νὰ μᾶς προμηθεύσῃ, καὶ τότε ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῶν θροφῶν ἢ φθορὰ μᾶς.

Συνέπεσε μάλιστα πρὸ τῆς ἐλεύσεώς των νὰ εἶχεν λάβῃ διαταγὰς τῆς Διοικήσεως ὁ Κύρ. Τάτζη-Μαγγίνας νὰ κάμῃ τὴν ἐπιθεώρησιν τῆς φρουρᾶς καὶ νὰ στείλῃ τὰς καταστάσεις τῶν διαφόρων σωμάτων, τῶν συνθετόντων τὴν φρουρὰν, εἰς τὸ Ναύπλιον εἰς τὴν Γενικὴν Ἐπιθεωρίαν. Ὅθεν ὁ Κύριος Μαγγίνας θεωρῶν ὅτι ἦτον δύσκολον, καὶ μάλιστα ἀδύνατον διὰ τὴν περίστασιν, νὰ γένη τακτικὴ ἐπιθεώρησις, μᾶς ἐπρότεινε νὰ συστήσωμεν τριμελῆ ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν ὀπλαρχηγῶν, ἧτις νὰ ἐνωθῆ μ' αὐτὸν καὶ ὁ κάθε ὀπλαρχηγὸς νὰ παρρησιάσῃ εἰς αὐτοὺς τὴν κατάστασιν τῶν ὑπὸ τὴν ὄδηγίαν του, καὶ αὐτὸς μὲ τὴν ἐπιτροπὴν, παραβάλλων τὴν αὐτὴν κατάστασιν μὲ τὰς ὁποίας εἶχε μυστικὰς πληροφορίας, ἤθελε αὐξήσῃ δύο μισθοὺς εἰς κάθε δέκα ἀνθρώπους πραγματικούς, καὶ εἰς ὁποίαν κατάστασιν ἤθελεν εὐρὴ ὑπερβαίνουσιν κατάχρησιν τῶν δύο εἰς τοὺς δέκα, ἤθελον τὴν ἐκπέσῃ καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ δώσῃ τὰς ἐγκρίσεις, διὰ νὰ παρρησιασθῶσι εἰς τὴν Διοίκησιν καὶ νὰ πληρωθῶσι. Τοὺς δύο μισθοὺς εἰς τοὺς δέκα τοὺς ἐπρόσθετεν διότι ὁ μισθὸς ἦτον ὁ αὐτὸς τοῦ στρατιώτου, ὁ αὐτὸς διὰ τοὺς ὑπαξιωματικούς καὶ ἀξιωματικούς, ὁ αὐτὸς καὶ διὰ τοὺς στρατηγούς, ἐπειδὴ τὸ Ἔθνος πτωχὸν καὶ δὲν εἶχε πόρους χρηματικούς, ἐπομένως ἔμενε ν' ἀνταμειφθῶσι οὗτοι εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Ἔθνους.

Ἐσυγκατατετέθημεν εἰς τὸ μέτρον τοῦτο· ἐδιορίσαμεν ἐπιτροπὴν τοὺς Στρατηγοὺς Ἀνδρέαν Ἴσκο, Λάμπρο Βεῖκο καὶ Γεώργιον Κίτζο (τοὺς παλαιοὺς συντρόφους, πλὴν δὲν τοὺς εἶχομεν ξεσκεπάσει τὴν σκευωρίαν εἰσέτι). Ἐπαρρησιάσθησαν εἰς τούτους αἱ καταστάσεις, πλὴν ἐπειδὴ εἶδομεν ἔπειτα ὅτι, ἐν ᾧ εἰς τοὺς ἄλλους ἐμπόδιζον τὴν κατάχρησιν, εἰς τὸν ἑαυτὸν τοὺς τὴν ἐσυγχώρουν, τοὺς ἐπαύσαμε καὶ ἐδιορίσαμε ἄλλην ἐπιτροπὴν, ἧτις ἐμετρίασεν τὸ κακόν.

Κατὰ τὰς ἐγκρίσεις τοῦ Ἐπιθεωρητοῦ λοιπὸν ἀποφασίσασαμε νὰ λαμβάνωνται καὶ αἱ θροφαί. Ὅταν εἰσηλθὸν λοιπὸν αὐτοὶ οἱ Στρατηγοὶ εὔρον τὴν οἰκονομικὴν διαχειρίσιν μας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον· ἀλλὰ δὲν ἠθέλησαν νὰ προσαρμοσθοῦν καὶ αὐτοὶ τὸν τρόπον μας, πλὴν ἐζήτησαν καὶ ἐλάμβανον τόσας μερίδας ὅσους ἀνθρώπους ἐδιελάμβανεν ἡ στρατολογία τους, καὶ ὄχι ὡς ἡμεῖς ἐκτὸς τῶν πραγματικῶν καὶ δύο εἰς τοὺς δέκα· ἀλλ' οὔτε ἐγκρισιν τοῦ Ἐπιθεωρητοῦ ἐζήτησαν.

Ἐν τοσοῦτῳ διὰ νὰ προφθασθῶμεν μὲ χρήματα ὅσον τάχος ἐνεκρίναμεν νὰ πηγαίνη εἰς Ναύπλιον πρὸς τὴν Διοίκησιν ἔν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς συντροφευμένον μὲ τοὺς γραμματεῖς τῶν σωμάτων, διὰ νὰ ἐπιταχύνη τὴν μισθοδοσίαν καὶ νὰ παραστήσῃ προφορικῶς εἰς τὴν Διοίκησιν τὴν κατάστασιν τοῦ φρουρίου καὶ τὰς ἀνάγκας του. Οὕτως κατὰ τὰς 55 τοῦ μηνὸς ἀνεχώρησεν ἡ εὐγενεῖα του διὰ τὸ Ναύπλιον⁷⁸ μαζὶ μὲ τοὺς γραμματεῖς μας, οἵτινες ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τὰς ἐγκρίσεις τοῦ Ἐπιθεωρητοῦ των· ἀλλ' ἔπεμψαν καὶ οἱ νεοελθόντες τοὺς γραμματεῖς των δίχως ἐγκρισιν, ἐπιστηριζόμενοι ὅτι ἡ Διοίκησις ἐχρεώσεται νὰ πληρώσῃ κατὰ τὸ διάταγμα στρατολογίας ὁποῦ εἶχεν δώσει εἰς τὸν καθένα τῶν ὀπλαρχηγῶν.

Ἄλλ' ἄς ἀφήσωμε τὴν Διοίκησιν καὶ τὸν τρόπον ὁποῦ θέλει μεταχειρισθῆ εἰς τὴν διανομὴν ἢ δόσιν χρημάτων καὶ ἄς ἐπαναλάβωμεν τὸ φρούριον καὶ τὴν οἰκονομίαν μας. Ὁ τρόπος τῶν μερίδων μᾶς ἔφερον ἀρκετὴν σύγχυσιν, καθότι ἐνῶ οὗτοι οἱ Στρατηγοὶ εἶχον πραγματικῶς χιλίους διακοσίους περίπου στρατιώτας, ἐλάμβανον δύο χιλιάδας πεντακοσίας μερίδας, ὥστ' εἶχον νὰ δίδουν τῶν στρατιωτῶν των ἀνὰ δύο μερίδας, πρᾶγμα ὁποῦ οἱ λοιποὶ δὲν ἐδυνάμεθα νὰ κάμωμεν, διότι δὲν ἐλαμβάναμε διπλᾶς. Οἱ στρατιῶτες μας κατ' ἀρχὰς ἄρχισαν νὰ μᾶς παραπονοῦνται, ἔπειτα ὅμως ἄρχισαν ν' ἀναχωροῦσι ἀπὸ ἡμᾶς καὶ νὰ κατατάζωνται εἰς αὐτούς, ὥστε ἡμεῖς ἐπηγαίναμε ἀδυνατῶντας. Ἀφοῦ τοὺς ἐπροτρέψαμε τὸσάκις ἀλλ' ἐπὶ ματαίῳ, τότε ἀρχίσαμε νὰ ζητῶμεν αὐξήσιν μερίδων καὶ ἡμεῖς. Ὡστε αἱ μερίδες ἔλαβον ἐντὸς ὀλίγου μεγάλην αὐξήσιν. Ἡ πρὸ αὐτῶν φρουρὰ τοῦ Μεσολογγίου καὶ Ἀνατολικοῦ, συμπεριλαμβανομένων τῶν Ράγκου, Μήτζο-Κοντογιάννη, Λάμπρο-Βεΐκου καὶ Γεώργη-Κίτζιου, ἀνέβαινον κατὰ τὴν ἐπιθεώρησιν εἰς τέσσαρας χιλιάδας ἀνθρώπους, πλὴν συμπεριλαμβανομένων εἰς αὐτὸν τὸν ἀριθμὸν καὶ τῶν ἕως τὰς 15 Αὐγούστου φονευμένων ἢ ἀποθαμμένων, καὶ διενέμοντο πέντε χιλιάδες πεντακόσιαι μερίδες ἄρτου ἢ ἀλεύρου ἐκ διακοσίων δραμίων τὴν κάθε ἡμέραν. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἔλευσίν τους ἀνέβησαν ὀκτὼ χιλιάδες καὶ ἔπειτα ἐννέα, καὶ καθ' ἡμέραν αὐξάνον.

Ἄλλ' ἐνῶ ἐκπληρῶ τὸ χρέος μου ἐξιστορῶν ταῦτα, χρεωστῶ νὰ προσθέσω καὶ τὰ ἐξῆς: Ὁ Ἕλληνας δὲν εἶχεν παρὰ μίαν μερίδαν ἄρτον τὴν κάθε ἡμέραν ἐκ διακοσίων δραμίων ἀλεύρου· ἄλλο προσφάγι ὄχι· ὁ μισθὸς ἔλειπεν τίνος ἕναν χρόνον καὶ τίνος ὀκτὼ μῆνας. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι εἶχον σχεδὸν ὅλοι οἰκογενεῖας ὅλη αὐτὴ ἢ οἰκογένεια ἐπερίμενε νὰ θρεφθῆ ἀπὸ αὐτόν, ὅστις μετήρχετο τὸν στρατιώτην.

Εἶνε φανερὸν ὅτι, ἀφ' οὗ ἔν ἔθνος εὐρίσκεται πέντε χρόνους εἰς ἐπανάστασιν, ὁποῦ ἀναρίθμητοι ἐχθροὶ εἰσέβαλον εἰς τὸν τόπον του τόσαις φοραῖς καὶ ἐλεηλάτησαν τὰ πάντα, ὁποῦ οἱ ἀγροὶ δὲν καλλιερνοῦνται, καὶ ἂν καλλιερνοῦνται, θερίζονται ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς, δὲν ἔχει ἀμφιβολίαν ὅτι αὐτὸ τὸ ἔθνος εἶνε πτωχόν. Ἄρα αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶχον κατάστασιν νὰ θρέφουν ἀργὰς τὰς οἰκογενεῖας τῶν, αἵτινες δὲν ἐδύναντο νὰ ἐργάζωνται. Ὅλη ἡ ἰδιοκτησία τους ἐπεριόζετο εἰς ἕν τουφέκι, μίαν πιστόλα καὶ ἕνα μαχαίρι. Πουκάμισα δὲν εἶχον διπλᾶ, ἀλλὰ μονά, διὰ τοῦτο καὶ δὲν

78 Ὁ Γεώργιος Καναβός ὁ συγγρ. ἐξ ἀβλεψίας παραλείπει τὸ ὄνομα.

τὰ ἔβγαζον ἀπὸ τὸ σῶμα τους παρὰ ὅταν πλέον ἔπειτα ἀπὸ τὰς δυνατὰς ἐπισκευὰς ἐκαταντοῦσαν ἄχρηστα. Πῶς λοιπὸν αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔτρεφεν αὐτὴν τὴν οἰκογένειαν; Φανερόν ὅτι ἔπρεπε νὰ προσπαθῆ νὰ κλέψῃ καμμίαν μερίδα ἀλεύρου ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴν ἀποθήκην, διότι ὑπηρετοῦσε διὰ τὴν ἐθνικὴν ὑπαρξιν. Ἄρα στοχάζομαι ὅτι δὲν πρέπει νὰ τὸ θεωροῦμεν ὡς ἔγκλημα. Εἶνε ἀληθὲς ὅμως ἐκ τοῦ ἑτέρου, ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον αἱ θροφαὶ ἐσώνοντο ταχέως καὶ ἐδύνατο ἐκ τῆς ἐλλείψεως ταύτης νὰ πέσῃ τὸ Μεσολόγγιον. Πλὴν ἐχρεώσκει ἡ Διοίκησις νὰ λάβῃ τὸ πέτρον ὥστε νὰ διανέμονται τοῦλάχιστον θροφαὶ εἰς τὰς οἰκογενεῖας ἐκείνων, οἵτινες δὲν ἔκανον ἄλλο ἔργον παρὰ νὰ στέκωνται εἰς τὰς ἐπάλλξεις τοῦ φρουρίου καὶ τὸ ὑπερασπίζοντο μὲ ἀμίμητον σταθερότητα πρὸς δόξαν καὶ τιμὴν τοῦ Ἔθνους, καὶ πρὸς τοῦτο νὰ ἔστειλε πολλὰς θροφάς. Εἶνε τὴν Διοίκησιν λοιπὸν ὅπου πρέπει νὰ κατηγορήσω διότι δὲν ἐλάμβανε τὰ πρεπούμενα μέτρα, καὶ ἐπομένως εἰς αὐτὴν πρέπει ν' ἀποδώσωμεν καὶ τὰ ἔγκλημα.

Ἀλλὰ μήπως διὰ τὴν ἀπρομήθειαν τῶν θροφῶν μόνον πρέπει νὰ κατηγορήσω τὴν Διοίκησιν; Διότι, ὡς εἶδεν ὁ ἀναγνώστης, δι' ὅλον τὸν Ἰούλιον δὲν εἶχομεν παρὰ παξιμάδι ἀχρεΐας ποιότητος μὲ σκώληκας, καὶ αὐτὸ ἔτυχεν ἀπὸ τὴν λείαν ὅπου τὰ πλοῖα μας ἔκαμαν ἔμπροσθεν τοῦ Μεσολογγίου. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν πολεμοφοδίων, τὰ ὅποια βέβαια δὲν ἐκλέπτοντο, ἀλλ' ἐξωδεύοντο κατὰ τῶν ἐχθρῶν. Ἐκτὸς καὶ τούτου, πότε ἐπρομήθευσεν ὕλην διὰ τὰς καθημερινὰς ἐπισκευὰς τοῦ φρουρίου; Ὅλα τ' ἀναγκαῖα τὰ ἐπαίρναμε ἀπὸ τὰς ἀποθήκας τῶν δυστυχῶν ἐμπόρων, δίχως νὰ τοὺς δίδονται χρήματα, ἀλλ' ἐν ἀποδεικτικὸν διὰ νὰ πληρωθῶσιν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Ἔθνους· καὶ ἐν τοσοῦτῳ αὐτοὶ ἐλίμωττον τῆς πείνας. Ἔστειλεν ἡ Διοίκησις ποτὲ ξυλικὴν, σανίδια, καρφία, σίδηρον, φτυάρια, τζαπιά κλπ; Ἡ μήπως ἐπληρώνοντο ἢ τοῦλάχιστον ἐλάμβανον καμμίαν περίθαλψιν οἱ τεχνῖται, σιδηρουργοί, πελεκάνοι, κτίσται κλπ.; Τίποτις ἄλλο ἀπὸ μίαν μερίδαν ἄρτου τὴν κάθε ἡμέραν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

Σεπτέμβριος 1825

Ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἐπίμων εἰς τὸν σκοπὸν του, ἀλλὰ ἐλλειπῆς ἐπιστημονικῶν στρατιωτικῶν γνώσεων, ἐπιδιορθώσας τοὺς προμαχῶνας ἐπάνω εἰς τὴν γωνίαν τῆς Τερρίμπιλε, ἄρχισεν πάλιν νὰ κυλίῃ χῶμα, μὲ τὴν διαφορὰν μόνον ὅτι τὸ ἐκύλιεν πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος, δηλαδὴ πρὸς τοῦ Δεσπότη, ὡσὰν νὰ ἦτον τὸ μέρος ὅπου δὲν εἶχεν ἐπιτύχη. Τί ἀνόητος ἐπιμονή!

Μ' ὅλα ταῦτα, διὰ νὰ προφασισθῆ εἰς τὸν Σουλτᾶνον, ἐσχάτως εἶχεν γράψῃ ὅτι οἱ Φράγκοι (οὕτω ὀνομάζουσιν οἱ Τοῦρκοι τοὺς Εὐρωπαίους) τὸν ἀντενεργῶσι βοηθοῦντες μυριοτρόπως τοὺς γκιαουράδες καὶ ὅτι αἱ τέχναι των κάνουν ν' ἀντέχῃ τὸ Μεσολόγγιον· καὶ πρὸς ἐπιστήριξιν τῶν λόγων του ἔστειλεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τινὰς σφαίρας τῶν πυροβόλων μας, διὰ νὰ ἰδῆ ὁ Σουλτᾶνος ὅτι ταύτας οἱ Ἕλληνες τὰς ἐπορίζοντο ἀπὸ τὴν Εὐρώπην (ικανὴ ἀπόδειξις διὰ τοὺς Τοῦρκους) καὶ τὸν παρεκάλει ἀφ' ἑτέρου νὰ στείλῃ καπουτζήμπαση (ἀξιωματικὸν τοῦ Παλατίου) ὅστις νὰ ἰδῆ ὁ ἴδιος ὅτι δὲν εἶνε πλέον φρούριον τὸ Μεσολόγγιον ὅπου ἀντέχει, ἀλλὰ αἱ τέχναι τῶν Φράγκων βαστοῦν τοὺς γκιαουράδες μέσα εἰς αὐτὴν τὴν μάνδρα (ἐντρέπετο νὰ

ὁμολογήσῃ τὴν ἀλήθειαν ὄλην, καθότι εἶνε ἀληθὲς ὅτι τὸ Μεσολόγγιον δὲν ἦτον πλέον φρούριον ἀλλὰ, ὡς ἔλεγεν, μάνδρα, πλὴν δὲν ἦτον αἱ τέχναι τῶν Φράγκων, ἀλλὰ τὸ στῆθος τῶν Ἑλλήνων, ὅπου ἀντεῖχον) καὶ ὅτι δὲν ἔβλεπεν ἄλλον τρόπον διὰ νὰ τὸ κυριεύσῃ παρὰ διὰ τῆς ἐλλείψεως τῶν θροφῶν. Ἐκ τούτου λοιπὸν ἐπαραπονεῖτο κατὰ τοῦ Καπετάν πασιᾶ διότι ἀνεχώρησε μὲ τὸν Ἀήττητον Στόλον καὶ δὲν ἐβύθισεν τὰ σιταροκάραβα τῶν γκιαουράδων.

Διὰ τοῦτο κατ' αὐτὰς ἦλθεν εἰς τὸ στρατόπεδόν του ἕνας καπουτζήμπασης, τὸν ὁποῖον εἶδομεν περιερχόμενον εἰς ὄλους τοὺς προμαχῶνας καὶ τὰ περιχαρακώματα - καὶ ἐπαρατήρει, Ἡμεῖς ἐσύραμε κατ' αὐτοῦ τινὰς κανονοβολίας, καὶ μάλιστα τὸν τουφεκίσαμε, ἀλλὰ δὲν ἐπιτύχαμε νὰ κάμωμε νὰ τὸν θάψουν εἰς τὸ Μεσολόγγιον, ὥστε νὰ μὴ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν Σουλτάνον του.

Τινὲς αὐτόμολοι μᾶς ἔλεγον ὅτι ὁ Σατράπης ἐνεργεῖ νὰ κατασκευάσῃ δύο ὑπονόμους, τὴν μίαν εἰς τὴν Τερρίμπιλε καὶ τὴν ἄλλην εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια καὶ μετὰ τῆς ἐκπυρσοκροτήσεως τούτων νὰ ἐφορμήσῃ. Καὶ αὐτὴ ἡ πληροφορία, ἐπικυρωμένη καὶ ἀπὸ ἄλλον ἄγνωστον, ὅστις ἤρχετο αὐτοθελήτως εἰς τὴν Φοινικιά (θέσιν τῆς ξηρᾶς ἀντικρου τοῦ Ντουλμᾶ, μεταξὺ Μεσολογγίου καὶ Ἀνατολικοῦ) συχνὰ καὶ μᾶς ἔδιδε πληροφορίας, μᾶς ἔκανε ν' ἀνησυχῶμεν καὶ νὰ κοπιᾶζωμεν ἐπὶ ματαίῳ. Διότι εἰς μὲν τὴν Τερρίμπιλε δὲν εἶχεν πόθεν νὰ περάσῃ ἡ ὑπόνομος, καθότι τὰς δύο ἐκ πλευρᾶς γραμμὰς τῆς γωνίας, ἐκεῖ ὅπου ἐνώνετο ἡ ἀντιτάφρος, τὰς εἶχομεν λεπτύνῃ, ὥστε μόνον ἡ ἐξωτερικὴ θέα ἐδιατηρήθη, διὰ νὰ μὴ γνωρίσουν, ὅταν τὰ ἐκατασκευάσαμεν, οἱ Τοῦρκοι τοὺς ἔσω προμαχῶνας. Ὡστε τώρα διὰ νὰ ἐβγάλωμεν κάθε ὑποψίαν, ἀνοίξαμε τὰς γραμμὰς ταύτας βαθέως, ὥστε ἡ ἀντιτάφρος ἐνώθη μὲ τὴν πρώτην τάφρον. Μόνον ἀφήσαμε ὡς γέφυρα τὸ ἐπάνω μέρος ὅπου ἐσχημάτιζεν τὴν γραμμὴν. Καὶ οὕτως ἡ Τερρίμπιλε ἔμεινεν ὡς χερσόνησος.

Εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια, ἀφ' οὗ ἀνοίξαμε ἐκ πλευρᾶς εἰς τὰ θεμέλια τοῦ τείχους, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ὑπογείους δρόμους διὰ νὰ ἐπισκεπτώμεθα τὰ θεμέλια συχνὰ καὶ διὰ νὰ μὴ προχωρήσῃ ὑπόνομος, ἀνοίξαμε καὶ ἔσω τάφρον εἰς τὸ μέτωπον τοῦ πρώτου κανονοστασίου, ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου εἶχε γίνῃ τὸ χάσμα. Ὡστε ἀφ' οὗ δὲν ἤυραμε τίποτις ἀφ' ὅσα μᾶς ἔλεγον οἱ αὐτόμολοι καὶ ὁ ἄγνωστος φίλος, ἐκαταλάβαμε ὅτι αὐταὶ ἦτον ψευδεῖς φῆμαι ὅπου πρὸς ἐνθάρρουνσιν ἐπίτηδες διέσπειρεν ὁ πολιορκητὴς μας· καὶ ἐπομένως ἐπληροφορήθημεν μετ' ἀκριβείας, ὅτι ἐκεῖ ὅπου εἰργάζετο ἐδιατηρεῖτο ἄκρα μυστικότης, καὶ πρὸς τοῦτο δὲν ἐνεπιστεύετο αὐτὰς τὰς ἐργασίας εἰμὴ εἰς Ὀσμανλῆδες, διότι τοὺς Ἀλβανοὺς τοὺς ὑπωπτεύετο ἐξ ἴσου ὡς τοὺς χριστιανούς.

Ἀφ' οὗ ἐφωδιάσθημεν, ὁ πυροβολισμὸς μας αὐξήσεν· κατ' ἐξοχὴν τὸ νέον κατασκευασθὲν κανονοστάσιον Κουτζοναίικα συνεχῶς ἔκανε πῦρ, καὶ ὄχι χωρὶς ὠφέλειαν, ἐπειδὴ ὅπου καὶ ἂν ἐδιευθύνοντο αἱ βολαὶ του ἔφερον τὴν φθοράν. Ὁ ἐχθρὸς ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν ἐκανονοβόλει· τὰς βόμβας, ἐπειδὴ ἐμετακόμισεν τοὺς ὄλμους πλησίον εἰς τὸ περιτείχισμά μᾶς, δὲν τὰς διεύθυνε πλέον μ' ὄρμην ὥστε νὰ βυθίζωνται εἰς τὴν γῆν, ἀλλὰ μὲ ὀλίγην ὄρμην, ὥστ' ἔμενον εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς καὶ ἐκράγοντο, πλὴν ἐπροσέχαμε καὶ δὲν μᾶς ἔφερον βλάβην. Ὅλοι αἱ ἐλπίδες του ἦτον εἰς τὸ φτυάρι καὶ τὸ ἅγιον χῶμα, τὸ ὁποῖον ἐξακολούθει νὰ κυλίῃ, ὡς εἴπομεν, πρὸς τὸ ἀριστερὸν μέρος, δηλαδὴ πρὸς τοῦ Δεσπότη.

Ἄλλ' ἐνῶ αὐτὸς ἐκαταγίνετο νὰ κυλίῃ τὸ χῶμα διὰ νὰ φθάσῃ εἰς κατάστασιν νὰ γεμίσῃ τὴν ἀντίταφρον, ἡμεῖς ἐκαταγινόμεθα νὰ κατασκευάσωμεν μίαν ὑπόνομον, τῆς ὁποίας ὁ φοῦρνος νὰ κατασκευασθῇ εἰς τὰ θεμέλια τῆς γωνίας τῆς Τερρίμπιλε καὶ μᾶλλον πρὸς τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως· καὶ οὕτως ἀρχίσαμε τὴν κατασκευὴν τῆς ἀπὸ τὸ δεξιὸν μέρος, ἀπ' ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου αὐτὸς ἔφερε τὸ χῶμα πρότερον. Εἰς αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα ἀπαντήσαμεν ἀρκετὰς δυσκολίας, καθότι ἡ γῆ εἰς αὐτὸ τὸ μέρος μόλις σκαφῇ μίαν ὀργυιὰν ἐβγάξει νερόν.

Τέλος ἀποπερατώθη τὸ ἐπιχείρημά μας καθ' ὃν καιρὸν καὶ οἱ Τοῦρκοι ἔφθασαν μὲ τὸ χῶμα πλησίον εἰς τὴν ἀντίταφρον. Ἡμεῖς ὅμως μὴ εὐχαριστοῦμενοι εἰς τὸ ἀποτέλεσμα μόνον τῆς ὑπονόμου, ἥτις ἀφεύκτως ἔμελλε νὰ κάμῃ νὰ πηδήσῃ εἰς τὸν ἀέρα τὸ στεφάνωμα τῆς Τερρίμπιλε, ὅπου ἦτον ὀχυρωμένοι οἱ Τοῦρκοι, οἵτινες ἐφύλαττον τοὺς ἐργάτας (διότι ἠθέλομεν νὰ πέμψωμε πολλοὺς Τούρκους ἀντάμα εἰς τὸν εἰς αὐτοὺς ὑποσχεθέντα παραάδεισον τοῦ προφήτου των) ἰδοὺ τί ἐσχεδιάσαμε.

Κατὰ τὴν ἰδίαν ὥραν τῆς προαπερασμένης⁷⁹ μάχης τῆς ἐκπυρσοκροτήσεως τῶν βομβῶν, νὰ βάλωμεν ἐν κιβώτιον πυρίτιδος ἐμπρὸς εἰς τὸ κυλιόμενον χῶμα καὶ ὅταν σκεπασθῇ καλὰ νὰ τοῦ δώσωμε πῦρ· ἡ ἐκπυρσοκρότησίς του ἀναμφιβόλως ἔμελλε νὰ κάμῃ τὸ ἀποτέλεσμα τὸ αὐτὸ τῶν βομβῶν, δηλαδὴ νὰ σκορπίσῃ τὸ χῶμα κατὰ μέτωπον καὶ ν' ἀφήσῃ ἀσκεπεῖς τοὺς ἐργάτας, πρὸς τοὺς ὁποίους ἡμεῖς νὰ κάμωμεν πῦρ καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ αὐτὸ τὸ πῦρ ἀδιακόπως διὰ ἡμίσειαν ὥραν καὶ ἐνίοτε μάλιστα νὰ κάμωμεν ἐπίδειξιν ἐφορμήσεως. Τοῦτο ἀναμφιβόλως ἠθέλεν σύρει πρὸς αὐτὸ τὸ μέρος πολλοὺς Τούρκους πρὸς βοήθειαν τῶν λοιπῶν, ὥστε νὰ διατηρήσουν τὴν θέσιν τῆς γωνίας προσκρούοντάς⁸⁰ μας καὶ ἴσως παρακινήσῃ καὶ αὐτὸν τὸν Σατράπην νὰ φθάσῃ ἐκεῖ διὰ νὰ ἐνθαρρύνῃ τὸ στράτευμά του. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ψευτοπόλεμος οὗτος ἔπρεπε νὰ διαρκέσῃ διὰ ἡμίσειαν ὥραν, ὥστε νὰ τοὺς δώσωμε τὸν ἀρμόδιον καιρὸν νὰ φθάσουν καὶ ἔπειτα ἀπὸ ἡμίσειαν ὥραν νὰ δώσωμε πῦρ τῆς ὑπονόμου καὶ μετὰ τὴν ἐκπυρσοκρότησίν της νὰ ἐφορμήσωμεν. Ἐν τοσοῦτῳ οἱ φυλάττοντες τὸ προτείχισμα ἀπὸ τὴν Μεγάλην Τάμπια ἕως τὸ ἀντικανονοστάσιον τῶν Γερμανῶν νὰ μὴ φαίνωνται εἰς τὰς ἐπάλλξεις εἰς τὸ διάστημα τοῦτο, ὥστε νὰ δώσωμεν αἰτίαν εἰς τὸν Σατράπην νὰ συμπεράνῃ ὅτι εἴχομεν ἐπισωρευθῆ σχεδὸν ὅλοι εἰς τὴν Τερρίμπιλε ἀφήσαντες ὀλίγους εἰς τὸ λοιπὸν τοῦ φρουρίου.

Τὴν ἐννάτην τοῦ μηνὸς λοιπὸν περὶ τὴν μεσημβρίαν ἐβάλαμε τὸ κιβώτιον περιέχον πυρίτιδα ἔμπροσθεν τοῦ χῶματος, τὸ ὁποῖον ἀφοῦ ἐσκεπάσθη καλὰ καὶ μᾶλλον ἦτο πλησιέστερα πρὸς τοὺς ἐργαζομένους τῶν Τουρκῶν, τοῦ ἐδώσαμε πῦρ. Ἡ ἐκπυρσοκρότησίς του σκορπᾷ κατὰ μέτωπον τὸ χῶμα καὶ οὕτως κάνει χάσμα· οἱ ἐργαζόμενοι μένουσιν ἀσκεπεῖς ἀνομεν πῦρ κατ' αὐτῶν, καὶ ἰδοὺ ἀρχινᾷ ὁ πόλεμος· ἀνταποκρίνονται οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὸ στεφάνωμα τῆς γωνίας, κανονοβολοῦσι ἀμοιβαίως καὶ τῶν δύο μερῶν τὰ κανονοστάσια, καὶ τὸ προτείχισμα ἀπὸ τὴν Τερρίμπιλε ἕως τὴν Μεγάλην Τάμπια κάνει πῦρ κατὰ τῶν εἰς τὰ περιχαρᾶκώματα Τούρκων, καθὼς ἀνταποκρίνονται καὶ αὐτοί. Τὰ δὲ λοιπὰ μέρη τοῦ φρουρίου ἡσυχάζουν οὔτε ἐν ντουφέκι δὲν ρίπτεται· καὶ διαρκεῖ τοῦτο.

79 Δηλ. τῆς μάχης ἣτις θὰ προηγεῖτο.

80 Ἡ ἀνάγνωσις τῆς λέξεως ἀμφίβολος.

Ὁ ἐχθρὸς διὰ τὴν κάμη ἀντιπερισπασμὸν τοῦ εἰς τὴν Τερρίμπιλε πολέμου, πιστεύσας ὅτι ἡμεῖς εἴχομεν ἀφήση τῷ ὄντι ἀδύνατα τὰ λοιπὰ μέρη καὶ εἴχομεν ἐπισωρευθῆ εἰς τὴν Τερρίμπιλε, ἐφορμᾷ εἰς τὴν δεξιάν μας πτέρυγα εἰς τοῦ Μακρῆ καὶ Γερμανῶν, ἀλλ' ἀντὶ τὴν εὐρὴν κενὰς ἢ ἀδυνάτους τὰς θέσεις ταύτας ἀντεκρούσθη μὲ σημαντικὴν φθοράν· κατ' ἐξοχὴν ἐβλάφθησαν καιρίως ἀπὸ τὸν κανονοβολισμὸν μὲ μιδράλια ἐκ τῆς Λουνέττας καὶ τῶν πέριξ κανονοστασιῶν, ὥστε κατησχυμμένοι ὅσοι ἐδυνήθησαν ἀποσύρθησαν εἰς τὰ περιχαρακώματα ἀφήσαντες εἰς τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως καὶ πέριξ τὰ πτώματα τῶν φονευμένων.

Ἐν τοσοῦτῳ ἡ διωρισμένη ὥρα διὰ τὴν ἐκπυροκρότησιν τῆς ὑπονόμου φθάνει. Τοῦρκοι ἐσυνάχθησαν πολλοὶ εἰς τὸ στεφάνωμα τῆς γωνίας, τοὺς ὁποίους ἡμεῖς ἐνασχολούσαμε μὲ τὸν ψευτοπόλεμον· ὀπισθεν τοῦ ὀχυρώματος μᾶς ἐδείκνυον τὰ σπαθία γυμνωμένα καὶ μᾶς ἐπαπειλοῦν· οἱ ντερβισάδες μᾶς ἐδείκνυον τὰ κοπτερά τσεκούρια των· πλῆθος σημαῖαι ἐπισωρεύονται, πλὴν ἅμα τὰς ἐδείκνυον τὸ Ἑλληνικὸν βόλι τὰς ἐσύντριβε. Ἴδού, δίδεται καὶ πῦρ τῆς ὑπονόμου.

Τί φορικτὸν θέαμα! Τὸ ἔδαφος τῆς γῆς μας ταραττόμενον καὶ μουγκρίζον ἐκρήγνυται καὶ ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς ὑψώνεται ὀρμητικώτατα ἕως τὸν οὐρανὸν ζοφερώτατον νέφος συνθετόμενον ἀπὸ κομμάτια ἄρκετοῦ μεγέθους πηλοῦ, πέτρας καὶ καπνὸν τῆς πυρίτιδος, συμμετεωροῦν καὶ πλῆθος ἐχθρικῶν κεφαλῶν, χειρῶν, ποδῶν, ὄπλων καὶ σκευῆ διαφόρων εἰδῶν, καὶ ἔπειτα καταπίπτει ἀμέσως πάλιν τὸ νέφος τοῦτο ὡς χάλαζα, καταρρίπτον μέρος αὐτῶν ἐντὸς τοῦ φρουρίου, μέρος εἰς τὴν τάφρον καὶ μέρος εἰς τὰ τουρκικὰ περιχαρακώματα, ἀλλὰ τὸ πλεῖστον μέρος εἰς τὰ τουρκικὰ περιχαρακώματα, ὥστε καὶ πίπτοντος ἔφθειρεν, καθὼς μάλιστα καὶ εἰς τὸ φρούριον ἕνα σῶμα πηλοῦ ἐφόνευσεν ἕνα Ἑλληνα. Πανικὸς τρόμος τότε ἐκυρίευσεν τοὺς πιστοὺς Μωαμεθανοὺς καὶ κλίνοντες τὴν κεφαλὴν, βάνοντες τὰς χεῖρας εἰς τὰ ὦτα ἔτρεχον ἔνθεν κακεῖθεν διὰ τὴν ἀποφύγουν τὸν ὄλεθρον. Ἐνθουσιασμὸς ἀμίμητος ἐξ ἐναντίας ἐκυρίευσεν τοὺς Ἑλληνας ὀρμῶσι μὲ σπαθία γυμνωμένα εἰς τὴν γωνίαν καὶ φιλοτιμούμενοι ποῖος νὰ φανῆ ἀξιώτερος τοῦ ἄλλου καὶ ποῖος νὰ κόπτη περισσοτέρας ἐχθρικᾶς κεφαλᾶς τοῦ ἄλλου, προσπαθοῦν νὰ ὀρμήσουν καὶ ἔξω τοῦ χώματος τῆς Ἐνώσεως, ἀλλὰ ποῦ μὲν τὰ προξενηθέντα ἐκ τῆς πυροκροτήσεως χάσματα, ποῦ λόφοι χώματος ἐμποδίζουν τῶν ἡρώων τὴν ὀρμὴν. Τὰ κανονοστάσια ἐν τοσοῦτῳ προετοιμασμένα, καθὼς καὶ τὸ προτείχισμα, κάνουν πῦρ μὲ τὰ κανόνια γεμᾶτα μιδράλια καὶ μὲ τὰ ντουφέκια. Οἱ δὲ Τοῦρκοι ἐκρύπτοντο ὡς ποταποὶ θερσίται ἐντὸς τῶν περιχαρακωμάτων ἀπέναντι τοῦ Ὑψώματος τῆς ἐνώσεως καὶ εἰς τὰ πέριξ καὶ ἐκεῖθεν ὑψωναν γυμνὰ τὰ ξίφη των καὶ τὰ ἐκίνουν ἐπαπειλοῦντες μας, πλὴν ἐσυντρίβοντο ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸν βόλι καὶ τὰς πέτρας. Τοὺς ἐπροκαλούσαμεν ὀνειδίζοντάς τους μυριοτρόπως διὰ τὴν ἐφορμήσουν, ἀλλὰ τοῦ κάκου· ἦτον ἀφιλότιμοι καὶ μᾶς ἀπεκρίνοντο τὸ γιαβᾶς, γιαβᾶς (σιγὰ-σιγὰ) καὶ τὸ ὅτι «Ὁ Ὀσμανλῆς πιάνει τὸ λαγὸ μὲ τὸ ἀμάξι».

Ὁ πόλεμος οὗτος διήρκεσεν ἕως τὴν νύκτα, μέχρις οὗ οἱ ἐργάται μας κατέστρεψαν καὶ ἐπιπέδωσαν ὅσα εἶχεν κατασκευάσει ὁ ἐχθρὸς εἰς τὸ διάστημα τῶν εἴκοσι ἡμερῶν σχεδόν, καὶ τότε ἀποσύρθημεν μ' ὄλην τὴν ἡσυχίαν μας εἰς τὸ φρούριον. Ἐν τοσοῦτῳ οἱ Τοῦρκοι ὑποθέτοντάς μας εἰσέτι εἰς τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως, ἐξηκολούθουν δι' ὄλην τὴν νύκτα νὰ ντουφεκοῦν ἀπὸ τὰ περιχαρακώματα.

Εἰς αὐτὴν τὴν ἡμέραν πρέπει νὰ ἔχασεν ὁ ἐχθρὸς ἀπὸ τὸ κιβώτιον πυρίτιδος, ἀπὸ τὴν ἐφόρησίν του, ἀπὸ τὴν ὑπόνομον καὶ ἀπὸ τὸν πόλεμον περίπου τῶν ἑξακοσίων ἀνδρῶν. Καὶ οἱ Ἕλληνας κατορθώσαντες νὰ καταστρέφουν τὰς τῶν εἴκοσι ἡμερῶν ἐργασίας του εἰς μίαν ἡμέραν, νὰ τοῦ κάμουν τόσην φθοράν, ν' ἀπολαύσουν τόσα λάφυρα καὶ πλούσια (ἐκ τούτου εἶνε δίκαιον νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐχάθησαν πολλοὶ ἀξιωματικοὶ καὶ τόσα ὄπλα) ἔχασαν δεκαεπτὰ καὶ ἐπληρώθησαν ἄλλοι τεσσαράκοντα δύο⁸¹, πλὴν μεταξὺ τούτων διάφοροι ἀξιωματικοί, ἐν οἷς φονευμένος ὁ Λάμπρο-Κόλιας καὶ πληγωμένοι οἱ Κώστα-Τζαβέλας, Γ. Βαριαδίτης, Γ. Βάγιας, Ἀθ. Λ. Ζέρβας, Χ. Τασοῦλας, Ἀθ. Γιάννη.

Ὁ Καραϊσκάκης ἐν τοσοῦτω δὲν ἠσύχαζεν εἰς Δραγαμέστο, ἀλλὰ φθάσας ἐκεῖ ἐσυγκέντρωσε περὶ ἑαυτὸν ὅσους ἦτον εἰς τὸν Κάλαμον Ἕλληνας καὶ δίχως νὰ δώσῃ καιρὸν τοῦ ἐχθροῦ μὲ τὴν ἀργοκινήσιαν νὰ συνέλθῃ, παραλαβὼν αὐτὸ τὸ στρατεύμα ἐπῆγεν εἰς Καρβανσαρᾶ, ἐπέπεσεν αἰφνης εἰς τοὺς ἐκεῖ τοποθετημένους Τούρκους, ἐφόνευσεν ἀρκετούς, καθὼς καὶ ἑκατὸ καμήλους αἰτίνες ἐμετακόμιζον θροφὰς εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ πολιορκητοῦ μας. Καὶ πάλιν μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐνέδρευσε εἰς τὸν δρόμον τῆς Λάσπης καὶ ἐξωλόθρευσε ἐν σῶμα ἐξ ἑκατὸ Ντελήδων (σῶμα ἰππέων), καθὼς καὶ τὸν Ντελήμπαση (τὸν ἀρχηγόν τους) καὶ τὸν Ἀγιάννη τῆς Σόφιας (τὸν διοικητὴ δηλαδὴ τῆς Σόφιας) καὶ δίχως νὰ ἠσυχάσῃ, ἔπειτα ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας ἐπέπεσε εἰς ἐν τῶν ὀχυρωμάτων ὅπου εἶχεν κατασκευάσῃ ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ δρόμου, καὶ τοὺς ἐφόνευσεν, καθὼς ἐπῆρεν καὶ πολλὰ φορτηγὰ ζῶα φορτωμένα θροφὰς, ὅπου ἤρχοντο εἰς τὸν πολιορκητὴν μας. Ἐφερὲν ἐν ἐνὶ λόγῳ τὸν τρόμον εἰς τοὺς Τούρκους καὶ τὴν πείνα εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ πολιορκητοῦ μας. Ἐν τούτῳ φοβηθέντες πολλοὶ τῶν Τουρκῶν μήπως πολιορκηθῶσι εἰς τὸ Μεσολόγγιον ἀντὶ νὰ πολιορκῶσι, ἄρχισαν νὰ λιποτακτῶσι φαλαγγιδόν. Ἀνεχώρησεν ἄνευ ἀδείας ὁ Σουλεϊμάν πασιᾶ Μπεράτη μὲ δύο χιλιάδας, ἀφήσας τὸ Καστέλλι τοῦ Ἀνατολικοῦ, καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἐκ τοῦ ἀπέναντι τοῦ Μεσολογγίου στρατοπέδου.

Τοῦτο ἔκαμε τὸν Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ νὰ ὀργισθῇ τὸν Καραϊσκάκη (μ' ὄλον ὅτι ἔκρυπτεν εἰς τὸ στρατεύμα του τ' ὄνομα τοῦ Καραϊσκάκη, διότι τ' ὄνομά του μόνον τοὺς ἐπροξένει τρόμον)· συμβουλευόμενος καὶ τὸν τουρκόφιλον Ἀκαρναῖνα Γεώργιον Βαρνακιώτην ἐδιόρισεν ἐξ χιλιάδες στρατεύμα, δίδων εἰς αὐτὸ ὁδηγὸν τὸν πιστὸν του Βαρνακιώτη, νὰ πηγαίνουν εἰς τὸ Δραγαμέστο νὰ ἐξολοθρεύσουν τοὺς ἐκεῖ Ἕλληνας. Πλὴν ὁ Θεός, ὁ προστάτης τῆς Ἑλλάδος, ἐφύλαττεν τὸν Καραϊσκάκη διὰ λαμπρότερα κατορθώματα, ὥστε τὸ στρατεύμα τοῦτο ἀντὶ νὰ φθείρῃ διεσκορπίσθη ἀπὸ τοὺς ἡμετέρους.

Καὶ ἤθελε κατορθῶσει σημαντικώτερα πράγματα ἂν δὲν ἀντενεργεῖτο ἀπὸ τὸν Τζιόγκαν καὶ Ράγκον, οἵτινες ἀφ' οὗ ἐλιποτάκτησαν ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον ἐπῆγον εἰς Λεσίνη (μικρὸν νησὶ ἐντὸς τοῦ Ξηρομέρου), ὅπου εἶχον συνάξῃ ἀρκετούς ἀπὸ τοὺς εἰς Κάλαμον Ἕλληνας διὰ φρουράν τους (καθότι, ὡς εἴπομεν, αὐτοὶ μόνοι τους ἐλιποτάκτησαν, τὰ δὲ σώματά τῶν ἔμενον εἰς τὸ Μεσολόγγιον, οἵτινες μ' ἀμίμητον καρτερίαν ἐκπλήρουν τὰ πρὸς τὴν Πατρίδα χρέη τους ὑπερασπιζόμενοι αὐτὸ τὸ προπύργιον). Καὶ οὗτοι ἐφιλονίκουν τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Καραϊσκάκη, μὴ θέλοντες νὰ ὑποταχθῶσι· διὰ τοῦτο καὶ τὸν ἀντενήργουν.

81 Ὁ συγγραφεὺς εἶχε διαγράψῃ τὰς λέξεις δεκαῆξ ἀντὶ δεκαεπτὰ καὶ τριάκοντα πέντε ἀντὶ τεσσαράκοντα.

Ὁ Καραϊσκάκης ἦτον ἄνθρωπος μὲ πολλὰ προτερήματα ἐνὸς καλοῦ στρατηγοῦ, καὶ ἂν εἰς ταῦτα ἐπροστίθετο ἡ παιδεία (διότι σχεδὸν μόνον τ' ὄνομά του ἤξευρεν νὰ γράφῃ) ἤθελε καταταχθῆ βέβαια μεταξὺ τῶν πρώτων ἀνδρῶν τοῦ αἰῶνος διὰ τὰ κατορθώματά του. Ἦτον ἀρείτολμος, ἄοκνος, δραστήριος, εὐγλωττος, ἀκούραστος, ὑπέφερεν τὰς πλέον δυνατὰς σκληραγωγίας, μ' ὅλον ὅτι ἔπασχεν εἰς τὸ στήθος, μεταδοτικός, ὑπομονετικός, νοῦς ἐφευρετικός, ταχύπους, μὲ παρρησίαν πνεύματος, παραστατικόν. Εἶχεν καὶ ὑπόληψιν ἤδη συστημένην εἰς τὸ Ἔθνος καὶ διότι ἦτον ἐκ τῶν παλαιῶν Ἀρματωλῶν καὶ διὰ τὰς πράξεις του εἰς τὸν ἱερόν μας ἀγῶνα, Ἄλλ' ἄς τὸν ἀφήσωμεν εἰς Δραγαμέστο παλεύοντα μὲ τὰς ἐσωτερικὰς διαιρέσεις καὶ κτυπῶντα τοὺς Τούρκους.

Ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἔβλεπεν ματαιουμένας ὅλας τὰς ἐπιχειρήσεις του τόσο ἐξω εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου, καὶ ἐβιάσθη οὕτως νὰ πεισθῆ ὅτι εἶχε νὰ κάμῃ μ' ἀνθρώπους ἀποφασισμένους ἢ νὰ ἐλευθερωθῶσι ἢ νὰ χαθῶσι καὶ ὅπου δὲν τοῦ ἐπαραχώρουν σπιθαμὴν γῆς παρὰ διὰ τῆς βίας· καὶ ἐπειδὴ τὸ πᾶν ἐκρέμετο εἰς τὴν κυρίευσιν τοῦ Μεσολογγίου, ἔκαμεν νέας προτάσεις εἰς τὸν Σουλτᾶνον διὰ τοῦ σταλθέντος Καπουτζήμπαση, δηλαδὴ ὅτι ἦτον ἀδύνατον ἀλλέως πῶς νὰ κυριευθῆ τὸ Μεσολόγγιον, ἂν δὲν ἐνόνοντο πρῶτα ὅλαι αἱ δυνάμεις τῆς Τουρκίας. Ὡστε καὶ ὁ Ἴμπραχίμ πασιᾶς δὲν ἤθελε κατορθώσῃ τίποτις εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἂν δὲν συμβοηθεῖτο καὶ ἀπ' αὐτόν, καθὼς καὶ αὐτὸς δὲν ἤθελε κατορθώσῃ τίποτις εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ἂν δὲν ἐβοηθεῖτο καὶ ἀπὸ τὸν Ἴμπραχίμ πασιᾶ. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀρχὴ ἦν τὸ Μεσολόγγιον, εἰς τὴν κυρίευσιν τοῦ ὁποίου ἐδαπανήθησαν ἤδη τόσα χρήματα καὶ τόσοι ἄνθρωποι, ὥστε νὰ κατεδαφισθῆ τὸ φρούριον, δὲν ἦτον δίκαιον νὰ τὸ παραιτήσουν καὶ νὰ ἐπιχειρισθῶσι τὸ ἄλλον. Ὅθεν ἐγνωμοδότησε νὰ ἐνωθῆ ὁ στόλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλξερίνικος, Τουνεζίνικος, Τριπολίτικος καὶ ὁ Αἰγυπτιακὸς νὰ μᾶς ἀποκλείσουν διὰ θαλάσσης στενά, ὥστε νὰ μὴ λαμβάνωμεν θροφάς, νὰ ἐλθῆ καὶ ὁ Ἴμπραχίμ πασιᾶς μὲ τὰ στρατεύματά του ἐξω τοῦ Μεσολογγίου νὰ συμπράξῃ μὲ αὐτόν διὰ τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ξηρᾶς.

Ἐν τοσοῦτῳ ἀπελπισθεὶς ἀπὸ κάθε ἄλλο ἐπιχείρημα ἐπεριορίσθη εἰς τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως καὶ εἰς τὰ περίξ χαρακώματα τῆς Τερρίμπιλε καὶ παραίτησεν πλέον τὸ φτυάρι καὶ τὸ χῶμα· καὶ ὅσον ἐθεώρει κυματοῦσαν τὴν σημαίαν τοῦ Σταυροῦ εἰς τὸ φρούριον τοῦ Μεσολογγίου καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν **ἀθάνατον Τερρίμπιλε**, ἀπὸ τὸν θυμὸ του ἐτραβοῦσε τὰ γένεια του καὶ ἀναστέναζεν ἐκ βάρους ψυχῆς τὸ «Ἄλλάχ κερὶμ» (ἴλεως ὁ Θεός).

Ὁ Καραϊσκάκης ἔτρεχεν εἰς τὰ ἴδια· ἢ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ Τζόγκα καὶ Ράγκου διαίρεσις δὲν ἐστάθη τρόπος νὰ παύσῃ, μ' ὅλον ὅτι ἀπεφασίσθη ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον νὰ σταλθῆ μία ἐπιτροπὴ νὰ τοὺς ἐνώσῃ· οὕτως λοιπὸν ἐπιφορτίσαμε ἐν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τὸν Κύριον Δ. Θέμελη καὶ τοὺς Κυρίους Τάτζη Μαγγίνα καὶ Γεώργιον Βαλτινοῦ, ἀλλὰ καὶ οὗτοι σχεδὸν δὲν κατῶρθωσαν τίποτις. Ὁ Καραϊσκάκης ὅμως ἐπειδὴ εἶχομεν πάντοτε ἀνάγκην ἀπὸ ἀνθρώπους μᾶς ἔστειλεν τὸν Κ. Χριστόδουλον Χατζῆ-Πέτρου καὶ τὸν Σιαδῆμα μὲ σχεδὸν ἑκατὸν πενήκοντα ἀνθρώπους.

Ἡ ἐνωσις καὶ σύμπνοια αὐτῶν ἤθελε ἀναμφιβόλως φέρει μεγάλας ὠφελείας καὶ ἤθελε στενοχωρέσουν ἀρκετὰ τὸν πολιορκητὴν μας ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῶν θροφῶν, ἦτις μ' ὅλον ὅτι ὀλίγα αὐτὰ τὰ κινήματα ὅπου ἔκαμεν ὁ Καραϊσκάκης, εἶχεν ἀρχίσει νὰ γένηται ἐπαισθητὴ εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον. Ἄλλὰ τὰ πάθη ἦτον τόσο

κορυφωμένα ὥστε ἐτύφλωττον τοὺς ἀνθρώπους καὶ δὲν ἔβλεπον τὸν ὀρθὸν δρόμον ὅστις ἐδύνατο νὰ μᾶς σώσῃ! Δὲν εἶχες τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Μεσολογγίου, Τζόγκα, καὶ τὴν παραίτησας αὐτοθελήτως διὰ ν' ἀναχωρήσῃς ἀπ' αὐτὸ ὥστε νὰ μὴν ἀσθενήσῃς; Τί ἀντενεργεῖς λοιπὸν ἐκείνον ὅστις τὴν ἔλαβεν ἀπὸ τὴν ἀξιότητά του;

Ὅσον ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἄρχισεν νὰ περιορίζεται, τόσον ἡμεῖς ἐπαίρναμε τὸ ἐπιθετικόν, ὥστε δὲν ἐπεριμέναμε πλέον νὰ ἐλθῇ μὲ τὸ χῶμα εἰς τὰ χεῖλη τῆς ἀντιτάφρου καὶ τότε νὰ σκεπτώμεθα τί νὰ κάμωμεν, ἀλλ' ἀρχίσαμε νὰ σκεπτώμεθα πῶς νὰ τὸν βλάπτωμεν εἰς τὴν θέσιν του. Οὕτως ἀποφασίσαμε τὴν κατασκευὴν μιᾶς ὑπονόμου ὑπὸ τὴν χαλάστραν τῆς Μεγάλης Τάμπιας, ἐπειδὴ μᾶς τὸ ἐσυγχωροῦσεν ἡ θέσις, μὲ τὸ νὰ ἦτον καὶ οἱ Τοῦρκοι πλησίον.

Ἐν τοσοῦτῳ τὸ πυροβολικὸν τοῦ φρουρίου, ἀφ' ὅτου ἐφωδιάσθημεν, ἐζωογονήθη δὲν ἀφηνεν ἡσύχους τοὺς Τούρκους, κατ' ἐξοχὴν τὸ κρυπτὸν κανονοστάσιον Κουτζοναίικα· ἀνταπεκρίνοντο καὶ τὰ ἐχθρικὰ κανονοστάσια, ἀλλ' ἐκ διαλειμμάτων καὶ ἄρχισεν μάλιστα νὰ κατασκευάζῃ ὄχυράματα εἰς τὰ πρῶτα κανονοστάσιά του καὶ εἰς τὴν πρώτην παράλληλον γραμμὴν. Ἄλλαξεν τὰ σχέδιά του· ἀπὸ τὸ ἐπιθετικὸν ἄρχισε νὰ παίρῃ τὸ ἀμυντικὸν μέρος. Δὲν ὀνειρεύεται πλέον νὰ κυλῆ χῶματα, νὰ κατασκευάζῃ ἐλικοειδῆ (zigzag) χαρακώματα, νὰ στεφανώῃ νέους προμαχῶνας ἢ νὰ κατασκευάζῃ ὑψώματα ἐνώσεως. Ἦτον καιροὶ εὐτυχίας, καιροὶ τῆς προόδου σου, Σατράπα! Τώρα σκέπτεσαι πῶς ν' ἀποφεύγῃς τὰ κτυπήματά μας, νὰ ὀχυρώῃς τὰ κανονοστάσιά σου, φοβούμενος μὴ σοῦ τὰ κυριεύσωμεν ὡς καὶ ἄλλοτε, νὰ δυναμώνῃς τὴν παράλληλον γραμμὴν διὰ νὰ μὴ εἰσβάλωμεν ἡμεῖς εἰς τὸ στρατόπεδόν σου, νὰ κατασκευάζῃς ὄχυρῶμα εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ διὰ νὰ μὴ ὀρμήσουν εἰς τὰς σκηνάς σου οἱ ἐντὸς τοῦ Μεσολογγίου Ἕλληνες! Κακὰ προμηνύματα, Σατράπα!

Δὲν ἔπασχεν αὐτὰ τὰ δεινὰ μόνον ὁ πολιορκητὴς μας, ἀλλὰ τὸ χεῖριστον ὁποῦ τὸ στρατεύμα ἐξακολούθει νὰ λιποτακτῇ, προβλέπον ὅτι ἐπλησίαζεν ὁ χειμῶνας καὶ φοβούμενον ὅτι ὁ Καραϊσκάκης θὰ τοὺς διέκοπτεν τὴν κοινωνίαν τοῦ Καρβανσαρά. Ἐβλεπον ὅτι θὰ τοὺς ἐμποδίζοντο αἱ θροφαί, καὶ ἐπομένως ἐθεώρουν τὸν ἑαυτὸν τους χαμένον ἔξω τῶν ἐπάλλεων τοῦ Μεσολογγίου· ὥστε τὸν ἐβίαζαν νὰ προλάβῃ μὲ τὴν ὀπισθοδρόμησιν εἰς Ἄρταν καὶ ἀφοῦ κάμῃ νέας προπαρασκευάς, νὰ εἰσβάλλῃ πάλιν τὴν ἄνοιξιν.

Ἄλλο κακὸν τοῦ προσετέθη καὶ εἰς ταῦτα· εἶπομεν εἰς τὰ προλαβόντα κεφάλαια ὅτι στρατοπεδεύσας εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Μεσολογγίου εἶχε στείλει μίαν μοῖραν, ἣτις εἶχε τοποθετηθῆ εἰς Σάλωνα. Καὶ τὸ Ἑλληνικὸν στρατεύμα τῶν Ἀνατολικοελλαδιτῶν καὶ Σουλιωτῶν εἶχε συγκεντρωθῆ εἰς τὸν Προφήτην Ἥλιαν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Παρνασσοῦ. Ἀλλὰ κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν, εἰσχωρεσάσης μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν Τουρκῶν ἀντιζηλίας καὶ διαιρέσεως, ἔξαφνα ἀνεχώρησαν ἀπὸ Σάλωνα διὰ τὸ Ζητοῦνι ἀφήσαντες τὰς σκηνάς των ὅλας, τὰ πολεμοφόδια, θροφὰς καὶ τὰ πυροβόλα. Ὅστ' ἔμεινον κύριοι τούτων οἱ Ἕλληνες. Καὶ μόνον ὁ Κεχαγιάμπεης μὲ ὀλίγους τινὰς ἦλθεν εἰς τὸν Σερασκέρην. Ἐνῶ τὰ Σουλιώτικα σώματα τῶν Στρατηγῶν Κώστα Μπότζαρη, Διαμάντη καὶ Τούσια Ζέρβα, Γ. Δράκου, Γιώτη Δαγκλῆ καὶ λοιπά, καθὼς καὶ οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῆς ἐπαρχίας Λιδωρικίου καὶ τῶν Κραββάρων, δηλαδὴ οἱ Στρατηγοὶ Δημο-Σκαλτζᾶς καὶ Ἄντροῦτζο-Σαφάκας μὲ τὰ σώματά των διευθύνθησαν διὰ τὰ Κράββαρα πρὸς βοήθειάν μας.

Ἐπίμων ὁμως ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἐμεταχειρίζετο κάθε τρόπον ν' ἀνθέξει εἰς τὰ δυστυχήματά του. Καὶ μεταξὺ εἰς τ' ἄλλα ἐπιχειρήματά του ἠθέλησεν νὰ στείλῃ ἓνα ἀξιωματικὸν Γκέγκα εἰς τὸ φρούριον διὰ νὰ ἰδῇ τὴν κατάστασίν μας καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ νὰ τὸν πληροφορήσῃ, καὶ οὕτως νὰ κηρύξῃ εἰς τὸ στράτευμα, ὅτι ἐλλίπεις ὄντες ἡμεῖς ἀπὸ τ' ἀναγκαῖα, ταχέως ἤθελε παραδώσωμεν τὸ Μεσολόγγιον προσπίπτοντες εἰς τὸ ἔλεός του, καὶ μὲ τοῦτο νὰ ἐνθαρρύνῃ τὸ στράτευμά του.

Ὁ Γκέγκας αὐτὸς ἦλθεν ἀντικρυ τοῦ κανονοστασίου τῶν Γερμανῶν καὶ ἐζήτησεν τὴν ἄδειαν νὰ ἐλθῇ εἰς τὸ φρούριον. Τοῦ ἀπεκρίθημεν τὸ ὅτι τὸν δεχόμεθα, ἀλλ' ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐμβῇ ἀπὸ τὸ τελευταῖον κανονοστάσιον (διὰ νὰ μὴ ἰδῇ τὰς ἔσω ἐργασίας μας). Οὕτω ἦλθεν μέσα καὶ τὸν ἔμβασαν ἀμέσως εἰς τὴν καλύβην τοῦ Στρατηγοῦ Νότη Μπότζαρη ἐζήτησεν νερὸ (διὰ νὰ βεβαιωθῇ ἂν εἶχομεν νερὸ) καὶ τοῦ ἔδωσαν· ἀπόρρεσε πῶς εἶχομεν τοιοῦτο καλὸ νερόν. Ἐπειτα ἐζήτησεν ψωμί καὶ τοῦ ἐδόθη· τοῦ ἤρρεσεν ἡ ποιότης. Ἐπειτα ἐρώτησεν ρητῶς νὰ τὸν βεβαιώσωμεν ἂν ἐφρονούσαμε ποτὲ νὰ παραδοθῶμεν, καὶ τὸν ἐβεβαιώσαμε μεθ' ὄρκου, ὅτι οὔτε τ' ὠνειρεύθημεν ποτέ. «Εὐγε σας, ἐπανέλαβε, εἴστε παλληκάρια καὶ μὴ τὸ καταδεχθῆτε». Ἐπειτα ἠθέλησεν ν' ἀναχωρήσῃ, καὶ ἐβγαίνων ἔξω τῆς καλύβης εἶδε πλῆθος Ἑλλήνων οἵτινες ἀπὸ περιέργειαν εἶχον ἐπισωρευθῆ ἐκεῖ· ἔμεινεν ὀλίγον θεωρῶντας τους· ἔπειτα τοὺς ἐφώνασεν· «Εὐγε σας, παλληκάρια, ἐπιμείνατε». Καὶ οὕτως ἀνεχώρησεν διὰ τῆς ἰδίας ὁδοῦ ἀβλαβής.

Οὗτος ἐπιστρέψας εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον εἶπε γυμνὴν τὴν ἀλήθειαν εἰς ὅσα εἶδεν, ἤκουσεν καὶ ἐδοκίμασεν. Τοῦτο ἀντέβαινεν εἰς τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὅποιον ἐστάλη. Ὅθεν ὁ Κιουταχῆς τὸν ἐφυλάκισε, πλὴν οἱ Γκέγκηδες ἐπῆγαν καὶ τὸν ἐλευθέρωσαν διὰ τῆς βίας.

Ἀποροῦσεν ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς καὶ ἀδημονοῦσεν μάλιστα εἰς τὸ πῶς ἡμεῖς ἐμανθάναμε ὅλα τὰ σχέδιά του, ἐνῶ αὐτὸς δὲν ἐδύνατο νὰ μάθῃ ποτὲ τὰ ἰδικά μας· καὶ τοῦτο δὲν ἔκανε ὀλίγην τιμὴν τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου, τοῦ ὅτι δηλαδὴ οὔτε ἦτον κανεὶς κατάσκοπος καὶ τοῦ ὅτι ἐπρόσεχον καὶ νὰ μὴ ἐλθῇ. Τοῦτο ἀποδεικνύει πόσον ἱερὸν ἐστοχάζοντο τὸ ἐμπιστευθῆν εἰς αὐτοὺς προπύργιον τῆς πατρίδος.

Ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἐχθροῦ μας ἦτον εἰς τὴν πλέον ἀχρεῖαν κατάστασιν, ἐκανονοβόλει ἐνίοτε, ἀλλὰ διπλασίως ἀνταπεκρίνεται. Ἐν τοσοῦτῳ ἐτοιμάσθη καὶ ἡ ὑπόνομος ὑπὸ τὴν χαλάστραν τῆς Μεγάλης Τάμπιας ὑπὸ τὸ κατωφερὲς (dessous le glacis) τοῦ προφυλακτηρίου δρόμου, ἥτις ἔφθασεν ἕως ὑπὸ τὸ στεφάνωμα τοῦ ἐχθρικοῦ περιταφρώματος. Ἀπεφασίσσαμεν νὰ τῆς δώσωμεν πῦρ πολλὰ πρωὶ καὶ νὰ εἴμεθα προετοιμασμένοι εἰς τὸ προτείχισμα, καθὼς καὶ τὰ πυροβόλα γεμάτα μιδράλια, νὰ κάμωμεν πῦρ κατὰ τῶν ἐχθρῶν δίχως νὰ ἐφορμήσωμεν· καὶ τοῦτο διὰ ν' ἀλλάξωμεν τὰς ὥρας καὶ τὸν τρόπον, ὥστε νὰ μὴ προδίδωνται τὰ σχέδιά μας καὶ νὰ μὴ μᾶς ἐννοοῦσι ποτέ.

Τῆ **εἰκοστῇ τρίτῃ** τοῦ μηνὸς λοιπὸν πολλὰ πρωὶ περὶ τὰ γλυκοχαράγματα τῆς ἐδώσαμε πῦρ. Ἡ ἔκρηξις τῆς ἔκαμε εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα, ἐπειδὴ ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀνέτρεψε τοὺς προμαχῶνας τῶν ἐχθρῶν, ἔθαψε μὲ τὸ χῶμα καὶ πολλούς, καὶ συγχρόνως μὲ τὴν ἔκρηξιν τῆς κάνομε πῦρ ἀπὸ τὸ προτείχισμα κάνοντες ἐπίδειξιν ὅτι ἐμελετούσαμε νὰ ἐφορμήσωμεν. Οἱ Τοῦρκοι τρέπονται εἰς φυγὴν, καὶ τότε τὸ πῦρ ἐκ τοῦ φρουρίου δὲν ἔκαμεν ὀλίγην βλάβην εἰς αὐτούς, οἵτινες φεύγοντες ἐστάθησαν εἰς

τὴν πρώτην παράλληλον γραμμὴν. Καὶ μετὰ δύο ὥρας πυρὸς ἐπαύσαμε, διότι δὲν εἶχομεν ἀντικείμενον νὰ τουφεκίζωμεν καὶ νὰ πυροβολῶμεν, καθότι οἱ Τούρκοι περιορισθέντες εἰς τὴν πρώτην παράλληλον γραμμὴν εὐχαριστοῦντο μόνον νὰ μᾶς ἀποκρίνωνται μὲ τὸν κανονοβολισμὸν τῶν κανονοστασίων των.

Εἰς αὐτὴν τὴν ἡμέραν πρέπει νὰ ἐφονεύθησαν ὑπὲρ τῶν διακοσίων Τούρκων τόσον ἐκ τῆς ὑπονόμου καθὼς καὶ ἐκ τοῦ πυρός μας· μάλιστα ὁ ἐκ πλευρᾶς πυροβολισμὸς καὶ τουφεκισμὸς τῆς Λουνέττας ἔκαμε σημαντικὴν φθοράν. Ἐξ ἡμῶν δύο ἐφονεύθησαν καὶ τρεῖς ἐπληγώθησαν.

Μ' ὅλα ταῦτα ὁ πολιορκητὴς μας δὲν ἄφηνεν τὰ περιταφρώματα, ἀλλὰ μετὰ τὴν παῦσιν τοῦ πολέμου οἱ Τούρκοι ἐπανῆλθον διὰ τῶν ἐλικοειδῶν (zig-zag) δρόμων των· καὶ ἐδιατήρει ὅλην τὴν γραμμὴν τῶν περιταφρωμάτων· μάλιστα εἰς τὴν Τερρίμπιλε ἐδιατήρει καὶ τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως, εἶνε ἀληθὲς ὅτι δὲν ἔκανεν, οὔτ' ἐδύνατο πλέον νὰ κάνῃ καμμίαν ἐπιχείρησιν πρὸς βλάβην μας μ' ὅλον τοῦτο ἐν ὄσῳ ἦτον εἰς τὰς περιτάφρους, πάντοτε ἦτον πολλὰ πλησίον εἰς τὸ φρούριον καὶ ἡμεθα βιασμένοι νὰ προσέχωμεν μ' ὄμμα ἄγρυμνον μήπως ἤθελε νὰ μᾶς κάμῃ νὰ ξεγνοιάσωμεν διὰ νὰ δοκιμάσῃ διὰ τὴν τελευταίαν φοράν ἐν ἀποφασιστικὸν κίνημα· διὰ τοῦτο ἠθέλαμε νὰ τὸν ὑποχρεώσωμε ν' ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὰ πέριξ τοῦ φρουρίου περιχαρακώματα καὶ νὰ τραβηθῇ τοῦλάχιστον εἰς τὴν πρώτην παράλληλον γραμμὴν του, ἥτις ἀπεῖχεν τοῦ φρουρίου βολὴν κανονίου.

Αἱ βροχαὶ ἀναμφιβόλως ἤθελον κατορθώσῃ τοῦτο, καθότι ἤθελε γεμίσουν τὰ περιταφρώματα νερόν, καὶ τότε τοὺς ἦτο ἀδύνατον νὰ διαμείνουν· ἀλλὰ δὲν ἔβρεχεν, καὶ ἡμεῖς ἐστενοχωροῦμεθα ὅσον τοὺς ἐβλέπομεν τόσον πλησίον· ὥστ' ἐσπουδάξαμεν τί νὰ ἐπιχειρισθῶμεν. Κατ' αὐτὰς ὁμως μᾶς ἦλθεν ἀπὸ τὸ Ναύπλιον διορισθεῖς ἀπὸ τὴν Διοίκησιν ὁ Κώστα-Λαγουμτζῆς ὑπονομοποιὸς ἄριστος μ' ὅλον ὅτι πρακτικὸς μόνον· οὗτος ἐχαίρετο καλὴν ὑπόληψιν διὰ τὴν ἐπιστήμην του καὶ διότι εἶχεν δώσει δείγματα τῆς ἐπιτηδειότητός του καὶ πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεώς μας. Ἔως τὸν ἐρχομὸν του τὰς ὑπονόμους δὲν εἶχομεν καλοὺς τεχνίτας νὰ τὰς κατασκευάζουν, ἀλλὰ μεταξὺ ἡμῶν ὅστις εἶχεν καμμίαν ἰδέαν μεθερμήνευεν τοὺς ἐργάτας καὶ οὕτως τὰς ἐκατασκευάζαμε, ἴσως καὶ ὄχι μ' ἐντέλειαν. Ὁ ἐπιτηδειότερος εἰς ταῦτα ἦτον ὁ Καπετὰν Παναγιώτης Σωτηρόπουλος· αὐτὸς λοιπὸν εἶχεν τὴν διεύθυνσιν τῶν ὑπονόμων καὶ αὐτὸς κατεσκεύασεν ταύτας τὰς δύο, δηλαδὴ τῆς Τερρίμπιλε καὶ τὴν τελευταίαν εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια, ὅπου ἂν ἦτον τεχνικώτερα κατασκευασμένοι, ἀναμφιβόλως ἤθελε κατορθώσουν καὶ περισσοτέραν φθοράν τῶν Τουρκῶν.

Ὁ ὑπονομοποιὸς Κώστας Λαγουμτζῆς λοιπὸν ἐδιορίσθη νὰ ἐπιχειρισθῇ νὰ κατασκευάσῃ μίαν ὑπόνομον εἰς τὴν γωνίαν τῆς Τερρίμπιλε, ὑπὸ τὸ στεφάνωμα τοῦ ἐχθρικοῦ ὀχυρώματος, καὶ μίαν ἑτέραν εἰς τὴν Μεγάλην Τάμπια, ἔξω τοῦ προφυλακτηρίου δρόμου, ἥτοι νὰ φθάσῃ ὑπὸ τὰ ἐχθρικὰ περιχαρακώματα.

Ὁ Καραϊσκάκης ἐν τοσοῦτῳ μετὰ τῶν λοιπῶν ἐπέπεσαν δι' ἐνέδρας εἰς τὴν Ρηγάνην εἰς διαβαίνοντας Τούρκους, συνοδεύοντας τὰ φορτηγὰ ζῶα μὲ τὰς θροφάς, καὶ ἔκαμαν σημαντικωτάτην φθοράν ἐξ αὐτῶν τόσον εἰς ἀνθρώπους καθὼς καὶ εἰς φορτωμένα ζῶα μὲ θροφάς· καὶ δι' ἐνδειξιν τῆς νίκης των μᾶς ἔστειλαν εἰς Μεσολόγγιον δύο μεγάλας ἀρμάθας ὠτία τῶν φονευθέντων Τουρκῶν.

Ὁ πυροβολισμὸς τῶν ἐχθρικῶν προμαχῶνων δὲν ἦτον πλέον ἀδιάκοπος, διότι δὲν ἔβλεπε καὶ τί νὰ ἐδύνατο νὰ κατορθώσῃ, ἀλλ' ἐπυροβόλει καὶ ἐβομβόλιζεν ἐκ διαλειμμάτων, ὡς ἔχων μόνον σκοπὸν νὰ βλάβῃ ἀνθρώπους, καθὼς καὶ ὁ ἰδικὸς μας ταυτομοίως, μὲ τὴν διαφορὰν ὅπου ἡμεῖς ἐφοδιασθέντες ἐκάναμε περισσότερον πῦρ παρ' ὁ ἐχθρὸς. Διότι ὁ ἐχθρὸς δὲν ἠμποροῦσε νὰ ἔχῃ πλέον σκοπὸν νὰ κάμῃ χάσμα (breccia) εἰς τὸ προτειχισμὰ μας διὰ νὰ ἐφορμήσῃ, ἀλλ' οὔτε νὰ κατεδαφίσῃ τοὺς προμαχῶνας μας, ὥστε μὴ ἔχοντες πῶς νὰ ὑπερασπισθῶμεν πλέον νὰ παραδοθῶμεν· καθότι καὶ τὸ χάσμα τὸ εἶχεν κατορθώσῃ καὶ μετὰ τοῦτο ἐφώρμησεν διὰ νὰ ἐμβῇ μὲ τὴν ρομφαίαν εἰς τὸ φρούριον, ἀλλ' ἀπεκρούσθη μὲ βλάβην του πάντοτε. Καὶ τοὺς προμαχῶνας μας τοὺς εἶχεν κατεδαφίσῃ εἰς τρόπον ὥστε οὔτ' ἶχνος δὲν ἐφαίνετο τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐπισκευάσεις, πλὴν δὲν ἐπαραδόθημεν, ἀλλὰ μάλιστα πάντοτε τοῦ ἐφέραμεν φθοράν. Ἐκεῖνο ὅπου ἐδύνατο νὰ κάμῃ ἓνας πολιορκητῆς ἦτον, ἐπειδὴ τὸ φρούριον εἶχεν μεγάλην ἔκτασιν, νὰ ἐφοδιασθῇ μὲ πολλὰ πυροβόλα καὶ ὄλμους, περισσότερα τῶν εἴκοσι κανονίων ὅπου εἶχεν, πέντε ὄλμων καὶ τριῶν ὀβουζίων, καὶ τὸ πῦρ νὰ διευθύνεται γύρωθεν τοῦ προτειχίσματος ἀδιάκοπον ὥστε νὰ μᾶς ἀνησυχῆσῃ. Πλὴν καὶ τοῦτο δὲν ἐτελεσφόρει, καθότι ἓνα τοιοῦτο πῦρ ἀδιάκοπον δὲν ἐδύνατο νὰ παραταθῇ ἀπὸ εἴκοσι - εἰκοσιπέντε ἡμέρας· ἐπειδὴ θὰ ἐτελείωνε τὰ πολεμοφόδια. Καὶ ἡμεῖς διὰ τόσας ἡμέρας δὲν ἐκουραζόμεθα· ὥστε καὶ τοῦτο ἦτον μάταιον. Τοῦτο τὸ ἐδοκίμασεν εἰς τοὺς ἀπελθόντας μῆνας, ὅχι ὅμως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τοῦ νὰ διατηρήσῃ τὸ πῦρ ἀδιάκοπον διὰ τόσας ἡμέρας, δίχως νὰ κάμῃ τελείως διακοπὴν δηλαδὴ.

Μ' ὅλα ταῦτα τίποτις δὲν κατῴρθωσεν, καὶ μάλιστα περισσοτέραν βλάβην μᾶς ἔφερον μὲ τὸ ἐκ διαλειμάτων πῦρ, διότι οἱ ἄνθρωποι ἐξεγνοιάζοντο καὶ ἐκτίθεντο περισσότερον, ἐνῶ ὅταν τὸ ἐδιατηροῦσεν ἀδιάκοπον, ἐπρόσεχαν περισσότερον. Καθὼς καὶ ὁ πυροβολισμὸς καὶ ὁ βομβολισμὸς τοῦ φρουρίου δὲν ἐδύνατο παρὰ νὰ διευθύνεται πρὸς βλάβην ἀνθρώπων, καθότι ἔπρεπε νὰ ἔχωμεν ἓνα μέγα πλῆθος σφαιρῶν καὶ πυρίτιδος διὰ νὰ κάνωμεν τοιοῦτον ἀδιάκοπον πῦρ, ὥστε νὰ τοῦ ἐμποδίζωμε τὰς ἐργασίας ἢ νὰ τοῦ κατεδαφίζωμεν τοὺς προμαχῶνας, καὶ πάλιν νὰ μὴ κατορθώναμε τίποτις καὶ μὲ τοῦτο. Διότι οἱ προμαχῶνες του ἦτον μὲ χῶμα κατασκευασμένοι, ὥστε δὲν ἦτον δύσκολον νὰ ἐπισκευάσῃ τὴν βλάβην ὅπου ἐδύνατο νὰ φέρουν αἱ βολαὶ μας. Καθὼς καὶ αἱ ἐργασίαι ἦτον εἰς τάφρους, ὅπου τίποτις δὲν ἐδύνατο νὰ τὸν ἐμποδίσῃ νὰ ἐργάζεται. Μ' ὅλα ταῦτα ἐδοκίμασαμε καὶ αὐτὸν τὸν τρόπον, ἀλλὰ πεισθέντες ὅτι δὲν ἐκατορθώναμε τίποτις, ἐνεκρίναμε καλύτερον νὰ κανονοβολῶσι οἱ προμαχῶνες μας ὅπου ἔβλεπον σωροὺς ἀνθρώπων, καὶ μὲ τοῦτο ἐφέραμε περισσοτέραν βλάβην τοῦ ἐχθροῦ. Αἱ βόμβαι μας, ὡς εἶπον ἀνωτέρω, ἐδιευθύνοντο μ' ὀλίγην δύναμιν ὥστε νὰ πίπτουν εἰς τὰ περιχαρᾶκώματα καὶ νὰ μὴ βουτίζωνται εἰς τὴν γῆν, ἀλλὰ νὰ μένουν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, νὰ ἐκράγωνται διὰ νὰ βλάβουν τοὺς εἰς αὐτὰ Τούρκους. Ὁ τουφεκισμὸς εἶχεν τὸν ἴδιον τρόπον· ἐπειδὴ οἱ Τούρκοι ἐστέκοντο εἰς τὰ περιταφρώματα, ἡμεῖς ἐπαραφυλάτταμε ἐκ τῶν ἐπάλλεων, ὡς οἱ κυνηγοί, καὶ ἅμα ἐβλέπαμε ἢ χεῖρα ἢ κεφαλὴν ἐκάναμε φωτιά, καὶ οὕτως δὲν τοὺς ἐφέραμεν ὀλίγην βλάβην. Τὴν δὲ νύκτα ἐκάναμε πῦρ κατὰ τὴν ἀκοήν, δηλαδὴ ὅπου ἠκούομεν νὰ ἤρχετο φωνή, ἢ πῦρ κατὰ πυρὸς, δηλαδὴ ἐκάναμε φωτιὰ ὅπου ἐγίνετο φωτιά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ Ὀκτώβριος 1825.

Ὁ πολιορκητὴς μας, ἐπειδὴ ἐπερίμενεν νὰ λάβῃ νέας ὁδηγίας ἀπὸ τὸν Σουλτᾶνον διὰ τὰς νέας προτάσεις ὅπου εἶχεν κάμῃ μὲ τὸν Καπουτζήμπαση, δὲν ἐτόλμα ν' ἀποσυρθῆ διαλύων τὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου, μ' ὅλον ὅτι ἔβλεπεν καὶ ὁ ἴδιος ματαιωμένας ὄλας τὰς προσπάθειάς του καὶ τίποτις ἐλπίζόμενον ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ ἠθικὸν τοῦ στρατιώτου ἦτον εἰς τὴν πλέον ἀχρείαν κατάστασιν, καὶ ἔβλεπεν ὅτι ἐδυσσαρεστεῖτο νὰ διαμένῃ ἔξω τοῦ Μεσολογγίου ἐκτεθειμένος εἰς τὰς περιμενομένας βροχὰς καὶ τὸν χειμῶνα, καὶ ὅπου εἰς αὐτὸν τὸν καιρὸν θὰ ἐδύνοντο εὐκολώτερα οἱ Ἕλληνες νὰ τοῦ ἐμποδίσουν τὰς θροφὰς. Ὡστε μὲ μεγάλην δυσαρέσκειαν τὸν ὑπήκουεν.

Ἐδιατηροῦσε μ' ὄλα ταῦτα τὰς περιτάφρους, διὰ νὰ μᾶς στενοχωρῆ, καὶ ἐλυπᾶτο νὰ τὰς παραιτήσῃ, διότι τοῦ εἶχον κοστίσῃ τόσους κόπους καὶ τόσῃ θυσίαν ἀνθρώπων. Ἐπεριορίζετο νὰ κανονοβολῆ καὶ νὰ βομβολίζῃ ἐκ διαλειμμάτων, ὥστε νὰ μὴ μᾶς ἀφήνῃ νὰ ξεγνοιάζωμεν, καὶ νὰ τελειοποιῆ τὰ ὀχυρώματα ὅπου ἐσχάτως ἤρχισεν εἰς τὴν πρώτην παράλληλον γραμμὴν καὶ πλησίον τῶν κανονοστασίων του, καθὼς καὶ τὸ ὀχύρωμα ὅπου ἐπεχειρίσθη κατὰ βορέαν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ, διὰ νὰ προφυλάττεται ἀπὸ ἐπιδρομὰς τῶν ἔξω δυνάμεών μας. Ἡμεῖς ἐκ τοῦ ἑτέρου, ὡς προείπομεν, ἐπήραμε τὸ ἐπιθετικὸν καὶ ἐσπουδάσαμε πῶς νὰ τοῦ φέρωμε θανασίμους κτύπους διὰ νὰ τὸν ὑποχρεώσωμεν ν' ἀποσυρθῆ ἀπὸ τὰ περιχαρᾶκώματα μὲ φθοράν του. Τελειωθείσης τῆς ὑπονόμου εἰς τὴν Τερρίμπιλε, ἣτις εἶχεν κατασκευασθῆ ὑπὸ τὸ στεφάνωμα τῶν ἐχθρικών ὀχυρωμάτων, καὶ εἰς τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως, ἐσχεδιάσαμε νὰ τῆς δώσωμεν πῦρ πολὺ πρῶι εἰς τὰ γλυκοχαράγματα καὶ νὰ ἐφορμήσωμεν μετὰ τῆς ἐκρήξεώς της εἰς τοὺς εἰς τὰς περιτάφρους τῆς Τερρίμπιλε Τούρκους· καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ εἰς τὴν ἐκπυρσοκρότησιν τῆς τελευταίας ὑπονόμου εἰς τὴν Μεγάλῃν Τάμπια, δὲν ἐκάναμε ἔφοδον. Οὕτως τώρα οἱ Τοῦρκοι ὑπολαμβάνοντες ὅτι καὶ τώρα δὲν θὰ ἐφορμούσαμε, νὰ ἦτον πλέον ξέγνοιαστοι. Οἱ δυστυχεῖς Τοῦρκοι ἦτον παίγνιον τῶν σχεδίων μας· ὁπότε ἠθέλαμεν καὶ ὅπως ἠθέλαμεν ἐστέλλαμε ἐξ αὐτῶν εἰς τὸν Ἄδην.

Οὕτως τῆς ἐδώσαμε πῦρ⁸², καὶ ἡ ἐκπυρσοκρότησίς της δὲν ἔκαμε ὀλιγώτερον ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν πρώτην, ἀνοίγουσα μέγα χάσμα εἰς τὴν γωνίαν τῆς Τερρίμπιλε καὶ ὑψώνουσα ἕως τὰ νέφη σκέλη, χεῖρας, πόδας, ὅπλα, σκεύη τῶν Τουρκῶν καὶ πηλὸν - καὶ ἔπειτα ὡς χάλαζα ἔπιπτον εἰς τὰ περιταφρώματα τῶν Τουρκῶν, (καὶ οὕτως, διότι ἡ ὑπόνομος ἦτον ἐπιτηδείως κατασκευασμένη καὶ ὄχι ὡς ἡ τῆς 9 Σεπτεμβρίου, ἣτις διὰ ἔλλειψιν γνώσεων τοῦ διευθυντοῦ ἔρριψεν καὶ ἐντὸς τοῦ φρουρίου πηλόν, πέτρας κλπ. ὥστε μᾶς ἔφερεν καὶ ἡμᾶς βλάβην). Μετὰ τῆς ἐκπυρσοκροτήσεώς της ἐπιπίπτομεν εἰς τὰ περιταφρώματα, τοὺς διώκομεν ἀπὸ τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως καὶ ἀπὸ τὰ περιταφρώματα δι' ὅλης τῆς γραμμῆς τῆς ἕως τὴν Μεγάλῃν Τάμπια φονεύοντες ἐξ αὐτῶν. Διατηροῦμεν ἡμεῖς αὐτὰ διὰ ὀλίγον, καὶ ἐπειδὴ ἔπειτα ἔδραμον ἀπὸ τὸ στρατόπεδον Τοῦρκοι πρὸς βοήθειαν, ἀπαντῶμεν ἐκεῖ τὴν πρώτην ὀρμὴν τους, ἔπειτα ἐπιτηδείως ἀποσυρόμεθα εἰς τὸ Ὑψωμα τῆς ἐνώσεως, ὅπου τὸ ἀνοιχθὲν παρὰ τῆς ὑπονόμου χάσμα μᾶς εὐκόλυνεν νὰ διατηρήσωμεν. Οἱ δὲ Τοῦρκοι ὑποθέτουν ὅτι ἀπὸ δειλίαν ἀποσυρόμεθα καὶ ὀρμοῦν καθ' ἡμῶν μ' ἐνθουσιασμόν· τοὺς ἀποκρούομεν φονεύοντες πλῆθος ἐξ αὐτῶν, τοὺς κανονοβολῶσι μὲ μιδράλια καὶ ἀπὸ τὸ

82 Τοῦτο ἐγένετο τὴν 1 Ὀκτ. 1825,

κανονοστάσιον Μιαούλη, καθὼς ἐκ πλευρᾶς ἀπὸ τὰ τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ Δεσπότη. Ὑποχρεοῦνται ν' ἀποσυρθῶσιν εἰς τὰ ὀπισθεν περιχαρακώματά των. Καὶ οὕτως διαρκεσάσης τῆς μάχης σχεδὸν τρεῖς ὥρας, ἀπεσύρθημεν μ' ὅλην τὴν ἡσυχίαν μας εἰς τὸ φρούριον.

Εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν πρέπει νὰ ἐχάθησαν ἐκ τῶν ἐχθρῶν ὑπὲρ τῶν διακοσίων πεντήκοντα· καὶ οἱ Ἕλληνες ἀπολαύσαντες τόσα λάφυρα δὲν ἔχασαν παρὰ ὀκτὼ πληγυμένους καὶ τρεῖς φονευμένους.

Εἵπομεν ἀνωτέρω ὅτι διαλυθέντος τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου τοῦ εἰς Σάλωνα, ἐδιαλύθη καὶ τὸ εἰς Προφήτην Ἥλιαν στρατόπεδον τῶν ἡμετέρων, καὶ ὁ μὲν στρατηγὸς Κώστα-Μπότζαρης μὲ τὰ λοιπὰ Σουλιώτικα σώματα, καθὼς καὶ οἱ ὄπλαρχηγοὶ τοῦ Λιδωρικίου καὶ τῶν Κραββάρων ἐδιευθύνθησαν διὰ τὰ Κράββαρα νὰ συγκροτήσουν στρατόπεδον, τὸ ὁποῖον νὰ κἀνῃ ἀντιπερισπασμοὺς εἰς τὸν πολιορκητὴν μας· ὁ δὲ Ἰωάννης Γκούρας, καὶ ὁ Γενικὸς Ἀρχηγὸς τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, μὲ τὰ λοιπὰ Ἀνατολικοελλαδίτικα σώματα διελύθησαν, καὶ ὁ μὲν Γκούρας ἐπέστρεψεν εἰς Ἀθήνας, οἱ Νικόλαος Κριεζιώτης καὶ Βάσιος Μαυροβουνιώτης εἰς Μέγαρα, ὁ Γ. Δυοβουνιώτης εἰς τὴν Λοκρίδα, ὁ Νάκο-Πανουριᾶς εἰς Σάλωνα, ὁ δὲ Ἰωάννης Ρούκης, διατελῶν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ἰωάννου Γκούρα εἰς Λεβαδεῖαν. Δηλαδὴ εἶχον ἀντικατασταθῆ καπεταναῖοι ἐπαρχιῶν τινές, καὶ οὕτως ἅμα ἀνεχώρησαν οἱ Τοῦρκοι, ἐπανῆλθεν ἕκαστος εἰς τὴν ἐπαρχίαν του ἡσυχάζων, ὡς ὁ Γκούρας εἰς τὰς Ἀθήνας, ὁ Ρούκης τῆς Λεβαδεῖας, ὁ Νάκο-Πανουριᾶς τῶν Σαλώνων καὶ ὁ Γ. Δυοβουνιώτης τῆς Λοκρίδος· οἱ δὲ Βάσιος Μαυροβουνιώτης καὶ Νικόλαος Κριεζιώτης ἦτον σώματα ἀεικίνητα καὶ σώματα δυνατά, ἐπειδὴ ἀνέβαινον ἕως τοὺς χιλίους πεντακοσίους ἀνδρας· οὗτοι λοιπόν, μ' ὅλον ὁποῦ ἀνεγνώριζον τὸν Γκούρα ὡς Γενικὸν Ἀρχηγὸν τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, δὲν ὑπέκειντο κατ' εὐθείαν εἰς τὰς διαταγὰς του, ἀλλὰ εἰς τὰς διαταγὰς τῆς Διοικήσεως, διὰ τοῦτο καὶ ἐπῆγαν καὶ ἐτοποθετήθησαν εἰς Μέγαρα διὰ νὰ συναγροικηθῶσι μὲ τὴν Διοίκησιν περὶ τοῦ ποῦ ἤθελε νὰ τοὺς διατάξῃ νὰ πηγαίνωσι καὶ περὶ χρηματικῆς ἐξοικονομήσεως. Διότι τὰ σώματα τῶν ἐπαρχιοκρατούντων καπεταναίων εὐκολύνοντο πάντοτε ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας καὶ εἰς τὰς θροφὰς καὶ εἰς χρηματικὰς περιθάψεις. Οἱ δὲ ἀεικίνητοι οὗτοι δὲν εἶχον πόθεν νὰ περιμείνουν τὴν περίθαλψιν παρὰ ἀπὸ τὴν Διοίκησιν.

Οὕτως λοιπὸν τὰ Σουλιώτικα καὶ λοιπὰ σώματα ἔφθασαν εἰς Κράββαρα καὶ ἐτοποθετήθησαν εἰς Δερβέκιστα, χωρίον ἀπέχον τοῦ Μεσολογγίου δύο ἡμερῶν διάστημα. Πλὴν ὁ Στρατηγὸς Κώστα-Μπότζαρης ἤρχετο ὡς ἀρχηγὸς καὶ [ὅτι] ὡς τοιοῦτος εἶχε διορισθῆ παρὰ τῆς Διοικήσεως. Οἱ Τζιόγκας καὶ Ράγκος τὸν ἀνεγνώρισαν, διὰ τοῦτο καὶ ἀναχωρήσαντες ἀπὸ τὸ Ξηρόμερον ἐπῆγαν καὶ ἐσυσσωματώθησαν μ' αὐτὸν εἰς τὰ Κράββαρα, διότι ἐθεώρουν ὅτι οὔτε κατὰ τὸ φιλότιμόν τους οὔτε κατὰ τὰ συμφέροντά των ἐβλάπτοντο εἰς τοιαύτην ἀναγνώρισιν, ἐπειδὴ ἐσέβοντο τὸν Μπότζαρη καὶ ἦτον ἐκ τοῦ ἰδίου κόμματος, δηλαδὴ τοῦ Κυρίου Α. Μαυροκορδάτου.

Ὁ δὲ Καραϊσκάκης ἐπειράχθη εἰς τὸ φιλότιμόν του, καθότι εἶχεν περισσοτέραν φιλαυτίαν καὶ δὲν ἐθέλωρει τὸν Μπότζαρη ὡς ἀξιώτερόν του· ἐπομένως καὶ τοῦ ἐναντίου κόμματος, δηλαδὴ τοῦ Κυρίου Ἰωάννου Κωλέττη, ὥστε δὲν ἤθελεν νὰ ἐνισχύσῃ τὸ ἐναντίον κόμμα ταπεινόνων τὸ ἐδικόν του. Διὰ τοῦτο μὴ δυνάμενος, καὶ μὴ θέλων, διότι πειραχθεὶς, ἄφησε τὴν θέσιν τοῦ Ξηρομέρου καὶ ἀποσύρθη καὶ αὐτὸς εἰς Κράββαρα, καὶ ὡς δυσαρεστημένος ἢ ν' ἀδιαφορῇ ἢ ν' ἀντενεργῇ τὸν Μπότζαρη, ὡς ὅμως μὲ σκοπὸν νὰ συμπράξῃ.

Νὰ λοιπὸν ἡ διαίρεσις, νὰ ἡ ἀσυμφωνία. Ὡστε ταῦτα τὰ δύο κακὰ ἦτον ἱκανὰ νὰ τοὺς ἐμποδίζουσαν ἀπὸ τὸ νὰ κινουῦνται καὶ νὰ βλάπτουσαν τὸν ἐχθρόν. Διὰ τοῦτο ἄς μὲ συγχωρηθῇ νὰ παρεκτραπῶ δι' ὀλίγον πρὸς σαφήνισιν ἐνὸς μυστηρίου.

Εἶνε ἀξιοπεριέργον ὁποῦ τινὰ Μέλη τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος αὐτῆς τῆς Περιόδου μ' ἐβεβαίωσαν ὅτι διαταγὴν τακτικὴν τοῦ Σώματος τῆς Διοικήσεως δὲν δύναται νὰ εἶχεν ὁ Κ. Μπότζαρης, διότι τοιαύτη διαταγὴ δὲν ὑπάρχει εἰς τ' ἀρχεῖα τῆς. Καὶ τοῦτο ἔρχεται εἰς τὴν πειθῶ, καθότι ὢν Μέλος τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος τότε καὶ ὁ Κύριος Κωλέττης δὲν ἐδύνατο ν' ἀντενεργῇ τὸ κόμμα του τὰ στηρίγματα του· καὶ ὅχι μόνον ὁ Κύριος Κωλέττης, ἀλλ' οὔτε ὁ Ὑπουργὸς τοῦ Πολέμου Κύριος Ἀδὰμ Δούκας, διότι τοῦ ἰδίου κόμματος, δηλαδὴ τοῦ Κωλέττη.

Αἱ περὶ προβιβασμοῦ διαταγαὶ ἰδοὺ ὁποῖαν σειρὰν εἶχον· ὁ Ὑπουργὸς τοῦ Πολέμου ἔκανε τὴν πρότασιν εἰς τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα, αὐτὸ τὸ Σῶμα ἐνέκρινεν καὶ ἔκανε προβούλευμα εἰς τὸ Βουλευτικὸν Σῶμα, καὶ ὅταν ἐνέκρινεν καὶ τοῦτο τὸ Σῶμα ἔκανε ψήφισμα καὶ τὸ ἐκοινοποιεῖ εἰς τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα καὶ τοῦτο (ἐκοινοποιεῖ τὸ) διάταγμα εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τοῦ Πολέμου καὶ ὁ Ὑπουργὸς ἐκοινοποιεῖ τὸν προβιβασμὸν εἰς ἐκείνον ὁποῦ ἀνήκεν. Λοιπὸν οὔτε ὁ Ὑπουργὸς ἐδύνατο νὰ κάμῃ πρότασιν, ἥτις καὶ σχίσμα θὰ ἔφερον εἰς τὸ στρατόπεδον, καὶ ὁποῦ θ' ἀδυνατίζεν τὸ κόμμα του· ἔπειτα οὔτε ὁ Κύριος Κωλέττης ἐδύνατο νὰ δώσῃ τὸν ψῆφον του διὰ τὸν αὐτὸν λόγον εἰς τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα, οὔτε τὰ λοιπὰ Μέλη, μὲ τὰ ὁποῖα ἦτον σύμφωνος· καὶ τελευταῖον καὶ τὸ Βουλευτικὸν ἦτον διηρημένον εἰς δυὸ κόμματα, ὥστε κάκεῖ ἠῦρισκεν πρόσκομμα ἢ πρότασις, ἐπειδὴ ἦτον προφανὲς ὅτι μία τοιαύτη πράξις θὰ ἔφερον τὴν διαίρεσιν, ἐν ᾧ εἰς αὐτὰς τὰς περιστάσεις παρ' ἄλλοτε εἶχομεν ἀνάγκην ἐνώσεως. Ἄρα ἐναντίον εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον εἶνε τοῦ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὑπάρχει μία τοιαύτη διαταγὴ.

Πλὴν εἰς τοιαύτην περίστασιν ὁ Κύριος Μπότζαρης ἀποδεικνύεται ἐγκληματίας, διότι καὶ ἐκιβδήλωσεν τὴν ἀξίαν τῆς Διοικήσεως, ἔφερον τὴν διαίρεσιν εἰς τὸ στρατεύμα καὶ τούτῃ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ νὰ μὴ ἐπιχειρηθῇ τίποτις τὸ στρατεύμα αὐτὸ πρὸς ὠφέλειαν τοῦ Μεσολογγίου καὶ πρὸς βλάβην τοῦ ἐχθροῦ τῆς πατρίδος. Ἄλλ' ἐξ ἐναντίας ὁ Κύριος Μπότζαρης μᾶς εἶνε γνωστὸς ὡς καλὸς πατριώτης καὶ τιμίου χαρακτήρος, ἄρα δὲν ἐδύνατο νὰ ὑποπέσῃ εἰς αὐτὸ τὸ ἐγκλημα· ἄρα πρέπει νὰ ἔχῃ (γρ. εἶχε) διάταγμα ὁποῦ νὰ τοῦ ἔδιδεν αὐτὴν τὴν ἰσχύν. Ἴδου τί συμπεραίνομεν. Ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος εἴπομεν ὅτι, ὅταν ἐκστράτευσεν κατὰ τοῦ Ἱμπραχίμ πασιᾶ, εἶχε λάβει παρὰ τῆς Διοικήσεως ἀπεριόριστον σχεδὸν πληρεξουσιότητα, ὥστε δυνάμει ταύτης τῆς πληρεξουσιότητος ἔδιδεν διπλώματα ἢ διαταγὰς προβιβασμῶν, δίχως νὰ ἔχῃ ἀνάγκην νὰ τὰ διευθύνῃ διὰ τοῦ Ὑπουργείου τοῦ Πολέμου. Ἄρα ὁ Κύριος Μπότζαρης πρέπει νὰ εἶχεν διάταγμα τοῦ Προέδρου τοῦ

Ἐκτελεστικοῦ καὶ ὄχι τοῦ Σώματος τῆς Διοικήσεως· καὶ τοῦτο ἔρχεται εἰς τὴν πειθῶ, διότι ὁ Κύριος Μπότζαρης ἀνῆκεν εἰς τὸ κόμμα αὐτοῦ τοῦ Προέδρου τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Κυρίου Γεωργίου Κουντουριώτου καὶ τοῦ Κυρίου Α. Μαυροκορδάτου, οἵτινες ἦτον ἐνωμένοι.

Ἀλλὰ καὶ εἰς ταύτην τὴν περίστασιν μᾶς μένει μία ἀμφιβολία ἐπειδὴ ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἐκτελεστικοῦ εἶχεν ἐπιστρέψῃ εἰς τὸ Ναύπλιον, εἶχεν παύσει ἀπὸ τὴν δικτατορικὴν ἐξουσίαν ὅταν ἐδιελύθη τὸ εἰς Σάλωνα Τουρκικὸν καὶ Ἑλληνικὸν στρατόπεδον. Ἄρα νομίμως δὲν ἐδύνατο νὰ ἐνεργῇ πλέον. Καθ' ὅποιαν ἔποψιν καὶ ἂν τὸ θεωρήσωμεν τὸ πρᾶγμα αὐτό, τὸ ἀληθὲς εἶνε ὅπου ἔφερεν τὴν διαίρεσιν καὶ τὴν ἀσυμφωνίαν εἰς τὸ εἰς Κράββαρα στρατόπεδόν μας ἀντὶ τῆς συμπνοίας διὰ νὰ δύνωνται νὰ συμπράττουν καὶ νὰ σύρωμεν τὸν τελευταῖον κτύπον εἰς τὸν πολιορκητὴν μας, ὡς θέλει ἀναπτυχθῆ περαιτέρω.

Ἡμεῖς ἐν τοσοῦτῳ εἶχαμε πρὸ ὀφθαλμῶν τοὺς πολιορκητὰς μας, καὶ ἂν τι μᾶς ἐδυσαρέσκει ἦτο τοῦ νὰ μὴ δυνάμεθα νὰ τοὺς ἐξολοθρεύσωμεν, καὶ ἐκ τούτου ἀγανακτούσαμεν καὶ κατὰ τῆς Διοικήσεως καὶ καθ' ὅσων δὲν ἐσύμπραττον μὲ ἡμᾶς πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸν καὶ ἂν μᾶς ἐπροξενεῖτο καμμία δυσαρέσκεια εἰς τὸ ἐσωτερικὸν μας, αὕτη ἦτον στιγμιαία, διότι ἀμέσως ἐσυμβιβαζόμεθα καὶ ἐστρέφαμεν τοὺς ὀφθαλμούς μας εἰς τοὺς Τούρκους. Καὶ δὲν εἶνε ὀλίγον περίεργον τῷ ὄντι ὅτι ποτὲ εἰς τὸ φρούριον δὲν ἠκολούθησεν ἡ παραμικρὰ σύγχυσις μεταξὺ στρατιωτῶν, ἀλλ' ἡ μεγαλύτερα σύμπνοια, διότι ἐθεωροῦντο ὅλοι ὡς ἀδελφοί.

Ἐν τοσοῦτῳ ἐτοιμασθεῖσης καὶ τῆς ἄλλης ὑπονόμου ἔμπροσθεν τῆς Μεγάλης Τάμπιας, ἀπεφασίσσαμε νὰ τῆς δώσωμε πῦρ ἀλλάζοντες πάλιν τὸν τρόπον διὰ νὰ μὴ ἐννοῶσι τὰ σχέδιά μας οἱ ἐχθροί· ὥστ' ἐνεκρίναμε νὰ τῆς δώσωμε πῦρ τὸ πρῶτ', ἀφ' οὗ πρότερον ἔβγωμεν εἰς τὸν προφυλακτῆριον δρόμον καὶ ἀρχίσωμε τὸν πόλεμον μὲ τοὺς εἰς τὰς περιτάφρους Τούρκους, καὶ μετὰ ἰκανῆς ὥρας πόλεμον, ὥστε νὰ δώσωμεν καιρὸν νὰ συναθῶσι πολλοὶ Τούρκοι. Οὕτως λοιπὸν τὸ πρῶτ' τῆς⁸³... ἐβγήκαμε εἰς τὸν προφυλακτῆριον δρόμον, ἀρχίσουμε τὸν πόλεμον, καὶ μετὰ ἡμίσειαν ὥραν τῆς ἐδώσαμε πῦρ. Ἐκαμεν καὶ αὕτη αἴσιον ἀποτέλεσμα, διότι καλῶς κατασκευασμένη ὑπὸ τῶν ἐχθρικῶν χαρακωμάτων. Μετὰ δὲ ταύτην διήρκεσεν ὁ τουφεκισμὸς μας καὶ ὁ πυροβολισμὸς μας δι' ὀλίγον κατὰ τῶν φευγόντων Τούρκων. Εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ἔγιναν θῦμα πολλοὶ Τούρκοι ἕως διακόσιοι, ἐξ ἡμῶν δὲ δύο φονευμένοι καὶ πέντε πληγωμένοι.

Τὸ νὰ θυσιάζωμεν Τούρκους μᾶς ἔγινεν πλέον ἔξις. Καὶ αὐτοὶ οἱ δυστυχεῖς ἐγίνοντο θῦμα τοῦ πυρός μας καθημερινῶς, μὴ δυνάμενοι παρὰ νὰ ὑπακούωσι εἰς τὴν ἐπιμονὴν τοῦ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ. Καὶ οἱ Τούρκοι οἵτινες πρὸ ὀκτῶ μηνῶν μᾶς ἐφαίνοντο θηρία καὶ ὅπου μᾶς ἐτρόμαζαν μὲ τὸ πλῆθος, καὶ ὅπου ἀπὸ τὸ πῦρ καὶ τὸ σίδερον τοὺς δὲν ἐσώθησαν οὔτε οἱ λόγγοι, καὶ σχεδὸν οὔτε αὐτοὶ οἱ βράχοι, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι Τούρκοι τώρα μᾶς φαίνονται ἀνανδροὶ καὶ τοὺς περιφρονῶμεν.

Ἐν τοσοῦτῳ ἄρχισαν καὶ αἱ βροχαί· τὰ περιταφρώματα κατ' ἐξοχὴν ἀπέναντι τῆς Τερρίμπιλε ἕως τὸ κανονοστάσιον Μιαούλη, καθὼς καὶ ἀπέναντι τῆς Μεγάλης θύρας ἕως τὸ τέλος τῆς δεξιᾶς πτέρυγος τοῦ φρουρίου, ἐγέμισαν νερό, καὶ ἐκεῖνα ἀπέναντι τῆς Μεγάλης Τάμπιας δὲν ἦτον δίχως λάσπη. Ὡστε βιασμένος ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά μας καὶ ἀπὸ τὰς βροχάς, ἀπεσύρθη ὁ ἐχθρὸς πολλὰ τακτικὰ διὰ νυκτὸς εἰς τὴν πρώτην παράλληλον γραμμὴν του καὶ εἰς τὰς σκηνάς. Ἐδιατήρησεν τὰ ἕξ κανονοστάσιά του,

83 Τὸ κενὸν τοῦ συγγραφέως Γρ. 6 Ὀκτωβρίου.

ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐνίστε ἐκανονοβόλει. Δὲν ἠδύνατο ν' ἀναχωρήσῃ, καθότι δὲν ἐτόλμα δίχως διάταγμα τοῦ Σουλτάνου, καὶ οὕτως δίχως νὰ ἐπιχειρίζεται πλέον τίποτις καθ' ἡμῶν ἠσύχαζεν εἰς τὰς σκηνάς του, καὶ διὰ νὰ μὴ τοῦ διακοπῇ ὁ δρόμος τῶν θροφῶν ἐδιόρισεν ἐν σῶμα ἱπέων νὰ περιέρχεται ἀπὸ τ' ἀπέναντι μέρος τοῦ Ἀχελώου μέχρι Καρβανσαρᾶ.

Οἱ δὲ ἡμέτεροι ἐκ Δερβέκιστας δὲν ἐπιχειρίζοντο τίποτις ἔνεκα τῆς ὑπαρχούσης διαιρέσεως καὶ τῆς ἐλλείψεως θροφῶν. Αὐτὸ τὸ στρατόπεδον ἀνέβαινεν σχεδὸν εἰς τέσσαρας χιλιάδας. Μία τοιαύτη δύναμις ἂν ἐκινεῖτο μὲ σύμπνοιαν, δὲν ἐπιδέχεται ἀμφιβολίαν ὅτι ἐκατόρθωνεν τὸ νὰ διακόψῃ τὸν δρόμον τῶν θροφῶν τοῦ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ, καὶ μὲ τοῦτο νὰ ὑποχρεωθῇ ν' ἀποσυρθῇ.

Ἄλλὰ μήπως δὲν ἦτον εἰς κατάστασιν τὸ Ἔθνος νὰ ἐξολοθρεύσῃ τὸν στρατὸν τοῦ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ; Τοῦτο ἦτον πολλὰ εὐκόλον καὶ ὁποῦ ὅλοι τὸ ἐβλέπομεν· καθότι τίς ἀμφιβάλλει ὅτι, διαλυθέντος τοῦ στρατοπέδου τῶν Σαλώνων, νὰ ἤρχετο εἰς Κράββαρα ὅλον τὸ Ἑλληνικὸν στράτευμα μαζί μὲ τὸν Καπετὰν Κώστα Μπότζαρη καὶ λοιπούς, δηλαδὴ νὰ ἤρχετο καὶ ὁ Γκούρας μ' ὅλα τ' Ἀνατολικοελλαδίτικα σώματα, τὰ ὁποῖα ἀνέβαινον εἰς τέσσαρας χιλιάδας· νὰ ἤρχετο καὶ τὸ Τακτικὸν σῶμα, τὸ ὁποῖον ἀνέβαινε τότε εἰς τέσσαρας χιλιάδας διοικούμενον ἀπὸ τὸν Συνταγματάρχην Κύριον Φαββιέρον, καὶ ὁποῦ τότε ἤθελε εἶμεθα ἰσάριθμοι σχεδὸν μετὰ τοῦ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ, δὲν ἐθάπτετο εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Μεσολογγίου; Τὴν ἀλήθειαν τούτου, ἐπαναλαμβάνω, τὴν ἔβλεπον ὅλοι, πλὴν δὲν παραιτοῦσαν τινὲς τὰ συμφέροντά τους τ' ἀτομικὰ διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πατρίδος· καὶ ἐκ τοῦ ἐτέρου καὶ ἡ Διοίκησις δὲν ἐκινεῖτο μὲ σύμπνοιαν.

Καὶ μάλιστα, διὰ νὰ λείψουν αἱ ἀντιζηλίαι τῶν Ἀρχηγῶν τῶν στρατευμάτων, καὶ διότι ἡ περίστασις ἦτον δεινὴ καὶ ὁποῦ ἀπαιτοῦσεν μέτρα καὶ ἀποφάσεις δραστηρίους, ἃς ἐδιόριζεν ἡ Διοίκησις δύο Μέλη τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος ὡς διευθυντὰς μὲ τὴν ἰδίαν πληρεξουσιότητα τὴν δικτατορικὴν, ὁποῦ προλαβόντως εἶχεν δώσῃ εἰς τὸν Πρόεδρον τοῦ Ἐκτελεστικοῦ· δὲν λέγω ὅτι αὐτὰ τὰ δύο Μέλη θὰ ἦτον σύμφωνα καθ' ὅλα, ἀλλὰ ἡ διαίρεσις των ἤθελεν ἀποβλέπει μόνον τὴν ἐνίσχυσιν τῶν κομμάτων καὶ νὰ βαστοῦν τὴν ἰσοσταθμίαν ὥστε, νὰ μὴν ἰσχύη τὸ ἐν ἀπὸ τὸ ἄλλον· ὅσον ὅμως ἀποβλέπει τὸν κοινὸν ἐχθρόν, δὲν ἔχει καμμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι θὰ ἦτον σύμφωνα. Ἄλλεπαλλήλως ἐγράψαμε εἰς τὴν Διοίκησιν παρασταίνοντές της τὴν ἀρμοδίαν περίστασιν ταύτην, εἰς τὴν ὁποῖαν ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἀδυνατίσῃ τόσον, καθὼς καὶ τῶν εἰς Δερβέκιστα καὶ γενικῶς καὶ κατ' ἰδίαν εἰς τοὺς σχετικὸς νὰ παραμελήσουν διὰ τὴν περίστασιν καὶ διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πατρίδος κάθε συμφέρον ἢ φιλοτιμίαν, καὶ μὲ σύμπνοιαν νὰ κινήθουν, ἀλλὰ αἱ ἀπαντήσεις ἦτον πάντοτε ἀναβλητικαί.

Ἡμεῖς ἐκ τοῦ ἐτέρου, θεωροῦντες ὅτι εἰς τὴν περίστασιν ταύτην δὲν ἀπαιτεῖτο τόσον σύμπραξις εἰς μάχας, ἀλλὰ μᾶλλον σύμπραξις εἰς σκέψεις καὶ νὰ βάλωμεν εἰς καλὴν διαχείρισιν τὰ ἐσωτερικά μας· καὶ ἐπειδὴ ἡ Ἐπιτροπὴ, ἡ Διευθύνουσα τὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, δὲν ἦτον φτιασμένη, ὡς εἶπομεν ἄλλοτε, διὰ νὰ διοικῇ στρατόπεδον· καὶ ἐπειδὴ ἕως αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τὰ πράγματά μας ἐδιευθύνοντο εἰς τὰς συνελεύσεις μας, πρᾶγμα ὁποῦ ἔφερον ἄργητα, ἀπεφασίσαμε νὰ διορίσωμεν μίαν ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων ὀπλαρχηγῶν, ἧτις τόπον ἐπέχουσα Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ νὰ ἐδιοικοῦσεν τὸ στράτευμα· εἰς αὐτὴν νὰ ὑποταζόμεθα ὅλοι καὶ αὐτὴ ν' ἀνταπεκρίνετο καὶ μὲ τὴν Διευθύνουσαν τὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος Ἐπιτροπὴν, μὲ τοὺς εἰς Δερβέκιστα καὶ μ'

αὐτὴν τὴν Κεντρικὴν Διοίκησιν, ἂν τ' ἀπαιτοῦσεν ἡ ἀνάγκη. Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη συνετέθη ἐκ τῶν Στρατηγῶν Ν. Μπότζαρη, Κίτζιο-Τζαβέλα, Μήτζιο-Κοντογιάννη, Ἀνδρέαν Ἰσκο, Νικόλαον Στουρνάρη καὶ Γεώργιον Κίτζιο· καὶ ἐπεφορτίσθησαν οὗτοι πρὸ πάντων νὰ λάβωσι μέτρον διὰ τὰς θροφάς, ὥστε νὰ μὴ σφετερίζωνται καὶ μᾶς λείψουν.

Αἱ βροχαὶ δὲν ἠνώχλουν μόνον τὸν Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ εἰς τὸ στρατόπεδόν του, μ' ὅλον ὅτι εἶχεν προβλεφθῆ ἀπὸ σκηνάς, ἐκατασκεύασεν καὶ καλύβας, ἀλλὰ καὶ ἡμᾶς, διότι ὅλη ἡ πεδιάδα ἔσω τῆς Τερρίμπιλε ἕως τὸ τέλος τῆς ἀριστερᾶς ἔγινε λίμνη καὶ τὰ καλύβια μᾶς τὰ εἶχομεν ὑψώσῃ ἐπάνω τοῦ νεροῦ, καθὼς καὶ εἰς τὴν Λουνέττα, Μακρῆ, Γερμανῶν καὶ λοιπὰ μέρη τῆς δεξιᾶς πτέρυγος ὥστε μᾶς ἦτον δύσκολον νὰ περιερχώμεθα. Ἐκ τούτου καὶ πολλοί, ἀφ' οὗ ἀπομακρύνθη ὁ ἐχθρὸς, ἐκατοίκουν εἰς τὴν πόλιν· καὶ ἐπειδὴ τοῦτο ἐδύνατο νὰ φέρῃ κακὰ ἐπακόλουθα, ἐδιορίσθη ὅτι κανεὶς ἡμέρα καὶ νύκτα νὰ μὴ λείπη ἀπὸ τὴν θέσιν του. Ὡστε δὲν ἐνοχλούμεθα ὀλίγον ἐκ τῆς βροχῆς.

Ἄμα ἀποσύρθη ὁ ἐχθρὸς ἐδιορθώσαμε πάλιν τὸ ὑδραγωγεῖον, καὶ οὕτως ἐφέραμε τὸ νερὸν ἐντὸς τοῦ φρουρίου, ὥστε πλέον δὲν εἶχομεν ἀνάγκη τῶν πηγαδίων. Ἀλλὰ μ' ὅλον ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἐπεριορίσθη εἰς τὴν πρώτην παράλληλον γραμμὴν, σχεδὸν καθ' ἡμέραν ἐσυγκροτοῦντο ἀκροβολισμοί, οἵτινες ἐκαταντοῦσαν ἐνίοτε εἰς συστηματικὰς μάχας· καὶ τοῦτο ἐπροήρχετο ἀπὸ τὰς πτωχὰς οἰκογενεῖας, διότι στερημένοι ἔβγαινον ἔμπροσθεν τῆς Μεγάλῃς Τάμπιας νὰ μάσουν λάχανα, οἱ Τοῦρκοι ἐπροσεπάθουν νὰ τὰς αἰχμαλωτίσωσιν, ἡμεῖς ἐτρέχαμε εἰς βοήθειάν των, καὶ ἰδοὺ ἄρχιζεν ὁ πόλεμος. Μάλιστα εἰς ἓνα τοιοῦτον ἀκροβολισμὸν μᾶς ἐπληγώθησαν δεκαεννέα ἄνθρωποι καὶ μᾶς ἐφονεύθησαν ἕξ, Δὲν ἔχει ἀμφιβολίαν ὅτι ἀσυγκρίτως περισσοτέρους πρέπει νὰ ἔχανεν ὁ ἐχθρὸς.

Καὶ οὕτως παρήλθεν ὁ Ὀκτώβριος, ὁ μὲν Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς μένων εἰς τὸ στρατόπεδόν του, περιμένων τὸν στόλον διὰ νὰ μᾶς ἀποκλείσῃ διὰ θαλάσσης, ὥστε νὰ μᾶς στενοχωρέσῃ διὰ θροφάς, καὶ τὸν Ἰμπραχίμ πασιᾶ διὰ νὰ συμπράξουν εἰς τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ξηρᾶς, ἡμεῖς δὲ φωνάζοντες εἰς τὸ ὑφήλιον, ὅτι αὐτὴ ἦτον ἡ ἀρμοδία περίστασις νὰ ἐξολοθρεύσωμεν τὸν ἐχθρὸν καὶ νὰ σωθῇ ἡ πατρις καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἔπρεπε νὰ τὴν ἀμελήσωμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓΔΟΟΝ Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος 1825.

Θεωροῦντες ὅτι αἱ ἡμέραι παρήρχοντο καὶ μ' αὐτὰς ὁ ἀρμοδιότερος καιρὸς, εἰς τὸν ὁποῖον ἐδυνάμεθα νὰ ἐξολοθρεύσωμεν τὸν ἐχθρὸν μᾶς καὶ ὅπου ἐπὶ ματαίῳ ἐφωνάσαμε, ἀπεφασίσσαμε νὰ στείλωμεν εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Κραββάρων τρεῖς ἀξιωματικούς, οἵτινες νὰ ὁμιλήσωσιν εἰς τοὺς διαφόρους ὀπλαρχηγοὺς προτρέποντάς τους εἰς τὴν ἔνωσιν, ἣτις πρὸ πάντων ἀπαιτεῖτο εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν. Καὶ διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν ἔτι μᾶλλον ἐκλέξαμε ἀξιωματικούς οἵτινες εἶχον σχέσεις μ' ὅλους· ἐγράψαμε καὶ γράμματα ὁ καθεὶς εἰς τὸν φίλον του, διὰ νὰ πεισθοῦν εἰς τὴν ἀλήθειαν ταύτην· ἐπεφορτίσθησαν οἱ ρηθέντες ἀξιωματικοὶ νὰ τοὺς προτείνωσι καὶ τὸ σχέδιον τοῦ κινήματος ὅπου ἡμεῖς ἐβλέπομεν ὡς τὸ πλέον ἀρμόζον εἰς τὴν περίστασιν. Τὸ

σχέδιον ἦτον τὸ ἐξῆς: Ἐπειδὴ ἦτον συμφερότερον νὰ ἐνεργῶμεν ἡμεῖς ἀπὸ τὸ φρούριον καὶ αὐτὸ τὸ σῶμα ἀπ' ἔξω συναγροικούμενοι καὶ συμβοηθούμενοι, διὰ τοῦτο αὐτοὶ μὲν νὰ ἤρχοντο διὰ νυκτὸς νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς ἓνα λόφον εἰς ταῖς πλάταις τοῦ ἐχθροῦ κατὰ τὸ δυτικοβόρειον, ὅπου εἶνε ἐν παλαιὸν ὀχύρωμα καὶ διὰ τοῦτο ὀνομάζεται κοινῶς τὸ «κάστρο τῆς Ρήνας»· ἐκεῖ δὲ ὅλην τὴν νύκτα νὰ κατασκευάσουν ἐν ὀχύρωμα δυνατὸν ν' ἀσφαλισθῶσι μέσα· ἡμεῖς δὲ συναγροικημένοι ὄντες τὴν ἰδίαν νύκτα νὰ ἐβγάλωμεν ἑξακοσίους ἀνθρώπους, οἵτινες νὰ κατασκευάσουν ἐν ὀχύρωμα εἰς τὴν Φοινικιά, εἰς τὴν ξηρὰν ἀπέναντι τοῦ Ντουλμᾶ· ὥστε θ' ἀπείχον τὰ δύο σώματα σχεδὸν ἓνα τέταρτον τῆς ὥρας.

Οἱ Τοῦρκοι τὴν ἐρχομένην ἡμέραν ἢ θὰ ἐφώρμιζον εἰς αὐτούς, καὶ τότε ἔπρεπε νὰ ἐπιπέσωμεν ἡμεῖς εἰς ταῖς πλάταις των μ' ἀπόφασιν ἢ νὰ τοὺς ἐξολοθρεύσωμε ἢ νὰ χαθῶμεν· ὥστε κατ' αὐτὸν τρόπον δὲν ἔχει ἀμφιβολίαν ὅτι ἡμεῖς ἔμελλεν νὰ μείνωμεν νικηταί. Ἄν πάλιν οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔκανον κίνημα, ἡμεῖς μ' αὐτὰ τὰ δύο σώματα, τοποθετημένα εἰς αὐτὰς τὰς θέσεις, τοῦ διεκόπτομεν τὰς θροφάς. Ὡστε βιασμένως ἢ ἔπρεπε νὰ δοκιμάσῃ τὴν τύχην του διὰ τὴν τελευταίαν φορὰν (καὶ ὅπου ἡμεῖς καλὰ ὠχυρωμένοι ἀναμφιβόλως ἔπρεπε νὰ νικήσωμεν), ἢ ἔπρεπε ν' ἀποσυρθῇ ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον, καὶ ἡμεῖς ἑκατορθώναμε τὸν σκοπὸν νὰ διαλύσωμεν τὴν πολιορκίαν, ἢ ἂν ἐξ ἀνοήτου ἐπιμονῆς διέμενεν ἀπέναντι τοῦ Μεσολογγίου δίχως νὰ δώσῃ μάχην καὶ δίχως ν' ἀποσυρθῇ, ἐτάπτετο ἔξω τοῦ Μεσολογγίου διὰ τῆς ἐλλείψεως τῶν θροφῶν. Τοῦτο ἑκατορθοῦτο ἂν ὑπῆρχε ὑπακοὴ καὶ σύμπνοια· ἀλλὰ ταῦτα ἔλειπον, ὥστε οἱ ἀξιωματικοί μας ἐπέστρεψαν ἄπρακτοι, φορτωμένοι παρατηρήσεις, κάμποσα «ἂν ὅμως, νὰ ἰδῶμεν» κτλ. Τόσον μᾶς εἶχον τυφλώσῃ τὰ πάθη, ὥστε καὶ τὰς πλέον φανεράς ἀληθείας δὲν ἐδυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν.

Ὁ ἐχθρὸς μας ἐν τοσοῦτῳ ἠσύχαζεν εἰς τὰς σκηνάς του, μᾶς ἐκανονοβόλει καὶ ἐβομβόλιζεν ἐκ διαλειμμάτων· ἀνταποκρινόμεθα εἰς ταῦτα καὶ ἡμεῖς ἀπὸ τὸ φρούριον· ἀλλὰ δὲν ἦτον πράξεις αὗται οὔτε εἰς αὐτὸν νὰ ὑποσχεθοῦν νίκην, οὔτ' (εἰς) ἡμᾶς. Ὁμοιάζαμε πλέον ὡς δύο ἀθληταὶ οἱ ὅποιοι παλεύουν διὰ κάμποσιν ὥραν καὶ ἔπειτα κουρασμένοι καὶ οἱ δύο ἴστανται ὁ εἰς ἀντίκρου τοῦ ἄλλου διὰ νὰ ξεκουρασθῶσι, ὥστε νὰ ἐπαναλάβουν τὴν πάλην, καὶ ἐν τοσοῦτῳ φοβερίζει ὁ εἰς τὸν ἄλλον.

Ἡ Διοίκησις διὰ νὰ προμηθεύσῃ τὸ Μεσολόγγιον μὲ θροφάς, ὥστε νὰ μὴ φθάσωμεν εἰς ἔλλειψιν, ἐσυμφώνησεν μετὰ τοῦ Κυρίου Ἐμμανουὴλ Ξένου, ὅστις ἐπιφορτίσθη νὰ μᾶς οἰκονομήσῃ ἐγκαίρως καὶ νὰ δεχθῇ συναλλαγματικὰς πληρωτέας εἰς Λονδίνον παρὰ τῆς ἐκεῖ εὐρισκομένης Ἑλληνικῆς ἐπιτροπῆς. Πλὴν καὶ οὗτος, ἀφ' οὗ μᾶς ἔπεμψεν ἐν φορτίον ἀραβοσίτου, ἐπειδὴ δὲν ἐπληρώθησαν αἱ πρῶται συναλλαγματικαί, ἔκαμε παῦσιν. Ἀλλὰ ἰδοὺ ὅποιον ἀτόπημα ἐπροξενήθη· ἡ εὐγενεία του ἄργει τὰς προμηθείας ἕως ὅτου πληροφορηθῇ ἀπὸ τὸ Λονδίνον ἂν ἐπληρώθησαν αἱ πρῶται συναλλαγματικαὶ ἢ ὄχι· δὲν εἰδοποίησεν λοιπὸν τὴν Διοίκησιν ὅτι ἔπαυε ἀπὸ τοῦ νὰ μᾶς προμηθεύῃ τὰς θροφάς, παρ' ὅταν ἔλαβεν τὴν πληροφορίαν τοῦ Λονδίνου. Ὡστε ἡ Διοίκησις ἀμεριμνοῦσεν ἐπιστηριζομένη εἰς τὴν συμφωνίαν τῆς, δίχως νὰ ἠξεύρῃ ὅτι οὗτος λησμονῶν τὸ συμφέρον τῆς Πατρίδος ἐπαρατήρει μόνον τοῦ κερδοσκοποῦ τὸ συμφέρον. Καὶ οὕτως ἐπέρασεν κάμποσος καιρὸς ἕως τὸν Δεκέμβριον μῆνα διὰ νὰ πληροφορηθῇ τοῦτο ἡ Διοίκησις καὶ νὰ λάβῃ νέα μέτρα· ὥστε ἔπαιζεν τὸ πρᾶγμα ἢ εὐνενεία του τρεῖς μῆνας, διάστημα εἰς τὸ ὅποιον ἤθελε εἶχομεν προμηθευθῇ ἂν ἦτον περισσότερο πατριώτης ἀπὸ κερδοσκόπος.

Ἐν τοσοῦτῳ ὠφελούμεναι ἀπ' αὐτὴν τὴν προσωρινὴν ἡσυχίαν καὶ ἀπελπισθεῖσαι ἀπὸ τὴν δυστυχίαν ὅπου ἔδοκίμαζαν διὰ ψωμί ὄλαι σχεδὸν αἱ οἰκογένειαι τῶν τῆς φρουρᾶς καὶ τῶν Μεσολογγιτῶν ἐπανῆλθον εἰς τὸ Μεσολόγγιον, προκρίνασαι ν' ἀποθάνωσι καλύτερα πλησίον εἰς τοὺς συγγενεῖς των παρὰ εἰς τὸν Κάλαμον καὶ ἀλλαχοῦ ἐκ τῆς πείνας⁸⁴.

Ἡ προσωρινὴ αὕτη ἡσυχία μᾶς ἔφερεν ὅμως ἄλλο δυστύχημα, ἐν εἶδος ἐπιδημίας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀσθενῶν αὖξανεν καθημέραν, καὶ ἡμεῖς ἡμεθα ἐλλιπεῖς καὶ ἀπὸ ἰατροὺς καὶ ἀπὸ τ' ἀναγκαῖα μέσα πρὸς ἀνάρρωσιν. Ὁ ἰατρὸς τῆς Διοικήσεως κ. Λουκάς Βάγιας, ἐπειδὴ δὲν εἶχεν προμηθευθῆ τῶν ἀναγκαίων καὶ τῶν μισθῶν του, εἶχεν ἀναχωρήσῃ διὰ τὸ Ναύπλιον πρὸ καιροῦ. Οἱ πληγωμένοι δὲν ἔπασχαν ὀλιγώτερον, Μᾶς εἶχον ἐλθῆ ἀπὸ Κορφοὺς οἱ χειροῦργοι Δούκα Τζιάπας καὶ...⁸⁵, πλὴν μ' ὄλον ὅτι πρακτικοί, δὲν ἐπρόφθανον νὰ ἐπισκέπτωνται ὅλους τοὺς πληγωμένους.

Ἡθελήσαμε τινὲς νὰ συστήσωμεν μίαν ἐταιρείαν φανεράν, ὄχι μυστικὴν, ἣτις ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ φέρῃ τὴν ὁμόνοιαν καὶ τὰ ἐπόμενα καλὰ τῆς, μὲ τὴν ιδέαν νὰ τὴν παρεκτείνωμεν καὶ ἐκτὸς τοῦ φρουρίου. Ἡ ἐταιρεία αὕτη ὠνομάσθη τῶν «Φιλοδικαίων». Τ' ἄρθρα τὰ ὁποῖα ὠρχίζετο ὁ καθεὶς νὰ διατηρήσῃ εἶνε τὰ ἐφεξῆς α') Ἀγάπη μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν· καὶ ἂν τυχὸν ὑπῆρχε μεταξὺ εἰς ἀδελφοὺς προτέρα ἔχθρα νὰ τὴν λησμονήσουν· β') Πίστις εἰς τὴν πατρίδα, διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ὁποίας χρείας τυχοῦσης νὰ χύσῃ τὸ αἷμα του, νὰ θυσιάσῃ καὶ τὴν κατάστασίν του· γ') Ἰσότης μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν· δ') Μυστικὸν νὰ μὴ ὑπάρχῃ μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν ἐκτὸς μόνον εἰς τὰ οἰκεία ε') Βοήθειαν ἀμοιβαίαν εἰς τοὺς ἀδελφοὺς αἵματος καὶ καταστάσεως· ζ') Ὑπακοὴν εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ προέδρου τῆς περιόδου.

Κανόνες τῆς Ἐταιρείας· 1) Τρία ἀξιώματα εἶχεν ἡ ἐταιρεία, δηλαδὴ τοῦ προέδρου, ἀντιπροέδρου καὶ γραμματέως. 2) Ἡ διάρκεια τῶν ἀξιωματῶν κατὰ περίοδον, ἡ δὲ περίοδος εἰς τρεῖς συνελεύσεις. 3) Οὗτοι οἱ ἀξιωματικοὶ μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς περιόδου τῶν νὰ παραδίδωσι τ' ἀρχεῖα εἰς τοὺς νεοεκλεγθέντας καὶ νὰ λαμβάνουν τὴν ἀπλὴν θέσιν ἀδελφοῦ. 4) Ἡδύναντο νὰ μένουν εἰς τ' ἀξιωματῶν των καὶ δι' ἄλλην περιόδιαν, ἐὰν ἐδιορίζοντο. 5) Εἰς τὴν συνέλευσιν τῆς ἐταιρείας νὰ προτείνωνται παρὰ τοῦ προέδρου τὰ κείμενα, καὶ οἱ ἀδελφοὶ νὰ τὰ συζητῶσι. 6) Κάθε ἀπόφασις τῆς συνελεύσεως ἦτον νόμος, διὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ ὁποίου ἔπρεπε νὰ ἐπαγρυπνῆ ὁ πρόεδρος. 7) Οἱ ἀδελφοὶ νὰ κοινοποιῶσι τὰς βάσεις τῆς ἐταιρείας εἰς κάθ' Ἑλληνα. 8) Ἡ κατήχησις νὰ γίνεταί εἰς τρεῖς ἡμέρας, μετὰ τὸ διάστημα τῶν ὁποίων νὰ ἐρωτᾶται ὁ κατηχηθεὶς ἐὰν ἔχῃ σταθερὰν καὶ ἀμετάτρεπτον ἀπόφασιν νὰ διατηρήσῃ τὰ προεκτεθέντα, καὶ ἂν ἀπεκρίνετο τὸ ναί, τότε ἔδιδε τὸν ὄρκον, εἰδὲ ἦτον ἐλεύθερος ν' ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τὴν συνέλευσιν 9) Ἡ ἐταιρεία ἐδέχετο ἀδελφοὺς καὶ ἐκ τῶν ὄντων ἐκτὸς τοῦ Μεσολογγίου. 10) Τὸ κέντρον τῆς Ἐταιρείας ἐδιορίζετο ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς Μεσολόγγιον. 11) Ὁ νέος ἀδελφὸς ἔπρεπε νὰ συνεισφέρῃ ἢ ὑπηρεσίαν ἢ κατάστασιν. 12) Ἡ σφραγὶς τῆς ἐταιρείας νὰ ἔχῃ τὸ ἔμβλημα τοῦ Ἡρακλέους. 13) Διὰ ἐφοδιαστικὸν τοῦ ἀδελφοῦ νὰ δίδεται δίπλωμα.

84 Βλ. ἀνωτέρω.

85 Κενὸς ὁ διὰ τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου ἱατροῦ τύπος. Γρ. Ν. Κονοφᾶος. Βλ. «Ἑλληγ, Χρονικά» 23 Σεπτ. 1825.

Ἡ ἔταιρεία αὕτη ἐντὸς τοῦ Μεσολογγίου ἐπροχώρει καθημερινῶς, καθότι εἰς τὸ διάστημα αὐτοῦ τοῦ μηνὸς ἐσύγκειτο ἀπὸ δύο χιλιάδας ἀδελφούς· πλὴν καὶ οἱ περισπασμοὶ τινῶν ἀριστοφρονούντων καὶ ἡ ἐνασχόλησις τοῦ πολέμου τὴν ἐμπόδιζον νὰ προοδεύσῃ πλέον. Καὶ οὕτως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐλευσομένου μηνὸς ἔπαυσεν τὰς ἐργασίας τῆς, διότι σπουδαιότερα ἀντικείμενα ἐπασχόλουν ὅλην τὴν φρουράν.

Ἀπέκαμε καὶ ἡ Διευθύνουσα τὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος Ἐπιτροπὴ καὶ ἡ τόπον ἐπέχουσα Ἀρχηγοῦ Στρατιωτικῆ Ἐπιτροπῆ ἐπανειλημμένως ἀναφερόμενοι καὶ εἰς τὴν Διοίκησιν καὶ εἰς τοὺς εἰς Δερβέκιστα νὰ κινήσωσι πάντα λίθον, ὥστε νὰ δυνηθῶμεν νὰ διαλύσωμεν τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον τώρα, ὅτε ὁ ἐχθρὸς εὐρίσκεται εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἀδυναμίαν· καθότι καὶ ἂν ἄλλη βοήθεια δὲν ἤθελε τοῦ ἐλθῆ ἔπειτα, φθάνει τὸν χειμῶνα ἀνενόχλητος ν' ἀπερνοῦσεν εἰς τὴν πολιορκίαν μας, τὴν ἐρχομένην ἀνοιξιν ἤθελε ἀναμφιβόλως συλλέξῃ καὶ ἄλλα στρατεύματα, καὶ τὸ Μεσολόγγιον ἦτο ἀδύνατον ν' ἀνθέξῃ πλέον καὶ ἄλλο καλοκαίρι διὰ τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν τὸ εἶχον φέρῃ αἱ ἐχθρικάι βολαὶ καὶ διότι ἡ φρουρὰ αὕτη πλέον δὲν ἐδύνατο νὰ ὑποφέρῃ τὰ δεινὰ μιᾶς τοιαύτης πολιορκίας. Κατ' ἐξοχὴν εἶχον ἐπαναλάβει μυριάκις τὸ κεφάλαιον τῶν θροφῶν, ἡ ἔλλειψις τῶν ὁποίων ἤθελε φέρει ἀφεύκτως τὴν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου, καὶ ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου τὸν ὄλεθρον τῆς πατρίδος. Ἄλλ' αἱ ἀπαντήσεις δὲν ἦτον ποτὲ ἀναιρετικάι⁸⁶, πλὴν καὶ τίποτις δὲν ἐπραγματοποιεῖτο.

Μ' ὅλα ταῦτα, καθ' ὅσον ἀφωροῦσεν τὸ μέρος μας, ὠφελούμεθα ἀπὸ τὰς ἡμέρας ὅπου δὲν ἔβρεχε διὰ νὰ ἐπισκευάσωμε τὸ φρούριον ὅλο ἐκ νέου, ν' ἀνοίξωμεν τὴν τάφρον εἰς τὰ μέρη ὅπου τὴν εἶχον γεμίσει οἱ Τούρκοι, καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ νὰ τὸ φέρωμεν εἰς τὴν προτέραν του μορφῆν, ὥστε διὰ νὰ πλησιάσῃ πάλιν ὁ ἐχθρὸς εἰς τὰς γωνίας τῶν προμαχῶνων μας νὰ τοῦ χρειασθῆ τοῦλάχιστον κάμποσος ὑλικὸς καιρὸς, ἐὰν δὲν ἐδυνάμεθα νὰ τοὺς ἀποκαταστήσωμεν ἀπορθητούς, ὡς ἡ ἐπιθυμία μας. Καὶ εἰς ταύτας τὰς ἐργασίας δὲν ἐδείκνυεν ἡ φρουρὰ ὀλίγην προθυμίαν.

Ὁ ἐχθρὸς μας, ἂν ἐπέμενεν πλέον τοῦ νὰ στέκεται ἔξω τοῦ Μεσολογγίου· εἶχεν δίκαιον, καθότι ἐπερίμενεν καὶ τὸν Ἴμπραχίμ πασιᾶ μὲ τὰ στρατεύματά του καὶ ὅλους τοὺς Τουρκικοὺς στόλους ἐνωμένους διὰ νὰ μᾶς ἀποκλείσωσι στενώτατα, ὥστε νὰ στενοχωρηθῶμεν διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν θροφῶν· διὰ τοῦτο ὑπέμενεν μὲ καρτερίαν τὰς κακοπαθείας, εὐχαριστούμενος νὰ μᾶς ἐνθυμᾷ ὅτι ἦτο πλησίον μας, σύροντάς μας ἐνίστε τινὰς βόμβας καὶ κανονβολάς.

Παρήλθεν τέλος πάντων καὶ ὅλος ὁ Νοέμβριος μῆνας, καὶ τίποτις δὲν ἐπεχειρίσθη οὔτε ἀπὸ τὴν Διοίκησιν, ἀλλ' οὔτε ἀπὸ τοὺς τῆς Δερβέκιστας, εἰμὴ ἐκάθοντο καὶ οὗτοι εἰς Δερβέκιστα ἀκίνητοι, ἤκουον τοὺς κρότους τῶν κανονίων τοῦ Μεσολογγίου, καὶ ἐν τοσοῦτῳ ἔπασχον πολὺ καὶ ἀπὸ ἔλλειψιν θροφῶν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου ἦλθον τέλος πάντων οἱ γραμματεῖς μας ἀπὸ τὸ Ναύπλιον καὶ μᾶς ἔφεραν τὸ χρηματικὸν ὅπου τοὺς ἔδωσεν ἡ Διοίκησις τὸ ὁποῖον ἀναλογισθὲν εἰς ὅσα εἶχομεν νὰ λαμβάνωμεν, ἀνέβαινεν εἰς τὰ εἰκοσιῆς τοῖς ἑκατόν. Ὅλιγο, ἀλλὰ περισσότερον ἀπὸ τὸ τίποτις, διότι εἶχομεν τόσους μῆνας δίχως ὀβολόν· ὥστε ἐξοικονομήθη ὅπως οὖν ἡ φρουρά. Οὗτοι ἐμβῆκαν τῆς ξηρᾶς ἐλθόντες ἀπὸ τὰ Κράββαρα. Εἶχομεν τοιούτους ὁδηγοὺς ὅπου πάντοτε τὴν νύκτα ἐδύνατο ἀκινδύνως νὰ πηγαινοέρχωνται διὰ μονοπατίων ἀγνώστων εἰς τοὺς Τούρκους. Καὶ ἦλθον τῆς

86 Γρ. ἀρηνητικάι.

ξηρᾶς, ἐπειδὴ εἶχον μάθει ὅτι ὁ Ἴμπραχίμ πασιᾶς μὲ τὰ στρατεύματά του διευθύνετο διὰ τὴν Ἥλιδα καὶ Παλαιᾶς Πάτρας, ὥστε δὲν ἐδύναντο χωρὶς κίνδυνον νὰ διαβοῦν ἀπὸ τὸ Ναύπλιον εἰς Κλαρέντζα καὶ ἐκεῖθε ἐπιβιβαζόμενοι εἰς πλοῖα νὰ ἔλθωσι εἰς τὸ Μεσολόγγιον.

Ἀλλὰ μετὰ ταύτην τὴν χαρὰν ἐφάνη καὶ ὁ ἐχθρικός στόλος συμποσούμενος εἰς ἑκατὸν δεκαεπτὰ πλοῖα πολεμικὰ διαφόρου μεγέθους, ἐν οἷς καὶ εἴκοσι πυρπολικά, φέρων καὶ πολλὰ πλοῖα φορτηγά, τὰ ὁποῖα ἐπῆγον εἰς Κρουονέρι ν' ἀποβιβάσουν τὰ φορτία των. Οὕτως ἦτον ἐνωμένοι ὅλοι οἱ ἐχθρικοὶ στόλοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Αἰγύπτου, Ἀλτζεριού, Τούνεζι καὶ Τρίπολης. Ὡστε ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς ἐφωδιάσθη, καὶ πλέον δὲν ἐφοβείτο τὰ ἐπιχειρήματά μας, ἀλλὰ μάλιστα ἐνθαρρύνθη καὶ ἄρχισεν νὰ ἐλπίζῃ τὴν κυρίευσιν τοῦ Μεσολογγίου πάλιν. Καὶ ἰδοὺ κατὰ τὰς 12 Δεκεμβρίου εἶδομεν ἐρχόμενα ἀπὸ Κρουονέρι καὶ στρατεύματα τακτικά. Ἴδοὺ καὶ ὁ Ἴμπραχίμ πασιᾶς μὲ σχεδὸν δέκα χιλιάδας στρατεύματα τακτικόν, εἰς πεζικὸν καὶ πυροβολικόν.

Ὡστε ἰδοὺ βεβαιωμένα ὅσα πρὸ τόσοῦ καιροῦ ἐφωνάζαμεν, ἰδοὺ ἄλλαξεν πλέον ἢ ὄψις τῶν πραγμάτων μας, πέρασεν ὁ καιρὸς ὅπου ἐδυνάμεθα ἡμεῖς, ἂν ἤξεύραμε νὰ εἴχομεν ὠφεληθῆ, νὰ ἐξολοθρεύσωμεν τὸν Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶν, καὶ τότε οὔτε ὁ Ἴμπραχίμ πασιᾶς ἤρχετο, ἀλλ' οὔτε οἱ στόλοι. Πλὴν διότι τὰ ἐπαναλάβαμεν ἀπειράκις τί ἔγινεν;

Τίποτις ὅμως δὲν ἐδύνατο νὰ μᾶς πτοήσῃ. Καὶ αὗται αἱ τρομεραὶ δυνάμεις δὲν μᾶς ἔκαναν οὐδεμίαν ἐντύπωσιν· ἐπροβλέπαμε μόνον μέλλον κοπιαστικὸν καὶ δυστυχές. Σχεδὸν εἴχομεν ἀποκάμει, διότι εἰς τὸ διάστημα ἐννέα μηνῶν πολιορκίας δὲν εἴχομεν ὑποφέρει ὀλίγα δεινά, ὀλίγους κόπους καὶ ὀλίγας στενοχωρίας. Ἐκεῖνο μόνον ὅπου ἐπεσκεπτόμεθα περισσότερο ἦτον αἱ θροφαί, διότι ὅσον ἐλογαριάζαμεν ὅτι εἴχομεν θροφάς, δὲν ἐφοβούμεθα τὰς τουρκικὰς δυνάμεις νὰ μᾶς κυριεύσουν μὲ πόλεμον, καὶ διπλάσιαι ἂν ἦτον.

Ἄλλ' αἱ θροφαὶ ἐτελείωσαν δὲν μᾶς ἔμενεν παρὰ τὸ ἀραβόσιτον, τὸ ὁποῖον εἴπομεν ὅτι μᾶς εἶχε φέρῃ ὁ Κύριος Ξένος πρὸ πολλοῦ καὶ τοῦτο δὲν ἦτον οὔτε ἀλεσμένον, ὥστ' ἔπρεπε νὰ τ' ἀλέσωμεν. Ἐβάλαμε εἰς ἐνέργειαν λοιπὸν τεσσάρους ἀλογόμυλους, ἀλλ' οὗτοι δὲν ἄλεθαν παρὰ σχεδὸν δύο χιλιάδας ὀκάδας τὸ ἡμερονύκτιον, ἦτοι τέσσαρας χιλιάδας μερίδας, ἐνῶ διενέμοντο εἰς τὴν φρουρὰν κατ' αὐτὰς ἕνδεκα χιλιάδες μερίδες τὴν κάθε ἡμέραν. Ὅθεν διὰ νὰ προφθάνωμεθα τὸ ἐμοιράζαμε μέρος ἀλεύρι καὶ μέρος ἀραβόσιτον, τὸ ὁποῖον τινὲς μὲν ἄλεθαν εἰς χειρόμυλους καὶ τινὲς τὸ ἔτρωγαν εἰς σπυριὰ βρασμένον· καὶ ἐκ τούτου προέκυψεν καὶ δυσεντερία.

Δὲν ἀμελήσαμεν ἐγκαίρως νὰ εἰδοποιήσωμεν τὴν Διοίκησιν περὶ τῶν διατρεχόντων καὶ νὰ τὴν βιάσωμεν νὰ ἐκπλεύσῃ ταχέως τὸν Στόλον διὰ νὰ μᾶς προφθάσῃ πρὸ πάντων μὲ θροφάς. Μ' ὅλα ταῦτα δὲν ἀμελήσαμε νὰ μεταχειρισθῶμεν καὶ κάθε ἄλλον τρόπον διὰ νὰ προμηθευθῶμεν θροφὰς ἐγκαίρως, προτοῦ δηλαδὴ μᾶς ἀποκλείσῃ ἐκ νέου ὁ στολίσκος εἰς τὴν λίμνην, καὶ τότε μᾶς ἦτον δύσκολον νὰ προμηθευθῶμεν· καθότι ἦτον φανερόν ὅτι οἱ Τοῦρκοι θὰ ἔκπλεον καὶ πάλιν τὸν στολίσκον. Διὰ τοῦτο καὶ τὸν μὲν Κύριον Ἀθανάσιον Ραζηκότζικα ἐπέμψαμεν εἰς Κάλαμον νὰ ἀγοράσῃ ἀλεύρι καὶ νὰ τὸ φέρῃ ταχέως εἰς Μεσολόγγιον, ὑποσχεθέντες εἰς τοῦτον νὰ τὸ πληρώσωμεν ὅλοι οἱ ὄπλαρχηγοὶ καὶ ἡμεῖς ἔπειτα νὰ τὸ πληρωθῶμεν ἀπὸ τὴν Διοίκησιν· πλὴν ἀπὸ ὅσον ἔφερεν ὁ δυστυχὴς δὲν ἔλαβε οὐδ' ὀβολὸν (ἀλλὰ

μήπως αὐτὰ μόνον τὰ χρήματα εἶχεν ἐξοδεύσει διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ Μεσολογγίου αὐτὸς ὁ ἄριστος πατριώτης;) Ἐπαρακινήσαμε καὶ τὸ ἐν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Διευθυνούσης τὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, τὸν Κύριον Ἰωάννην Παππαδιαμαντόπουλον, καὶ ἐπήγγεν εἰς Ζάκυνθον νὰ ζητήσῃ θροφᾶς ἐκ συνεισφορᾶς Φιλελλήνων, ἢ τέλος πάντων νὰ δεχθῶσι συναλλαγματικὰς τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς τὴν Διοίκησιν· καὶ οὕτως μᾶς ἔφερον καὶ αὐτὸς ἐν μέρος. Ἄλλ' ἄλλο δυστύχημα μᾶς προσετέθη, ὁ ἐνάντιος ἄνεμος, ὅστις ἐμπόδιζεν τὰ πλοῖα νὰ πλέωσι ἀπὸ τὸ Βασιλάδι εἰς Μεσολόγγιον. Ἐκ τούτου καὶ ἐπεινάσαμε διὰ τινὰς ἡμέρας ὀλοκλήρους καὶ διὰ τινὰς ἐλαμβάναμε πενήντα δράμια καὶ ἕκατὸ ἀλεύρου εἰς τὴν κάθε μερίδα.

Σιμὰ εἰς αὐτὴν τὴν ἔλλειψιν ἄρχισαν νὰ ἐκλείπουν καὶ τὰ λοιπὰ θρόφιμα· δὲν ἐννοῶ κρέας, διότι εἶχομεν καιρὸν ὅπου τὸ εἶχαμε ὑστερηθῆ, ἀλλὰ τὸ κρασί, ρακί, λάδι κλπ., ὥστε οἱ ἀσθενεῖς καὶ οἱ πληγωμένοι ἐδοκίμαζον ἀναμφιβόλως μεγάλην δυστυχίαν.

Καὶ ταῦτα εἰσέτι δὲν μᾶς ἐδειλίαζον, καὶ μ' ὅλας τὰς ἐλλείψεις μας δὲν ἀμελούσαμε τὰς ἐργασίας τοῦ φρουρίου. Ὁ ἀρχιερέας Ρωγῶν Κύριος Ἰωσήφ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ κλήρου μὲ τὸν σταυρὸν εἰς τὰς χεῖρας ἐπαρεκίνει τὸν λαὸν εἰς τὰς ἐργασίας, καὶ μὲ τὸ παράδειγμά των τοὺς ἐγκαρδιόνον. Οἱ ὀπλαρχηγοί, οἱ ἀξιωματικοὶ ἔδιδον τὸ παράδειγμα κουβανῶντες χῶμα καὶ σκάπτοντες. Ὡστε αἱ ἐργασίαι μας ἐνεργοῦντο μὲ τὴν μεγαλυτέραν δραστηριότητα· ὠχυρώναμε συγχρόνως καὶ τὴν Κλείσοβα, καθὼς καὶ τὸ ἕτερον νησίδιον τοῦ Ἀνεμόμυλου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐφρονούσαμε νὰ μεταθέσωμεν ἐν μέρος τῶν πολεμοφοδίων διὰ περισσοτέραν ἀσφάλειαν, καθότι δὲν εἶχε παρὰ τὸν κίνδυνον τοῦ κανονοβολισμοῦ τοῦ στολίσκου. Αὐτὰ τὰ δύο νησίδια κεῖνται εἰς τὸ μεσημβρινὸν μέρος τοῦ Μεσολογγίου καὶ πολλὰ πλησίον.

Ἐδιορίσθη καὶ ἰκανὴ φρουρὰ εἰς τὴν Κλείσοβαν ἐκ διακοσίων περίπου ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν Κ. Χριστόδουλον Χ. Πέτρου καὶ τὸν Παναγιώτη Σωτηρόπουλον. Εἰς δὲ τὸν Ἀνεμόμυλον ἦτον ἀρκετοὶ εἴκοσι ἀνθρωποὶ διὰ τὸ εἰς τὸ νησίον κατασκευασθὲν κανονοστάσιον μόνον· ἐπομένως αὐτὸ ἦτον πλησιέστερα εἰς τὸ Μεσολόγγιον καὶ ἐπροφθάνετο εὐκολώτερα. Καὶ ἐνῶ οἱ λοιποὶ ἔμενον εἰς τὰς ὁποίας εὐρίσκοντο θέσεις, ἐδιορίσθη καὶ ἐν σῶμα ἐκ τριακοσίων ἀνδρῶν τῶν ἐκλεκτοτέρων ἐκ τῶν διαφόρων σωμάτων ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ στρατηγοῦ Κίτζιου Τζαβέλα, τὸ ὁποῖον σῶμα νὰ διαμένῃ εἰς τὴν Ἀγίαν Παρασκευὴν καὶ νὰ τρέχῃ εἰς βοήθειαν ὅπου ἐπαρρησιάζετο ἡ ἀνάγκη καὶ ὁ κίνδυνος.

Ὁ Ἱμπραχίμ πασιᾶς φθάσας ἐσκηνώθη εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ στρατοπέδου τοῦ Ρεσιτ Μεχμέτ πασιᾶ καὶ χωριστά, ὥστε διεκρίνοντο τὰ δύο στρατόπεδα, καὶ ἀμέσως ἄρχισεν νὰ κατασκευάζῃ ἐν ὀχύρωμα τριγωνικὸν μὲ τάφρον ἀπέναντι τῆς Λουνέττας καὶ ἐτοποθέτησεν εἰς αὐτὸ τ' ὀχύρωμα ἰκανὴν δύναμιν νὰ τὸ ὑπερασπίζεται, τὴν ὁποίαν ἀλλάζεν καθ' εἰκοσιτέσσαρας ὥρας, δίχως νὰ ἐπιχειρισθῆ τι ἄλλο, καὶ κατὰ τὰς 25 τοῦ παρόντος ἔβγαλεν ὄλον τὸ στράτευμά του εἰς παράταξιν, δι' ἐπίδειξιν μᾶλλον καὶ νὰ τὸ ἐπιθεωρήσῃ.

Τὰ κανονοστάσια τῶν ἐχθρῶν ἔπαυσαν διόλου τοῦ νὰ κανονοβολοῦσι, καὶ ἐνίστε μόνον, ἀλλὰ πολλὰ σπανίως· ἐνῶ τὰ ἰδικὰ μας ἔκανον πῦρ συνεχέστερα, πλὴν πάντοτε ἐδιευθύνοντο ὅπου ἐβλέπαμε συσσωμάτωσιν ἀνθρώπων διὰ νὰ τοὺς φέρωμε τὸν θάνατον. Διὰ ὄλον αὐτὸν τὸν μῆνα δὲν ἐπιχειρήσθησαν τίποτις οἱ ἐχθροὶ μας διέμενον εἰς τὰς ὀχυρώσεις των ἤσυχτοι.

Ἡμεῖς τέλος πάντων ἀποπερατώσαμε τὰς ἐργασίας μας, καὶ ἡ πείρα τῶν μηνῶν πολιορκίας καὶ πυρὸς μᾶς εἶχεν μάθη τὰ ἐλαττώματα τοῦ φρουρίου, ὥστ' ἐσπουδάξαμε ὅσον τὸ δυνατόν εἰς τὰς γνώσεις μας νὰ τ' ἀποκαταστήσωμεν ἀπόρθητον. Ὅθεν εἰς τὰς μὲν Τερρίμπιλε, Μακρῆ καὶ Γερμανῶν, ἀφ' οὗ ἀνοίξαμε τὰς δύο τάφρους, δηλαδὴ τὴν μεγάλην τάφρον καὶ τὴν δευτέραν τὴν στενωτέραν, ἐπισκευάσαμε καὶ τὰ κανονοστάσια εἰς τὰς πρώτας γωνίας, πλὴν τὰ ἐπισκευάσαμε εἰς καλύτερον τρόπον ἀπ' ὅ,τι ἦτον πρῶτα, δηλαδὴ πολλὰ πλατέα διὰ νὰ μὴ τὰ φθείρη ταχέως τὸ ἐχθρικὸν βόλι, καὶ εἰς τρόπον ὅπου νὰ ὑπερασπίζωνται καὶ ἐκ πλευρᾶς ἀμοιβαίως καὶ μὲ τὰ λοιπὰ κανονοστάσια· δηλαδὴ ἡ Τερρίμπιλε νὰ ὑπερασπίζεται καὶ νὰ δίδῃ ὑπεράσπισιν τῆς Μεγάλῃς Τάμπιας καὶ τοῦ Δεσπότη τοῦ Μακρῆ ὡσαύτως μὲ τὸ κανονοστάσιον τῶν Γερμανῶν καὶ τὴν Λουνέττα· καὶ τὸ τῶν Γερμανῶν ἐκ πλευρᾶς μὲ τὸ τοῦ Ἀποστόλη Κουσουρῆ. Τὴν δὲ Μεγάλῃς Τάμπια, ἀφ' οὗ ἀνοίξαμε τὴν τάφρον, ὅπου τὴν εἶχον γεμίσει οἱ Τοῦρκοι, καὶ ἀφ' οὗ ὑψώσαμε ἔτι πλέον τὸν προφυλακτικὸν δρόμον, ὥστε ἐδύναντο εὐκόλως καὶ ἀκινδύνως νὰ στέκωνται εἰς αὐτὸν οἱ ὀπλίται καὶ νὰ πολεμῶσι, προετοιμάσαμε δὲ καὶ τρεῖς ὑπονόμεους ὑποκάτω αὐτοῦ τοῦ προφυλακτικῆς δρόμου, εἰς τὰς ὁποίας νὰ δώσωμεν πῦρ εἰς περιστασιν γενικῆς ἐφόδου· τὸν δὲ προμαχῶνα τῆς Μεγάλῃς Τάμπιας ἀνεγείραμεν ἐκ θεμελίων τοιχοκτιστον ἕως εἰς τὴν θέσιν ὅπου ἔπρεπε νὰ τεθῶσι τὰ πυροβόλα ἔπειτα τὸν ἐπατώσαμε μὲ πολλὰ πατερὰ καὶ χῶμα, ὥστε νὰ μὴ διαπερνᾷ αὐτὸ τὸ πάτωμα ἢ βόμβα. Καὶ τὸ κανονοστάσιον τὸ ἐκατασκευάσαμε μὲ χῶμα, ἀλλὰ καὶ τοῦτο πολλὰ πλατύ, ὥστε νὰ μὴ τὸ φθείρη ταχέως τὸ ἐχθρικὸν βόλι, μ' ὅλον ὅπου ἐπειδὴ ὑψώθη περισσότερο ὁ προφυλακτικὸς δρόμος, δὲν ἦτον τόσον ἐκτεθειμένος ὁ προμαχῶν. Καὶ οὗτος ἔγινε μὲ δύο πάτους· εἰς τὸν κάτω διὰ νὰ στέκωνται μόνον ὀπλίται νὰ ὑπερασπίζωνται τὴν ἔμπροσθέν του τάφρον καὶ τὴν λοιπὴν μέχρι τῆς Τερρίμπιλε ἀριστερόθεν καὶ μέχρι τῆς Λουνέττας δεξιόθεν· καὶ πρὸς τοῦτο εἶχομεν ἀφήση τουφεκοθυρίδας· εἰς δὲ τὸν ἐπάνω πάτον ἐθέσαμε τὰ πυροβόλα, δύο κατὰ μέτωπον καὶ δύο, ἐν δεξιόθεν νὰ ὑπερασπίζεται τὴν Λουνέττα καὶ τὸ ἄλλον ἀριστερὰ νὰ ὑπερασπίζεται τὴν Τερρίμπιλε.

Δὲν ἀμελήσαμεν ὅμως καὶ τὸ Ἀνατολικὸν καὶ Βασιλάδι· καὶ εἰς ταῦτα ἀποφασίσαμε νὰ ἐπιδιορθωθῶσι τὰ ὀχυρώματα ὅλα, καὶ δὲν ἐνεργήθη ἢ ἐπιδιορθωσίς των μ' ὀλιγωτέραν δραστηριότητα, μάλιστα διότι οἱ ἐχθροὶ ἐκατασκεύασαν ἐν κανονοστάσιον εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ Ἀνατολικοῦ κατ' ἀνατολὰς ἐκ τοῦ ὁποίου ἐνίοτε ἐκανονοβόλουν, πλὴν δὲν ἔκανον ἐπαισθητὴν ζημίαν. Καὶ ἐδιορίσαμεν τὸν Στρατηγὸν Γρηγόρη Λιακατᾶ ὡς ἀρχηγὸν τοῦ Ἀνατολικοῦ μὲ τὸ σῶμα του καὶ μὲ τὰ σώματα τῶν Τούλια Πανομάρα, Βασίλη Μπαρλᾶ, Εὐσταθίου Τζιμπουράκη, Ἀθανάση Γραμματικοῦ, Δημητρίου Σίψα καὶ Δημητρίου Βλαχόπουλου, οἵτινες ὅλοι ὁμοῦ ἐσυμποσοῦντο ἐπέκεινα τῶν τετρακοσίων· καὶ οὗτοι ἐχρεώστων νὰ ὑπερασπισθῶσι τὸ Ἀνατολικόν, Πόρον καὶ Ντουλμᾶ μόνον τους, δίχως νὰ περιμένουν βοήθειαν ἀπὸ ἡμᾶς, διότι δὲν ἠξεδύραμε ἂν ἤθελε εἶμεθα εἰς κατάστασιν νὰ τοὺς προφθάσωμεν· τοὺς ἐδώσαμε διὰ μιᾶς καὶ τ' ἀνάλογόν τους ἀφ' ὅσας εἶχομεν θροφᾶς. Εἰς δὲ τὸ Βασιλάδι ἐπισκευάσθησαν τὰ κανονοστάσια, ὅπου ἦτον τρία καλὰ κανόνια, ἐδιορίσθησαν νὰ διαμένουν ἐκεῖ καὶ τὰ τρία ὀπλισμένα μικρὰ πλοῖα ὅπου εἶχομεν κυριεύσει ἐκ τοῦ ἐχθρικοῦ στολίσκου· ἐδιορίσθη καὶ ἡ ἀναγκαία φρουρὰ ἐκ Μεσολογγιτῶν νὰ τὸ ὑπερασπιστῆ εἰς ὅποιανδήποτε περιστασιν· ἐπῆραν καὶ οὗτοι τὸ ἀνάλογόν τους ἀφ' ὅσας εἶχομεν θροφᾶς διὰ μιᾶς.

Οἱ κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου εἰς ὅλον τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας ἔδωσαν ἄπειρα δείγματα τῆς καρτερίας καὶ τῆς μεγαλοφυχίας των· ἀλλ' εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ἔτι πλέον. Διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦτον ἐκ τῶν πρώτων ὁποῦ νὰ ριψοκινδυνεύουν [οἱ πρώτοι] εἰς τὰς μάχας, καὶ ὁποῦ ἀρίστευον· ὁποῦ ἐφύλαττον πάντοτε εἰς τὰς πλέον ἐπικινδύνους θέσεις, καὶ ὡς πυροβολιστὰι εἰς τὰ κανονοστάσια καὶ μὲ τὰ ντουφέκια ἐστέκοντο εἰς τὰς ἐπάλξεις, δίχως νὰ ἔχωσι ἄλλο συμφέρον παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος· ἐπειδὴ αὐτῶν ἰδιαίτερος δὲν τοὺς εἶχε μείνη τίποτις καθότι τὸν ἐλαιῶνα τὸν εἶχε κόψη ὅλον ὁ ἐχθρός, ὥστε τινὲς κορμοὶ μόνον ἐφαίνοντο σποράδην εἰς τὴν πεδιάδα· τὰς σταφιδαμπέλους των ταῦτομοίως· ὅτι εἶχον εἰς τὰς ἐμπορικὰς ἀποθήκας των, καὶ ὁποῦ ἐχρησίμευεν διὰ τὸ φρούριον, ἢ διὰ τὴν φρουράν, τὸ εἶχον προσφέρει οἱ δυστυχεῖς ἀφ' ἑαυτοῦ τους εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς πατρίδος, λαμβάνοντες μόνον ἐνδείξεις νὰ τὰ πληρωθῶσι εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Ἔθνους, Ὅτι εἶχον θρόφιμα εἰς τὰ ὀσπίτιά των καὶ ταῦτα, ὡς εἶπον, τὰ ἐπρόσφερον. Δὲν εἶχον ἄλλο πλέον εἰμὴ ὅσα ὀσπίτια δὲν εἶχε φθειρῆ εἰσέτι τὸ τουρκικὸν κανόνι· πλὴν ἐπειδὴ διὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ φρουρίου δὲν εἶχομεν ἄλλην ὕλην, ἐπρόσφερον καὶ τὰ ὀσπίτια των νὰ τὰ κρημνίσωμεν διὰ νὰ πάρωμεν τὴν ἀναγκαίαν ὕλην!

Οἱ Τούρκοι εἶναι φανερόν ὅτι πεισθέντες πῶς ἡ κυρίευσίς τοῦ Μεσολογγίου ἤθελε τοὺς εὐκολύνῃ νὰ ὑποτάξωσι καὶ τὴν λοιπὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰς νήσους, ἐπροσῆλωσαν ὅλην τὴν προσοχὴν τους εἰς τὸ Μεσολόγγιον - καὶ εἰς αὐτὸ νὰ συγκεντρώσουν ὅλας τὰς δυνάμεις των. Οἱ στόλοι των ὅλοι ἐνωμένοι εἰς ἓν νὰ περιπλέωσι εἰς τὰ παράλια τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ Ἰμπραχὶμ πασιᾶς ἀφήνων ὀλίγην φρουράν εἰς τὰ φρούρια Μοθώνης, Κορώνης, Ναυαρίνου, Π. Πάτρας καὶ Τριπολιτζᾶς, καὶ ὅλον τὸν λοιπὸν στρατὸν νὰ τὸν φέρῃ ἔξω τοῦ Μεσολογγίου. Ἀπὸ μέρος μας, τυφλωμένοι ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὴν ἰδιοτέλειαν, δὲν ἐπράτταμε τὸ ἴδιον· δὲν ἐμιμούμεθα τοὺς Τούρκους· κωφοὶ εἰς τὰς φωνὰς μας δὲν ἔβλεπον ὅλοι εἰς τὴν αὐτὴν ἔποψιν τὸ πρᾶγμα· δὲν ἔβλεπον ὅτι ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου ἤθελε εἶναι πτώσις τῆς Ἑλλάδος εἰς χεῖριστον τοῦ πρώτου ζυγοῦ, ὥστε νὰ ἐπροσῆλωνεν ὅλον τὸ Ἔθνος τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ Μεσολογγίου, καταβάλλον παῖσαν σπουδὴν νὰ συγκεντρωθῇ ἐν δυνατὸν στρατόπεδον ἔξω τοῦ Μεσολογγίου, ὥστε νὰ ἐξολοθρευθῇ ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς, ὅταν εἶχομεν ἀρμόδιον τὸν καιρόν, καθὼς ἡμεῖς τὸ ἐφωνάσαμε μεγάλη φωνῇ.

Ἄλλ' οὔτε τώρα ἐξύπνησαν, μ' ὅλον ὅτι εἶδον πλέον πραγματοποιημένα τὰ σχέδια τοῦ ἐχθροῦ, ὅτε εἶδον τὸν Ἰμπραχὶμ πασιᾶ σκηνωμένον ἔξω τοῦ Μεσολογγίου καὶ τοὺς Τουρκικοὺς στόλους παραπλέοντας εἰς τὰ παράλια τοῦ Μεσολογγίου. Ἄλλ' ὁ μὲν Φαββιέρος παραλαβὼν τὸ Τακτικὸν σῶμα, τὸ ὁποῖον σύγκειται ἀπὸ τέσσαρας χιλιάδας, καὶ τρεῖς χιλιάδας ἄτακτα στρατεύματα ἐκ τῆς Ἀττικῆς ἐκστρατεύει διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Εὐβοίας. Οἱ Νικόλαος Κριεζιώτης, Βάσσος Μανροβουνιώτης καὶ ὁ Χατζῆ-Μιχάλης μὲ τρεῖς χιλιάδας στράτευμα ἐκπλευσαν διὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν νὰ λεηλατήσωσι τὸ Βεροῦτι. Οἱ δὲ Πελοποννήσιοι, ἡσυχάσαντες διότι ὁ Αἰγυπτιακὸς στρατὸς ἦλθεν εἰς Μεσολόγγιον, ἀντὶ νὰ ὠφεληθῶσι ἀπὸ αὐτὴν τὴν εὐκαιρίαν καὶ νὰ κινήσουν πάντα λίθον, ὥστε νὰ κάμουν τοῦλάχιστον ἀντιπερισπασμοὺς εἰς τὰς ὀλιγαριθμοὺς ἀφεθείσας φρουρὰς εἰς τὰ κατακρατούμενα φρούρια παρὰ τοῦ Ἰμπραχὶμ πασιᾶ, καταγίνονται στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ εἰς σπουδαρχίας καὶ ραδιουργίας πολιτικὰς, δίχως νὰ ἔχωσι συγκεντρωμένον εἰς κανὲν μέρος Ἑλληνικὸν

στρατόπεδον εἰμὴ φυλακὰς διὰ νὰ προσέχωσιν εἰς ἐπιδρομὰς αὐτῶν τῶν ὀλίγων Τουρκῶν, ὥστε νὰ μὴ λεηλατῶσι τὰς ἐπαρχίας - τὴ μωρία, διὰ τὸν Θεόν! Ὡς νὰ ἦτο πεπρωμένον, ἢ ὡς νὰ εἴχομεν ξεχωριστὴν τινα ὑπόσχεσιν εἰς τὸ Ἔθνος ἡμεῖς μόνοι νὰ ὑποφέρωμεν ὅλα τὰ βάρη τοῦ πολέμου ὅλων τῶν Τουρκικῶν δυνάμεων.

Ἴδου τελειώνει τὸ 1825 ἔτος, ὅπου ἀφίνει τοὺς Αἰγυπτίους εἰς τὴν Πελοπόννησον νὰ περιπλανῶνται κατ' ἀρέσκειάν τους καὶ νὰ λεηλατῶσι τοὺς Πελοποννησίους, δίχως νὰ εὐρίσκωσι εἰς κανὲν μέρος ἀντίστασιν· τοὺς Τουρκικοὺς στόλους ἐνωμένους παραπλέοντας τὰ παράλια τοῦ Μεσολογγίου· τὰ Τουρκικὰ στρατεύματα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τοῦ Μεσολογγίου. Καὶ ἀντιπαρατακτομένους εἰς ταύτας τὰς τρομερὰς δυνάμεις μίαν φούκτα Ἑλλήνων μέσα εἰς μίαν μάνδραν τοῦ Μεσολογγίου - καθότι δὲν εἴμποροῦμεν πλέον νὰ τ' ὀνομάσωμεν φρούριον - ἐγκαταλελειμμένην ἀπὸ τοὺς λοιποὺς Ἑλληνας.

Τὰ τέλη τοῦ 1824 δὲν μᾶς ἄφησαν εἰς αὐτὴν τὴν κατάστασιν. Διότι τὰ Ἑλληνικὰ στρατεύματα εἶχον θριαμβεύσει κατὰ τοῦ Δερβίς πασιᾶ εἰς Ἄμπλιανη καὶ κατὰ τοῦ Ὀμὲρ πασιᾶ Βρυώνη εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν. Τὴν Διοίκησιν σεβαζομένην παρὰ πάντων καὶ ὑπακουομένην. Ὁ στόλος μας εἶχεν κατορθώσει τόσας λαμπρὰς νίκας κατὰ τῶν Κωνσταντινουπολίτικων καὶ τῶν Αἰγυπτιακῶν. Ἄρα διατί κατὰ τὸ 1825 νὰ μὴ εἴμεθα εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν; Διατί ἡ Διοίκησις δὲν ὑπακούεται; Διατί τινὰ στρατεύματα ἀεροβατοῦν εἰς τὴν Εὐβοίαν καὶ εἰς τὸ Βεροῦτι; Διατί οἱ Πελοποννήσιοι ἀκίνητοι; Διότι ἡ Διοίκησις δὲν διετήρησεν τὸν ὅποιον τῆς ἔπρεπεν χαρακτήρα, διαιρεθεῖσα, ἐνεργοῦσα καὶ ἀντενεργοῦσα τὸν ἑαυτὸν τῆς. Ἴδου λοιπὸν εἰς ποῖον χάος πηγαίνουν νὰ μᾶς ρίψουν αἱ ἐσωτερικαὶ διαιρέσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΑΤΟΝ Ἰανουάριος καὶ Φεβρουάριος 1826

Τὸ στρατόπεδον τῆς Δερβέκιστας, βλέπον τὴν συνκέντρωσιν τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων ἔξω τοῦ Μεσολογγίου, ἠθέλησαν νὰ μᾶς συνδράμουν, ὥστε νὰ μᾶς ἀποκαταστήσουν ἰσχυροτέρους διὰ νὰ δυνάμεθα ν' ἀντέχωμεν. Ἄλλ' ἔως πότε ἠμποροῦμεν ν' ἀντέχωμεν; Ἄγνοεῖτε ὅτι ἐν φρούριον, ὅταν πολιορκεῖται καὶ δὲν ἐπιχειρίζεται καὶ τρόπους ἐξωτερικοὺς διὰ νὰ διαλυθῇ ἡ πολιορκία του, ἢ ταχέως ἢ ἀργὰ θὰ πέσῃ; Οὕτως λοιπὸν ἐξόρισαν ἐξακοσίους ἀνθρώπους ἀπ' ὅλα τὰ σώματα διὰ νὰ ἔλθωσι εἰς τὸ Μεσολόγγιον νὰ συναγωνίζωνται μ' ἡμᾶς· οὗτοι δέ, ἀφ' οὗ συναγροικήθημεν, ἐμβῆκαν εἰς τὸ φρούριον ἀπὸ τὴν Φοινικιά (οὕτως ὀνομάζεται ἡ ἀπέναντι τοῦ Ντουλμᾶ ξηρά). Ὀπλαρχηγοὶ τούτων ἦτον ὁ Στρατηγὸς Τούσια-Ζέρβας καὶ οἱ ἀντιστράτηγοι καὶ χιλίαρχοι Ἀθανάσιος Κουτζονίκας, Φῶτο-Παναγιώτης, Ἰωάννης Μπαῖρακτάρης, Νοῦτζο-Κοντακτῆς, Χρήστο-Ἀθανάσης, Κωνσταντῖνος Καλύβας καὶ ὁ Πιστιόλης, οἱ δὲ λοιποὶ ἐκάθοντο ἀνεργοὶ εἰς Δερβέκισταν ταλαιπωρούμενοι ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῶν θροφῶν καὶ ἐμέτρων τοὺς κρότους τῶν κανονίων ὅπου ἤκουον εἰς τὸ Μεσολόγγιον, δεόμενοι τῷ Ἰψίστῳ ὑπὲρ ἡμῶν!

Μὲ τὴν νέαν ἐπικουρίαν ταύτην ἀνέβαιναν ἢ φρουρὰ εἰς πραγματικούς ἀνθρώπους τοῦ πολέμου τρεῖς χιλιάδας πεντακοσίους καὶ ἐπέκεινα. Οἱ δὲ λοιποὶ εἶχον φρονεuthῆ καὶ εἶχον ἀποθάνει. Ἐν τοσοῦτῳ ὅμως δὲν διεκόπτοντο καὶ τούτων αἱ μερίδες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μερίδων ὅπου διενέμοντο παρὰ τοῦ γενικοῦ φροντιστηρίου διὰ τὸ Μεσολόγγιον καὶ τὰς λοιπὰς θέσεις ἀνέβη εἰς δώδεκα χιλιάδας τὴν κάθε ἡμέρα. Ἄνωτέρω εἶπον τὴν ιδέαν μου περὶ αὐτῆς τῆς καταχρήσεως (ἂν πρέπει νὰ τὴν ὀνομάσω κατάχρησιν), ὅτι ὁ ὑπηρετῶν τὸν ναὸν ἐκ τοῦ ναοῦ τραφήτω· διὰ τοῦτο δὲν ἐπαναλαμβάνω τὰ ἴδια.

Οἱ δύο Σερασκέρηδες, ὁ Ρούμελη Βαλεσῆ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς δηλαδὴ καὶ ὁ Μώρα Βαλεσῆ Ἰμπραχίμ πασιᾶς μὲ τὴν πλέον μεγαλυτέραν ἡσυχίαν ἐσκέπτοντο τὸ τί νὰ ἐπιχειρισθῶσι δίχως νὰ βιάζονται· διότι ἔβλεπον ὅτι ἡ πανδαμάτρια πείνα ἐδύνατο νὰ μᾶς κατατροπώσῃ· ἄρα ὅσος καιρὸς καὶ ἂν περνοῦσεν, αὖξανεν καὶ ἡ ἀνάγκη μᾶς· διὰ τοῦτο πρὸς ποῖον τέλος νὰ βιάζονται αὐτοί, νὰ χάσουν τόσους ἀνθρώπους, ἐν ᾧ καθήμενοι ἡσυχοὶ ὁ καιρὸς καὶ ἡ πείνα ἐκατόρθωνον τὸν σκοπὸν τους; Ὅσον ἀπὸ μέρος τους, θροφὰς εἶχον ἐν ἀφθονίᾳ καὶ τὰς ἐλάμβανον εἰς Κρουονέρι, ὅπου διὰ θαλάσσης τὰς ἀσφάλιζεν ὁ στόλος τῶν καὶ συγχρόνως ἀπέκλειεν καὶ ἡμᾶς διὰ Ἐηρᾶς τὰς ὑπερασπίζοντο αὐτοί, διότι πλησίον εἰς τὸ στρατόπεδόν τους μ' ὄλον ὅπου ἤξευρον ἐντελῶς τὴν κατάστασιν τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων ἀπὸ τὰς πληροφορίας τῶν τουρκολάτρων καὶ τῶν φιλότουρκων ἐκ τῆς Ζακύνθου· ὥστε ἤξευρον ὅτι δὲν εἶχον τί νὰ φοβηθῶσι ἀπὸ τὸ μέρος τῆς ξηρᾶς. Διὰ θαλάσσης οἱ στόλοι τῶν ἐνωμένοι, δυνατοὶ παρὰ καθ' ἄλλην περίστασιν, ἐχρεώστουν ν' ἀνθέξουν εἰς τὸν Ἑλληνικόν, ἂν τυχὸν ἐλθῆ, μὲ τὴν μεγαλυτέραν ἐπιμονήν. Καὶ οὕτως ἡσύχως ἔκανον τὰς παρατηρήσεις των οἱ ὀχυρωματοποιοὶ Εὐρωπαϊοῦ τουρκοὶ τοῦ Ἰμπραχίμ πασιᾶ καὶ ὠρίμως ἐσκέπτοντο περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπιθέσεως· καὶ ἰδοὺ δεῖγμα τραγικὸν αὐτῆς τῆς ἀληθείας, ὅπου ἀπὸ τὰς **12 τοῦ Δεκεμβρίου**, ὅπου ἦλθεν ὁ Ἰμπραχίμ πασιᾶς, ἕως τὰς ἀρχὰς τοῦ τρέχοντος τίποτις δὲν ἐπεχειρίσθη.

Οἱ ὀχυρωματοποιοὶ οὗτοι τέλος πάντων κατὰ τὰς δέκα τοῦ τρέχοντος ἄρχισαν νὰ ἐπισκευάζουν τὰ κανονοστάσια, τὰ ἴδια τοῦ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ, μὲ σκοπὸν νὰ τ' ἀποκαταστήσουν μεγαλύτερα, ὥστε νὰ θέσουν εἰς ταῦτα περισσότερα πυροβόλα καὶ νὰ δύνανται ὅλοι νὰ ὑπηρετῶσι συγχρόνως, ἐπειδὴ τοὺς ἐφάνησαν ὀλίγα ἐκεῖνα ὅπου εἶχεν ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς. Διὰ τοῦτο ἄρχισαν νὰ μετακομίζουν πυροβόλα καὶ ὄλμους ἀπὸ τὸ Κρουονέρι. Ἐβαλον δὲ καὶ τεχνίτας καὶ ἄρχισαν νὰ ἐπιδιορθώνουν τὸν στολίσκον, διότι συρόμενα τὰ πλοῖα ταῦτα εἰς τὴν ξηρὰν καὶ ἐκτεθειμένα εἰς τὸν ἥλιον διὰ ὄλον τὸ ἔαρ, εἶχον ἀποκατασταθῆ ἀνίκανα νὰ ἐκπλεύσουν.

Ἡ φρουρὰ ἐθεώρει ὅλας ταύτας τὰς παρασκευὰς μὲ περιφρονετικὸν ὄμμα· ὡς ματαιὰς ἐθεώρει ὅλως ταύτας τὰς προετοιμασίας τῶν πολιορκητῶν μᾶς. Τὸ πᾶν συνίστατο εἰς τὴν ἀντίστασιν τοῦ στόλου μᾶς, διότι ἤξεύραμε ὅτι ἡ Διοίκησις δὲν ἤμποροῦσεν παρὰ νὰ ἐκπλεύσῃ τὸν ἐλληνικὸν στόλον, τοῦ ὁποῦ τὸς αἰετὰ μᾶς ἐγγυοῦντο καὶ ταύτην τὴν φορὰν τὴν νίκην. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ τῆς ξηρᾶς, δὲν μᾶς ἔκανον οὐδεμίαν ἐντύπωσιν, ἐπειδὴ τί περισσότερον ἤμποροῦσαν νὰ κάμουν παρὰ τέλος πάντων, ἀφοῦ γεμίσειν πάλιν τὰς τάφρους, νὰ κάμουν γενικὴν ἔφοδον, εἰς τὴν ὁποῖαν ἡμεθεα βέβαιοι ὅτι ἤθελε μείνωμεν νικηταί; Ἡ φρουρὰ αὕτη διὰ τὰς τὸσας νίκας εἶχεν ἀποκατασταθῆ ἀτρόμητος καὶ δὲν ἐψήφα τοὺς Ἄλβανούς καὶ τοὺς Γκέγκηδες, πόσο μᾶλλον τοὺς Αἰγυπτίους, τοὺς ὁποῖους ἐστοχάζετο δι' ἀνδράποδα. Κανεὶς δὲν ἐψηφοῦσεν τὸν θάνατον, διότι, ὡς εἶπον, εἶχον ἀποφασίση νὰ ὑπερασπισθῶσι τὰς ἐπάλλξεις τοῦ Μεσολογγίου μέχρι τελευταίας πνοῆς· ὁ καθ' Ἑλληνα

εἶχεν ἄμιλλαν πῶς νὰ δώσῃ δείγματα ἀνώτερα τῆς ἀνδρείας τοῦ ἄλλου· ὅταν λοιπὸν τόσαι χιλιάδες ἄνθρωποι μ' αἰσθήματα πατριωτικὰ ἔδωσαν τόσας ἀποδείξεις τῆς ἀμετατρέπτου ἀποφάσεώς τῶν, δὲν νικῶνται εὐκόλως καὶ μάλιστα ἀπὸ τοιούτους ἐχθρούς.

Ἐφρονεύετο ὁ ἀδελφός, ὁ πατέρας ἢ ὁ υἱός, καὶ ὁ ἄλλος τὸν ἔθαπτεν ἀμέσως δίχως νὰ δακρύσῃ διόλου· εἰς τὸ πλάγι του ἐφρονεύετο ὁ συναγωνιστής, καὶ ἂν δὲν εἶχεν ἀμέσως τότε καιρὸν νὰ τὸν θάψῃ, τὸν ἐσκέπαζε μὲ τὴν κάπαν του διὰ νὰ μὴ προξενήσῃ τὸ πτώμα του δειλίαν εἰς ἄλλους, καὶ οὕτως ἐξακολούθει τὸ ἔργον του δίχως νὰ ταραχθῆ, ἕως ὅτου εὐκαιροῦσε νὰ τὸν θάψῃ. Ἐμάνθανεν ὅτι ὁ δεῖνα ἐφρονεύθη εἰς τὸ δεῖνα κανονοστάσιον· «Ὁ Θεὸς νὰ τὸν συγχωρήσῃ!» ἦτον ἡ ἀπάντησις, «ἐπειδὴ ὅλοι αὐτὸν τὸν δρόμον τρέχομεν!»

Ἄρα τοιούτους ἀνθρώπους φαντάζεσθε, δυνάμεις τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, νὰ δαμάσετε; Πληροφορήσου, Ἴμπραχιμ πασιᾶ, ἀπὸ τὸν συνάδελφόν σου τὸν Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ πόσα δείγματα τοῦ ἔδωσαν τῆς ἀνδρείας τῶν, καὶ τότε πείσου ὅτι καὶ εἰς σὲ δὲν θὰ δώσουν ὀλιγώτερα. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἔφθασαν νὰ γνωρίσουν ὅτι εἶνε ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων, ὅτι αὐτὴ ἡ γῆς, τὴν ὁποίαν σεῖς οἰκειοποιήθητε τόσους αἰῶνας διὰ τῆς ἰσχύος σας, τοὺς ἀνήκει κατὰ κληρονομίαν. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἔβαλαν κατὰ νοῦν νὰ φθάσουν τὴν δόξαν τῶν προπατόρων τῶν καὶ σεῖς φαντάζεσθε νὰ τοὺς ὑποδουλώσετε πάλιν, ἀφ' οὗ αἰσθάνθησαν τὴν ἐλευθερίαν;

Ἄλλ' ἰδοὺ τέλος πάντων ὁ περιμενόμενος Ἑλληνικὸς στόλος, συγκείμενος σχεδὸν ἀπὸ τριάκοντα πέντε πλοῖα, πολεμικὰ καὶ πυρπολικὰ. Ἐλαβεν διαφόρους συγκρούσεις μετὰ τῶν ἐχθρικῶν, εἰς τὰς ὁποίας πάντοτε ἐκατόρθωνεν διὰ τοῦ πυρός του νὰ τρέπη εἰς φυγὴν τοὺς ἐχθρικούς. Ὁ Τουρκικὸς ἐξ αἰτίας τῶν ἀνέμων ἐπέστρεφεν εἰς Π. Πάτρας, ὁ δὲ ἡμέτερος ἐπερίμενεν εἰς τὰ πανιὰ οὐριον ἄνεμον διὰ νὰ πλησιάσῃ εἰς τὰς Πάτρας νὰ δώσῃ μάχην. Ἐν τοσοῦτῳ ἦλθαν εἰς Βασιλάδι ἐκεῖνα ὅπου εἶχον θροφὰς καὶ πολεμοφόδια νὰ τ' ἀποβιβάσουν.

Ἡμεῖς διὰ τὸ ταχύτερον ἐδιενέμομεν μὲ τοὺς τοῦ Ἀνατολικοῦ τὰς θροφὰς εἰς τὸ Βασιλάδι, οἵτινες ἔστελλον ἐκεῖ πλοιάρια ἐξ Ἀνατολικοῦ νὰ τὰς λαμβάνουν ὅλας διὰ μιᾶς, καὶ μόνον τὰς ἀναλογούσας διὰ τὸ Μεσολόγγιον ἐμετακομίζαμεν.

Ἐν τοσοῦτῳ φυσᾶ οὐριος ἄνεμος, καὶ ὁ Στόλος μας διευθύνεται διὰ τὰς Πάτρας· πλὴν μόλις ἐπροχώρησεν ἔν τι καὶ ἰδοὺ παύει καὶ φυσᾶ ἐνάντιος· ἐξέρχεται ὁ Τουρκικὸς, πλησιάζονται καὶ ἀρχινοῦν τὸν πόλεμον· ἀλλὰ ὁποία σύγκρισις μετὰ τῶν ἡμετέρων ἐμπορικῶν πλοίων καὶ τῶν Τουρκικῶν δικρότων! Μ' ὅλα ταῦτα οἱ Τοῦρκοι μεταχειρίζονται καὶ τὰ πυρπολικὰ τῶν, πλὴν μόλις τὸ πρῶτον ἐπλησίασεν εἰς ἔν Ἑλληνικὸν πλοῖον καὶ κυριεύεται ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας. Ἐπειτα ἔπαυσεν καὶ αὐτὸς ὁ ἄνεμος, καὶ μένουσιν εἰς γαλήνην καὶ οἱ δύο στόλοι, πλὴν ἔπειτα ἀπὸ μερικὸν κανονοβολισμὸν ἀποχωρίζονται, καὶ ὁ μὲν ἡμέτερος ἔρχεται καὶ ἀράζει εἰς Βασιλάδι, ὁ δὲ Τουρκικὸς ἀποσύρθη εἰς Πάτρας.

Ὁ Ναύαρχος ἐκαταγίνετο ν' ἀποβιβασθῶσι ταχέως αἱ θροφαὶ καὶ τὰ πολεμοφόδια, καὶ ἔν τοσοῦτῳ, ἀφ' οὗ μᾶς ἔγραψεν νὰ ἐξακολουθῶμεν μὲ τὸν ἴδιον ζῆλον εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ Μεσολογγίου, ἐζήτην νὰ στείλωμεν πρὸς αὐτὸν ἕνα ἀξιωματικὸν διὰ νὰ τοῦ εἰπῆ λόγους τινὰς νὰ μᾶς εἰπωθῶσι διὰ ζώσης. Οὕτως λοιπὸν ἐπέμψαμε τὸν Στρατηγὸν Δημήτριον Γεροθανάση.

Ἄλλ' ἐν ᾧ ὁ Στόλος μας ἦτον ἀραγμένος εἰς τὸ Βασιλάδι, φουσῶντος ἀέρος σφοδροῦ ἐκ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ἰδοὺ ἐμφανίζονται τέσσαρες φρεγάται, ἡ μία κατόπιν τῆς ἄλλης, καὶ προχωροῦσι πολλὰ ταχέως πρὸς τὸν στόλον μας, καὶ κατόπι τούτων καὶ ἄλλα πολλὰ πλοῖα. Ὁ Ναύαρχός μας Κ. Α. Μιαούλης ἐπαρτήρησεν ὅτι δὲν εἶχε σχεδὸν ἀρμόδιον καιρὸν διὰ νὰ τεθῆ εἰς τὰ πανία καὶ ἐν ᾧ θὰ ἐκαταγίνετο εἰς αὐτὸ τὸ ἔργον, αἱ φρεγάται θὰ τὸν ἐκτύπουν δίχως νὰ δύναται νὰ τὰς ἀντιπολεμήσῃ· διὰ τοῦτο ἔδωσεν σημεῖον νὰ ἐτοιμασθῆ ὁ στόλος νὰ πολεμήσῃ εἰς τὴν ἄγκυραν.

Αἱ φρεγάται προχωροῦσι, φθάνουν τὸν στόλον τας καὶ ἐμβαίνουν εἰς τὴν μέσην του· τότε ἀρχινοῦν τὸν κανονοβολισμόν· ὁ πόλεμος πεισματώδης καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη ἡ πρώτη φρεγάτα βλαφθεῖσα ἀποσύρεται, ἡ δὲ δευτέρα πλησιάζει πρὸς τὴν Ναυαρχίδα μας· κανονοβολῶνται ἀμοιβαίως μὲ πείσμα· πλὴν ἐπειδὴ ἡ φρεγάτα ἐπλησίασεν ἀρκετά, ὁ Ναύαρχος ἐσυμπέρανεν ὅτι ἐφρόνει νὰ πέσουν εἰς συμπλοκήν. Τότε λοιπὸν διὰ τὰς ἄνισας δυνάμεις, ἐκατέβη ὁ ἴδιος εἰς τὴν πυριτοθήκην περιμένων νὰ πλησιάσῃ ἡ φρεγάτα ἔτι πλέον καὶ νὰ δώσῃ φωτιὰ ὥστε νὰ καῆ καὶ αὐτὸς μὲ τὴν φρεγάτα μαζί. Ἄλλ' ἐνῶ οὗτος ἐστέκετο εἰς τὴν πυριτοθήκην, ἓνας ναύτης ἔκοψε τὴν γούμνα, καὶ τὸ πλοῖον κινεῖται· τότε ἡ φρεγάτα ἀποχωρεῖ, καὶ ἐν ροπῇ ὀφθαλμοῦ ἀνοιξεν τὰ πανιά τῆς ἡ Ναυαρχίς μας κατὰ τὸ παράδειγμά τῆς ἐτέθησαν καὶ τὰ λοιπὰ εἰς τὰ πανιά, καὶ ἐξακολουθεῖ ὁ πόλεμος, πλὴν πάντοτε οἱ ἡμέτεροι ὑπ' ἄνεμον, οἱ δὲ Τοῦρκοι ἐπ' ἄνεμον. Ἐπλησίασεν ἡ νύκτα, καὶ οὕτως ἀποχωρίσθησαν. Κατόπιν τῶν φρεγάτων ἤρχετο ὁλος ὁ Τουρκικὸς στόλος, ὥστε ἐπειδὴ ἐνύκτωσεν, ὁ ἡμέτερος ἀποσύρθη κατὰ τὰς Σκρόφας, ὁ δὲ Τουρκικὸς περιέπλεεν τὰ παράλια μας. Ἀλλὰ τὴν νύκτα ἔπεσεν εἰς τὰ ρηχὰ κατὰ τὸν Προκοπάνιστον μία τουρκικὴ κορβέττα. Ὁ δὲ Τουρκικὸς στόλος ἀποσύρθη τὸ πρωὶ εἰς Πάτρας δίχως νὰ προσπαθήσῃ νὰ σύρῃ τὴν κορβέττα.

Ὁ δὲ ἡμέτερος λαβὼν οὐρίον ἄνεμον ἐπανῆλθεν καὶ ἄραξεν εἰς Βασιλάδι καὶ ἐκαταγίνετο ν' ἀποβιβάσῃ τὰς ὁποίας εἰσέτι εἶχεν θροφάς, καθὼς καὶ νὰ σώσουν τὰς ὁποίας ἀγκύρας εἶχον ἐγκαταλείψῃ· καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐδυνήθη νὰ σύρῃ τὴν κορβέττα, τὴν ἔκαψεν ἀφ' οὗ τὴν ἐγύμνωσαν ἀπὸ ὄπλα, πυροβόλα κτλ.

Ἀφ' οὗ ἐπανῆλθεν ὁ Στόλος μας, ἐπέστρεψεν καὶ ὁ παρ' ἡμῶν σταλθεὶς Στρατηγὸς Δημήτριος Γεροθανάσης, ὅστις μᾶς εἶπεν ὅσα εἶχεν παραγγεληθῆ ἀπὸ τὸν Ναύαρχον νὰ μᾶς κοινοποιήσῃ· δηλαδὴ ὅτι ὁ Στόλος δὲν ἐδύνατο νὰ διαμένῃ εἰς τὰ παράλια μας παρὰ διὰ ὀλίγας ἡμέρας εἰσέτι, καθότι ἐπλησίαζε νὰ τελειώσῃ ὁ μῆνας τοῦ πλοῦ του· καὶ ἐπειδὴ ἡ Διοίκησις δὲν ἤθελεν εἶνε ἴσως εἰς κατάστασιν νὰ τὸν ἐκπλήρῃ συχνά, ἐγνωμοδοτοῦσε νὰ ἐκκενώσωμε τὸ φρούριον ἀπὸ τὰ εἰς αὐτὸ ἐπισωρευθέντα γυναικόπαιδα, διότι δίχως αὐτὰ αἱ θροφαὶ ἐδύναντο νὰ μᾶς ἀρκέσουν διὰ περισσότερον καιρὸν.

Τὸ νὰ ἐκκενώσωμε τὸ Μεσολόγγιον ἀπὸ τὰ γυναικόπαιδα τὸ ἐβλέπαμε καὶ ἡμεῖς ὡς ὀρθὸν μέτρον, ἀλλὰ τὰ γυναικόπαιδα ταῦτα ἦτον τῶν Σουλιωτῶν, Μεσολογγιτῶν καὶ λοιπῶν Δυτικοελλαδιτῶν, οἵτινες μετήρχοντο ἐπαγγελματικῶς τὸν στρατιώτην καὶ δὲν εἶχον τὸν τρόπον νὰ τρέφωσι τὰς φαμελίας των. Ἡ Διοίκησις δὲν ἐπλήρωνεν τοὺς δεδουλευμένους μισθοὺς τοῦλάχιστον διὰ νὰ τὰς οἰκονομήσουν νὰ τρέφονται εἰς τὸν Κάλαμον ἢ ἄλλοῦ. Εἶπον ἀνωτέρω τὸ χρηματικὸν ὅπου ἡ Διοίκησις μᾶς ἔπεμψεν, τὸ ὅποιον ἦτον τόσον ὀλίγον, ὥστε δὲν ἤρκεσεν οὔτε διὰ νὰ ἐντυθῶσιν οἱ ἄνθρωποι. Ἐπομένως ἐμέναμε δέκα μῆνας δίχως νὰ λάβωμεν μισθόν. Ὅλα τὰ πράγματα εἰς κατάστασιν πολιορκίας εἶνε πάντοτε ἀκριβότερα καὶ οἱ ἄνθρωποι

ἔχουσι περισσοτέρας ἀνάγκας. Ἡ Διοίκησις δὲν ἔλαβεν τὸ μέτρον τοῦ νὰ δίδῃ εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν στρατιωτῶν τοῦλάχιστον ἄρτον, οὐτ' ἔκαμον τοιαύτην συνεισφορὰν οἱ συμπολίται μας Ἐπτανήσιοι ἢ ἄλλοι Φιλέλληνες. Ὡστε οἱ ἄνθρωποι ἔβλεπον φανερὰ ὅτι αἱ οἰκογενεαὶ τῶν ἦτον πάντοτε χαμέναι τόσοσ ἂν ἐπήγαινον εἰς τὸν Κάλαμον, καθὼς καὶ ἂν ἔμενον εἰς τὸ Μεσολόγγιον. Ἐπρόκρινον λοιπὸν καλύτερον ν' ἀποθάνωσι ὅλοι μαζί, ἐκτὸς πολλὰ ὀλίγων ὅπου κατὰ τὴν παρακίνησιν καὶ τοῦ Ναυάρχου τὰς ἀπέστειλον εἰς Κάλαμον διότι εἶχον καὶ τὸν τρόπον νὰ τὰς οἰκονομήσουν.

Ἡ εἶδησις ὅμως ὅτι ὁ Στόλος μας ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν ἔμελλε ν' ἀναχωρήσῃ μᾶς ἀπέλπισεν, καθότι ἐπροβλέπαμε ὅτι μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἤθελε στενοχωρηθῶμεν πολὺ, καὶ ἡ Διοίκησις δὲν εἶχεν λάβῃ τὸ μέτρον νὰ μᾶς ἐφοδιάσῃ μὲ πολλὰς θροφάς. Αἱ ἐσχάτως σταλεῖσαι δὲν ἤρουν περισσότερον ἀπὸ τεσσαράκοντα ἡμέρας. Ἐν ᾧ ὄντος τοῦ Στόλου μας εἰς τὰ παράλια τοῦ Μεσολογγίου, ἐδύνατο καὶ πάλιν νὰ μᾶς προμηθεύσῃ ἀφεύκτως, μ' ὅλον ὅπου ὁ Τουρκικὸς ἀσυγκρίτως μεγαλύτερος καὶ δυνατώτερος. Τόσα καὶ τόσα θαύματα τῶν ναυτικῶν μας μᾶς ἐγγυοῦντο αὐτὴν τὴν ἰδέαν. Ὅταν ὅμως ὁ Στόλος μας ἔλειπεν, ὁ Τουρκικὸς στόλος βέβαια θὰ μᾶς ἀπέκλειεν στενώτατα εἰς τὴν λίμνην, καὶ τότε στερημένοι θροφῶν ἡμεθα χαμένοι.

Εἰς τοιαύτην δυσάρεστον περίστασιν ἐσυνάχθημεν νὰ συσχεφθῶμεν. Ἀπὸ τὸ ἐν μέρος ἐβλέπαμε ὅτι οἱ Τοῦρκοι προσήλωσαν ὅλην τὴν προσοχὴν τους εἰς τὴν κυρίευσιν τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἐκινοῦντο συστηματικῶς συγκεντρώνοντες ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὰς δυνάμεις τῶν τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης. Ἀπὸ δὲ τὸ ἄλλο μέρος τὸ ἔθνος μας δὲν ἔβλεπεν τὸ πρᾶγμα μὲ τὸ ἴδιον ὄμμα, ὡς ἡμεῖς ἡ Διοίκησις δηλαδὴ, ἥτις παρέσταινε τὸ Ἔθνος, μὴ συγκεντρώνουσα ὅλας τὰς Ἑλληνικὰς δυνάμεις εἰς τὸ Μεσολόγγιον, μὴ καταβάλλουσα πᾶσαν σπουδὴν διὰ τὴν διάλυσιν αὐτῆς τῆς πολυχρονίου πολιορκίας, μὴ στέλλουσα θροφὰς παρὰ πάντοτε ὀλίγας, μὴ ἐκπλέουσα τὸν Στόλον παρὰ διὰ ἓνα μῆνα, φαίνεται ἡ ὅτι ἐπληροφορεῖτο κακῶς καὶ δὲν ἔδιδε πίστιν εἰς τὰς ἀναφοράς μας, ὑποθέτουσα ὅτι ἐγράφαμε ὑπερβολάς, ἢ ὅτι δὲν ἤθελεν νὰ διατηρήσωμε τὸ Μεσολόγγιον. Ἄρα ἀνάγκη νὰ ἐξηγηθῶμεν καθαρὰ μὲ τὸ Ἔθνος, ὅπου κατ' αὐτὰς ἔμελλε νὰ συγκροτήσῃ Ἐθνικὴν Συνέλευσιν - ἐν τοσοῦτῳ καὶ μὲ τὴν Διοίκησιν - νὰ τοῦ παραστήσωμε τὴν ἀληθῆ κατάστασιν τῶν πραγμάτων μας, καὶ ἡ λαμβάνει μέτρα νὰ σώσῃ τὸ Μεσολόγγιον καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ, ἢ νὰ μᾶς εἶπῃ ρητῶς τὴν γνώμην του, διὰ νὰ μὴ βασανίζωμεθα ἀδίκως εἰς ἓν μέρος ὅπου δὲν ἦτον ἴσως ἡ θέλησίς του. Διότι ἦτον φανερόν, μ' αὐτὴν τὴν διαχείρισιν τῶν πραγμάτων, ὅτι ἡ ταχέως ἢ ἀργὰ ἔπρεπε ν' ἀπολεσθῶμεν ἐκ τῆς πείνας.

Ὅθεν ἀπεφασίσαμε νὰ πέμψωμεν εἰς Ναύπλιον μίαν ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν εὐυπολήπτων ὀπλαρχηγῶν διὰ νὰ κάμῃ αὐτὴν τὴν ἐξήγησιν μὲ τὴν Διοίκησιν, καὶ ἐν τοσοῦτῳ νὰ παρακαλέσωμε τὸν Ναύαρχον νὰ μείνῃ ὁ Στόλος τοῦλάχιστον διὰ εἴκοσι ἡμέρας ἀκόμη καὶ νὰ διορίσῃ ἐν πλοῖον νὰ πηγαίνη τὴν ἐπιτροπὴν μας εἰς Ναύπλιον εἰς τὸ διάστημα τῶν εἴκοσι ἡμερῶν, ὑποθέτοντες ὅτι θὰ ἔφθανεν ἡ ἐπιτροπὴ μας εἰς Ναύπλιον καὶ νὰ ἐπρόφθενον ἕως τότε νέαι διαταγαὶ πρὸς τὸν Ναύαρχον διὰ νὰ διαμῆνῃ εἰς τὰ παράλια μας.

Ὁ Ναύαρχος μᾶς παρέστησε τὰς δυσκολίας του, ὅτι κατὰ τὸ σύστημά τους δὲν ἐδύνατο νὰ κάμῃ διαφοροτικὰ παρὰ εἰς τὸ τέλος τοῦ μηνὸς νὰ ἐπιστρέψῃ μὲ τὸν Στόλον εἰς τὰς νήσους τῶν καθότι ἐκτὸς ὅπου καὶ θροφὰς διὰ ἓνα μῆνα τοῦ εἶχον δώση, ἀλλὰ καὶ μία ἡμέρα ἂν παρέβαινε τὸ ἄλλου μηνός, οἱ ναῦται ἀπῆτουν τὴν πληρωμὴν ὀλοκλήρου τοῦ μηνός, καὶ κατὰ τοῦτο ἐβίαζον τοὺς προκρίτους τῶν νήσων,

οἵτινες βιασμένοι δὲν ἤμποροῦσαν παρὰ νὰ τοὺς πληρώσουν. Οἱ πρόκριτοι οὗτοι εἶχον ἀπαυδήσει πλέον ἀπὸ τοιαύτας πληρωμάς, ὥστε ἐδιόριζον ρητῶς τὸν Ναύαρχον νὰ ἐπαναγάγῃ τὸν στόλον εἰς τὴν προθεσίαν. Μ' ὅλα ταῦτα ὁ Ναύαρχος, διότι ἔβλεπε ἐκ τοῦ πλησίον τὴν ἀνάγκην, συγκατετέθη εἰς τὴν αἴτησίν μας.

Ἐκαταγίναμεν τότε εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς ἐπιτροπῆς, τὴν ὁποίαν ἀπεφασίσαμεν τριμελῆ· καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐδυνάμεθα διὰ τὰς ἐπικρατούσας διαιρέσεις νὰ τὴν ἐκλέξωμεν ὅλοι μαζί, ἀπεφασίσαμε νὰ ἐκλεχθῇ τμηματικῶς, δηλαδὴ ἓνα οἱ Δυτικοελλαδίτες, ἓνα οἱ Σουλιῶτες καὶ ἓνα οἱ Ἑπειῶτες (διότι οἱ Σουλιῶτες, μολονότι Ἑπειῶτες, ἠθέλησαν πάντοτε νὰ χωρίζονται). Οἱ Σουλιῶτες ὅμως δὲν ἐσυμφώνουν εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἐνὸς μέλους διὰ τὰς ἐπικρατούσας διαιρέσεις τῶν Μποτζαραίων καὶ Τζαβελαίων. Πρὸς ἀποφυγὴν κάθε συγχύσεως λοιπὸν ἀπεφάσισαν νὰ διορίσουν δύο, ἓναν οἱ Τζαβελάτες καὶ ἓναν οἱ Μποτζαράτες οὕτως οἱ μὲν Τζαβελάτες ἐκλεξαν τὸν Στρατηγὸν Λάμπρο-Βεῖκον, οἱ δὲ Μποτζαράτες τὸν Στρατηγὸν Νικολό-Ζέρβα.

Τότε ἠθέλησαν νὰ ἐκλέξουν καὶ οἱ Δυτικοελλαδίτες δύο διὰ τὴν ἰσοψηφίαν· καὶ τοὺς ἀνῆκον διὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν Δυτικοελλαδιτῶν, οἵτινες ἦτον εἰς τὴν φρουράν· ὥστ' ἐκλεξαν καὶ οὗτοι τοὺς Στρατηγοὺς Ἀνδρέα Ἴσκο καὶ Ἀποστόλη Κουσουρη. Οἱ δὲ Ἑπειῶτες ἐκλεξαν ἐμέ. Ἄλλ' ἠθέλησαν νὰ πέμψουν ἓν μέλος καὶ τὰ νεοελθόντα σώματα τῆς Δερβέκιστας, ὥστ' ἐκλεξαν καὶ αὐτοὶ τὸν Χρῆστο Ἀθανάση. Οὕτως ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπὸ τριμελῆς, ὅπου εἶχομεν προαποφασίσει πρὸς ἀποφυγὴν διαιρέσεων καὶ συγχύσεων, ἐγένεν ἐξαμελής.

Ἡ φρουρὰ μᾶς ἐπιφόρτισε ρητῶς, ἢ εἰς τὸ διάστημα εἴκοσι ἡμερῶν, ἢ τὸ πολὺ ἐνὸς μηνός, φαινόμεθα μὲ τοὺς τρόπους καὶ τὰς ἀναγκαίαις δυνάμεις νὰ διαλύσωμεν τὴν πολιορκίαν, ἢ νὰ τοὺς ἰδεάσωμεν ὅτι ταῦτα δὲν γίνονται, καὶ τότε αὐτὴ ν' ἀφήσῃ τὸ Μεσολόγγιον· διότι ἐθεώρει ὡς ἐπιβλαβὲς τὸ νὰ πολεμῶμεν νὰ διατηρήσωμεν ἓν φρούριον ὅπου τὸ Ἔθνος, ἡ Διοίκησις ἴσως δὲν ἠθελον νὰ διατηρήσωμεν μὴ καταβάλλοντες πᾶσαν σπουδὴν νὰ τὸ σώσουν.

Ὁ Ναύαρχος μᾶς ἔδωκεν τὴν ἀντιναυαρχίδα νὰ μᾶς μετακομίσῃ εἰς Ναύπλιον, διότι εἰς τὰς ἐπελθούσας μάχας ἀπὸ σπασμένα πυροβόλα εἶχον πληγωθῆ διάφοροι εἰς αὐτήν, τοὺς ὁποίους ἔπρεπε νὰ πηγαίνῃ εἰς Ὑδραν διὰ νὰ τοὺς ἐπισκεφθῆ ὁ ἰατρός (καθότι εἰς τὸν στόλον ἓνα ἰατρὸν μόνον εἶχον), καὶ διὰ τῆς σημασίας του ὁ ἀντιναύαρχος Κ. Γεώργιος Σαχτούρης νὰ ὁμιλήσῃ εἰς τοὺς προκρίτους τῶν Νήσων καθὼς καὶ εἰς τὴν Διοίκησιν περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ Μεσολογγίου. Οὕτως λοιπὸν ἐπιβιβασθέντες εἰς τὴν ἀντιναυαρχίδα κατὰ τὰς 17 Ἰανουαρίου ἀνεχωρήσαμεν διὰ τὸ Ναύπλιον.

Κατὰ δυστυχίαν ἐνάντιοι ἄνεμοι ἐμπόδιζον τὸν πλοῦν μας, ὥστε ἐβιάσθημεν ν' ἀράξωμεν εἰς τὴν Μονεμβασίαν· πλὴν παρατηρήσαντες ὅτι ὁ ἄνεμος ἐπικρατοῦσεν, διὰ νὰ μένωμεν ἐκεῖ περιμένοντες οὐριον ἄνεμον ἐπροβλέπαμε ἄργητα, ἐν ᾧ ἡμεθα βιασμένοι νὰ φθάσωμεν ὀγρήγορα εἰς τὸ Ναύπλιον διὰ τὸν σκοπὸν τῆς ἀποστολῆς μας καὶ διὰ τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εἶχομεν ἀφήσει τὰ πράγματα· οὕτως ἀποφασίσαμε νὰ πηγαίνωμε τῆς ξηρᾶς εἰς τὸ Ναύπλιον· πλὴν μ' ὅλον τοῦτο, ἔπειτα ἀπὸ δεκαεπτὰ ἡμέρας ταξείδι ἐφθάσαμε τέλος εἰς Ναύπλιον.

Ἡμεῖς ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον εἶχομεν ἀποφασίσει νὰ μὴ συμμεθέξωμεν εἰς καμμίαν φατρίαν ἀφ' ὅσας ἠκούομεν νὰ ὑπῆρχον εἰς τὸ Ναύπλιον, διὰ νὰ μὴ σύρωμεν καθ' ἡμῶν τὴν ἀντιζηλίαν τῶν λοιπῶν καὶ ἀντενεργήσωσι εἰς τὸν σκοπὸν τῆς ἀποστολῆς μας. Ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν εἶχε προκηρυχθῆ νὰ συγκροτηθῆ Ἑθνικὴ Συνέλευσις, καὶ

εἰς αὐτὸν τὸν καιρὸν ἐνεργοῦνται ὅλαι αἱ σκευωρίαι καὶ αἱ ραδιουργίαι διὰ τὰς ἐκλογὰς τῶν Πληρεξουσίων καὶ τῶν κομμάτων ἄρα ἦτον εἰς τὸν μεγαλύτερον βρασμὸν αἱ φατρίαι. Καὶ ἡμεῖς ὄντες σχεδὸν ἓνα χρόνον εἰς τὸ Μεσολόγγιον, ὅπου δὲν ἐσπουδάσαμε ἄλλο εἰς τὸ διάστημα αὐτὸ ἀπὸ τὸν πόλεμον, ὅπου δὲν ὠμιλούσαμε δι' ἄλλο εἰμὴ διὰ κανονοστάσια, περιτειχίσματα καὶ τάφρους ὅπου δὲν ἠκούομεν ἄλλο παρὰ κρότους κανονίων καὶ τουφεκίων καὶ ἐκρήξεις βομβῶν καὶ ὀβουζοβόλων, ἤμεθα ὡς νήπια εἰς αὐτὸ τὸ νέον στάδιον· διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἔπρεπεν νὰ θαρρύνωμεν πολὺ εἰς τὰς δυνάμεις μας, διότι ἀπεδείχθη ἡ ἀδυναμία μας ἀπὸ τὸ πρῶτον βῆμα.

Τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα, ὡς εἶνε ἤδη γνωστὸν, ἦτον διηρημένον εἰς δύο κόμματα, τὸ τοῦ Κυρίου Γ. Κουντουριώτη μὲ τὸν Κύριον Μαυροκορδάτον καὶ τὸ τοῦ Κυρίου Ἰωάννου Κωλέττη μὲ τὸν Κύριον Μπότση κλπ. Τὸ Σῶμα τοῦτο λοιπὸν, ὅταν ἔμαθε ὅτι ἠρχόμεθα, ἠθέλησεν νὰ διορίσῃ νὰ μᾶς δοθῇ ἓν κατάλυμα ὅλων τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς μαζί· ἀλλὰ τοιοῦτον εὐρύχωρον εὐκαιρον δὲν ἦτον· ἐπρόσφεραν λοιπὸν τὰ ἰδικὰ τους καταλύματα ὁ τε Κ. Μαυροκορδάτος καὶ ὁ Κ. Κωλέττης, καὶ εἰς ὅποιον ἐκ τῶν δύο ἠθέλομεν νὰ πηγαίνωμεν. Ἡμεῖς ἐπιβιβασθέντες εἰς ἓν πλοιάριον ἀπὸ τὸ Ἄστρος, ἐφθάσαμε τέλος εἰς Ναύπλιον. Εἰς τὸ παράλιον ἀπαντήσαμε τὸν φρούραρχον Στρατηγὸν Κ. Ἀθανάσιον Φωτομάρα, ὅστις μᾶς ὠδήγησεν εἰς τὸ κατάλυμα τοῦ Κυρίου Κωλέττη. Ἐχαιρετήθημεν καὶ ἀπὸ τὸ φρούριον μὲ εἴκοσι ἓνα κρότον κανονίων.

Ἐκ τούτου τοῦ κινήματος ὁ κόσμος μᾶς ὑπέλαβεν διὰ Κωλεττίστας, δίχως ἡμεῖς κἄν νὰ τὸ φαντασθῶμεν· ἐβιαζόμεθα ἐν τούτῳ νὰ πληροφορῶμεν τὸν κόσμον ὅτι ἡμεῖς ἠρχόμεθα ἀπὸ τὸν πόλεμον διὰ νὰ ζητήσωμεν τὸν τρόπον τοῦ νὰ νικήσωμεν τὸν ἐχθρὸν τῆς πατρίδος, ὀλίγον φροντίζοντες διὰ τὰς ἐσωτερικὰς φιλαρχίας, διότι δὲν μᾶς ἐφαίνετο αὐτὸς ὁ ἀρμόδιος καιρὸς τούτων, ἐν ᾧ ὁ ἐχθρὸς ἐπαπεῖλει τὴν ὑπαρξίν μας. Διὰ τοῦτο νὰ ἐβεβαιώνητο ὁ καθ' εἰς ὅτι οὔτε Κωλεττίσται ἤμεθα, οὔτε Μαυροκορδατίσται, οὔτε καὶ καμμίας ἄλλης φατρίας, εἰμὴ Ἑλληνες πατριῶται.

Πλὴν, ὅταν τὸ Ἔθνος εὐρίσκεται εἰς κόμματα, ἡ ἀδιαφορία δὲν προξενεῖ καλόν, ἀλλὰ μάλιστα βλάβην· καὶ ἰδοὺ πραγματικῶς τί μετὰ ἡμέρας ἐσυνέβη ἡμῶν τῶν ἰδίων ἀφ' οὗ ἐπληροφορήθησαν τῷ ὄντι ὅτι δὲν ἐμελετούσαμε νὰ ἐνισχύσωμεν κανὲν κόμμα, ἀδιαφόρεσαν ὅλα τὰ κόμματα ἀπ' ἡμᾶς, καὶ ἐνῶ τοὺς ὠμιλούσαμε διὰ τὸ Μεσολόγγιον ὅλοι ἔλεγον τὸ «ναί, ἔχετε δίκαιον», ἀλλὰ δὲν ἐσύμπραττον ὑπὲρ αὐτοῦ μὲ ζῆλον ἐν ᾧ ἂν εἶχομεν ἐγκολπωθῆ ἐν κόμμα, μὲ τὸν ψῆφον τοῦ Μεσολογγίου ἐνισχύετο, καὶ ἐπομένως αὐτὸ τὸ κόμμα ἠθέλε ἦτο ὁ προστάτης τοῦ Μεσολογγίου⁸⁷. Ἀλλ' ἄς ἔλθωμεν εἰς τὰ πράγματα.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον⁸⁸ ὠμιλήσαμε περὶ ἀνταρτῶν τοῦ 1824, καὶ ὅτι τούτους εἶχεν φυλακίσει ἡ Διοίκησις εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ προφήτου Ἡλίας εἰς Ἰδραν· πλὴν ὅταν εἰσέβαλεν ὁ Ἰμπραχίμ πασιᾶς εἰς τὴν Πελοπόννησον, οἱ Πελοποννήσιοι δὲν ἐκινουῦντο νὰ τὸν πολεμήσωσι, προφασιζόμενοι ὅτι ἔλειπον οἱ ὀδηγοὶ των, τοὺς ὁποίους, ἔλεγον, ἡ Διοίκησις κατακρατεῖ εἰς Ἰδρα. Τοῦτο ἐβίασεν τὴν Διοίκησιν νὰ ἐκδώσῃ τὸ περὶ γενικῆς ἀμνηστίας ψήφισμα καὶ νὰ ἐλευθερώσῃ τοὺς ἀντάρτας. Οὗτοι ἀφ' οὗ ἐλευθερώθησαν ἐσυγκέντρωσαν τοὺς Πελοποννησίους εἰς διάφορα στρατόπεδα

87 Ἡ ἐνταῦθα περιγραφομένη πολιτικὴ ἐν Ναυπλίῳ ἀθλιότης πιστῶς ζωγραφίζεται καὶ ἐν τῷ «Ἀρχαίῳ Ρώμα» τόμ. Β' σ. 104 κ. ἐξῆς.

88 Τὸ Α' κεφ. δυστυχῶς ἐλλείπει ἐκ τοῦ χειρογράφου (βλ. περιγραφὴν αὐτοῦ ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου).

καὶ ἔκαμαν τινὰς μάχας· δὲν ἔλειπαν ὅμως ἀπὸ τοῦ νὰ διασπείρουν τὸ πνεῦμα τῆς ἀπειθείας πρὸς τὴν Διοίκησιν, ὥστε νὰ χάσῃ ἡ Διοίκησις τὴν ἠθικὴν τῆς δύναμιν, καὶ μὲ τοῦτο ν' ἀποκαταστήσουν τὸν ἑαυτὸν τοὺς ἀναγκαῖον εἰς τὸ νὰ εἶναι ἐπὶ τοῖς πράγμασι.

Ὅθεν ἀντὶ νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὴν περίστασιν ταύτην, ὁποῦ ὁ Ἴμπραχίμ πασιᾶς ἄφησεν εἰς τὴν Πελοπόννησον ὀλίγας φρουράς, καὶ ὁ ἴδιος μὲ τὸν στρατὸν του ἀπέρασεν εἰς τὸ Μεσολόγγιον, καὶ νὰ κάνουν ἀντιπερισπασμοὺς πολιορκοῦντες τὰ ἐκ τῶν τοῦ Ἴμπραχίμ πασιᾶ⁸⁹ κατακρατούμενα φρούρια, ὥστε νὰ ὑποχρεωθῇ ν' ἀποσυρθῇ ἀπὰ τὸ Μεσολόγγιον, ἐξ ἐναντίας ὠφελήθησαν ἀπ' αὐτὴν τὴν προσωρινὴν ἡσυχίαν καὶ εἶχον συναχθῆ ὅλοι εἰς Ἄργος, πολιτικοὶ τε καὶ πολεμικοί, διὰ νὰ συγκροτήσουν τὴν Ἐθνικὴν Συνέλευσιν ἔχοντες περὶ ἑαυτοὺς ἕως τέσσαρας χιλιάδας στρατεύματα ὡς δορυφόρους των· καὶ τούτους ἔθρεφεν ἡ Διοίκησις μ' ἔθνικὸν ἄρτον.

Ἐπειδὴ δὲ ἀργοῦσαν νὰ συναχθῶσι καὶ οἱ λοιποὶ πληρεξούσιοι τῶν ἐπαρχιῶν, ἐπεχειρίσθησαν μίαν ἑξαφνον ἔφοδον εἰς τὰ τείχη τῆς Τριπολιτζᾶς· ἐτοίμασαν καὶ τὰς ἀναγκαίας κλίμακας καὶ ἐκίνησαν διὰ νυκτὸς νὰ πηγαίνουν νὰ τὴν κυριεύσουν δι' ἐφόδου· ἀλλὰ ἔτι μακρόθεν, ἐπειδὴ ἤκουσαν τὰς φωνὰς τῆς γρηγορήσεως τῶν σκοπῶν τῶν εἰς τὰς ἐπάλλξεις τῆς Τριπολιτζᾶς, ἐστοχάσθησαν ὅτι ἐπροδόθησαν, καὶ οὕτως ρίψαντες τὰς κλίμακας χαμαὶ ἐτράπησαν εἰς φυγὴν· καὶ οὕτως πλέον δὲν ἐσπούδαζον κανὲν κίνημα στρατιωτικὸν εἰμὴ τὸ νὰ συγκροτήσουν τὴν Ἐθνικὴν Συνέλευσιν διὰ νὰ παύσουν τὴν ὑπάρχουσαν Διοίκησιν καὶ νὰ συστήσουν ἄλλην, ἢ διὰ νὰ εἴπω καλύτερα νὰ ἔμβουν αὐτοὶ εἰς τὰ πράγματα.

Ἐν τούτου λοιπόν, ὅταν ἐφθάσαμεν ἡμεῖς, ἡ σπουδαρχία ἦτον εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς· ὅσοι εἶχαν κάποιαν σημασίαν, ὅλοι ἐνεργοῦσαν καὶ ἐσπούδαζον πῶς νὰ συστήσουν τὸν ἑαυτὸν τους εἰς τὰς νέας θέσεις· ἐκ τούτου ἐπομένως ἐνέργειαι καὶ ἀντενέργειαι. Ὡς σπουδαιότερον ἀντικείμενον ἐθεώρουν τὴν Ἐθνικὴν Συνέλευσιν παρὰ τὸν ἐχθρὸν ὅστις ἐπαπεῖλει τὸ Μεσολόγγιον καὶ ὁποῦ ἡ πτώσις του κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἦτον ἄφευκτος καὶ ἐπομένως μετὰ τῆς πτώσεως τοῦ Μεσολογγίου ἐκινδύνευεν νὰ δουλωθῇ ἡ πατρίς.

Ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν μεταξὺ εἰς τὰ διάφορα κόμματα ἐκείνης τῆς περιόδου ἦτο καὶ ἓν, τὸ ὁποῖον ἐπεθύμει τὴν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου καὶ ὅλης τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ὥστε νὰ δυνηθῇ εὐκόλως ν' ἀποκατασταθῇ ἡ Πελοπόννησος ἐν πριγκηπᾶτον ὡς τὰ τῆς Μολδοβλαχίας, καὶ ἐπομένως ὁ κομματάρχης [ὁ] πρίγκηψ! Εἶχομεν καὶ τοιοῦτους ἰδιοτελεῖς, οἵτινες ἐθυσίαζον τὴν δόξαν τοῦ Ἔθνους διὰ τὴν ἰδιοτελεῖ φιλαρχίαν τους, καθὼς εἶχομεν καὶ ἄλλους οἵτινες Ἑλλάδα ἐννόουν τὴν Πελοπόννησον μόνον!

Εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τὸ πᾶν ἦτο ἄνω κάτω ἀπὸ τὰς ραδιουργίας τῆς ὅσον οὕτω συγκροτηθησομένης Ἐθνικῆς Συνελεύσεως. Καὶ αὐτὸ τὸ Βουλευτικὸν Σῶμα ἦτο διηρημένον εἰς τόσας φατρίας· ὁ κάθε Βουλευτὴς ἀνῆκεν εἰς μίαν ἐξ αὐτῶν, ὥστε καὶ αὐτὸ τὸ Σῶμα ἦτο ἀσύμφωνον.

89 Λέξις τις οἷον στρατευμάτων φαίνεται παραλειφθεῖσα.

Τέλος πάντων μετὰ δύο ἡμέρας τοῦ εἰς τὸ Ναύπλιον φθάσιμῳ μας, ἀφ' οὗ ἐκθέσαμεν εἰς τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα τὴν αἰτίαν τῆς ἀποστολῆς μας, τοῦτο ἐνέκρινεν νὰ συγκροτηθῇ ἕκτακτος συνεδρίασις καὶ τῶν δύο Σωμάτων τῶν συνιστώντων τὴν Διοίκησιν, δηλαδὴ συνάμα τοῦ Βουλευτικοῦ καὶ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος, διὰ νὰ ἐκθέσωμεν εἰς ταῦτα ὅσα ἤμεθα ἐπιφορτισμένοι ἀπὸ τὴν φρουρὰν τοῦ Μεσολογγίου καὶ συγχρόνως τὰ δύο σώματα μαζί νὰ σκεφθῶσι καὶ νὰ λάβωσι τ' ἀναγκαῖα μέτρα.

Οὕτως παρρησιασθέντες εἰς τὸ Βουλευτήριον, ὅπου ἦτον συγκεντρωμένα καὶ τὰ δύο Σώματα καὶ οἱ Ὑπουργοί, ἐδώσαμε τὴν ὁποίαν εἶχομεν ἀναφορὰν τῆς φρουρᾶς καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσίν της μ' ἔδωσαν τὴν τιμὴν τὰ λοιπὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς νὰ ὀμιλήσω ἐγώ. Λαβὼν λοιπὸν τὸν λόγον παρέστησα τὸ καθαρὸν πνεῦμα τοῦ πατριωτισμοῦ τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου, μὲ τὸ ὁποῖον ἀντεῖχεν μὲ τόσην καρτερίαν εἰς τοὺς ἐχθροὺς τόσους μῆνας τὸ ὅτι δι' αὐτὴν τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος ὑπέφερον δίχως ἀγανάκτησιν τόσας κακουχίας καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑποφέρῃ τὸ εἰς ποίαν ἔνδειαν εἶχεν φθάσῃ διὰ τῆς ὑστερήσεως τόσων μηνῶν μισθοῦ· τὴν κατεδάφισιν τοῦ φρουρίου καὶ τὰς ὁποίας ἐπισκευὰς ἔκαμεν· ὅτι ἡ ζῆλος της καὶ ἡ καρτερία της μ' ὅλα ταῦτα δὲν ἐλαττοῦνται, ἀλλὰ ἐπιθυμοῦν νὰ συνεργήσῃ καὶ ἡ Διοίκησις ὥστε νὰ διαλυθῇ ἡ πολιορκία αὕτη· ὅτι οἱ ἐχθροὶ ἀπεδείχθη ὅτι προσήλωσαν ὅλην τὴν προσοχὴν τους εἰς τὴν κυρίευσιν τοῦ Μεσολογγίου καὶ συνεχέντρωσαν ὅλας τὰς δυνάμεις των ἐπὶ τὸ αὐτό· ὅτι ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ὠφεληθῇ ἡ Διοίκησις ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίστασιν καὶ μ' ἔν σημαντικὸν κίνημα νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα διὰ πάντα, συγκεντρώνουσα ἐν δυνατὸν στρατόπεδον τοῦλάχιστον ἐξ ἐπτὰ-ὀκτῶ χιλιάδων ἔξω τοῦ Μεσολογγίου εἰς ἓνα τῶν πλησίον λόφων· καὶ ὅπου ἤθελε ἐβγάλη καὶ ἡ φρουρὰ τοῦ Μεσολογγίου ἐν σῶμα δυνατὸν νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν Φοινικιά (εἶπομεν ὅτι εἶνε θέσις εἰς τὴν ξηρὰν ἀπέναντι τοῦ Ντουλμᾶ, μεταξὺ Μεσολογγίου καὶ Ἀνατολικοῦ) διὰ νὰ εὐκολύνεται καὶ νὰ μὴ διακόπτεται ἡ κοινωνία τοῦ ἔξω στρατοπέδου μὲ τὸ φρούριον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ λαμβάνωσι καὶ τὰς θροφάς· καὶ τότε οἱ ἐχθροὶ ἦτον βιασμένοι νὰ δώσουν ἀποφασιστικὴν μάχην, καὶ ἐπειδὴ ἡμεῖς καλὰ ὠχυρωμένοι, ἀναμφιβόλως ἤθελε τοὺς φθείρωμεν, καὶ οὕτως ἐλευθεροῦτο συγχρόνως καὶ ἡ Στερεὰ Ἑλλάς καὶ ἡ Πελοπόννησος· ἀλλ' ὅτι πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ἀπαιτεῖτο νὰ ἐκπλεύσουν καὶ ἄλλα πλοῖα πρὸς ἐνδυνάμωσιν τοῦ Στόλου μας καὶ δεκαπέντε μύστικα (εἶδος μικρῶν πλοίων ὠπλισμένων) διὰ νὰ ἐκκαθαρίσουν τὴν λίμνην ἀπὸ τὸν τουρκικὸν στολίσκον· καὶ νὰ πέμψῃ τελευταῖον καὶ θροφὰς πολλὰς καὶ χρήματα πρὸς ἐξοικονόμησιν τῆς φρουρᾶς.

Καὶ ἂν πάλιν ταῦτα ἦτον δύσκολα, καὶ ἐκ τοῦ ἐτέρου ἡ Διοίκησις ἐθεώρει ὡς ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ νὰ διατηρῆται τὸ Μεσολόγγιον, νὰ ἐλάμβανε τὸ μέτρον ν' ἀλλάξῃ τὴν φρουρὰν, ἐπειδὴ αὕτη εἶχεν ἀπαυδήσει σχεδὸν ἀπὸ τοὺς κόπους καὶ τὰς στενοχωρίας τόσον πολυχρονίου πολιορκίας, ὥστε δὲν ἐδύνατο νὰ μένῃ ἡ αὐτὴ καὶ διὰ τὸ ἐρχόμενον ἔαρ, ὅπου οἱ ἐχθροὶ ἀναμφιβόλως ἔμελλε νὰ διπλασιάσουν τὰς προσπάθειάς των. Καὶ ἐν τοσοῦτῳ ἡ φρουρὰ ἐξεληθούσα ἤθελεν ὑπακούσει τὰς διαταγὰς τῆς Διοικήσεως νὰ τρέξῃ εἰς ἄλλην ὑπηρεσίαν. Πλὴν ὅτι καὶ τούτου δοθέντος, ἀπαιτεῖτο ὥστε ἡ Διοίκησις νὰ ἐπρομήθευε τὸ Μεσολόγγιον μὲ θροφὰς ἀρκούσας δι' ἓνα χρόνον· νὰ ἐπρομήθευεν ὕλην διὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ φρουρίου· πολεμοφόδια δι' ἓνα χρόνον· νὰ ἐκπλεύσῃ τὰ δεκαπέντε μύστικα, τὰ ὁποῖα νὰ διαμένουν πάντοτε ἐκεῖ, ὥστε νὰ μὴ δύναται ὁ ἐχθρὸς νὰ ἐκπλεύσῃ τὸν στολίσκον. Καὶ ἐν τοσοῦτῳ νὰ διαταχθῇ ὁ Στόλος νὰ παραπλέῃ εἰς τὰ παράλια τοῦ Μεσολογγίου ἕως ὅτου φθάσουν τ' ἀναγκαῖα ταῦτα καὶ τὰ νέα στρατεύματα.

Ἡ Διοίκησις ἐπήνεσεν τὸν πατριωτισμὸν καὶ τὸν ζῆλον τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου ὀνομάζοντάς τους ἥρωας καὶ στηρίγματα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἔθνους· μᾶς ἐβεβαίωσε ὅτι ἤθελε καταβάλλῃ πᾶσαν σπουδὴν εἰς τὸ νὰ ἐξοικονομήσῃ χρήματα ἱκανά, ὥστε καὶ τὸν Στόλον νὰ διατηρήσῃ εἰς ὑπηρεσίαν, νὰ περιθάλλῃ τὴν ἀθάνατον φρουρὰν τοῦ Μεσολογγίου καὶ νὰ συγκεντρώσῃ ἐν δυνατὸν στρατόπεδον ἔξω τοῦ Μεσολογγίου· ἐν ἐνὶ λόγῳ νὰ ἐκπληρώσῃ ὅσ' ἀπαιτοῦσεν τὸ παρ' ἡμῶν προτεινόμενον σχέδιον. Ὅσον δὲ περὶ ἀλλαγῆς φρουρᾶς, τοῦτο δὲν ἐδύνατο, οὔτ' ἐσύμφερεν νὰ κάμῃ ἡ Διοίκησις, διότι μὲ τοῦτο ἔφευρον ἀτιμίαν εἰς τὴν φρουρὰν, ἣτις ἐνδόξως τὸ διετήρησε ἕως τώρα (πλὴν τὸ ἀληθὲς ἦτον ὅπου δὲν ἤρχοντο ἄλλοι, προκρίνοντες καλύτερα νὰ πίνουν νερὸ καθαρὸ καὶ κρῦο ἀπὸ τὸ γλιφὸν τοῦ Μεσολογγίου καὶ νὰ μὴν ἔχουν ἐκείνον τὸν ἀκατάπαυστον καρδιόκτυπον, ἔχοντες τόσον πλησίον εἰς τὰς περιτάφρους τοὺς ἐχθρούς).

Ἡ Διοίκησις ὁμῶς εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ἦτον ὡς ἐν ψυχομαχοῦν Σῶμα, διότι ἅμα ἐσυγκροτεῖτο ἡ Ἐθνοσυνέλευσις, αὕτη ἔμελλε νὰ παύσῃ, καὶ δὲν ἤξευρον πρὸ τῆς νέας ἐκλογῆς ἂν αὐτὰ τὰ ἴδια Μέλη θὰ ἦτον εἰς τὰ πράγματα ἢ ἄλλοι· διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐνεργοῦσεν μὲ ζῆλον ὡς πρότερον.

Ἐμείναμε λοιπὸν ἐκστατικοὶ ὅταν μᾶς ἐπαρρησιάσθη ἐπιτροπὴ τοῦ Βουλευτικοῦ ἐκ τῶν Κ. Μ. Ἰατροῦ καὶ λοιπῶν, οἵτινες διὰ τὴν ἀπορίαν τοῦ Ἐθνικοῦ Ταμείου ἤθελον νὰ συμβιβασθῶμεν εἰς τὸ ποσὸν τῶν χρημάτων ὅπου ἀπαιτοῦντο διὰ περίθαλψιν τῆς φρουρᾶς. Ἡμεῖς ἀπεκρίθημεν, ὅτι αὐτὸς δὲν ἦτον διοικητικὸς τρόπος, ἀλλ' ἐμπορικός· καθότι ἡ Διοίκησις ἤξευρεν τί ἐχρεώσεται, ἄρα δὲν ἐχρειάζετο παρὰ νὰ πληρώσῃ. Μᾶς παρέστησαν ὅτι δὲν ἐδύνατο νὰ γείνη ἀποπληρωμὴ μιστῶν· διὰ τοῦτο ἤθελον νὰ τοὺς εἰπῶμεν μὲ πόσα εὐχαριστοῦμεθα. Ἀπεκρίθημεν ὅτι τοῦτο δὲν ἤμπορούσαμεν νὰ τ' ἀποφασίσωμεν ἡμεῖς, πλὴν θεωροῦντες τὴν κατάστασιν τῆς πατρίδος ἐγνωμοδοτούσαμε νὰ ἐτοιμάσουν τὰ δύο τρίτα ἀπ' ὅσα ἐχρεωστοῦντο. Ἡ ἐπιτροπὴ ἐξακολούθει νὰ μᾶς ὁμιλῇ ἐμπορικῶς, προτείνοντάς μας ὀλιγώτερα, εἰς τὸ ἐν τρίτον δηλαδή, πλὴν ἡμεῖς δὲν ἀπεκρίθημεν τίποτις, εἶπομεν μόνον ὅτι ἡ Διοίκησις ἄς ἐνεργήσῃ τὰ λοιπὰ ἄρθρα καὶ περὶ μισθοδοσίας ἄς κάμῃ ὅ,τι τὸ δίκαιον καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος τὴν ὑπαγορεύει.

Τὰ δύο Σώματα τῆς Διοικήσεως ἐσκέφθησαν ἀρκετὰς ἡμέρας περὶ χρηματικοῦ πόρου, ἀλλὰ δὲν εὔρισκαν κανένα προχειρότερον ἀπὸ τὴν ἐκποίησην ἐθνικῆς γῆς, μ' ὅλον ὅπου δὲν εἶχεν τοιαύτην ἐξουσίαν ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴν Συνέλευσιν, πλὴν ἡ ἀνάγκη τοῦ Μεσολογγίου ἢ τόσον κατεπείγουσα τὴν ἐβίασεν νὰ καταφύγῃ εἰς αὐτὸ τὸ μέτρον. Ἐψήφισεν λοιπὸν νὰ ἐκποιηθῇ γῆς ἐθνικῆς διὰ τέσσαρα ἑκατομμύρια γρόσια, καὶ διὰ νὰ εὐκολύνῃ τοὺς ἀγοραστὰς ὥστε ἡ εἴσπραξις νὰ ἐπιταχυνθῇ, ἐψήφισεν καὶ ὅτι ἐδέχετο τὸ Ταμεῖον τὰ ἥμισυ τοῦ ἀγορασθέντος κτήματος εἰς μετρητὰ καὶ τ' ἄλλα ἥμισυ εἰς ἐθνικὰς ὁμολογίας, ὅπου τὸ Ἐθνικὸν Ταμεῖον εἶχεν ἐκδῶση κατὰ καιροῦς εἰς ὅσους ἔμενε νὰ χρεωστῇ, καὶ ταύτας τὰς ἐθνικὰς ὁμολογίας τὰς ἠγόραζον οἱ μέλλοντες ν' ἀγοράσωσι γῆν μὲ μόνον εἴκοσι καὶ εἴκοσι πέντε τοῖς ἑκατό. Ὡστε εὐκολύνοντο πολὺ οἱ ἀγορασταί.

Ἐνῶ ἄρχισεν ἡ δημοπρασία τῆς ἐκποιητέας ἐθνικῆς γῆς, ἡμεῖς ἐκρίναμε συμφέρον νὰ πηγαίνωμεν εἰς τὸ Ἄργος πρὸς ἀντάμωσιν τῶν ἐκεῖ συνηθροισμένων Προκρίτων καὶ Στρατιωτικῶν Πελοποννησίων, οἵτινες μᾶς εἶχον γράψῃ μάλιστα ὅτι εἶχον ὅλην τὴν προθυμίαν νὰ συνεργήσουν ὑπὲρ τοῦ Μεσολογγίου. Εἶδομεν ἐκεῖ τοὺς Κυρίους Ἀνδρέαν Ζαΐμη, Ἀναγνώστην Δηλιγιάννη, Πέτρον Μαυρομιχάλην, Γεώργιον Σισίνην,

Ἀνδρέαν Λόντο, Θεόδωρον Κολοκοτρώνη, Δημήτριον Πλαπούτα Κολιόπουλον, Ἰωάν. Νοταρᾶ καὶ λοιπούς, οἵτινες μᾶς ἐδέχθησαν μετ' ἐπιμονήν· ὠμιλήσαμε κατ' ἰδίαν εἰς αὐτούς περὶ τῆς καταστάσεως τῆς πατρίδος, περὶ τοῦ Μεσολογγίου, τοῦ ὅτι ἔπρεπε νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὴν περίστασιν διὰ νὰ κάμουν περισπασμούς τοῦ Ἰμπραχίμ πασιᾶ καὶ ὅτι διὰ τοῦτο δὲν ἦτον ἀρμόδιος καιρὸς νὰ κάθωνται ἀργοὶ σκεπτόμενοι τὰ περὶ Ἐθνοσυνελεύσεως, ἀλλὰ μάλιστα νὰ ἐσπούδαζον καὶ τί ἐδύναντο νὰ κάμουν διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ Μεσολογγίου. Οὗτοι μᾶς ἀπεκρίνοντο ὅτι ἔβλεπον μετὰ τὸ ἴδιον ὄμμα καὶ αὐτοὶ τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων τῆς πατρίδος, ὅτι ἔπρεπε νὰ κάνουν ἀντιπερισπασμούς τοῦ Ἰμπραχίμ πασιᾶ κτυπῶντες τὰς ὁποίας εἶχεν ἀφήσει φρουρὰς εἰς τὰ φρούρια τῆς Πελοποννήσου· ὅτι ἀπαιτεῖτο ἐξοικονόμησις χρημάτων ὄχι μόνον διὰ τὴν ἡρωϊκὴν φρουρὰν τοῦ Μεσολογγίου, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ συγκεντρωθῇ ἐν δυνατὸν στρατόπεδον ἔξω τοῦ Μεσολογγίου ἀπ' ὅλα τὰ Στερεοελλαδίτικα σώματα καὶ ἀπὸ τὸ Τακτικὸν σῶμα, τὸ ὁποῖον ἀδίκως χάνει τὸν καιρὸν του εἰς τὴν Εὐβοίαν, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἵτινες ἐπῆγαν εἰς Βεροῦτι, καὶ ὅσον διὰ τὴν Πελοπόννησον ἀρκοῦσαν οἱ Πελοποννήσιοι. Πλὴν ἔβλεπον ὅτι διὰ νὰ κατορθωθῶσι ὅλα ταῦτα ἀπαιτεῖτο ἡ ταχεῖα συγκέντρωσις τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως, ἣτις καὶ διοίκησιν σταθερὰν ν' ἀποφασίσῃ καὶ μέσα νὰ τῆς δώσῃ· ἐπειδὴ τίποτις δὲν ἐμποροῦσε νὰ προοδεύσῃ μετὰ τὴν παροῦσαν Διοίκησιν, ἣτις ἔχασεν πλέον τὸν ἠθικὸν χαρακτήρα τῆς εἰς τὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων. Καὶ τέλος πάντων μᾶς ὑπεσχέθησαν νὰ καταθέσουν χρήματα πρὸς περίθαλψιν τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου· καὶ τῷ ὄντι κατέθεσαν ἑβδομήκοντα πέντε χιλιάδας γρόσια⁹⁰.

Ἡ ἐνεστῶσα Διοίκησις εἶνε ἀληθέστατον ὅτι ἂν δὲν εἶχεν διαιρεθῆ εὐθὺς μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς ἀνταρσίας τοῦ 1824 καὶ ἂν δὲν ἀντενεργεῖτο ἀφ' ἑαυτοῦ τῆς διὰ τὴν γεννηθεῖσαν ἀντιζηλίαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς, βέβαια ἤθελε διατηρήσῃ τὴν ἠθικὴν δύναμίν τῆς καὶ οὕτως ἤθελε σεβάζεσθαι καὶ ὑπακούεσθαι παρὰ πάντων. Καὶ ἰδοὺ ἐν δεῖγμα· οἱ Στρατηγοὶ Νικόλαος Κριεζιώτης καὶ Βάσσος Μαυροβουνιώτης, τῶν ὁποίων τὰ σώματα ἀνέβαινον εἰς χιλίους πεντακοσίους ἄνδρας· οὗτοι ἐπῆγον ἀπὸ τὰ Μέγαρα εἰς Ναύπλιον διὰ νὰ ζητήσουν μικρὰν τινα ἐξοικονόμησιν διὰ τοὺς στρατιώτας των καὶ νὰ ἐλθοῦν εἰς Δερβέκιστα νὰ συναγωνισθῶσιν ὑπὲρ τοῦ Μεσολογγίου ἀλλ' ἐπειδὴ οὗτοι ἦτον ἐκ τοῦ κόμματος τοῦ Κυρίου Κωλέττη, ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ὁ Κ. Γ. Κουντουριώτης, δὲν τοῖς ἐσυγχώρεσεν νὰ ἔμβωσι εἰς τὸ Ναύπλιον, πόσο μᾶλλον ν' ἀκούσῃ καὶ τὴν πρότασίν τους. Οὗτοι λοιπὸν θυμωθέντες ἐνώθησαν μετὰ τοῦ Κ. Χατζῆ-Μιχάλη καὶ ἐκινήθησαν διὰ τὴν λεηλασίαν τοῦ Βερουτίου!

Οἱ λόγοι λοιπὸν τῶν Προκρίτων καὶ Στρατιωτικῶν Πελοποννησίων δὲν ἦτον δίχως βάσιν, ἀλλ' ὁ καιρὸς ἀπαιτοῦσεν μέτρα ταχεῖα, διότι τὸ Μεσολόγγιον ἐκινδύνευεν νὰ πέσῃ ἀπὸ στιγμὴν εἰς στιγμὴν ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῶν θροφῶν, ἔπρεπε λοιπὸν νὰ τὸ προφθάσωμεν, διότι πίπτοντος τοῦ Μεσολογγίου ἐκινδύνευεν τὸ πᾶν· ἀπαιτεῖτο λοιπὸν ὥστε ὁ καθ' ἑλλην συναισθανόμενος τὴν ἀνάγκην τῆς πατρίδος νὰ ἐπρόσφερεν τὴν ὑπακοήν του εἰς τὴν ἐνεστῶσαν Διοίκησιν, νὰ τὴν ἐνισχύσωμεν διὰ νὰ προφθάσῃ τὰ πράγματα ὥστε νὰ σωθῇ ἡ Πατρίς ἀπὸ τὸν προφανέστατον κίνδυνον.

Ἐπεστρέψαμεν ἐν τοσοῦτῳ εἰς τὸ Ναύπλιον νὰ ἰδῶμεν τί ἐγένετο ἐκεῖ διὰ τὰ τοῦ Μεσολογγίου, εὐχαριστηθέντες ἀπὸ τὸν εἰς Ἄργος πηγαιμὸν μας νὰ ἐκατορθώσαμε τὴν ρηθεῖσαν συνεισφοράν. Ἀλλὰ φθάσαντες εἰς τὸ Ναύπλιον ἐμάθαμε ὅτι ὁ Στόλος μας ἄφησεν τὸ Μεσολόγγιον καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὰς νήσους, διότι εἶχεν παρέλθῃ ἡ

90 Ἐν τῷ κειμένῳ προσθήκη μεταγενεστέρα τοῦ συγγραφέως· «Σημ. Ὁ Γενναῖος ὑποθέτει νὰ εἶναι 150 χ.».

εἰκοσαήμερος προθεσμία καὶ δὲν εἶχεν λάβη νεωτέρας διαταγᾶς. Ἐξετάσαμεν καὶ τὴν Διοίκησιν πόσα χρήματα εἶχεν συνάξῃ ἀπὸ τὴν ἐκποίησιν τῆς ἐθνικῆς γῆς, πλὴν ἐπληροφορήθημεν ὅτι πολλὰ ὀλίγα χρήματα εἶχον συναχθῆ· καὶ ἰδοὺ τὸ διατί. Εἶπομεν ὅτι διὰ τὰ εὐκολύνη ἢ Διοίσεις τοὺς ἀγοραστὰς εἶχεν ψηφίση ὅτι ἐδέχεται τὸ Ἐθνικὸν Ταμεῖον τὰ ἡμισυ εἰς μετρητὰ καὶ τὰ ἡμισυ εἰς ἐθνικὰς ὁμολογίας πλὴν ἔγινε κατάχρησις ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους καὶ ἀντὶ τὰ συναζοῦν, κατὰ τὸ ψήφισμα, ἡμισυ χρήματα καὶ ἡμισείας ὁμολογίας, ἐσύναζον ἀπὸ τινὰς ἀγοραστὰς τὸ ὅλον εἰς ὁμολογίας, χαριζόμενοι εἰς τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ κόμματός των. Ἐς ἐκείνην τὴν ἐποχὴν λοιπὸν, ὠφελούμενοι διάφοροι ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τοῦ Μεσολογγίου, ἔγιναν κτηματῖαι μὲ πολλὰ ὀλίγα κεφάλαια, διότι εἶπον ἀνωτέρω πῶς ἡγοράζοντο αὐταὶ αἱ ὁμολογίαι, καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς ἀλλ' ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους τοὺς ἐν τοῖς πράγμασι!

Ἐπαρρησιάσθημεν λοιπὸν καὶ πάλιν εἰς τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα καὶ ἀναφέραμε αὐτὸ τὸ ἀτόπημα, καὶ ὅτι ἂν ἐξακολουθοῦσε αὐτὸς ὁ ἴδιος τρόπος, τίποτε δὲν ἤθελε κατορθωθῆ διὰ τὸ Μεσολόγγιον, καὶ ὅτι τὸ Μεσολόγγιον ἀφεύκτως ἐχάνετο πολλὰ ταχέως ἂν δὲν προφθασθῆ ἀπὸ θροφᾶς, διότι αἱ θροφαὶ ὅπου ἔφευρον ὁ Στόλος ἤρουν μόνον διὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας, αἱ ὁποῖαι ἐπλησίαζον, ἄρα δίχως θροφᾶς θὰ ἐχάνετο. Πλὴν ἐπαρατηρήσαμε ὅτι τοὺς εἶχε τυπωθῆ ἢ ἰδέα ὅτι ἐν ὄσω ἡμεῖς ἡμεθα εἰς Ναύπλιον, ἐπειδὴ ἡ φρουρὰ εἶχεν ὅλην τὴν ἐμπιστοσύνην εἰς ἡμᾶς, θὰ ἔκανε τ' ἀδύνατα δυνατὰ τὰ βαστᾶ τὸ Μεσολόγγιον· διὰ τοῦτο δὲν ἐβιάζοντο, ἀλλ' ἐφρόντιζον μᾶλλον διὰ τὰς ἰδιοτελείας των, ἄλλοι δηλαδὴ τὰ αἰσχροκερδίζουσι καὶ ἄλλοι τὰ ἔμβωσιν εἰς τὰ πράγματα, καὶ ἄλλοι ἡῦραν ἀρμοδίαν ὥραν τὰ γένουσι κτηματῖαι· διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἔκανον καμμίαν ἐπιδιόρθωσιν εἰς αὐτὸ τὸ ἀτόπημα, εἰμὴ μὲ λόγους ἐφρόντιζον τὰ μᾶς ἡσυχάζουσι.

Τότε ἐκαταλάβαμε ὅτι δὲν εἶχομεν ὅλοι τὸν αὐτὸν σκοπὸν, τὴν σωτηρίαν τῆς Πατρίδος δηλαδὴ, ὅτι δὲν ἐθεωρούσαμε ὅλοι τὰ πράγματα μὲ τὸ αὐτὸν ὄμμα οὕτως ἀρχίσαμε ν' ἀπελπιζώμεθα διὰ τὸ Μεσολόγγιον, ἐπειδὴ δὲν μᾶς ἐφαίνοντο οἱ αὐτοὶ εἰλικρινεῖς, οἱ πατριωτικοὶ τρόποι ὅπου ἔπρεπε τὰ μεταχειρίζονται οἱ ἄνθρωποι εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν· ἐλυπούμεθα λοιπὸν διότι ἔλειπεν τὸ καθαρὸν πνεῦμα τοῦ πατριωτισμοῦ, καὶ οἱ ἄνθρωποι τυφλοὶ ἀπὸ τὰ πάθη δὲν ἔβλεπον τὸν ἀφευκτὸν ἐπικείμενον κίνδυνον τῆς πατρίδος, τὴν πτώσιν δηλαδὴ τοῦ Μεσολογγίου, καὶ μετὰ τῆς πτώσεώς του καὶ ἐκείνην ὅλην τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων. Ἐβλέπομεν λοιπὸν χαμένον τὸ Μεσολόγγιον καὶ χαμένους καὶ τοὺς εἰς αὐτὸ συγγενεῖς μας, διότι ἠξεύρομεν ὅτι ποτὲ δὲν ἤθελε προτείνουσι ἢ δεχθοῦν συνθήκας, ἀλλὰ εἶχον τὴν ἀπόφασιν, ὅταν φθάσιν εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ἀπελπισίας, τὰ ἐπιπέσουσι εἰς τοὺς ἐχθροὺς καὶ μὲ τὸ σπαθὶ εἰς τὰς χεῖρας ν' ἀνοίξουν δρόμον μεταξὺ αὐτῶν διὰ τὰ σωθῶσι εἰς Κράββαρα.

Ἡμεῖς λοιπὸν, οἵτινες εἶχομεν ἐπιφορτισθῆ τὰς βουλὰς τῆς φρουρᾶς καὶ ὅπου ἠξεύραμε θετικῶς εἰς ποίαν στάσιν ἔπρεπε τὰ πράγματα εἰς τὸ Μεσολόγγιον, δὲν ἔπρεπε τὰ καταχρασθῶμε τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς. Ὅθεν παρατηρήσαντες ὅτι αἱ προτροπαὶ μας δὲν ὠφελούσαν, ἐν ᾧ ὁ καιρὸς περνοῦσεν καὶ τὸ Μεσολόγγιον δὲν ἐπροφθένετο, ἀποφασίσαμε ν' ἀναχωρήσωμεν τῆς ξηρᾶς, τὰ πηγαίνωμε εἰς Κράββαρι τὰ εἰδοποιήσωμεν τὴν φρουρὰν περὶ τοῦ ἀποβησομένου τῆς ἀποστολῆς μας, τὰ παρακινήσωμεν καὶ τοὺς εἰς Δερβέκιστα τὰ κατέβουν ἀπέναντι τοῦ Μεσολογγίου εἰς τοὺς λόφους διὰ τὰ δώσωμεν χεῖρα βοηθείας τὰ σωθῶσι οἱ ἄνθρωποι τοῦλάχιστον.

Οὕτως καὶ ἀναχωρήσαμε ἀπὸ τὸ Ναύπλιον καὶ ἐπήγαμε εἰς Ἄρειαν (χωρίον ἀπέχον τοῦ Ναυπλίου μίαν ὥραν), ὅπου ἦτον ἀσθενὴς ὁ καπετὰν Ἀνδρέας Ἰσκος, νὰ τοῦ εἴπωμεν τὴν ἀπόφασίν μας καὶ ἐπειδὴ ἀσθενὴς ἂν ἤθελεν ἄς ἔμενεν. Ἔστειλεν ὁμως ἡ Διοίκησις τὸν φρούραρχον Ναυπλίου τὸν Στρατηγὸν Ἀθανάση Φωτομάρα νὰ μᾶς πείσῃ ὅτι τὸ κίνημά μας δὲν ἦτον καλὸν καὶ ὑποσχομένη ὅτι ἤθελε λάβει εἰς τὸ ἐξῆς πλέον δραστήρια μέτρα.

Ἐπεστρέψαμε λοιπόν, ἀλλὰ τὰ πράγματα ἔτρεχον σχεδὸν τὸν ἴδιον δρόμον, διότι καὶ ἂν ἤθελεν ἡ Διοίκησις νὰ κάμῃ τι δὲν εὐκολύνετο, διότι ὅλοι ἐσπούδαζον τὴν Ἐθνοσυνέλευσιν, ἐπομένως ἡ Διοίκησις ἦτο ψυχομαχοῦσα καὶ δὲν ἐνήργει μὲ τὴν ἀπαιτουμένην δραστηριότητα, διότι ἀναμένουσα ἀπὸ στιγμὴν εἰς στιγμὴν νὰ τὴν παύσουν, ἄφηνεν τὰ πράγματα νεκρά, ὥστε νὰ κοπιήσουν ἐκεῖνοι ὅπου ἤθελε διορισθῶν εἰς τὰ πράγματα τοῦ Ἔθνους.

Ἄλλ' οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, περὶ τὰς ἀρχὰς Μαρτίου ἐλάβομεν τὴν θλιβερὰν ἀγγελίαν, ὅτι μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ στόλου μας ἀπὸ τὰ παράλια τοῦ Μεσολογγίου οἱ Τούρκοι ὥπλισαν τὸν στολίσκον καὶ ἀφ' οὗ ἐπολέμησαν τρεῖς ἡμέρας τὸ Βασιλάδι καὶ ὁ στολίσκος ἀπὸ τὴν λίμνην καὶ ὁ στόλος ἀπὸ τὴν θάλασσαν, τέλος τὸ ἐκυρίευσαν.

Τότε πλέον δὲν ἐδυνάμεθα νὰ χαλινώσωμεν τὴν λύπην μας, διότι αὐτὸ ἦτο τὸ πρῶτον βῆμα τῆς πτώσεως τοῦ Μεσολογγίου, καὶ τὸν θυμὸν μας κατὰ τῆς Ἀρχῆς τοῦ Ἔθνους, ὅπου δὲν ἔλαβεν ἐγκαίρως τὰ μέτρα νὰ προφθασθῇ τὸ Μεσολόγγιον, καθὼς ἡμεῖς καθήμεραν τοὺς ἐλέγαμε. Οὕτως ἐπήγαμε εἰς τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα καὶ τὸ ὑποχρεώσαμε διὰ τῆς βίας νὰ συγκαλέσῃ ἀμέσως ἕκτακτον συνεδρίασιν καὶ τῶν δύο Σωμάτων εἰς τὸ Βουλευτήριον. Ἐσυγκαλέσθη εἰς τὴν στιγμὴν, ὅπου παρευρέθημεν καὶ ἡμεῖς· ἡ τάξις εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν δὲν ἐφυλάχθη, ἀλλ' ἡμεῖς οἱ ἴδιοι ὑποχρεώσαμε τὰ μέλη τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος καὶ τοὺς βουλευτὰς νὰ καταθέσουν χρήματα, μάλιστα ἡμεῖς οἱ ἴδιοι ἐπροσδιορίζαμε καὶ τὸ ποσὸν ὅπου ἕκαστος ἔπρεπε νὰ συνεισφέρῃ.

Αὕτῃ ἡ συνεισφορὰ ἀνέβη εἰς σχεδὸν διακοσίας χιλιάδας γρόσια· περισσότερα ἀπ' αὐταῖς δὲν ἐδύναντο νὰ συναχθῶσι· ὅθεν ἐπροσδιορίσαμε καὶ ἓνα ἔρανον εἰς τοὺς ἐμπόρους τοῦ Ναυπλίου, καὶ ἐν τοσοῦτῳ διὰ νὰ μὴ χάνωμε καιρὸν ἔλαβον ἐγὼ τὸ εἰς τὴν στιγμὴν συναχθὲν χορηματικὸν καὶ ἐφωδιασμένον μὲ τὰς ἀναγκαίας διαταγὰς τῆς Διοικήσεως ἐπήγα εἰς Ἰδρα διὰ νὰ ἐτοιμασθῇ ὁ Στόλος. Ἐν τοσοῦτῳ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ἔμειναν εἰς τὸ Ναύπλιον διὰ νὰ προσπαθήσουν πλησίον εἰς τὴν Διοίκησιν νὰ συναχθῶσι χρήματα ἀρκετὰ διὰ νὰ προπληρωθῇ ὁ Στόλος συγκείμενος ἀπὸ τριάκοντα πλοῖα πολεμικὰ καὶ πυρπολικὰ, καθὼς καὶ δέκα μύστικα ἐκ τῶν Ψαρριανῶν καὶ δια ἑξοικονόμησιν τῆς φρουρᾶς.

Καθ' ὁδὸν ἀπήντησα καὶ τὸν Ναύαρχον Κ. Ἀνδρέα Μιαούλη, ὅστις ἤρχετο ἐπίτηδες εἰς Ναύπλιον νὰ ὁμιλήσῃ εἰς τὴν Διοίκησιν περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ Μεσολογγίου καὶ τοῦ ὅτι ἀπαιτεῖτο μεγαλυτέρα προετοιμασία ἀπὸ κάθε ἄλλην φοράν, καθότι δὲν ἔχομεν πλέον τὸ Βασιλάδι, καὶ ἐκτὸς τούτου καὶ ὁ ἐχθρικὸς στόλος εἶνε δυνατώτερος παρὰ ποτέ, ὥστε θ' ἀπαντήσωμε κόπους πολλοὺς διὰ νὰ προφθάσωμεν τὴν φρουράν, ἡ ὁποία τώρα πρέπει νὰ ὑστερῆται θροφᾶς. Οὕτως ἀποχωρισθέντες, αὐτὸς μὲν ἦλθεν εἰς Ναύπλιον, ἐγὼ δὲ εἰς Ἰδρα, ὅπου παρέδωκα εἰς τὸ κοινὸν τὰς διαταγὰς τῆς Διοικήσεως καὶ τὸ χρηματικὸν ὅπου εἶχον.

Ὁ Στόλος ὁμως δὲν ἐδύνατο νὰ ἐτοιμασθῆ, καθὼς ἐπιθυμοῦσα ἐγώ, εἰς δύο ἡμέρας, ἐπειδὴ τὰ πλοῖα ἔπρεπε νὰ τὰ παλαμίσουν, νὰ τὰ ἐφοπλίσουν καὶ νὰ τὰ ἐφοδιάσουν μὲ τὰς ἀναγκαίας θροφάς καὶ πολεμοφόδια, ἄρα προέκυπτεν ἄργητα ἀναπόφευκτος· καθότι ἂν δὲν ἐπιλαμίζοντο συχνὰ τὰ πλοῖα, δὲν ἤθελε ἔχουν τὴν ὅσον δυνατὴν ταχύτητα ὅπ' ἀπαιτεῖτο διὰ τὰς ἀνίσους δυνάμεις. Ὡστε διέμενον εἰς Ὑδραν παρατηρῶν τὰς ἐτοιμασίας ταύτας.

Δὲν ὠμιλήσαμε μὲ τόσῃ σαφήνειαν περὶ τῆς ἐκπλεύσεως τοῦ Στόλου μας πῶς ἐνεργεῖτο, διὰ τοῦτο ἄς ἐξηγηθῶμεν καλύτερα. Τὰ πλοῖα ἀνήκον εἰς τοὺς προκρίτους καὶ τινῶν πολιτῶν τῶν ναυτικῶν νήσων, Ὑδρα, Πέτζα καὶ Ψαρρά. Οὗτοι ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως τὰ ἐπρόσφερον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Πατρίδος ἀμισθί, καὶ μάλιστα διὰ νὰ τὰ διατηρῶσιν εἰς κατάστασιν πλεῦσιμον ἦτον βιασμένοι νὰ ἐξοδεύουν ἐξ ἰδίων, ἐν ᾧ ταῦτα τὰ πλοῖα πλέον δὲν μετήρχοντο τὸ ἐμπόριον ἐξ αἰτίας τῆς Ἐπαναστάσεως· ὥστε ὅλοι ἐζημιώθησαν, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν τῶν πατριωτῶν ἐδυστύχησαν. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐκτὸς τῶν ἄνω ἐκαπιτάνευον καὶ οἱ ἴδιοι τὰ πλοῖα τους ὅθεν συγχρόνως ἐθυσίαζον διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Πατρίδος καὶ ζωὴν καὶ κατάστασιν. Ἐν ᾧ ἐξ ἐναντίας οἱ ναῦται ἀπήτουν νὰ προπληρῶνωνται διὰ νὰ ὑπηρετήσουν, καὶ οὗτοι δὲν ἀπήτουν ἀπὸ τὴν Διοίκησιν ἀλλ' ἀπὸ τὸ κοινὸν τῶν Νήσων· καὶ μίαν ἡμέραν ἂν ἔμενον εἰς ὑπηρεσίαν τοῦ ἄλλου μηνός, ἤθελον νὰ πληρωθοῦν διὰ ὅλον τὸν μῆνα· καὶ ἐβίαζον τοὺς προκρίτους, οἵτινες διὰ ν' ἀποφύγουν τὴν μάχαιράν τους τοὺς ἐπλήρωνον. Ὡστε ὁ ναύαρχος ἦτον βιασμένος ἐκ τούτου νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰς νήσους πάντοτε εἰς τὴν προθεσίαν, διὰ ν' ἀποφύγῃ τὸ ἀτόπημα τοῦτο.

Δὲν ὀμιλῶ διὰ τ' ἀρχαιότερα ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως, καθ' ἃ ὁ καθ' εἰς ὀδηγούμενος ἀπὸ τὸν πατριωτισμὸν του καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέραν του κατάστασιν ἔκαμαν περισσοτέρας θυσίας, ἀλλ' ἀφ' ὅτου ἡ Διοίκησις ἐδυνήθη νὰ πληρῶνῃ τὸν στόλον. Δέκα χιλιάδες γρόσια ἐχρειάζοντο τὸν κάθε μῆνα διὰ ἕν πλοῖον, καὶ ταῦτα διὰ θροφάς, μισθοὺς τῶν ναυτῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν, παλάμισμα τοῦ πλοίου καὶ ἐξ αὐτῶν χίλια γρόσια ἐδίδοντο εἰς τὸν πλοίαρχον διὰ τὰ ἔξοδα τῆς τραπέζης του.

Ὅθεν κάθε φορὰν ὅπου ἡ Διοίκησις εἶχεν ἀνάγκην νὰ ἐκπλεύσῃ τὸν Στόλον ἀναλόγως μὲ τὰ χρήματα ὅπου ἐδύνατο νὰ ἐξοδεύσῃ, ἐπροσδιόριζεν τὸν ὀλικὸν ἀριθμὸν τῶν πλοίων ὅπου ἔπρεπε νὰ συνθέσουν τὸν Στόλον, καὶ ταῦτα ἔπρεπε νὰ τὰ διορίσῃ καὶ ἐκ τῶν τριῶν νήσων, ἀναλόγως μὲ τὰ πλοῖα, ὅπου αὐταὶ εἶχον, καὶ τὸν λαόν. Ἐπομένως καὶ κατὰ τὰ χρήματα ἐπροσδιόριζεν καὶ τὸν καιρὸν τῆς ἐκπλεύσεως· ὥστε ἂν παρέβαιεν ἡ προθεσίμα, ἡ Διοίκησις δὲν ἀρνεῖτο τὴν πληρωμὴν, ἀλλ' ἐνδεχόμενον νὰ μὴν εἶχε χρήματα νὰ πληρώσῃ, καὶ ὡς εἴπομεν, οἱ ναῦται ἀπήτουν τὴν πληρωμὴν τους· ὥστε τὸ βάρος ἔπεφτεν πάλιν εἰς τοὺς Προκρίτους. Τὰ δὲ πυρπολικά πλοῖα εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τὰ ἠγόραζεν ἡ Διοίκησις, πλὴν τὰ πληρώματά των ἐπληρῶνοντο κατὰ τὴν ἄνωθεν τάξιν, καὶ ὅταν κατῶρθωνον νὰ καύσουν καμμίαν φρεγάτα ἢ καὶ ἄλλο μεγάλο πλοῖον, τοὺς ἔδιδον καὶ τὶ περισσότερον ὡς δῶρον.

Εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν λοιπὸν εἶχε διορίσει ἡ Διοίκησις, ὡς εἴπομεν, νὰ ἐκπλεύσουν τριάκοντα πλοῖα πολεμικά καὶ πυρπολικά καὶ δέκα μύστικα ἐκ τῶν Ψαρριανῶν, διὰ νὰ ἐκκαθαρίσουν τὴν λίμνην τοῦ Μεσολογγίου ἀπὸ τὸν ἐχθρικὸν στολίσκον δίχως νὰ γένη καμμία ἄλλη προσθήκη, μ' ὅλας τὰς παραστάσεις καὶ τοῦ Ναυάρχου καὶ ἡμῶν καὶ κατὰ τὸν ἄνω λογαριασμὸν μας ἐδόθησαν εἰς τὰς ναυτικὰς νήσους τετρακόσiai χιλιάδες γρόσια διὰ ἕνα μῆνα ὑπηρεσίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ Μάρτιος καὶ Ἀπρίλιος 1826

Μόλις περὶ τὰ μέσα Μαρτίου ἐτοιμάσθη ὁ στόλος τότε λοιπὸν ἤλθον καὶ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἀπὸ τὸ Ναύπλιον, ἐκτὸς τοῦ Στρατηγοῦ Κ. Ἀνδρέα Ἰσκου, ὅστις ἔμεινε διὰ τὴν πηγαίνῃ εἰς τὴν Ἐθνικὴν Συνέλευσιν ὡς πληρεξούσιος τῆς Ἐπαρχίας Βάλτου, Ἡ δὲ Ἐθνικὴ Συνέλευσις κατ' αὐτὰς θὰ ἐσυγκροτεῖτο πλέον εἰς Ἐπίδαυρον, ὅπου ὡς πληρεξούσιοι τῶν ὄπλων τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος εἶχον ἐλθῆ ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος Κ. Ἰωάννης Γκούρας καὶ ὁ Στρατηγὸς Ἀντρίτζο-Σαφάκας.

Ἡ ἐπιτροπὴ ἔφερεν μεθ' αὐτῆς σχεδὸν τετρακοσίας χιλιάδας γρόσια διὰ ἐξοικονόμησιν τῆς φρουρᾶς Μεσολογγίου. Καὶ μετὰ τῆς ἐπιτροπῆς ἤλθεν καὶ ὁ Στρατηγὸς Θεόδωρος Γρίβας μὲ σχεδὸν διακοσίους ἀνθρώπους, ὅστις εἶχε διαταχθῆ παρὰ τῆς Διοικήσεως νὰ ἐλθῆ εἰς Μεσολόγγιον, μ' ὅλον ὀποῦ καὶ ἄλλοι τινὲς ἐδιετάχθησαν, ἀλλὰ δὲν ὑπήκουσαν· καὶ ἐν φορτίον παξιμάδι ἦτον αἱ θροφαὶ τοῦ Μεσολογγίου.

Ἴδου λοιπὸν ὁ καρπὸς τῆς ἀποστολῆς μας καὶ τῶν τόσων προσπαθειῶν μας. Τετρακοσαὶ χιλιάδες γρόσια διὰ τὴν φρουράν, ὀποῦ μόλις ἀρκοῦσαν διὰ δύο μηνῶν δεδουλευμένους μισθούς· τετρακοσαὶ χιλιάδες γρόσια διὰ τὸν Στόλον· ὁ Στρατηγὸς Γρίβας μὲ σχεδὸν διακοσίους ἀνθρώπους καὶ ἐν φορτίον παξιμάδι. Καὶ διὰ τὰ κατορθωθῶσι καὶ ταῦτα πόσος κόπος δὲν μᾶς ἐχρειάσθη! Ἀλλὰ μήπως καὶ ταῦτα εἶνε πλέον εἰς τὴν ἐντέλειάν τους; Ὅχι.

Τὰ μύστικα δὲν ἤλθαν, μ' ὅλον ὅτι τὰ χρήματα ἐδόθησαν· ἐκ τῶν δέκα μόνον δύο ἤλθον. Τὰ πλοῖα δὲν ὠπλίσθησαν ὅλα, καὶ τὰ ὠπλισθέντα καὶ ταῦτα κακῶς, δηλαδὴ εἶχον ὀλιγωτέρους ναύτας παρὰ κάθε ἄλλην φοράν. Καὶ μ' ὅλα ταῦτα, ἐπειδὴ ἡ περίστασις μᾶς ἐβίαζεν, ἐκπλεύσαμεν· ἀλλὰ πόσον ἐταράχθημεν ὅταν φθάσαντες ἔξω τῆς Ζακύνθου, ὅπου ὁ ναύαρχος ἔμεινε δύο ἡμέρας περιμένων νὰ συναχθῶσι ὅλα τὰ πλοῖα, δὲν ἦτον ἄλλα εἰμὴ εἰκοσιπέντε πλοῖα πολεμικὰ καὶ πυρπολικὰ, μία γαλλιότα καὶ τὰ δύο μύστικα· καὶ τοῦτο διότι τὰ λοιπὰ πλοῖα, ἐν οἷς καὶ ἐν πυρπολικόν, δὲν ἠκολούθησαν τὸν Στόλον, ἀλλ' ἀποχωρισθέντες ἐπῆγον πρὸς καταδίωξιν (corso⁹¹). Καμμίαν φοράν δὲν ἐκπλευσε τόσον ἀδύνατος στόλος, ὅταν μάλιστα ἔπρεπε νὰ ἀντιπαραταχθῆ εἰς ἕνα χωριστὰ τῶν Τουρκικῶν στόλων, πόσον μᾶλλον ὅταν εἶνε ὅλοι ἐνωμένοι καὶ μάλιστα τὸ Βασιλάδι εἰς τὴν ἐξουσίαν τους πλέον.

Παρεστήσαμε ὅτι ὁ Στόλος μας ἐκπλεε δυνατὸς ἢ ὄχι, κατὰ τὸν ἐνθουσιασμὸν τῶν ναυτικῶν νήσων. Τί ἄλλο εἶναι λοιπὸν εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν παρ' ὀλίγος ζήλος, καὶ δὲν ἀμαρτάνω ἂν εἰπῶ καθόλου; Καὶ τοῦτο βέβαια προήροχο διότι ὁ Κύριος Κουντουριώτης, θεωρῶν ὅτι δὲν θὰ ὑπῆρχεν πλέον Πρόεδρος τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ἀδιαφόρει εἰς τὴν κρίσιμον ταύτην περίστασιν. Τὸ πρᾶγμα βέβαια αὐτὸ ἀποδεικνύει, καὶ μὲ φαίνεται ὅτι εἶναι πασιφανές.

Ὅστε ἐν ᾧ οἱ Τοῦρκοι, ὡς τὸ εἶπομεν, ἐσυγκεντρώθησαν εἰς τὸ Μεσολόγγιον, διότι ἀπὸ τὴν κυρίευσιν τοῦ Μεσολογγίου ἐκρέμετο ἡ ὑποταγὴ καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος, οἱ Ἕλληνες δὲν μιμοῦνται αὐτούς, ἀλλὰ οἱ Πρόκριτοι καὶ οἱ Στρατιωτικοὶ τῆς Πελοποννήσου ἀφήνουν ἀνενοχλήτους τὰς ὀλίγας φρουράς τοῦ Ἰμπραχίμ πασιᾶ, καὶ καταγίνονται εἰς συγκρότησιν ἐθνοσυνελεύσεως διὰ νὰ παύσουν τὴν ἐνεστῶσαν

91 Τὴν ἐπὶ λιποτοξία τοῦ στόλου δεινὴν κατηγορίαν καθιστῶσι δεινοτέραν τὰ ἐν τῷ «Ἀρχεῖω Ρώμα», τόμ. Β' σ. 104 κ. ἑ. γραφόμενα.

Διοίκησιν καὶ νὰ ἔμβωσι αὐτοὶ εἰς τὰ πράγματα· διὰ τοῦτο δὲν κάνουν καὶ κανὲν κίνημα. Ἡ Διοίκησις θεωροῦσα ὅτι ἐντὸς ὀλίγου μέλλει νὰ παύσῃ ἀδιαφορεῖ, καὶ ἄς τρέξουν τὰ πράγματα ὅπως θέλουν. Καὶ ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, διότι βλέπει ὅτι δὲν θὰ ὑπῆρχεν πάλιν Πρόεδρος τῆς νεοσυστηθησομένης Διοικήσεως, ἂν δὲν εἰπῶ ἀντενεργεῖ, ἀδιαφορεῖ. Ὁ Βάσος, ὁ Κριεζιώτης καὶ ὁ Χατζή-Μιχάλης μὲ σχεδὸν τρεῖς χιλιάδας Ἑλλήνας ἀεροβατοῦσιν εἰς τὰ παράλια τῆς Ἀσίας διὰ νὰ λεηλατήσουν τὸ Βεροῦτι. Ὁ Φαββιέρος μὲ τέσσαρας χιλιάδας τακτικῶν στρατευμάτων καὶ σχεδὸν τρεῖς χιλιάδας ἀτάκτων καταγίνεται εἰς τὴν κατάκτησιν τῆς Εὐβοίας, ὅπου δὲν θὰ κατορθώσῃ τίποτις, καὶ μάλιστα θὰ κινδυνεύσῃ ἀδίκως. Ὁ Γκούρας, ὁ Γενικὸς Ἀρχηγὸς τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, ὅστις ἔπρεπε νὰ στοχάζεται ὁ πρῶτος τὴν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου ὡς τὴν παραμονὴν τῆς πτώσεως τῶν Ἀθηνῶν (τοῦ βασιλείου του), καὶ πρὸς τοῦτο νὰ συνάξῃ ὅλα τὰ στρατεύματα τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ καταφθάσῃ τὸ Μεσολόγγιον, ὥστ' ὄχι μόνον νὰ μὴ πέσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ σωθῇ, πηγαίνει εἰς Ἐπίδαυρον εἰς τὴν Ἐθνικὴν Συνέλευσιν νὰ ψηφίσῃ νόμους εἰς τὸ χαρτί, ἐν ᾧ τοῦ ἐπαπειλεῖται ἢ ὑπαρξίς. Ὁ Στρατηγὸς Κώστα-Μπότζαρης δὲν μιμεῖται τὸν ἀδελφόν του, τὸν αἰμίμηστον Μάρκον, ὅστις ὅταν εἶδεν ὅτι ἡ Διοίκησις εἶχε δώσει καὶ εἰς ἄλλους διπλώματα, ὅπου κατ' αὐτὸν δὲν ἦτον ἄξιοι τοῦ βαθμοῦ τοῦ Στρατηγοῦ, ἔσχισε τὸ δίπλωμά του καὶ εἶπεν· «εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον νὰ πάρωμεν τοὺς βαθμούς»· τὸ εἶπεν, καὶ τὸ ἔβαλεν εἰς πρᾶξιν, σφραγίσας μὲ τὸν θάνατόν του τὸ ἔνδοξον στάδιόν του, πόσο μᾶλλον καὶ νὰ μὴν ἔχῃ τακτικὸν ἢ καὶ καθόλου δίπλωμα τῆς Διοικήσεως· ὥστε προῆλθον ἐκ τούτου τόσαι διαιρέσεις, αἱ ὁποῖαι ἔφερον τὴν ἀργίαν εἰς τὸ στρατόπεδον τῆς Δερβέκιστας, καὶ κάθονται ἐκεῖ μετρῶντες τοὺς κρότους τῶν κανονίων ὅπου ἀκούουν εἰς τὸ Μεσολόγγιον. Οἱ Ναυτικοὶ δὲν θεωροῦν τὸ Μεσολόγγιον ὡς τὸ προπύργιον τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὅπου ἡ πτώσις του εἶναι πτώσις τοῦ Ἑθνους ὅλου, καὶ νὰ καταλάβουν πᾶσαν σπουδὴν ὥστε νὰ ἐκπλεύσῃ δυνατὸς στόλος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν πληρωθέντων δὲν πλέουν καὶ ἐκ τῶν ἐκπλευσάστων πηγαίνουν εἰς καταδίωξιν. Ὅθεν μένουσιν καταδικασμένοι τρεῖς ἡμισυ χιλιάδες ἄνθρωποι νὰ βαστοῦν τὴν ὁρμὴν ὅλων τῶν στρατευμάτων τῆς ξηρᾶς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, Ἀσίας καὶ Αἰγύπτου καὶ τὸν Στόλον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Αἰγύπτου, Ἀλτζερίου, Τούνεζι καὶ Τρίπολης καὶ τοῦτο τώρα δώδεκα μῆνας, δίχως καμμίαν χρηματικὴν περίθαλψιν καὶ ὑστερούμενοι ἐνίοτε καὶ αὐτὸν τὸν ἄρτον! Καὶ δύνεστε νὰ δυσαρεστηθῆτε ἐπομένως διότι λέγω τὴν ἀλήθειαν, διότι δὲν σᾶς κρύπτω τὰ ἐγκλήματα; Ἄλλ' ἄς ἐπανέλθω εἰς τὸν Στόλον.

Ἀπέναντι τῆς Ζακύνθου ὄντες ἦλθεν ὁ Κύριος Ἀναστάσιος Παπαλουκάς Μεσολογγίτης, ὅστις πρὸ δύο ἡμέρας εἶχεν φθάσῃ εἰς Ζάκυνθον ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον, καὶ οὗτος εἶχε σταλθῆ ἐπίτηδες διὰ νὰ μᾶς προὑπαντήσῃ, νὰ μᾶς πληροφορήσῃ εἰς ποίαν στάσιν ἦτον τὰ πράγματα ἐντὸς τοῦ Μεσολογγίου καὶ ὡς εἰδήμων ἐντελέστατος τῶν παραλίων τοῦ Μεσολογγίου νὰ ὀδηγήσῃ τὸν στόλον καὶ διὰ νυκτὸς εἰς ποῖον παράλιον ν' ἀπεβίβαζεν ἐκ τοῦ προχείρου θροφᾶς, ἀπ' ὅπου ἐδύνατο ἢ φρουρὰ νὰ τὰς πάρῃ ἀκινδύνως, ὥστε νὰ προφτασθῶσι, καθότι ἐπεινοῦσαν πρὸ πολλοῦ καὶ ἐκ τῆς πείνας ἐδύνατο νὰ συμβῆ ἢ πτώσις των. Οὗτος μᾶς ἐδιηγήθη καὶ τὰ διατρέξαντα εἰς Μεσολόγγιον μετὰ τὴν ἀναχώρησίν μας, ὅτι δηλαδή:

«Ὁ Ἴμπραχὶμ πασιᾶς θέλων μᾶλλον νὰ κάμῃ ἐπίδειξιν τῆς δυνάμεώς του, παρακινούμενος ἀπὸ φιλανθρωπίαν, ἐπρότεινεν εἰς τὴν φρουρὰν τοῦ Μεσολογγίου ὅτι ἢ Αὐτοῦ Ὑψηλότης μὴ ἐπιθυμῶν νὰ χυθῆ τόσον αἷμα ἀδίκως καὶ ὅπου δὲν ἦτον δυνατὸν πλέον νὰ διατηρηθῆ τὸ Μεσολόγγιον, ἦτον εὐδιάθετος νὰ δεχθῆ συνθήκας καὶ

οὕτως νὰ τοῦ παραδοθῆ τὸ Μεσολόγγιον δίχως χύσιν αἵματος. Ἄλλ ἢ φρουρὰ τοῦ ἀπήντησε μὲ τὴν συνηθισμένην γενναιότητά της, ὅτι συνθῆκαι καὶ φρουρὰ τοῦ Μεσολογγίου ἦτον δύο ἄκρα ἐνάντια καὶ ὁ πόλεμος μόνον ἀποφασίζει τὴν τύχην τοῦ Μεσολογγίου».

«Ἐπισκευασθέντος τοῦ τουρκικοῦ στολίσκου, τὸν εἰσπλευσεν εἰς τὴν λίμνην ταῦτοχρόνως ἀποπερατώθησαν καὶ αἱ κατασκευαὶ τῶν κανονοστασίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπρόσθεσεν καὶ ἄλλα πυροβόλα ἐκτὸς ὧσων εἶχεν ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς, καὶ ἄρχισε κατὰ τάξιν ἀδιάκοπον πῦρ ἡμέρα καὶ νύκτα· πρῶτον ἔκανον πῦρ οἱ ὄλμοι, καὶ ἀφ' οὔ οὗτοι ἐτελείωνον τὴν σειρὰν τους, ἄρχιζαν τὰ πυροβόλα, μετὰ ταῦτα τὰ ὀβούζια, καὶ οὕτως πάλιν ἐπανελάμβανον αἱ βόμβαι. Ἐνίστε ὅμως ἀτάκτιζε τὴν σειρὰν ταύτην διὰ νὰ μὴ ἠξεύρη ἡ φρουρὰ πῶς νὰ διαφυλάττεται. Ὁ στολίσκος ἔκανονοβόλει καὶ ἐβομβόλιζεν ἀδιακόπως, ὥστε τὰ πυροβόλα τῆς θαλάσσης μὲ τὰ τῆς ξηρᾶς ἐσταυρώνοντο καὶ τὰ τῆς ἀριστερᾶς πτέριγον διέβαινον εἰς τὴν δεξιάν, καθὼς καὶ τὰ τῆς δεξιᾶς εἰς τὴν ἀριστεράν. Τὴν πρώτην ἡμέραν ἔκαμνεν αὐτὸ τὸ πῦρ σημαντικὴν φθορὰν ἐντὸς τοῦ φρουρίου· ἐφονεύθησαν πολλοὶ ἄνθρωποι, καθότι δὲν ἦτο εἰς κανὲν μέρος ἀσφάλεια διὰ τὴν ἀτέλειαν καὶ τ' ἀτοπήματα τῆς ὀχυρώσεως. Τὸ δὲ ἐσπέρας, μ' ὄλον ὅτι τὸ πῦρ ἐξακολουθοῦσεν, ἐκατασκευάσαν παντοῦ μεσότοιχα, τὰ ὁποῖα τοὺς ἐπροφύλαττον ἀπὸ τὸν πυροβολισμόν. Μ' ὄλα ταῦτα δὲν ἦτον ἡμέρα ὅπου νὰ μὴν ἐφονεύοντο δεκαπέντε καὶ εἴκοσιν ἄνθρωποι [τὴν ἡμέραν]».

«Ἡ κοινωνία πλέον τοῦ Ἀνατολικοῦ διεκόπη, καὶ οὕτως εὐρέθη μεμονωμένον τὸ Ἀνατολικὸν ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον, φρουρὰ ὅμως ἦτον ἰκανὴ καὶ μάλιστα συνέπεσεν προτοῦ εἰσπλεύσῃ ὁ στολίσκος νὰ εἶχον ὑπάγει πολλοὶ ἀπὸ τὴν φρουρὰν τοῦ Μεσολογγίου διὰ διασκέδασιν καὶ εἰσπλεύσαντος τοῦ στολίσκου ἔμειναν πλέον εἰς τὸ Ἀνατολικόν, ὥστε ἐσυμποσοῦτο ἡ φρουρὰ τοῦ Ἀνατολικοῦ ὑπὲρ τῶν πεντακοσίων ἀνθρώπων».

«Τὸ ἀδιάκοπον πῦρ ἐν τοσοῦτῳ τοῦ ἐχθροῦ ἔκανεν νὰ συμπεράνη (τις) ὅτι ἐμελέτα γενικὴν ἔφοδον· πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν λοιπὸν καὶ ἡ προσοχὴ ἐνὸς ἐκάστου αὐξήσεν καὶ διὰ περισσοτέραν ἀσφάλειαν ἐχορήγησαν ὅλοι οἱ ὀπλαρχηγοὶ ἕως τριακοσίους ἀνθρώπους τῶν ἐκλεκτοτέρων εἰς τὸν Στρατηγὸν Κίτζιο Τζαβέλα, ὅστις ὑπεσχέθη νὰ παρατηρῆ καὶ νὰ τρέχη ὅπου ἐπαρρησιάζετο ὁ κίνδυνος μ' αὐτὸ τὸ ἐπίλεκτον σῶμα. Τὸ προτείχισμα ὅμως ἐφθείρετο καθ' ἐκάστην ἀπὸ τὰς τουρκικὰς βολὰς, ὥστε ἡ ἐγγρήγορσις ἦτον ἀνέπαφος (;) καὶ αἱ ἐργασίαι κάθε ἐσπέρας ἐνεργοῦντο μὲ τὴν μεγαλυτέραν δραστηριότητα, μ' ὄλον τὸ ἐχθρικὸν πῦρ τὸ ὁποῖον δὲν ἔκανεν διακοπὴν».

«Περὶ τὰς ἀρχαίας ἡμέρας τοῦ Μαρτίου ὁ Τουρκικὸς στόλος ἄραξεν ἔξω τοῦ Βασιλαδίου· ὤπλισεν καὶ ἄλλα λαντζόνια ἀπὸ τὴν θάλασσαν, ἐπῆγεν καὶ ἀπὸ τὴν λίμνην ὁ στολίσκος καὶ ἐπολέμουν τὸ Βασιλάδι. Οἱ ἡμέτεροι ἀντεῖχον μὲ ἀμίμητον γενναιότητα εἰς τόσον πλῆθος Τουρκῶν καὶ ἐκ τῶν δύο μερῶν. Ἄλλ' ἔπειτα ἀπὸ ἑπτὰ ὥρας κανονοβολισμοῦ καὶ βομβαρδισμοῦ κατὰ δυστυχίαν ἀναφεν ἡ πυριτοθήκη τοῦ Βασιλαδίου ἀπ' ἐχθρικὴν βολήν· οἱ Τοῦρκοι ὠφελούμενοι ἀπὸ τὴν στιγμὴν ταύτην, ἀμέσως ἐφώρμησαν καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη, καὶ μὴ δυνάμενοι πλέον οἱ ἡμέτεροι ν' ἀνθέξουν εἰς τὸ πλῆθος, ἀφ' οὔ οἱ Τοῦρκοι πλέον ἔμβαινον, τὸ πλεῖστον μέρος τῶν ἐδικῶν μας ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν καὶ πλείοντες μεταξὺ τοῦ τουρκικοῦ πυρὸς διεσώθησαν εἰς τὸ Μεσολόγγιον. Τοὺς δὲ λοιποὺς τοὺς ἔσφαξαν οἱ Τοῦρκοι καὶ ἠγμαλώτισαν ὅσας οἰκογενεῖας εὔρον ἐκεῖ».

«Ἀπὸ τὸ ἄλλον μέρος ἡ ἀνομβρία καὶ οἱ ἀνατολικοὶ ἄνεμοι ἀδιάκοποι ἐξήρανον τὴν γῆν, καὶ οὕτως τὰ περιχαρακώματα τοῦ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ, διὰ τῶν ὁποίων εἶχε πλησιάσει εἰς τὸ φρούριον, ἐστέγνωσαν. Τοῦτο ἐσυγχώρησε τῶν ἐχθρῶν, ὠφελούμενοι ἀπὸ τὸ σκότος τῆς νυκτός, νὰ πλησιάσουν ἕως τὸν προφυλακτῆριον δρόμον τῆς Μεγάλης Τάμπιας. Αἱ σκοπιαὶ τοὺς εἶδον, ἀλλ' ἐπειδὴ ὑπωπτεύετο ἡ φρουρὰ ὅτι τοῦτο ἴσως ἦτον κίνημα ἀποβλέπον εἰς γενικὴν ἔφοδον, δὲν ἐνέκρινεν νὰ ἐξέβγη ἀμέσως νὰ τοὺς πολεμήσῃ εἰς τὰ περιχαρακώματα, ὥστε ἐπεριορίσθη νὰ τοὺς πολεμᾷ μόνον ἀπὸ τὸ προτείχισμα. Ἄμα ὅμως ἐξημέρωσεν καὶ ὁποῦ εἶδον ὅτι δὲν ἦτο σχέδιον γενικῆς ἐφόδου, ἐκβῆκαν εἰς τὸν προφυλακτῆριον δρόμον τῆς Μεγάλης Τάμπιας, ὠρμησαν κατὰ τῶν εἰς τὰ περιχαρακώματα Τούρκων καὶ σφάζοντες καὶ ζωγραφούντες τοὺς ἔτραπον εἰς φυγὴν καὶ οἱ Ἕλληνες τοὺς κατεδίωξαν ἕως τὰ κανονοστάσιά των. Πλὴν οἱ Τούρκοι εἶχον λάβῃ καιρὸν ὅλην τὴν νύκτα, ὥστ' ἐπέτυχον νὰ τρέψουν τὸν δρόμον τοῦ νεροῦ, καὶ οὕτως ὑστερήθη τὸ φρούριον πάλιν τὸ νερὸ καὶ κατέφυγον πάλιν εἰς τὰ πηγάδια ὁποῦ εἶχομεν κατασκευάσῃ τὸ ἀπελθὸν ἕαρ. Εἰς αὐτὴν τὴν μάχην ἐφονεύθησαν ὑπὲρ τῶν τριακοσίων Τούρκων καὶ ὅλοι ἐκ τοῦ Ἱμπραχίμ πασιᾶ. Ὡστε εἶδεν ὁ Ἕλλην στραπέισας εἰς φυγὴν τὰς τακτικὰς φάλαγγας Αἰγυπτίους τοῦ Ἱμπραχίμ πασιᾶ, μὴ δυναμένας ν' ἀνθέξουν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὁρμὴν. Ἐκ μέρους μας ἡ ζημία ἔγινε ἀσήμαντος. Τὸ πῦρ ἐν τοσοῦτῳ τῶν ἐχθρικῶν κανονοστασίων ἐξακαλούθει ἀδιάκοπον».

«Ἐνθαρρυνθέντες οἱ Τούρκοι ἀπὸ τὴν κυρίευσιν τοῦ Βασιλαδίου κ' ἐξακολουθοῦντες τὸ ὁποῖον παρεδέχθησαν σχέδιον νὰ κυριεύσουν πρῶτα ὅλα τὰ ἀποχωρισμένα μέρη ἐκ τοῦ Μεσολογγίου, καθὼς μάλιστα περὶ τοῦ σχεδίου τούτου εἶχεν εἰδοποιηθῆ ἡ φρουρὰ τοῦ Μεσολογγίου ἀπὸ τινος Φιλέλληνας, ἠθέλησαν νὰ ἐπιχειρισθῶν τὴν κυρίευσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ καὶ τῶν πλησίον τούτου θέσεων. Ὅθεν ἐκατασκεύασαν κανονοστάσιον εἰς τὴν Φοινικιά ἀπέναντι τοῦ Ντουλμᾶ καὶ τὸν ἐκανονοβόλει. Ἐκανονοβόλει συγχρόνως καὶ τὸ Ἀνατολικὸν ἀπὸ τὸ κανονοστάσιον ὁποῦ εἶχεν κατασκευάσῃ ἀντικρυ τοῦ Ἀνατολικοῦ κατ' ἀνατολάς. Ἀφ' οὗ ἐκανονοβόλησαν τὸν Ντουλμᾶ, ἐκίνησεν στρατεύμα ἀρκετὸν ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἐκ τῶν δύο στρατευμάτων, τακτικῶν δηλαδὴ τοῦ Ἱμπραχίμ πασιᾶ καὶ ἀτάκτων τοῦ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ, διὰ νὰ ἐφορμήσουν καὶ νὰ κυριεύσουν τὸν Ντουλμᾶ. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐκπλευσεν πρὸς ἐκεῖνο τὸ μέρος καὶ ὁ στολίσκος, ὅστις ἐκανονοβόλει καὶ ἐβομβόλιζεν ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θαλάσσης τ' ὀχύρωμα τοῦ Ντουλμᾶ. Οἱ ἡμέτεροι ἀντέκρουον μὲ ἐπιμονὴν καὶ γενναιότητα· οἱ Τούρκοι ἐφοροῦν καὶ οἱ ἡμέτεροι ἀντέχουν καὶ τοὺς ὑποχρεώνουν νὰ ὀπισθοδρομήσουν».

«Ἡ φρουρὰ τοῦ Ντουλμᾶ μόλις ἀνέβαιναν εἰς ἑκατὸν τριάκοντα ἀνθρώπους· εἶχον καὶ δύο πυροβόλα, τὸ δὲ λοιπὸν στρατεύμα τῆς φρουρᾶς τοῦ Ἀνατολικοῦ ἐντροφεύσεν εἰς τὴν θέαν τοῦ πολέμου δίχως νὰ τρέξῃ εἰς βοήθειαν τῶν λοιπῶν εἰς Ντουλμᾶ, οἵτινες ἤδη ὑπέφεραν μίαν ὀλόκληρον ἡμέραν μάχην ἐφορμήσεων καὶ ἀποκρούσεων, μ' ὅλον ὅτι ὁ γενναῖος Γρηγόρης Λιακατᾶς, ὁ ἀρχηγὸς τῆς φρουρᾶς, τοὺς ἐπαρακίνει νὰ τρέξουν. Ἐπὶ τέλους, ἀφ' οὗ δὲν εἰσακούσθη, παραλαβὼν τὸ σῶμα του καὶ ὅσους φιλοτιμούμενοι τὸν ἠκολούθησαν, ἔτρεξεν εἰς βοήθειαν τοῦ Ντουλμᾶ. Τῆ ἐπαύριω 17 τοῦ μηνός, οἱ Τούρκοι ἐπανέλαβον τὴν μάχην ἐφώρμησαν πλέον μὲ κλειστὰ ὀμμάτια ἀπ' ὅλα τὰ μέρη, δηλαδὴ καὶ τὰ στρατεύματα τῆς ξηρᾶς καὶ ὁ στολίσκος, καὶ ἔπειτα ἀπὸ μίαν γενναίαν ἀνθίστασιν τῶν ἡμετέρων τέλος ὑπέκυψαν εἰς τὸν ἀριθμὸν, καὶ οἱ Τούρκοι κυριεύουν ἐξ ἐφόδου τ' ὀχύρωμα τοῦ Ντουλμᾶ

σφάξαντες ὅσους δὲν ἔπλευσαν εἰς τὴν θάλασσαν, ἐπειδὴ ρηχὰ τὰ νερά, καὶ κατέφυγαν εἰς τὸ ἕτερον ὄχυρωμα τοῦ Πόρου. Ἡ φρουρὰ τοῦ Μεσολογγίου ἀκούσασα τὴν εἰς Ντουλμᾶ μάχην, θέλουσα νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἡμετέρους, καὶ ἐπειδὴ ἄλλος τρόπος δὲν ἦτον ἐφώρμησεν αὐτὴν τὴν ἡμέραν κατὰ τῶν πολιορκητῶν τῆς διὰ νὰ κάμῃ μὲ τοῦτο ἀντιπερισπασμὸν τῶν πολεμούντων τὸν Ντουλμᾶ, πλὴν ἐκυρίευσεν ὅλα τὰ ὄχυρώματα τῶν Τουρκῶν, ἐφόνευσεν περίπου τῶν τετρακοσίων ἀνθρώπων, ἐζώγησεν πλῆθος Τουρκῶν καὶ μάλιστα ἀκέραιον λόχον τακτικόν· δὲν ἔκαμεν ὅμως ὁ πόλεμος εἰς Ντουλμᾶ διακοπὴν, καί, ὡς εἴπομεν, ἐκυριεύθη».

«Μετὰ τὴν κυρίευσιν τοῦ Ντουλμᾶ ἐπροχώρησαν οἱ Τοῦρκοι κατὰ τοῦ ὄχυρωματος τοῦ Πόρου, καὶ ἐκεῖ ὁ πόλεμος ἀρχίζει πλέον ἀπελπισμένος ἀπὸ τοὺς διασωθέντας ἐκ τῆς σφαγῆς τοῦ Ντουλμᾶ. Ὁρμουσιν οἱ Τοῦρκοι, τὸ κανονοστάσιον τοῦ Πόρου βουλίζει ἐν λαντζόνι, φονεύονται Τοῦρκοι, ἄλλ' ἐπὶ τέλους κυριεύεται καὶ ὁ Πόρος. Οἱ Τοῦρκοι εἰς αὐτὴν τὴν ἡμέραν ἔχασαν ὑπὲρ τῶν δύο χιλιάδων ἀνδρῶν, ἐν οἷς μάλιστα καὶ πολλοὺς ἀξιωματικούς· ἐκ τῶν τοῦ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶ ἐφονεύθη ὁ Μπανούσης Σέβρανης⁹² καὶ ἄλλοι διάφοροι, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἔξοδον τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου ἐφονεύθησαν πολλοὶ ἀξιωματικοὶ Τοῦρκοι. Καὶ οἱ Ἕλληες τοῦ Μεσολογγίου ἐνίκησαν μὲν φονεύσαντες καὶ αἰχμαλωτίσαντες πολλοὺς Τούρκους, ἐπῆραν λάφυρα πολλά, μάλιστα ὄπλα, ἀλλὰ δὲν ἐδυνήθησαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν σφαγὴν σχεδὸν διακοσίων ἀνδρῶν καὶ τὴν κυρίευσιν τοῦ Ντουλμᾶ καὶ Πόρου».

«Τὸ Ἀνατολικόν, ἀφ' οὗ ἔχασε σχεδὸν διακοσίους ἀνθρώπους εἰς τὸν Ντουλμᾶ καὶ Πόρον, ἐν οἷς καὶ τὸν ἀρχηγὸν τῆς φρουρᾶς Γρηγόρη Λιακατᾶ, καὶ ὅπου βέβαια ἐχάθησαν οἱ ἐκλεκτότεροι, διότι οἱ πλέον φιλότιμοι ἐπῆγαν εἰς τὸν πόλεμον, ἔχασαν τὰς δύο προθέσεις του (avantpostes). Ὑστερεῖτο θροφῶν, ἐπειδὴ πρὸ ἡμερῶν τὰς εἶχον τελειώσει. Καὶ ἐπειδὴ ἦτον δύσκολον νὰ βασταχθῇ εἰς μίαν γενικὴν ἔφοδον διὰ τὴν μὴ ἀνάλογον φρουρὰν ὡς πρὸς τὴν ἕκτασίν του, οὕτως διὰ νὰ μὴ αἰχμαλωτισθῶσιν αἱ οἰκογένειαι, ἐκ τῶν ὁποίων ἦτον πολλαὶ εἰς αὐτό, ἐζήτησεν νὰ παραδοθῇ εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἐχθρῶν. Οἱ δὲ φιλάνθρωποι Τοῦρκοι (τίτλον ὅπου ἀπαιτοῦσι) τοὺς ἐχάρισαν μόνον τὴν ζωὴν. Καὶ διὰ νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ καμμία ἀταξία ἀπὸ μέρος τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων οἱ Βεζυράδες ἔστειλαν τὸ στράτευμα εἰς Μεσολόγγιον καὶ καθήμενοι αὐτοὶ ἐπὶ τῶν θρόνων των ἔξω τοῦ Ἀνατολικοῦ ἔκαμαν νὰ διαβοῦν ἔμπροσθέν τους οἱ στρατιωτικοὶ ἀφωπλισμένοι καὶ ἔπειτα ὅλαι αἱ οἰκογένειαι διὰ νὰ ἐκλέξουν τὰς ὠραιότερας γυναῖκας καὶ νὰ τὰς κρατήσουν αὐτοὶ. Καὶ οὕτως ὅλον αὐτὸν τὸν λαὸν τὸν μετοίκισαν εἰς Ἄρταν. Μόνον τινὲς στρατιωτικοὶ καὶ ὁ Ἐπαρχος τοῦ Ἀνατολικοῦ Κύριος Γεώργιος Κανάρης μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Ντουλμᾶ καὶ Πόρου, ἀφοῦ ἐνύκτωσεν καὶ εἶδον ὅτι ἦτον ἀδύνατον νὰ βασταχθῇ πλέον τὸ Ἀνατολικόν, ἐπιβιβασθέντες εἰς πλοίαρια ἔφυγον, πλὴν ὅλο τὸ παραθαλάσσιον τὸ εἶχον προκαταλάβῃ ἀποσπάσματα τουρκικά, καὶ οὕτως καὶ ἐξ αὐτῶν ὁ Ἐπαρχος μόνον καὶ τινὲς ἄλλοι διεσώθησαν καὶ ἐπῆγαν εἰς τὰ Κράββαρα, οἱ δὲ λοιποὶ ἐσφάγησαν».

92 Τοῦτο ἀπεδείχθη ὕστερον ἀνακριβὲς (σημ. ἐκδ.).

«Υπερήφανοι διὰ τὴν νίκην τοῦ Ντουλμᾶ καὶ Πόρου, καθὼς καὶ διὰ τὴν κυρίευσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ οἱ δύο Βεζυράδες ἔστρεψαν πλέον τοὺς ὀφθαλμούς των εἰς τὰ πέριξ τοῦ Μεσολογγίου νησίδια ὄχυρωμένα. Ἐκατασκεύασαν λοιπὸν τζάταρας μὲ ξύλα καὶ σανίδια διὰ νὰ ἐπιβιβάζουσιν στρατεύματα· κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὄχι μετὰ μεγάλης σπουδῆς ὁ στολίσκος μὲ τὰς τζάταρας ἦλθον καὶ ἐπολέμησαν διὰ μίαν ὀλόκληρον ἡμέραν τὸν Ἀνεμόμυλον, πλὴν ἀποκρούσθησαν πάντοτε, ὥστ' ἀπότυχον τοῦ ἐπιχειρήματός των».

«Ἡ Κλείσοβα ἔγινε πλέον τὸ σημαντικώτερον ἀντικείμενόν τους, καὶ τοῦτο διότι αὐτὸ τὸ νησίδιον ὄντας πλέον ἀπομακρυσμένον ἀπὸ ὅ,τι εἶναι τὸ τοῦ Ἀνεμομύλου ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον, ἐστοχάσθησαν ὅτι ἠμπόρουν νὰ δυσκολεύουσιν τὴν στελλομένην βοήθειαν ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον μὲ τὸν στολίσκον τους καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νὰ τὸ κυριεύουσιν, καὶ ἔπειτα κατασκευάζοντες εἰς αὐτὴν κανονοστάσιον, ἐδύναντο νὰ κανονοβολῶσι τὸ Μεσολόγγιον καὶ ἀπὸ μεσημβρίαν. “Ὡστε τότε καθαυτὸ τὰ κανονοστάσιά τους ἤθελε σχηματίσῃ ἓνα σταυρόν. Οὕτως λοιπὸν διὰ νὰ μὴ φιλονικήσῃ μάλιστα τὴν νίκην, ἐπεφορτίσθη πρῶτον ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς νὰ δοκιμάσῃ τὰς δυνάμεις του· ἐν τοσοῦτῳ ὁ Ἴμπραχίμ πασιᾶς ἐπαρατήρει τὸν πόλεμον ὡς θεατῆς».

«Τὸ πρωὶ τῆς 25 Μαρτίου λοιπὸν ἐφώρμησεν κατὰ τῆς Κλείσοβας ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ του ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς. Οἱ εἰς Κλείσοβα ἡμέτεροι ἀνέβαινον εἰς τὸν ἀριθμὸν σχεδὸν ἑκατὸν πεντήκοντα ἀνθρώπων καὶ κατὰ δυστυχίαν ὁ ἓνας τῶν δύο ὀπλαρχηγῶν, ὁποῦ ἦτον διωρισμένος εἰς αὐτὴν τὴν θέσιν, ἡσθένει καὶ ἔλειπεν ἀπὸ τὴν θέσιν του, ὁ Ἀντιστράτηγος Χριστόδουλος Χατζῆ-Πέτρου δηλαδὴ, ὥστε εὐρίσκετο μόνον ὁ Καπετὰν Παναγιώτης Σωτηρόπουλος, καὶ τοῦτο δὲν ἦτον ὀλίγον κακὸν ὡς πρὸς τὴν πειθαρχίαν τῶν στρατιωτῶν τοῦ Καπετὰν Χατζῆ-Πέτρου, διότι ἂν ἤθελον μόνον ὑπήκουον τὸν Σωτηρόπουλον».

«Μ' ὅλα ταῦτα ὁ Σωτηρόπουλος, ἄξιος στρατιωτικός, ὑπερνίκησεν κάθε ἐσωτερικὴν δυσκολίαν καὶ ἅμα εἶδεν προσεγγίζοντας τοὺς ἐχθροὺς ἄρχισεν τὸ πῦρ καὶ τῶν τουφεκίων καὶ τῶν δύο κανονίων γεμάτων μιδράλια. Ὅπισθοδρομοῦσιν οἱ Τοῦρκοι καὶ πάλιν ἐπαναλαμβάνουν. Ἐν τοσοῦτῳ ὁ Στρατηγὸς Κίτζιο-Τζαβέλας λαμβάνει ὄσους εὐρέθησαν εἰς τὴν στιγμὴν ἐκείνην συσσωματωμένοι τοῦ σώματος τῶν ἐπιλέκτων, ἐπιβιβάζεται εἰς πλοιάρια καὶ τρέχει πρὸς τὴν Κλείσοβα. Αἱ τουρκικαὶ κανονοβολαὶ πνίγουν πλοιάρια τινά, φονεύονται ἐκ τῶν στρατιωτῶν· τὸ σπαθὶ τοῦ Στρατηγοῦ, τὸ ὁποῖον γυμνωμένον ἐκράτει εἰς τὰς χεῖρας, τὸ σπάζει ἐχθρικὴ κανονοβολή, ἀλλὰ φθάνει εἰς τὴν Κλείσοβα· ἡ παρουσία του μόνη ἤρκει νὰ ἐνθουσιάσῃ τοὺς εὐρισκομένους εἰς Κλείσοβα Ἑλληνας καὶ νὰ τοὺς ἐμπνεύσῃ τὴν ὑπακοήν· ἀλλὰ βλέπουν μάλιστα ὅτι τοὺς φέρει καὶ σχεδὸν πεντήκοντα ἐκλεκτοὺς ἐκ τῶν ἀνδρειοτέρων. Ἐμψυχώνονται καὶ διπλασιάζουν τὰς προσπαθήσεις των, ὥστ' ὑποχρεοῦται ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς, ἔπειτα ἀπὸ ἕξ ἐφορμήσεις ἀπὸ τὸ πρωὶ ἕως τὴν μεσημβρίαν καὶ πληγωθεὶς εἰς τὸν πόδα, ν' ἀφήσῃ εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης ὑπὲρ τῶν χιλίων πεντακοσίων φονευμένων καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ μ' ὄνειδος εἰς τὴν ὑπερήφανον σκηνὴν του».

«Ὁ Ἴμπραχίμ πασιᾶς τότε, στοχασθεὶς ὅτι οἱ εἰς Κλείσοβα Ἑλληνας ἔπρεπε νὰ εἶχον κουρασθῆ, ἠθέλησε νὰ ὠφεληθῆ ἀπὸ τὴν στιγμὴν καὶ θέλων ἐκ τοῦ ἐτέρου νὰ πάρῃ αὐτὸς τὰς δάφνας τῆς νίκης, διατάττει τὰ στρατεύματά του νὰ κινηθῶσι καὶ νὰ κυριεύσωσι τὴν Κλείσοβα. Φαλαγγηδὸν ἐπιβιβάζονται εἰς τὰς τζάταρας καὶ εἰς μικρὰ

πλοιάρια καὶ βαδίζουσι πρὸς τὴν Κλείσοβα οἱ Αἰγύπτιοι. Οἱ ἡμέτεροι, μ' ὄλον ὅτι ἐλαττώθησαν ἀπὸ τινος φονευμένους καὶ μ' ὄλον ὅτι τινῶν τὰ ὄπλα ἐχάλασαν καὶ τὰ πυροβόλα δὲν ἐδύνοντο νὰ κάνουν συνεχῶς πῦρ, ἐμποδιζόμενα ἀπὸ τὰς τόσας τουρκικὰς κανονοβολὰς τοῦ στολίσκου καὶ τῶν κανονοστασίων τῆς ξηρᾶς, μ' ὅλα ταῦτα τοὺς ἀποκρούουσι. Ἐπαναλαμβάνουσι οἱ Αἰγύπτιοι, ἀλλ' οἱ Ἕλληνας ἐδιετάχθησαν ἀπὸ τὸν Στρατηγὸν νὰ ρίπτωσι μὲ προσοχὴν κατὰ τῶν ἀξιωματικῶν Αἰγυπτίων, οἵτινες ἐδιακρίνοντο διὰ τῆς διαφορᾶς τῶν ἐνδυμάτων, διὰ νὰ φέρωσι οὕτως τὴν ἀταξίαν εἰς τὸ στράτευμα, τὸ ὁποῖον ἦτον τακτικόν. Ἐπιτυχάνουσι λοιπὸν νὰ τοὺς ἀτακτῆσουν καὶ τοὺς ὑποχρεώουσι εἰς ὀπισθοδρομήσιν τρεῖς κατὰ συνέχειαν. Ὁ πόλεμος γίνεται μὲ μεγάλην ἐπιμονὴν καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη. ἀλλὰ τελευταῖον ἀφ' οὗ ἐχάθησαν ὑπὲρ τῶν δύο χιλιάδων Αἰγυπτίων, τόσαι σημαῖαι, τόσοι ἀξιωματικοί, ἐν οἷς καὶ ἓνας σημαντικὸς στρατηγός, ὑποχρεοῦνται νὰ ὀπισθοδρομήσουν καὶ οὗτοι κατησχυμμένως, ἀφήσαντες τοὺς Ἕλληνας ἡσύχους νὰ στήσουν ἀπὸ τὰς σημαίας καὶ τὰ λάφυρά των τὸ τρόπαιον τῆς νίκης. Ἡ νίκη αὕτη ἀποδόθη παρὰ πάντων καὶ πρεπόντως εἰς τὰ προτερήματα στρατιωτικὰ τοῦ Στρατηγοῦ Κίτζου Τζαβέλα· καθότι, ἂν αὐτὸς δὲν ἀποφάσιζεν νὰ ριφοκινδυνεύσῃ νὰ διαβῇ μεταξὺ τοῦ τουρκικοῦ πυρὸς καὶ νὰ φθάσῃ μ' ὅσους ἐσώθησαν ἐκ τῶν ἀκολουθησάντων ἐπιλέκτων, ἢ φρουρὰ τῆς Κλείσοβας ἐπὶ τέλους ἤθελεν ὑποκύψῃ. Ὅλοι ὅμως ἐδιακρίθησαν, ὅλοι ἔκαμαν τὸ πρὸς τὴν πατρίδα χρέος των ἄνευ ἐξαιρέσεως, καὶ σχεδὸν διακόσιοι ἄνθρωποι ὄντες ἐνίκησαν καὶ τὰ δύο ἐχθρικὰ στρατεύματα εἰς αὐτὴν τὴν ἀποφασιστικὴν μάχην ἔστειλαν εἰς τὸν Ἄδην ὑπὲρ τῶν τριῶν χιλιάδων πεντακοσίων Τουρκῶν, ἐκτὸς τῶν πληγωμένων. Ἡ λίμνη ἐγέμισεν ἀνθρώπινα πτώματα καὶ ὄπλα, ὅσας δὲ σημαίας ἐκυρίευσαν τὰς ἔθεσαν ἀνάποδα μὲ τὸ κεφάλι κάτω γύρωθεν τοῦ προμαχώνος. Ἐκ τῆς ἀθανάτου δὲ φρουρᾶς ταύτης τῆς Κλείσοβας ὁ ἀριθμὸς τῶν φονευμένων καὶ πληγωμένων ἀνέβη ἕως πεντήκοντα ἀνθρώπων».

Ἡ μάχη τῆς Κλείσοβας

«Ὁ Καπετὰν πασιᾶς, ὅστις ἔστεκεν μὲ τὸν Στόλον προσωρισμένος καὶ εἶδεν μακρόθεν τὰς τουρκικὰς σημαίας θεμένας ἐπὶ τοῦ προμαχῶνος τῆς Κλείσοβας, ἐσυμπέρανε ὅτι ἐκυριεύθη· ὅθεν ἔστειλεν ἕν πλοιάριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτον τριάκοντα Τοῦρκοι, διὰ νὰ συγχαρῆ ἐκεῖνον τὸν Βεζύρην ὅστις ἔφερεν τὰ νικητήρια· τὸ πλοιάριον ἐπλησίασεν εἰς τὴν Κλείσοβα καὶ δὲν παρετήρησαν ὅτι αἱ σημαῖαι ἦτον ἀνάποδα· μάλιστα ὁ Καπετὰν Γιαννάκη-Τζαβέλας, ἀδελφὸς τοῦ Στρατηγοῦ, ὅστις εὐαρεστεῖτο νὰ μὴ ξουραφίζῃ τὰ γένεια του, τοὺς ἐπαρρησιάσθη ἔξω τοῦ προμαχῶνος, τοὺς ὠμίλησεν τούρκικα καὶ τοὺς ἐπροσκάλεσεν νὰ ἐβγοῦν ἐκ τοῦ πλοίου. Οἱ Τοῦρκοι ἀπατηθέντες ἀπὸ τὴν γλῶσσαν καὶ ἀπὸ τὰ γένεια ἐβγήκαν, καὶ οὕτως τοὺς ἐσύλλαβαν οἱ Ἕλληνες ὅλους, πλὴν δὲν κατεδέχθησαν νὰ τοὺς κακοποιήσουν, ἀλλὰ μόνον τοὺς ἀφώπλισαν καὶ τοὺς ἔστειλαν εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον διὰ νὰ παρηγορήσουν τοὺς ὑπερηφάνους Βεζυράδες, οἵτινες μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ἦτον πολλὰ μελαγχολικοί».

«Ἀλλὰ τὸ χειριστὸν πάντων - πρὸ πολλοῦ εἶχον τελειώσῃ αἱ θροφαὶ καὶ εἶχον φάγη καὶ τὰ χονδρὰ ζῶα ὅλα, ὥστε πρὸ ἐνὸς μηνὸς ἐτρέφοντο μὲ καβούρους καὶ ἀλμυρίκια (τὰ ἀλμυρίκια εἶνε ἕν εἶδος χόρτου ὁποῦ φυτρώνει πλησίον εἰς τὴν θάλασσαν, ὅπου εἶνε δηλαδὴ ρηχὰ τὰ νερὰ) καὶ ἡ θροφή αὕτη ἐπροξένει βλάβην εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἐπειδὴ τοὺς ἀδυνατεῖ τοὺς πόδας, τοὺς ἡσθένει, καὶ μέχρι τέλους ἐτρελλαίνοντο διὰ ἡμέρας τινάς, ὥστε σχεδὸν ὅλη ἡ φρουρὰ ἀπέρασεν ὅλην τὴν περιοδείαν τῆς ἀσθενείας ταύτης· μ' ὅλον ὁποῦ καὶ θροφή πολὺ ἀλμυρά. Αὕτη ἦτον ἡ θροφή καὶ τῶν πληγωμένων καὶ ἀσθενῶν, αὕτη καὶ τῶν ὑγιῶν. Ὡστ' ἦτον εἰς τὴν πλέον ἐπικίνδυνον θέσιν ἐξ αἰτίας τῶν θροφῶν. Διὰ τοῦτο τὸ πρῶτον βῆμα τοῦ Στόλου ἔπρεπε νὰ ἦτον τοῦ νὰ ἐμβάσωμεν θροφάς, καὶ διὰ τὸ εὐκολώτερον ἔπρεπε ταύτας νὰ τὰς ἀποβιβάσωμεν εἰς τὸ παραθαλάσσιον ἀπέναντι τῆς Κλείσοβας, ἀπ' ὅπου ἐδύνατο ἡ φρουρὰ νὰ τὰς πάρῃ».

Ἐν τοσοῦτῳ αἱ τουρκικαὶ σκοπιαὶ εἶδον τὸν Στόλον μας ἔξω τῆς Ζακύνθου, εἰδοποίησαν τὸν Καπετὰν πασιᾶ καὶ ἐτέθη εἰς τὰ πανία ὁλος ὁ ἐχθρικός Στόλος. Ὁ δὲ Ναύαρχός μας, ἀπ' οὗ εἶδεν ὅτι τὰ λοιπὰ πλοῖα τὰ συμπληροῦντα τὸν Στόλον μας δὲν ἦλθαν, ἐπίεσθη ὅτι ἦτο μάταιον νὰ τὰ περιμένωμεν εἰσέτι, (καθὼς καὶ πραγματικῶς δὲν ἦλθαν πλέον, διότι ἐπήγαν εἰς καταδρομήν, corso). Ὅθεν φυσῶντος πονέντε-μαῖστρου ἔκαμε σημεῖον εἰς τὸν Στόλον, μὲ τὸ ὁποῖον ἐδιέταττεν νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ ὁ Στόλος καὶ νὰ ἐτοιμασθῇ εἰς μάχην. Οὕτως ἐδιευθυνόμεθα πρὸς τὸ Βασιλάδι, αὐτοῦ τοῦ Ναυάρχου προπορευομένου. Ὁ δὲ Τουρκικός ὢν ὑπ' ἄνεμον (sottovento) ἔπλεεν πρὸς τὸν Κάβο-Πάπαν. Ἐν ᾧ πλέοντες κατ' αὐτὴν τὴν γραμμὴν ἐπλησίαζεν νὰ νυχτώσῃ, ὁ Ναύαρχος ἔδωκε σημεῖον νὰ κατεβάσουν ὅλα τὰ πλοῖα τ' ἀκάτια καὶ νὰ ἐπιβιβάσουν εἰς ταῦτα παξιμάδι καὶ εἶνε ἔτοιμα νὰ πηγαίνουν νὰ τ' ἀποβιβάσουν ὅταν δώσῃ τὸ σημεῖον.

Εἰς Βασιλάδι εἶχε μείνῃ ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ στόλου προσωρισμένη μία μοῖρα ἐκ δύο κορβέτων καὶ ἕξ μπρικίων, ἣτις καθὼς εἶδεν πλησιάζοντα τὸν Στόλον μας ἐτέθη εἰς τὰ πανία καὶ μ' οὔριον ἄνεμον διευθύνετο διὰ τὰς Πάτρας. Ἐγνώρισεν ὁ Ναύαρχος ὅτι τοῦτο ἦτο στρατήγημα διὰ νὰ μᾶς κάμουν νὰ προχωρέσωμεν εἰς τὸν κόλπον καὶ ἔπειτα ὁ Τουρκικός στόλος νὰ πάρῃ τὸ ἐπάνεμον (soprano), καὶ οὕτως νὰ μᾶς κτυπήσῃ ἀπὸ ταῖς πλάταις. Ἄλλ' ἡ ἀνάγκη ἡ κατεπείγουσα τοῦ νὰ προφθάσωμε μὲ θροφάς τὸ Μεσολόγγιον ἔκαμε τὸν Ναύαρχον νὰ ριψοκινδυνεύσῃ. Οὕτως λοιπὸν ἐπροχωρούσαμε, ἀφήσαντες ὀπίσω τὸ Βασιλάδι διὰ νὰ φθάσωμεν ἀπέναντι τῆς Κλείσοβας καὶ ν' ἀποβιβάσωμεν τὸ παξιμάδι. Ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν μετὰ τρεῖς ὥρας ἀπ' οὗ ἐνύχτωσεν ἔπαυσεν ὁ ἄνεμος καὶ τὸν διεδέχθη ἄκρα γαλήνη· ἐκτὸς καὶ τῆς

γαλήνης, καὶ τὸ σκότος τῆς νυκτὸς δὲν ἦτον μικρὸν ἐμπόδιον, ἐπειδὴ εἰς αὐτὰ τὰ παράλια εἶνε ρηχὰ πολὺ τὰ νερὰ καὶ ἦτον κίνδυνος νὰ ἐμποδισθῆ κανὲν πλοῖον. Ὡστε δι' ὅλην αὐτὴν τὴν νύκτα δὲν ἐκατορθώσαμε τίποτις. Τὸ σκότος μάλιστα τῆς νυκτὸς ἔκαμεν νὰ ἐμποδισθοῦν εἰς τὰ ρηχὰ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Κάβο-Πάπα δύο πλοῖα Ἑλληνικά, τὸ τοῦ Γ. Σαχίνη καὶ τὸ τοῦ Κ. Ἀ. Τσαμαδοῦ, (εἰς τὰ ὁποῖα ἦτον τὰ πολεμοφόδια), τὰ ὁποῖα διέτρεξαν μεγάλον κίνδυνον, διότι πέρασεν πλησίον τους ὁ Τουρκικὸς στόλος, ἀλλ' ἐκ τοῦ σκότους φαίνεται δὲν τὰ εἶδον· πλὴν ἡ ἀξιότης τῶν ναυτικῶν τούτων καὶ ἡ δραστηριότης τῶν τὰ ἐλευθέρωσεν, καὶ οὕτως ἔπλευσαν.

Πρωΐας δὲ γενομένης, οἱ δύο Στόλοι εὐρέθημεν ἄντικρυ ὁ ἓνας τοῦ ἄλλου, καὶ πλησιέστερα εὐρέθησαν τὰ δύο ταῦτα πλοῖα εἰς τὸν Τουρκικὸν στόλον, ἀλλ' ἔτρεξεν ὁ Στόλος μας εἰς βοήθειάν των, καὶ οὕτως ἄρχισεν πυροβολισμὸς καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη· πλὴν δὲν διήρκεσεν πολὺ, καθότι σωθέντων ἐκ κινδύνου τῶν δύο πλοίων καὶ μὴ ὄντος ἀνέμου ὁπωσοῦν οὐρίου, ἀπεχωρίσθησαν.

Ὁ Τουρκικὸς στόλος ἐβάστα τὴν ἰδίαν διεύθυνσιν ἀπὸ Κάβο-Πάπα ἕως Κλαρέντζα. Τοῦτο ἔκαμε τὸν Ναύαρχόν μας νὰ μὴ συγκατατεθῆ πλέον τοῦ νὰ θελήσῃ, ὡς τὴν ἀπερασμένην νύκτα, νὰ κάμῃ ἐκ νέου ἐν τοιοῦτον κίνημα ἀποβλέπον ν' ἀποβιβάσωμεν θροφὰς ἔμπροσθεν τῆς Κλείσσοβας, διότι ἐκτὸς τοῦ κινδύνου τοῦ ἐκ τοῦ σκότους καὶ τῶν ρηχῶν ὑδάτων, ἀλλ' ἐμβαίναμε καὶ εἰς μέρος ὅπου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκράτει διεύθυνσιν ὁ Τουρκικὸς στόλος, εὐκόλως μᾶς ἀπέκλειεν. Τοῦτο τὸ ἐκινδύνευσεν ἐσχάτως, διότι ἔξαφνα ἐδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ ἐν τολμηρὸν κίνημα. Ἄρα ἐπερίμενεν πλέον νὰ τοῦ παρρησιασθῆ ἀρμοδία περίστασις νὰ ὠφεληθῆ ἀπὸ κανὲν στρατήγημα μίας ναυμαχίας, διὰ νὰ βλάβῃ τὸν Τουρκικὸν στόλον καὶ οὕτως εὐκολυνθῆ μ' ὀλιγώτερον κίνδυνον τοῦλάχιστον ν' ἀποβιβάζεν τὰς θροφὰς εἰς τὸν προσδιωρισμένον τόπον.

Τῆ 2 Ἀπριλίου μάλιστα ὁ Ναύαρχος ἔχων οὐριον ἄνεμον ἐστοχάσθη συμφέρον νὰ δώσῃ μάχην, μήπως ἐπετύγχανε νὰ καύσῃ κανὲν μεγάλον τουρκικὸν πλοῖον καὶ νὰ βάλῃ εἰς ἀταξίαν τὰ λοιπά. Ἡ ναυμαχία ἄρχισεν πολλὰ πεισματώδης, καὶ οὔσα ἀρμοδία ἢ περίστασις ἐδιέταξεν ἐν πυρπολικὸν νὰ πλησιάσῃ εἰς ἐν τουρκικὸν δίκροτον· τὸ πυρπολικὸν πλησιάζει, τοῦ δίδεται πῦρ, ἀλλ' ὁ ἀέρας μεταβάλλεται, ὥστε σώνεται τὸ δίκροτον καὶ ἐκάη μόνον τὸ πυρπολικὸν δίχως νὰ τελεσφορήσῃ. Ἡ μεταβολὴ τοῦ ἀέρος καὶ ἔπειτα ἡ διαδεχθεῖσα αὐτὸν γαλήνη διεχώρισεν τοὺς δύο μαχομένους Στόλους. Ἐς αὐτὴν τὴν ναυμαχίαν ἐπληγώθησαν τινὲς ἐκ τῶν ἡμετέρων καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἀντιναυαρχίδα, εἰς τὴν ὁποίαν ἔσπασαν δύο πυροβόλα καὶ ταῦτα ἐφόνευσαν δύο ἀνθρώπους καὶ ἐπλήγωσαν τινὰς ἄλλους.

Ἄλλ' αἱ ἡμέραι περνοῦσαν· ἡμεῖς δὲν ἐκατορθώναμε τίποτις, καὶ ἡ δυστυχία ἢ ἐκ τῆς πείνας τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου αὐξάνεν ὀσημέραι. Τοῦτο μᾶς παρεκίνησεν νὰ συνέλθωμεν εἰς τὴν Ναυαρχίδα νὰ σκεφθῶμεν περὶ τοῦ πρακτέου. Ὁ Ναύαρχος μᾶς εἶπεν ὅτι ἔπειτα ἀπὸ τὴν χθεσινὴν ἀποτυχίαν, θεωρῶν τὴν ἀδυναμίαν τοῦ Στόλου μας, ὅστις ὑστερήθη καὶ ἐν πυρπολικόν, δὲν ἔβλεπεν πλέον τί ἐδύνατο νὰ κάμῃ διὰ τὸ Μεσολόγγιον, ὥστε τὸ ἐθεώρει ἀπωλεσμένον.

Ἀφ' οὗ ὁ Ναύαρχος μᾶς εἶπεν καθαρὰ τὴν ιδέαν του, ἰδιαιτέρως ἐσκέφθημεν ἡμεῖς τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τί ἐδυνάμεθα νὰ κάμωμεν διὰ τὴν φρουρὰν ταύτην, τὴν ὁποίαν ἐβλέπομεν χαμένην πλέον. Μ' ἦλθεν μία ιδέα, τὸν ὁποίαν ἐπρότεινα εἰς τὰ λοιπὰ μέλη τοῦ ὅτι νὰ ὠπλίζοντο τὰ εἰκοσιπέντε ἀκάτια τῶν εἰκοσιπέντε πλοίων, εἰς τὰ ὁποῖα μαζὶ μὲ τὰ δύο μύστικα νὰ ἐπιβιβάζετο [εἰς ταῦτα] καὶ ἡ στρατιωτικὴ

δύναμις ὅπου εἶχομεν ἡμεῖς καὶ ὁ Στρατηγὸς Θεόδωρος Γρίβας· καὶ διὰ τοῦ Προκοπάνιστου νὰ ἐμβάιναμεν εἰς τὴν λίμνην τοῦ Μεσολογγίου, νὰ πολεμήσωμεν τὸν ἐχθρικὸν στολίσκον μ' ἀπόφασιν νὰ τὸν ἐξολοθρεύσωμεν [τὸν στολίσκον], καὶ οὕτως ν' ἀνοιξώμεν τὸν δρόμον διὰ νὰ ἐμβάσωμε θροφάς, νὰ ἐβγάλωμε καὶ τὰ γυναικόπαιδα, ἢ νὰ χαθῶμεν. Ἐν τοσοῦτῳ δὲ ὁ Στόλος, ἐπειδὴ θ' ἀδυνατοῦσεν ἀπὸ ἀνθρώπους, ν' ἀπέφευγε μάχην, ἂν οἱ Τούρκοι ἤθελε τοὺς δώσουν. Καὶ διὰ νὰ κατορθωθῆ ὥστε νὰ ἐμβῆ εἰς ἐνέργειαν τὸ σχέδιόν μου ἀπὸ τὸ μέρος τῶν ναυτῶν, ἐπρότεινα νὰ δώσωμεν ἀπὸ τ' ἀνά χειρας μας χρήματα ἀνά ἑκάτῳ γρόσια εἰς τὸν κάθε ναύτην, ὅπου ἀνέβαινον εἰς δύο χιλιάδας γρόσια διὰ τὸ κάθε ἀκάτιον, ὥστε ὅλον τὸ ἔξοδον ἀνέβαινε εἰς πενήκοντα χιλιάδες γρόσια.

Εἰς αὐτὸ τὸ σχέδιον, ὡς πρὸς τὸ αἴσιον ἀποτέλεσμα, ὅλοι ἦτον σύμφωνοι· ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἐπιχείρησιν μ' ἔκαμεν τὴν παρατήρησιν ὁ Στρατηγὸς Λάμπρος Βεΐκος ὅτι δὲν ἐδυνάμεθα ἡμεῖς νὰ διαθέσωμεν τὰ χρήματα τὰ ὅποια ἀνήκον εἰς τὴν φρουρὰν τοῦ Μεσολογγίου, διότι δὲν εἶχομεν τοιαύτην ἐξουσίαν. Ἄλλ' ἐπέισθη θεωρῶν ὅτι μὲ πενήκοντα χιλιάδες γρόσια ἐσώναμε δεκατρεῖς χιλιάδες ψυχάς, καὶ ἐπομένως διὰ νὰ σωθῆ ὁ καθ' εἰς ποῖος δὲν ἀπεφάσιζεν ὡς καλὰ δομένον ἐκεῖνο τὸ ὀλίγον τῶν χρημάτων, ὅπου τοῦ ἀναλόγει, ἐν ᾧ μάλιστα ἔμενον καὶ τριακόσiai πενήκοντα χιλιάδες γρόσια διὰ περιθάλψιν τῆς φρουρᾶς.

Ἐπροτεινάμε λοιπὸν εἰς τὸν Ναύαρχον τὸ σχέδιον τοῦτο, ἀλλὰ δὲν ἐστάθη δυνατὸν νὰ πεισθῆ διὰ τοὺς ἀκολούθους λόγους· διότι ὁ Στόλος μας ἦτον ὀλιγάριθμος παρὰ ποτέ, ἐν ᾧ ὁ Τουρκικὸς δυνατὸς παρὰ ποτέ· ὅτι διὰ νὰ ἐνεργηθῆ τὸ σχέδιον αὐτὸ ἀδυνατοῦσεν ὁ Στόλος ἔτι μᾶλλον ἀπὸ ἀνθρώπους, καθότι ἔπρεπε νὰ ἀπομακρυνθῶσι ἀπὸ τὸ κάθε πλοῖον εἴκοσι ἄνθρωποι, ἐνῶ ὁ Στόλος ταύτην τὴν φορὰν ἦτον ἐξ ἀρχῆς ἀδύνατος ἀπὸ ἀνθρώπους παρ' ἄλλοτε καὶ ὅτι μόνον τρία πυρπολικά εἶχε πλέον, ὥστε ἂν ὁ Τουρκικὸς στόλος τὸν ἐβίαζεν νὰ δεχθῆ μάχην, πιθανὸν εἰς μίαν ἐνδεχομένην περίστασιν νὰ ἦτον ἀνάγκη νὰ καῶσι τὰ πυρπολικά, καὶ τότε ἔμενε πλέον δίχως πυρπολικά διὰ τὴν ὀπισθοδρόμησιν, καὶ πιθανὸν τότε βιαζόμενος ν' ἀναχωρήσῃ διὰ τὰς νήσους, ἔμενον αἰχμάλωτοι οἱ εἰς τὰ ἀκάτια ὅπου ἤθελ' ἔμβωσιν εἰς τὴν λίμνην.

Ὅστε μὲ θλίψιν μας μεγάλην ἐβλέπομεν ὅτι τὸ Μεσολόγγιον, καὶ ἄς ἀφήσωμεν τὸ Μεσολόγγιον, ἀλλὰ τόσαι ψυχαὶ ἐχάνοντο ἀφεύκτως δίχως νὰ δυνάμεθα νὰ κάμωμεν τίποτις πρὸς σωτηρίαν των· καὶ μάλιστα ἡ ἐμφάνισις τοῦ Στόλου ἀντὶ νὰ τοὺς ἐλαφρώσῃ τὰ δεινὰ τοὺς τ' αὐξήσεν, διότι ἀφ' οὗ εἶδον οἱ πολιορκηταὶ ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς στόλος δὲν ἐκατόρθωσεν τίποτις, ἐγκαρδιώθησαν, καὶ οἱ ἡμέτεροι ἀπελπίσθησαν, ἐν ᾧ ἔπειτα ἀπὸ τὴν νίκην τῆς Κλείσοβας, διὰ τὴν δειλίαν ἣτις εἶχε κυριεύσῃ τοὺς Τούρκους, οἱ ἡμέτεροι ἂν ἤθελον μὲ τὸ σπαθὶ εἰς τὰς χειρας ν' ἀνοιξοῦν δρόμον μεταξὺ τῶν ἐχθρῶν καὶ νὰ διαβοῦν μ' ὅλας τὰς οἰκογενείας ἀφήνοντες οὕτως τὸ Μεσολόγγιον, ἀκινδύνως τὸ ἐκατόρθωνον.

Μετέβημεν εἰς τὸν νησίον καλούμενον Πεταλᾶ, ἄλλοτε ἀκατοίκητον, ἀλλ' ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς Ἀγγλικῆς προστασίας, διότι ἀνήκεν εἰς τὸ Ἴονικὸν Κράτος, εἶχεν κατοικηθῆ εἰς τὰς ἐσχάτας ἐποχὰς ἀπὸ οἰκογενείας Ἑλληνικὰς καταφευγούσας ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανίαν καὶ τὸ Μεσολόγγιον, διὰ νὰ εὐρωμεν νεοελθόντας ἴσως ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον καὶ λάβωμεν νεωτέρας πληροφορίας πρὸς ὁδηγίαν μας· καθὼς ἐπετύχαμε μίαν οἰκογένειαν ἣτις πρὸ δύο ἡμερῶν ἔλειπεν, ἣτις εἰς ἓν πλοίαριον διεσώθη, ἐνῶ τόσαι ἄλλαι θέλουσαι ν' ἀναχωρήσουν ἐσυλλήφθησαν ἀπὸ τὸν τουρκικὸν

στολίσκον· αὐτὴ μᾶς ἐπληροφόρησεν ὅτι, ἀφοῦ εἶδον εἰς τὸ Μεσολόγγιον τὸν Στόλον μας ἀναζωογονήθη ἢ ἐλπίς των, ἀλλ' ὅταν δὲν εἶδον νὰ κατορθώσωμεν τίποτις καὶ μάλιστα δὲν τὸν εἶδον πλέον, καὶ ὁποῦ οἱ Τοῦρκοι τοὺς εἶπον ὅτι ἀνεχώρησεν πρὸς τὴν Κεφαλληνίαν ὁ Στόλος μας, τότε ἀπελπισθέντες ἠθέλησαν νὰ ἐβγοῦν μὲ τὸ σπαθὶ εἰς τὰς χεῖρας διὰ νὰ σωθοῦν εἰς τ' ἀπέναντι βουνὰ ἢ νὰ χαθοῦν καλύτερα ἐκδικούμενοι κατὰ τῶν Τουρκῶν, παρὰ νὰ κάθωνται εἰς τὸ Μεσολόγγιον καὶ ν' ἀποθνήσκουν ἀπὸ τὴν πείνα. Πλὴν ὁ Ἀρχιερέας Ρωγῶν Κύριος Ἰωσήφ ἐκήρυξεν ὅτι μίᾳ παρθένος κατ' ὄναρ εἶδεν τὸν Ἅγιον Νικόλαον, ὅστις τὴν ἐπρόσταξεν νὰ εἰπῇ εἰς τὸν Ἀρχιερέαν νὰ κηρύξῃ ὅτι εἰς ὀκτῶ ἡμέρας ἤθελε ἦτον ἐκεῖ ὁ Στόλος καὶ ὅτι ἤθελε τοὺς φέρῃ θροφάς. Ἐκ τούτου λοιπὸν ἐμποδίσθησαν διὰ ὀκτῶ ἡμέρας, καὶ περιμένουν τὴν βεβαίωσιν τοῦ ὄνειρου.

Ἄλλὰ ἡ δυστυχία αὐξάνει ὁσημέραι, ἐπειδὴ ἀσθενοῦν πολλοὶ ἀπὸ τὴν θροφήν τῶν ἀλμιρικίων, καὶ μάλιστ' ἀποθνήσκουν. Εἶνε βιασμένοι ὅμως νὰ κάμουν ταχέως αὐτὸ τὸ κίνημα, καθότι οἱ Τοῦρκοι πληροφορηθέντες ἀπὸ πολλὰς οἰκογενείας, αἵτινες ὠφελούμεναι ἀπὸ τὸ σκότος τῆς νυκτὸς ἀναχωροῦσι, καὶ ὁποῦ ἐσυλλήφθησαν ἀπὸ τὸν στολίσκον, τὴν τελευταίαν ταύτην ἀπόφασιν τῆς φρουρᾶς, διὰ νὰ τῆς φράξουν τὸ διάβα ἐπιχειρήθησαν μίαν περίταφρον, ἣτις ἄρχιζεν ἀπὸ τὸ παραθαλάσσιον ἄντικρυ τῆς Κλείσσοβας καὶ νὰ τελειώσῃ εἰς τὸ ἄλλο παραθαλάσσιον τὸ ἀπέναντι τῆς Μαρμαροῦς.

Ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου πλέον ἦτο ἄφευκτος· ἡ θλίψις μας ἦτον ὑπερβολικὴ, διότι ἐβλέπαμε ὅτι θὰ ἐχάνετο τόση ἀνθρωπότης καὶ ἡμεῖς δὲν ἐδυνάμεθα νὰ κάμωμεν τι ὑπὲρ αὐτῶν. Ἐπιστρέψαμε εἰς τὸν Ναύαρχον καὶ συσκεφθέντες ἀπεφασίσαμε νὰ προστρέξωμεν εἰς τοὺς Ἄγγλους εἰς Ζάκυνθον νὰ τοὺς παρακαλέσωμεν νὰ μεσολαβήσουν εἰς τοὺς Τούρκους διὰ νὰ σώσωμεν τὴν ἀνθρωπότητα.

Οὕτως ἐγράψαμε καὶ εἰς τὴν Ἀγγλικὴν διοίκησιν τῆς Ζακύνθου, ἐγράψαμε καὶ εἰς τοὺς ἐκεῖ φιλοπάτριδας νὰ συνεργήσουν, καὶ μ' ἐπιφόρτισαν νὰ πηγαίνω ἐγὼ διὰ νὰ ὁμιλήσω καὶ προφορικῶς νὰ ἐπιταχυνθῇ ἡ μεσάζουσα ἀποστολή, διότι ὁ καιρὸς δὲν ἐσυγχῶρει ἄργητα. Τὰς 9 Ἀπριλίου ἐπῆγον, καὶ ἔπειτα ἀπὸ μίαν ἡμέραν ἐστάλθη πρὸς τὸν Καπετὰν πασιᾶ ἐν μπρίκι Ἀγγλικόν, τοῦ ὁποίου ὁ πλοίαρχος ἐπεφορτίσθη τὴν μεσολάβησιν. Εὗρον εἰς Ζάκυνθον καὶ τὸν Κ. Κωνσταντῖνον Γεροστάθην, ὅστις εἶχεν ἐκεῖ διάφορα πλοῖα φορτωμένα ἄλευρα ἐκ τῶν Φιλελλήνων σταλέντα διὰ τὴν φρουρὰν τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἐπερίμενε νὰ λυθῇ ὁ ἀποκλεισμός διὰ νὰ τὰ στείλῃ.

Κατὰ τὰς 11 τοῦ μηνὸς ἐπέστρεψα εἰς τὸν Στόλον, ἐπληροφόρησα τὸν Ναύαρχον περὶ τοῦ ἀποβησομένου τῆς ἀποστολῆς μου καὶ ἔπειτα ἐπῆγα εἰς Πεταλᾶ, ὅπου ἡ Ἐπιτροπὴ εἶχεν μετατεθῆ φροντίζουσα νὰ πέμψῃ τινὰ εἰς Μεσολόγγιον νὰ εἰδοποιήσῃ τὴν φρουρὰν περὶ τοῦ μέτρου μας, ὥστε νὰ ἐμποδίζετο ἀπὸ τοῦ νὰ ἔβανεν εἰς πρᾶξιν τὸ σχέδιόν της. Ἄλλ' ἐν ὧσιν νὰ φθάσω ἡ νύκτα εἶχε προχωρήσῃ πολὺ διὰ τοῦτο ἐπροσορμίσθη τὸ πλοῖον καὶ δὲν ἀπεβιβάσθη.

Πόλεμος συνεχῆς ἠκούετο εἰς Μεσολόγγιον, κρότοι ἀδιάκοποι κανονίων καὶ τουφεκίων. Κατὰ τὰ γλυκοχαράματα τῆς δωδεκάτης Ἀπριλίου ἐβγήκα εἰς Πεταλᾶ, ἀλλ' ἠκούσθη τότε κρότος μέγας εἰς Μεσολόγγιον, μᾶς ἔσεισεν καὶ ἡ γῆς. Ἀντάμωσα τὴν Ἐπιτροπὴν, τὴν ἐπληροφόρησα περὶ τῆς ἀποστολῆς μου, ἀλλ' ὁ συνεχῆς πόλεμος δι' ὅλης τῆς διαρκείας τῆς νυκτὸς εἰς τὸ Μεσολόγγιον καὶ ὁ μέγας κρότος, ὁποῦ ἠκούσθη τὸ πρωὶ μαζὶ μὲ τὸ σεισίμιον τῆς γῆς, μᾶς ἔκαμεν νὰ συλλάβωμεν θλιβερὰς ιδέας περὶ τοῦ Μεσολογγίου.

Ἀνέβημεν λοιπὸν εἰς τὸ ὄρος τοῦ Πεταλαῦ, ἀπ' ὅπου φαίνεται τὸ Μεσολόγγιον, διὰ νὰ κατασκοπεύσωμεν. Εἶδομεν ὅτι ἐκαίοντο ὄλαι αἱ γύρωθεν τοῦ φρουρίου καλύβαι τῆς φρουρᾶς· πόλεμος ἐκ μέρους τοῦ στολίσκου εἰς τὸν Ἀνεμόμυλον, πόλεμος ἠκούετο εἰς διάφορα μέρη τῆς πόλεως καὶ τὰ τουρκικὰ κανονοστάσια ἐκανονοβόλουν πρὸς τὴν πόλιν. Ταῦτα μᾶς ἔδιδον νὰ καταλάβωμεν ὅτι ἔπεσεν τὸ Μεσολόγγιον, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐκυρίευσαν τὸ φρούριον καὶ ὅτι οἱ Ἕλληνες κατέφυγον εἰς τινὰ ὀσπίτια καὶ ἀντέχουν διὰ ν' ἀποθάνουν πολεμῶντας, ἀλλ' ἂν ἐσώθη καὶ τινὰς τῆς φρουρᾶς ἢ ὄχι δὲν ἐδυνάμεθα νὰ τὸ συμπεράνωμεν. Τέλος πάντων περὶ τὸ ἐσπέρας ἦλθεν καὶ προσωρμίσθη τὸ Ἀγγλικὸν βρίκιον, ὁποῦ εἶχε σταλθῆ εἰς τὸν Καπετὰν πασιᾶ διὰ νὰ μεσολαβήσῃ περὶ τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου, ἀλλὰ φθάσαν τοῦτο εἰς τὸν Καπετὰν πασιᾶ ἐπληροφορήθη ὅτι τὸ Μεσολόγγιον ἔπεσεν, οἱ ἐν αὐτῷ ἐβγήκαν μὲ τὸ σπαθὶ εἰς τὰς χεῖρας διὰ νὰ ἀνοίξουν δρόμον μεταξὺ τῶν Τουρκῶν καὶ ὅπως δυνηθοῦν νὰ σωθῶσι, ἀλλ' ὅτι μόλις ἕως τεσσαράκοντα ἄνθρωποι διεσώθησαν, οἱ δὲ λοιποὶ ὅλοι ἢ ἐθανατώθησαν ἢ αἰχμαλωτίσθησαν.

Τὴν εἶδισιν ταύτην τὴν ἐπιστεύσαμεν καθ' ὅσον ἀφορᾷ ὅτι ἔπεσε τὸ Μεσολόγγιον· τὸ ὅτι διεσώθησαν μόνον τεσσαράκοντα ἄνθρωποι δὲν ἐπιστεύσαμε, καθότι πῶς ἐδύνατο νὰ ἦτο πληροφορημένος ὁ Καπετὰν πασιᾶς, ὅστις βέβαια ὠμίλει ὡς ἐχθρὸς· ἐπομένως μᾶς ἐγέννησεν τὴν ἐλπίδαν καὶ τοῦτο, ὅτι πρέπει νὰ ἐσώθησαν πολλὰ περισσότεροι τῶν τεσσαράκοντα. Ὡστε ἐκτὸς τῆς γενικῆς λύπης διότι ἐχάθη τὸ προπύργιον τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον ἠρωϊκῶς ἀνθεξεν πλήρη ἕνα χρόνον καὶ ὁποῦ ἔπρεπε νὰ ἐχάθη μέγα μέρος ἐκείνου τοῦ λαοῦ, εἶχομεν καὶ τὴν ἰδιαιτέραν λύπην διότι εἶχομεν τοὺς συγγενεῖς μας ἐκεῖ καὶ δὲν ἠξεύραμεν ἂν ἐχάθησαν ἢ εἶνε μεταξὺ τῶν διασωθέντων.

Ἴδου ὅμως τὰ διατρέξαντα ἐντὸς τοῦ Μεσολογγίου μετὰ τὸ ὄνειρον τῆς παρθένου. Ἐπειδὴ ἡ ἀσθένεια αὐξάνεν ὁσημέραι καὶ ἀπὸ τὸν Στόλον δὲν ἔβλεπον ἐν τοσοῦτῳ καμμίαν βοήθειαν, ἀπεφάσισαν καὶ ἔστειλαν δύο ἀνθρώπους⁹³ εἰς τὸ στράτευμα τῆς Δερβέκιστας νὰ τοὺς παραστήσωσι τὴν ἐλεεινὴν κατάστασιν τοῦ Μεσολογγίου καὶ νὰ ζητήσωσι διὰ τὴν τελευταίαν φορὰν ἢ δύνονται νὰ ἐμβάσουν θροφᾶς εἰς τὸ φρούριον, ἢ νὰ ἔλθωσι ἔξω τοῦ Μεσολογγίου νὰ ὀχυρωθοῦν προσωρινῶς εἰς ἕνα τῶν ἀπέναντι λόφων, διὰ νὰ δυνηθῶσι οἱ τοῦ φρουρίου νὰ ἔβγωσι μ' ὀλιγώτερον κίνδυνον, ἢ νὰ ἔλθωσι τέλος πάντων μόνον διὰ νὰ φανῶσι εἰς τὴν στιγμὴν τῆς ἐξόδου, ὥστε νὰ διαμοιρασθῆ ἡ τουρκικὴ δύναμις καὶ νὰ μὴ πέσῃ ὅλη κατὰ τοῦ φρουρίου· καὶ ἂν ἐξέλεγον τὸ τελευταῖον, ἔπρεπε νὰ ἔλθωσι εἰς τὸ βουνὸν νὰ κάνωσι τρεῖς φανούς, καὶ ἤθελε εἰς τούτους ἀποκριθῆ τὸ φρούριον μ' ἕνα φανὸν ὡς σημεῖον τῆς συναγροικήσεως, ὁ φανὸς δὲ οὗτος ἤθελε γένη εἰς τὸ κανονοστάσιον τοῦ Στρατηγοῦ Νότη-Μπότζαρη. Καὶ ἐννοεῖται μὲ ταῦτα ὅτι ἐρχόμενον ἐσπέρας ἤθελε γένη ἡ ἔξοδος.

Οἱ τῆς Δερβέκιστας ἔκλεξαν τὸ τελευταῖον· οὕτως λοιπὸν τὴν **10 Ἀπριλίου** τὸ ἐσπέρας ἔγιναν οἱ τρεῖς φανοὶ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ καὶ ἀπεκριθῆσαν οἱ τοῦ φρουρίου μὲ τὸν ἕνα εἰς τὸ κανονοστάσιον τοῦ Στρατηγοῦ Νότη· **τῇ ἐπαύριω** λοιπὸν ἔκαμαν τὸ σχέδιον τῆς ἐξόδου ὡς ἐφεξῆς: Ἀπὸ τρία μέρη νὰ γένη ἡ ἔξοδος, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Λουνέττα, Μακρῆ καὶ Νότη Μπότζαρη· καὶ πρὸς τοῦτο ἐτοιμάσθησαν ξύλινα γέφυραι διὰ τὴν τάφρον καὶ περίταφρον, ὅσον δὲ μίαν ἀντιπερίταφρον, ἣτις ἦτο

93 Διὰ μεταγενεστέρως χεῖρὸς τοῦ συγγραφέως· «Τὸν Μπατέλον καὶ... μαζί με τὸν πεζοδρόμον Κανάταν». Τὰ ἀποσιωπητικὰ τοῦ συγγραφέως.

κατασκευασμένη ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς πρώτης πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, ἐπειδὴ αὕτη ἦτο πλησίον εἰς τὰ τουρκικὰ ὄχυράματα καὶ εἶχον δυσκολίαν νὰ κατασκευάσουν καὶ εἰς αὐτὴν γέφυραν, ἀπεφασίσθη νὰ γεμισθῇ αὕτη μὲ στρώματα καὶ προσκέφαλα, ἐκ τῶν ὁποίων ἔπρεπε νὰ φέρουν μεθ' ἑαυτῶν ὅλοι καὶ οὕτως νὰ γεμισθῇ εἰς τὴν στιγμὴν. Ἡ ἔξοδος νὰ ἐνεργηθῇ συγχρόνως καὶ εἰς τὰ τρία μέρη· ἐκ μὲν τῆς Λουνέττας νὰ ἐξέλθουν τὸ στράτευμα τὸ ὁποῖον ἦτο ἀπὸ τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τοῦ φρουρίου, τὸ κέντρον καὶ ἕως τὴν Λουνέττα, ἐπὶ κεφαλῆς δὲ τούτων ὁ Στρατηγὸς Κίτζιος Τζαβέλας, καὶ αὕτη ἡ μοῖρα νὰ ἐπιπέσῃ εἰς τὰ τουρκικὰ ὄχυράματα πλησίον τοῦ τουρκικοῦ κανονοστασίου εἰς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον καὶ νὰ διώξουν τοὺς Τούρκους ἐκεῖθεν· ἐν τοσοῦτῳ νὰ προχωρῇ ἐνωμένη πάντοτε πολεμοῦσα πρὸς τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ. Ἡ δὲ δευτέρα μοῖρα διοικουμένη ἀπὸ τὸν Στρατηγὸν Δ. Μακρῆν, καὶ ὁποῦ ἔπρεπε νὰ συνθέτῃται ἀπὸ τὸ στράτευμα τ' ὁποῖον ἄρχιζε ἀπὸ τὸ κανονοστάσιον του ἕως τὸν Στρατηγὸν Κ. Ν. Στουρνάρη (ἐκτὸς ἐνὸς ἀποσπάσματος τὸ ὁποῖον ἔμελλε νὰ ἔχῃ ὁ Στρατηγὸς Νότης διὰ τὴν τρίτην μοῖραν), καὶ αὕτη ἡ μοῖρα νὰ ἐπιπέσῃ εἰς τὸ κανονοστάσιον τὸ τουρκικὸν ἀπέναντι τῆς Λουνέττας καὶ Μακρῆ, νὰ τὸ κυριεύσῃ καὶ νὰ προχωρῇ πολεμοῦσα πρὸς τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ. Ἡ δὲ τρίτη μοῖρα, τὴν ὁποίαν ἔμελλε νὰ διοικῇ ὁ Στρατηγὸς Νότης, ἐσυνθέτετο ἀπὸ ὅλα τὰ γυναικόπαιδα, καὶ ἐπειδὴ τὸν πόλεμον θὰ τὸν ἔκανον αἱ ἄλλαι δύο μοῖραι, καὶ ὁποῦ αὐταὶ θὰ ἐδέχοντο καὶ ὅλην τὴν τουρκικὴν ὀρμὴν, εἶπετο ὅτι αὕτη ἡ τρίτη μοῖρα ἀκινδύνως ἔπρεπε νὰ προχωρῇ πρὸς τὸ βουνόν, καὶ διὰ περισσοτέραν προφύλαξιν ἐπροσετέθη καὶ ἡ φρουρὰ τῆς Κλείσοβας, ἣτις ἔπρεπε νὰ ἐβγῇ εἰς τὴν ξηρὰν μὲ πλοιάρια καὶ οὕτως νὰ προχωρῇ μαζί μὲ τὴν τρίτην μοῖραν. Καὶ ὅλοι ἔκαμαν μεταξύ των δεσμὸν τοῦ ὅτι, ἂν τυχὸν τινὰς ἐπληγώνετο εἰς τὸν πόλεμον καὶ ἐκ τούτου δὲν ἐδύνατο ν' ἀκολουθήσῃ τὴν ὁδοιορίαν, ὁ ἄλλος ὑποχρεοῦτο νὰ (τὸν) φονεύσῃ διὰ νὰ μὴ ληφθῇ ζῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Οἱ πληγωμένοι καὶ οἱ ἀσθενεῖς, οἵτινες δὲν ἐδύνατο ν' ἀκολουθήσουν τὸ στράτευμα, οὗτοι ἀπεφασίσαν νὰ συναχθῶσι εἰς τέσσερα πέντε σπίτια ὅλοι μαζί, εἰς τὰ ὁποῖα μετέφερον καὶ πυρίτιδα κόνιν, ὥστε νὰ πολεμήσωσιν ἐν ὄσῳ ἔχουσι δυνάμεις τοὺς Τούρκους, καὶ εἰς τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἦτον ἄφευκτον ν' ἀπολεσθῶσι τότε νὰ βάλουν πῦρ εἰς τὴν πυρίτιδα κόνιν καὶ οὕτως νὰ καοῦν ὅλοι, ἀλλὰ νὰ μὴ παραδοθῶσι ζῶντες εἰς τοὺς Τούρκους. Εἰς αὐτὰ τὰ ὀσπίτια ἐσυνάχθησαν καὶ οἱ γέροντες, οἵτινες δὲν ἐδύνατο νὰ περιπατήσουν. Ὁ Χρῆστο-Καψάλης, ὅστις ἦτο γέρον καὶ χωλός, ἐμβῆκεν εἰς τὰ ὀσπίτια τὰ Καφαλαίικα, ὅπου ἦτον ἡ ἀποθήκη τῆς πυρίτιδος, ἐσύναξεν εἰς αὐτὰ ὅσα γυναικόπαιδα δὲν ἐδύνατο νὰ ἐξέλθουν καὶ ἐκλείσθη μ' ἀπόφασιν νὰ δώσῃ πῦρ εἰς τὴν πυρίτιδα καὶ νὰ καῖ διὰ νὰ μὴ παραδοθῶσι ζῶντες εἰς τοὺς Τούρκους. Ὁ δὲ ἱερεὺς Κύριος Διαμάντης Σουλιώτης, γέρον ὢν καὶ ὁποῦ δὲν ἐδύνατο ν' ἀκολουθήσῃ τὸ στράτευμα, ὑπεσχέθη νὰ τεθῇ εἰς τὴν πύλην τῆς πρὸ καιροῦ κατασκευασθείσης ὑπονόμου ἔμπροσθεν τῆς Μεγάλης Τάμπιας, ὑπὸ τὸν προφυλακτῆριον δρόμον, καὶ νὰ τῆς δώσῃ πῦρ ὅταν ἤθελε ἐπισωρευθῶσιν οἱ Τοῦρκοι διὰ νὰ ἐμβοῦν εἰς τὸ φρούριον καὶ οὕτως ν' ἀποθάνῃ, ἀλλὰ νὰ συναποθάνῃ μετὰ Τουρκῶν πολλῶν.

Κατὰ δυστυχίαν ὁμως εὐρίσκετο εἰς τὸ σῶμα τοῦ Στρατηγοῦ Ἀνδρέα Ἰσκου ἕνας Τούρκος, ὅστις ἕως τότε εἶχεν φερθῆ καλὰ· ποτὲ δὲν εἶχεν δώση αἰτίας νὰ ὑποπτευθῶσιν ἀπὸ τὴν διαγωγὴν του· οὗτος λοιπὸν, πρὸ τῆς ἐξόδου, ἅμα ἐνύχτωσεν, ἐλιποτάκτησεν καὶ ἐπῆγεν εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον, εἰδοποίησεν τοὺς Βεζυράδες περὶ τῆς ἐξόδου, περὶ τοῦ σχεδίου καὶ περὶ τῆς ὥρας μάλιστα, ὥστε οἱ Βεζυράδες ἔλαβον ὅλα τὰ μέτρα διὰ νὰ ἐξολοθρεύσουν τοὺς ἐξερχομένους.

Τοῦτο δὲν ἐμπόδισεν ὁμως τὴν ἐξοδον, διότι οἱ ἄνθρωποι ἦτον ἀπελπισμένοι. Ἀποχαιρετίσθησαν λοιπὸν μὲ τοὺς ἀσθενεῖς καὶ πληγωμένους, ἠσπάσθησαν διὰ τὴν τελευταίαν φορὰν (φρικταὶ στιγμαί!), καὶ καὶ περὶ τὸ μεσονύκτιον ἄρχισαν νὰ ἐβγαίνουν, ἀλλὰ δὲν ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τὰ ὑποσχεθέντα στρώματα καὶ προσκέφαλα διὰ νὰ γεμίσουν τὴν ἀντίταφρον· διὰ τοῦτο ἐβιάζοντο νὰ διαβαίνουν μέσα εἰς τὸ νερόν, πρᾶγμα ὅπου ἐπροξένησε μεγάλην δυσκολίαν, ἐπειδὴ μὲ δυσκολίαν ἀνέβαινον τὴν πέραν ὄχθην τῆς τάφρου. Οἱ διαβάντες στρατιῶτες δὲν χασομέρησαν, ἀλλὰ ἐπέπεσαν εἰς τὰ ἐχθρικὰ ὄχυράματα καὶ τοὺς προμαχῶνας ὅπου κατὰ τὸν δρόμον τοὺς ἀπῆντησαν· οἱ Τούρκοι ἔκαμον πῦρ· αἱ μιθράλια τῶν κανονίων θερίζουσιν Ἑλλήνας. Οἱ Ἕλληνες ὡς ἀπελπισμένοι προχωροῦσι πάντοτε συσσωματωμένοι, καὶ κυριεύσαντες τοὺς προμαχῶνας καὶ τὰ τουρκικὰ ὄχυράματα καταδιώκουν τοὺς Τούρκους. Οἱ Τούρκοι τοὺς κτυποῦσι καὶ ἀπὸ τὰ δύο τὰ πλευρά, οἱ δὲ Ἕλληνες πότε ὠρμιζον δεξιά, πότε ἀριστερά, καὶ οὕτως διώκοντες τοὺς Τούρκους ἀληθῶς ὅτι ἐπροχώρουν, ἀλλ' ὅχι εὐθείαν γραμμὴν, ἀλλ' ἐλικοειδῶς, καθὼς τοὺς ἠνάγκαζεν ὁ πόλεμος. Τὸ τουρκικὸν ἵππικὸν ὠρμοῦσε κατὰ τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες συσσωματωμένοι ὄντες πάντοτε τὸ ἀπέκρουον, ὥστε δὲν κατάρθωνε νὰ τοὺς σκορπίσῃ· μ' ὅλα ταῦτα, ἐπειδὴ ἐπροχώρουν πολεμοῦντες καὶ ἐπροχώρουν μὲ βῆμα πολλὰ ταχύ, πάντοτε οἱ πλέον ἀδύνατοι ἔμενον, καὶ τούτους ἐθέριζον οἱ Τούρκοι.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον βαδίζοντες καὶ πολεμοῦντες κατὰ μέτωπον, ἀριστερὰ καὶ δεξιά, τέλος πάντων φθάνουν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ, ὅπου ἐστοχάζοντο ὅτι ἦτον πλέον ἐκτὸς κινδύνου· διὰ τοῦτο καὶ ἐκάθισαν νὰ ξεκουρασθῶσιν. Ἄλλ' ἐκεῖ εἶχε προετοιμασθῆ ἡ χειροτέρα παγίς. Ἐν σῶμα τουρκικὸν ὑπὸ τὸν Μουστάμπεην Καφζέζι εἶχεν πλησιάσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας, καὶ τὸ σῶμα τοῦτο ἐπειδὴ ἤρχετο ἀπὸ τὸ μέρος τὸ κάτω πρὸς τὸ ἐπάνω, δηλαδὴ ἐβάδιζε κατὰ τὴν ἰδίαν διεύθυνσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐρωτούμενοι ἔδιδον ὀνόματα χριστιανικὰ (πρᾶγμα ὅπου ἐμποδίζει τὸ Κοράνι), ἔκαμεν τοὺς ἡμετέρους νὰ στοχασθῶσιν ὅτι ἦτον τὸ σῶμα τῆς Κλείσοβας, διὰ τοῦτο καὶ ἔμεινον ἐκεῖ νὰ τοὺς περιμένουν. Ἄλλ' οὗτοι πλησιάσαντες ἀρκετά, ἕως οὗ καὶ ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ ἰδίου σώματος τοῦ Μουστάμπεη ἐπίασεν τὸ ἐπάνω μέρος, τότε ἔχοντες τοὺς ἡμετέρους εἰς τὴν μέσσην κάνουν φωτιά κατ' αὐτῶν. Συνῆλθον οἱ ἡμέτεροι ἀπὸ τὸ λάθος των, αἰσθάνθησαν τὴν ἀπάτην, τοὺς ἀντικρούουσι ἀμέσως καὶ προχωροῦν πολεμῶντας καὶ ὀμπρὸς καὶ ὀπισθεν. Ἀπὸ τὰ στρατεύματα τῆς Δερβέκιστας μόνον οἱ Καπετὰν Γιαννούσια-Πανομάρας καὶ ὁ Βαγγέλη-Κοντογιάννης μὲ σχεδὸν τριάκοντα ἀνθρώπους ἐκατέβησαν τὸ βουνό, οἱ δὲ λοιποὶ ἐκάθοντο εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ ὡς θεαταί· αὐτὸ τὸ μικρὸν ἀπόσπασμα λοιπὸν κτυπᾷ τοὺς Τούρκους, οἵτινες ἐπολέμουν ἀπ' ἐμπρὸς τοὺς ἡμετέρους, καὶ τοὺς ὑποχρεῶναι ν' ἀνοίξουν τὸν δρόμον, καὶ ἄφησαν οἱ Τούρκοι τοὺς ἡμετέρους δίχως νὰ τοὺς καταδιώξουν πλέον. Ὡστε ἂν ὁ Στρατηγὸς Κώστα-Μπότζαρης καὶ οἱ κατὰ τὸ σχέδιον λοιποὶ τῆς Δερβέκιστας, ἀντὶ νὰ κάθωνται ὡς θεαταί εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ, ἐκατέβαινον εἰς τοὺς πρόποδας, ἀπὸ τὴν ὠφέλειαν τοῦ μικροῦ ἀποσπάσματος τοῦ Γιαννούσια Πανομάρα καὶ Βαγγέλη Κοντογιάννη ἠμποροῦμεν εὐκόλως νὰ

συμπεράνωμεν ὅποιαν ὠφέλειαν ἤθελον κάμη καὶ πόσιν ἀνθρωπότητα ἤθελε σώσουν. Διότι ἐκτὸς τῶν ὄσων μὴ ἀποσπασθέντες ἀλλὰ συσσωματωμένοι ἐβάδιζον δὲν ἤθελον φονευθῆ ἴσοι, ἀλλὰ καὶ ἀπ' ὅσους ἀπεσπάζοντο καὶ ἐκ διαλειμμάτων ἐφθάνον ἕως τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ δὲν ἤθελε ἐκεῖ θερίζονται ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ μάλιστα ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι θὰ ἐπεριορίζοντο, καθότι ἡ δύναμις τῆς Δερβέκιστας, ἣτις εἶχεν ἐλθῆ εἰς τὸ βουνόν, ὑπερέβαινε τὰς δύο χιλιάδας πεντακοσίους ἄνδρας, θὰ διεσώνετο μέγας ἀριθμὸς ἀνθρώπων. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν ἐφθασε, διότι καὶ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ δὲν ἠθέλησαν νὰ διαμείνουν οὐτ' αὐτὴν τὴν νύκτα ὀλόκληρον κἄν διὰ νὰ περιμείνουν ὅσους ἐκ διαλειμμάτων ἐδύναντο νὰ φθάσουν· καὶ οὕτως ἀφ' οὗ ἐστάθησαν δύο ὥρας μόνον σχεδὸν διὰ νὰ ξεκουρασθῶσι οἱ τοῦ Μεσολογγίου, ἀνεχώρησαν ὅλοι ὁμοῦ διὰ τὴν Δερβέκιστα!

Ἄλλ' ἄς ἐπιστρέψωμεν πάλιν εἰς τὴν ἀντιπερίταφρον· ἐκεῖ ἐμποδίσθησαν πολλὰ γυναικόπαιδα, καὶ στρατιῶτες μάλιστα, διότι εἶχεν πολλὴν δυσκολίαν ἢ πέρα ὄχθη νὰ τὴν ἀνέβουν· ἀλλ' ἐκτὸς καὶ τούτου τοῦ ἀτοπήματος ἐπροσετέθη καὶ ἄλλη ἀτυχία ἔσπασεν ἢ γέφυρα τῆς περιτάφρου καὶ τινὲς ἐφώναξαν «**ὀπίσω, ἢ ἔξοδος ἐμποδίσθη, εἰς τοὺς προμαχῶνας νὰ τρέξωμεν!**» Ταῦτα ἔκαμον νὰ ὀπισθοδρομήσουν καὶ νὰ ἐμβοῦν πάλιν εἰς τὸ φρουρίον. Πλὴν οἱ Τοῦρκοι ἤδη εἶχον ἐμβῆ εἰς τὸ φρουρίον ἀπὸ τὴν Τερρίμπιλε καὶ Μεγάλην Τάμπια. Δίδει πῦρ τῆς ὑπονόμου ὁ ἱερεὺς Διαμάντης Σουλιώτης πολεμοῦσι ἐντὸς τοῦ φρουρίου, τρέχουν πρὸς τὴν πόλιν καὶ ἐμβαίνουν εἰς τινὰ σπίτια διὰ νὰ πολεμήσουν. Ἄλλοι πηγαίνουν εἰς τὸν Χρῆστο - Καψάλη, ὅπου μάλιστα συναθροίσθησαν πολλὰ γυναικόπαιδα, ἄλλοι τρέχουν καὶ κλείονται ὅπου ἦτον οἱ ἀσθενεῖς καὶ πληγωμένοι, ἄλλοι εἰς τὸ Βοῖβοντικὸ (τὸ δημόσιον κατάστημα τ' ὁποῖον εἶχε χαρισθῆ εἰς τὸν Στρατηγὸν Νότη Μπότζαρη, ὅταν ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸν θὰ μετέβαινε εἰς τὸ Μεσολόγγιον), ἄλλοι φθάνουν καὶ ἀσφαλίζονται εἰς τὸν Ἀνεμόμυλον. Οἱ Τοῦρκοι φονεύουν καὶ αἰχμαλωτίζουν εἰς τὴν πεδιάδα, εἰς τὴν ἀντιπερίταφρον καὶ εἰς τὴν περίταφρον· φονεύουν καὶ καίουν εἰς τὴν πόλιν, πολιορκοῦσι καὶ τοὺς εἰς τὰ ὄσπια καταφυγόντας.

Ἡ ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου

Τέλος πάντων ἐξημέρωσεν. Οἱ Τοῦρκοι ἐπεριφέροντο εἰς τὴν πεδιάδα καὶ εἰς τὸ παραθαλάσσιον διὰ νὰ φονεύουν ἢ νὰ αἰχμαλωτίζουν ὄσους, ἐπειδὴ ἐξημέρωσεν, εἶχον κρυφθῆ εἰς τὰ βάτα περιμένοντες νὰ νυκτώσῃ καὶ τότε ν' ἀναλάβουν τὴν ὁδοιπορίαν τους· καὶ ὅπου εὔρισκον γυναικόπαιδα τὰ ἠχμαλώτιζον, ἀλλ' ὅπου ὀπλοφόρος, οὗτος ἐφόνευεν Τούρκους ἐν ὅσῳ εἶχεν πολεμοφόδια καὶ ἔπειτα ὥρμα μὲ τὸ σπαθὶ εἰς τὰς χεῖρας διὰ νὰ ρίψουν οἱ Τοῦρκοι νὰ τὸν φονεύσουν. Εὐκόλως ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ σχηματίσῃ τὴν ἰδέαν τοῦ πῶς ἐφονεύθησαν οἱ Ἕλληνες, ἀφ' οὗ ἀπὸ τρεῖς χιλιάδας πεντακοσίου στρατιωτικῶν μόνον ὀκτακόσιοι σαράντα διεσώθησαν εἰς Δερβέκιστα καὶ ἑκατὸν πενήκοντα μόνον ἔπιασαν ζωντανούς οἱ Τοῦρκοι, τοὺς ὁποίους οἱ Βεζυράδες ἀπανθρώπως ἐθανάτωσαν· οἱ δὲ λοιποὶ δύο χιλιάδες πεντακόσιοι περίπου ὅλοι ἐφόνευσαν καὶ ἐφονεύθησαν.

Ἐν τοσοῦτῳ ἐντὸς τῆς πόλεως ὁ πόλεμος διήρκεσεν τρεῖς ἡμέρας· ἐπολέμουν εἰς τὰ ὀσπίτια ἕως ὅτου εἶχον πολεμοφόδια, καὶ ὅταν τὰ ἐτελείωνον ἔδιδον πῦρ εἰς τὸ ὀσπίτιον καὶ ἐκαίοντο. Ὁ Χρῆστος Καψάλης ἔβγαζεν τὰς γυναῖκας εἰς τὰ παράθυρα διὰ νὰ τὰς ἰδῶσιν οἱ Τοῦρκοι καὶ ἐκ τούτων νὰ παρακινήθῃσι νὰ ἔμβουν εἰς τὸ ὀσπίτιον· ἄφησεν οὕτως, ὥστ' ἐσυναχθήσαν πλῆθος Τουρκῶν, καὶ τότε ἔδωσεν πῦρ εἰς τὴν πυριτοθήκην, ὅπου ἦτον τεσσαράκοντα κιβώτια πυρίτιδος, καὶ οὕτως ἀπέθανεν ἐνδόξως καὶ αὐτός, ἔσωσεν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν καὶ τὴν ἀτιμίαν τόσας ψυχάς, συνεπιφέρων τὸν θάνατον καὶ εἰς πλῆθος Τουρκῶν.

Εἰς τοὺς δρόμους, εἰς ὅποια ὀσπίτια ἦτον ἀσθενεῖς καὶ πληγωμένοι, ὁ πόλεμος ἦτον ἀπελπισμένος· δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἐλπίδος σωτηρίας, ἀλλὰ ἐκδικήσεως. Ἀφ' οὗ ἐτελείωνον τὰ πολεμοφόδια, ἔβανον πῦρ καὶ ἐκαίοντο ἢ ἔβανον πῦρ οἱ Τοῦρκοι διὰ νὰ τοὺς καύσουν. Καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπέθανον ὅλοι δίχως νὰ παραδοθῆ τινὰς ζῶν εἰς τοὺς ἐχθρούς.

Ὅστε ἔπεσεν τὸ Μεσολόγγιον, ἀλλ' ὄχι καὶ δίχως σημαντικὴν φθορὰν τῶν Τουρκῶν καὶ εἰς τὴν ἴδιαν περίστασιν τῆς πτώσεως. Κατὰ τὰς πληροφορίας διαφόρων χριστιανῶν, οἵτινες εὔρισκοντο τότε εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον, πρέπει ν' ἀπωλέσθησαν ὑπὲρ τῶν πέντε χιλιάδων Τοῦρκοι. Καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δὲν μοῦ φαίνεται ὑπερβολικὸς.

Οὕτως ἔπεσεν τὸ Μεσολόγγιον μετὰ δωδεκάμηνον στενὴν πολιορκίαν, εἰς τὸ διάστημα τῆς ὁποίας ὦ! πόσα δείγματα ἀνδρείας, πατριωτισμοῦ καὶ ἡρωϊσμοῦ ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων! Ἐσυγκέντρωσαν τὰς δυνάμεις τῶν ὅλας οἱ Τοῦρκοι, τὰς ὁποίας τρεῖς χιλιάδες καὶ πεντακόσιοι Ἕλληνες ἐκαταφρόνησαν τόσον καιρὸν καὶ ἤθελον καταφρονήσουν πάντοτε ἐὰν ἡ θροφή δὲν ἔλειπεν, ἐὰν μόνον ἐλάμβανεν τὸ μέτρον ἢ Διοίκησις νὰ ἐφοδιάσῃ τὸ Μεσολόγγιον μὲ θροφάς. Καὶ ὄχι μόνον ἤθελε ἀνθέξῃ εἰσέτι τὸ Μεσολόγγιον, ἀλλ' ἐπὶ τέλος θὰ ἐγίνετο τάφος τῶν Τουρκικῶν στρατευμάτων.

Ἀλλὰ μήπως καὶ τὰ λείψανα ταῦτα τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου ὅπου διεσώθησαν ἠῶρον τοῦλάχιστον περιθάλψιν τῆς δυστυχίας των εἰς τοὺς ἀδελφοὺς τῆς Δερβέκιστας. Ἐπειδὴ οἱ διασωθέντες ὀκτακόσιοι τεσσαράκοντα ἄνθρωποι ἦτον γυμνοί, καὶ εἶχον ἀδυνατήσῃ ἀπὸ τὴν πείναν καὶ τὸν κόπον τὸν πολύν, οἱ τῆς Δερβέκιστας τοὺς ἐπῶλουν εἰς τὰς πλέον ὑπερβολικὰς τιμὰς τὰ θρόφιμα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχον ἀνάγκην διὰ ν' ἀναλάβουν τὰς δυνάμεις των. Ὁ ἰατρὸς Κύριος Στεφανίτζης, ὅστις

διεσώθη ἀπὸ τὸ Μεσολόγγιον, ἐπειδὴ γυμνός, ἠγόρασεν μίαν παλαιὰν κάπαν, ἣτις δὲν εἶχεν τὴν τιμὴν ἐνὸς διστήλου, διὰ δίστηλα Ἴσπανικὰ πεντήκοντα. Ἄλογα τὰ ὅποια δὲν ἀγοράζοντο ἄλλοτε παρὰ διὰ δέκα καὶ δεκαπέντε δίστηλα τὰ ἐπώλουν οὗτοι εἰς τὰ διασωθέντα λείψανα τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου διὰ πεντήκοντα καὶ ἐξήκοντα.

Τέλος πάντων ἀφ' οὗ διέμειναν εἰς Δερβέκιστα δύο ἡμέρας, εἰς τὰς ὁποίας ἐξεκουράσθησαν, ἐκίνησαν διὰ τοῦ Πλατάνου νὰ πηγαίνουν εἰς Σάλωνα καὶ ἐπομένως διὰ τῆς Δομπραίνας καὶ Περαιώρας ἤλθον εἰς τὸ Ναύπλιον. Δὲν δύναμαι κατ' ὄνομα νὰ σημειώσω τοὺς φονευθέντας εἰς τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας καὶ εἰς τὴν ἔξοδον, ἀλλ' οὔτε τοὺς διασωθέντας. Πλὴν ἐκ τῶν ὄπλαρχηγῶν τὸ περισσότερο μέρος διεσώθη. Ἐχάθησαν οὕτως ἀπὸ τὴν ἀπροβλεψίαν τῆς Κυβερνήσεως, ἀπὸ τὴν ἀδιαφορίαν τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων σχεδὸν ἐννέα χιλιάδες γυναικόπαιδα καὶ δύο χιλιάδες πεντακόσιοι στρατιωτικοί. Ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὸς πόνον ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπολεσθέντων· διότι πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ ἐκείνους ὅπου εἰς τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας ἐφονεύοντο καθ' ἡμέραν, οἵτινες ὑπολογίζοντάς τους τοῦλάχιστον ἀνὰ πέντε τὴν ἡμέραν, διὰ τὸ διάστημα 366 ἡμερῶν, ἀνεβαίνουν εἰς τὸν ἀριθμὸν χιλίων ὀκτακοσίων τριάκοντα, ἀριθμὸς ὅπου ἀνεπληρώθη πάντοτε ἀπὸ τὰς ἐπικουρίας ὅπου μᾶς ἤρχοντο, ὡς ἐπαραστήσαμε, καὶ ἀπὸ νεοσυλλέκτους ὅπου ἤρχοντο ἐκ διαλειμμάτων ἀπὸ διάφορα μέρη. Ὡστε ὁ ἀριθμὸς ὁ ὀλικὸς τῶν εἰς Μεσολόγγιον ἀπολεσθέντων ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς πολιορκίας μέχρι τῆς πτώσεώς του ἀναβαίνει εἰς δεκατρεις χιλιάδας πεντακοσίους ἀνθρώπους καὶ περιπλέον.

Ἀπὸ δὲ ἀνθρώπους οἵτινες ἦτον εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον ἐπληροφορήθημεν ὅτι πρέπει ν' ἀπωλέσθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς πολιορκίας ἕως τὸ τέλος ὑπὲρ τῶν τριάκοντα πέντε χιλιάδων στρατιωτικοὶ καὶ ἐργάται· καὶ δυνάμεθα τοῦτο νὰ τὸ πιστεύσωμεν ἀφ' οὗ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ Ἰμπραχίμ πασιᾶς ἤλθεν εἰς τὸ Μεσολόγγιον μὲ ὑπὲρ τῶν δέκα χιλιάδων στράτευμα καὶ ἐπέστρεψεν ἔπειτα εἰς τὴν Πελοπόννησον μὲ μόνον τέσσαρας· ὥστ' ἔχασεν αὐτὸς μόνον εἰς τὸ διάστημα τεσσάρων μηνῶν ἕξ χιλιάδες στράτευμα. Ἄρα πόσους ἀπώλεσεν ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασιᾶς εἰς τὸ διάστημα ἐνὸς ἐνιαυτοῦ;

Ἡ μοναχὴ κατηγορία ὅπου τινὲς ἀπέδωκαν εἰς τὴν φρουρὰν τοῦ Μεσολογγίου εἶναι ἢ κατάχρησις τῶν θροφῶν· ἀλλὰ περὶ τούτου ὠμίλησα προλαβόντος καὶ εἶπον ὅτι ταύτην δὲν πρέπει νὰ τὴν νομίσωμεν κατάχρησιν, διότι ἄνθρωποι δυστυχεῖς, ἄνθρωποι οἵτινες ἐπολέμουν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἔθνους καὶ ὅπου δὲν ἐπληρώνοντο οὔτ' ἐκείνον τὸν μικρὸν μισθὸν διὰ νὰ ἐνδύονται καὶ νὰ ὀπλίζονται, πῶς ἤμποροῦσαν νὰ θρέψουν τὰς οἰκογενεῖας των; Καὶ ἔπειτα ἤμποροῦμεν νὰ νομίσωμεν ταύτην ὡς κατάχρησιν; Ὅχι βέβαια, διότι ἐχρεώσεται τὸ Ἔθνος νὰ σιτίσῃ τοῦλάχιστον τὰς οἰκογενεῖας ἐκείνων, οἵτινες δὲν ἔκανον ἄλλο ἔργον παρὰ νὰ ὑπερασπίζονται μὲ τόσῃ ἀνδρείᾳ τὸ προπύργιον τῆς Ἑλλάδος.

[Ἐξ ἐτέρου τετραδίου τοῦ συγγραφέως, τὸ ὅποιον ἐν σχεδίῳ σώζεται ἀνεξάρτητον τοῦ ἄλλου ἔργου, συμπτυχθὲν βραδύτερον καὶ συγχωνευθὲν εἰς ἐκεῖνο, παραλαμβάνομεν μόνον τὸ κατωτέρω ἀπόσπασμα, κρίνοντες αὐτὸ χρήσιμον εἰς συμπλήρωσιν τοῦ ὅλου ἔργου. Τὸ παρατιθέμενον ἀπόσπασμα παρουσιάζει τὸν συγγραφέα θεώμενον ἀπὸ τοῦ ὄρους Πεταλᾶ τὸ τέλος τῆς καταστροφῆς τοῦ Μεσολογγίου].

Ἀπεράσαμε ὅλην αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῆς **12 Ἀπριλίου...** καὶ σκοπεύοντες μὲ τὸ τηλεσκόπιον...

Δὲν ἐδυνάμεθα πλέον τότε νὰ κρατήσωμεν τὰ δάκρυά μας, καθότι ἐντὸς τοῦ φρουρίου εἶχομεν ἀδέλφια καὶ συγγενεῖς καὶ δὲν ἤξεύρομεν ἂν ἐχάθησαν ἢ ἐσώθησαν. Ἦλθεν καὶ ὁ Στόλος μας τότε, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπεβιβάσθημεν καὶ μᾶς μετεκόμισεν εἰς Ὑδραν. Ἡμέραι λύπης διήρχοντο δι' ἡμᾶς ἕως ὅτου ἀπὸ τοὺς σωθέντας μάθωμεν τὴν τύχην τῶν συγγενῶν μας. Μόλον ὁποῦ ἐθεωρούσαμε τὸν ἑαυτὸν μας χαμένον μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ἀφ' οὗ ἔπεσε τὸ Μεσολόγγιον, διότι δὲν ἦτον παρὰ αἱ Ἀθηναὶ ὁποῦ ἐδύναντο δι' ὀλίγον νὰ τοῦ ἐμποδίσουν τὴν ὁρμὴν. Ἀπελπισία γενικὴ καὶ κατήφεια ἐκυρίευσεν τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων ὄλων εἰς τὴν εἶδησιν τῆς πτώσεως τοῦ Μεσολογγίου· ἐν ᾧ πρὸ δύο μηνῶν - ἐν ᾧ τοὺς ὠμιλούσαμε περὶ αὐτοῦ - ἐστοχόζοντο ὅτι τοὺς ὠμιλούσαμε διὰ τὸ Πεκίνον, καὶ ἀντὶ νὰ ληφθῶσι ἐν καιρῷ τὰ μέτρα μὲ τὰ ὁποῖα ἐδυνάμεθα νὰ ἐξολοθρεύσωμεν τὸν ἐχθρὸν, ἀφήναμε ν' ἀπεράσῃ αὐτὸς ὁ χρήσιμος καιρὸς ἀδίκως καὶ ἀνοήτως, διὰ νὰ ἀπελπιζόμεθα τώρα. Ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις συναχθεῖσα εἰς Ἐπίδαυρον ἔμαθεν τὴν πτῶσιν τοῦ Μεσολογγίου καὶ ἀπελπίσθη, ὥστε ἐψήφισε νὰ ζητηθῇ μόνον ἡ προσωπικὴ ὑπαρξὶς καὶ ἐσύστησε τὴν ἐνδεκαμελῆ δικτατορικὴν Διοίκησιν τοῦ 1826 μὲ τὸν τίτλον Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ μίαν 13μελῆ Ἐπιτροπὴν τῆς Συνελεύσεως (ἣτις ἐπιφορτίσθη τὰς ἐξωτερικὰς διαπραγματεύσεις, διότι κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν διέβαινον καὶ ὁ Κύριος Στραγκφόρτ Κάννιγκ διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἶχεν ὀμιληθῆ νὰ ἐνεργήσῃ ν' ἀποκατασταθῇ ἡ Πελοπόννησος καὶ αἱ νῆσοι ἐν Ὀσποδαράτον ἢ καὶ δύο), δίχως νὰ παραταθῇ εἰς νόμους πλέον καὶ ψηφίσματα. Σεῖς, Κύριοι Πληρεξούσιοι, δὲν ἤσασταν εἰς Ἄργος πρὸ δύο μηνῶν, καὶ ἐν ᾧ σᾶς παρασταίναμε τὸν κίνδυνον τοῦ Μεσολογγίου καὶ τὸν τρόπον πῶς νὰ ἐξολοθρεύσωμεν τὸν ἐχθρὸν, σεῖς μᾶς ἐλέγατε ὅτι τὸ πᾶν κρέμεται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Συνέλευσιν, αὐτὴ εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἔθνους· διατὶ τώρα καὶ δειλιάτε ἕως μόνον τὴν ἀτομικὴν ὑπαρξὶν νὰ ζητήσετε, καὶ ἀναθεματᾶτε τὸν Δ. Ὑψηλάντην διότι σᾶς ἐδιαμαρτυρήθη εἰς αὐτὴν τὴν πρᾶξιν, ὑπενθυμίζοντάς σας ὅτι ὁ ἐξ ἀρχῆς τῆς ἀποστασίας μας ὄρκος ἦτον «ἡ ἐλευθερία ἢ θάνατος»;

Ἰδού, Κύριε Ζαΐμη, ἡ Συνέλευσις, ἰδού, Κολοκοτρώνη, ἰδού, Γκούρα, ἔπεσε τὸ Μεσολόγγιον διότι δὲν ἐλάβετε πρόνοιαν, ἀλλ' ἐνδόξως· τὰ χρονικὰ τῶν αἰῶνων ἀθανατίζουν τὴν φρουρὰν του· δὲν ζητοῦσι ἀτομικὴν ὑπαρξὶν, ἀλλὰ φυλάττοντας τὸν ὄρκον «ἡ ἐλευθερία ἢ θάνατος», μὲ τὰ ξίφη εἰς τὰς χεῖρας σπάζουν τὰς Τουρκικὰς φάλαγγας καὶ σώζονται. Καὶ σώζονται διὰ νὰ σᾶς δείξουν πάλιν ὅτι δὲν ζητοῦσι ἀτομικὴν ὑπαρξὶν, ἀλλὰ πνέοντες ἐκδίκησιν πρὸς τὸν ἐχθρὸν μὲ νέους θριάμβους ν' ἀπαθανατισθῶσι. Ἄλλ' ἂν ἐχάθησαν καὶ μέρος αὐτῶν τῶν ἡρώων καὶ τὰ ἀδύνατα μέλη, εἶναι συνέπεια τῆς ἀποφάσεως τοῦ νὰ διατηρήσουν ἀμετάτρεπτον τὸν ὄρκον διὰ νὰ δείξουν εἰς τὸν κόσμον ὅτι Ἕλληνας καὶ Τοῦρκος εἶναι ἀδύνατον νὰ συζήσουν πλέον. Ἐδιελύθη ἡ Συνέλευσις ἀφ' οὗ ἐσύστησεν τὴν Διοίκησιν, καὶ ἡ Διοίκησις συνοδευθεῖσα ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς φρουρᾶς Κ. Α. Λόντο, ἐμβῆκεν εἰς τὸ Ναύπλιο νὰ διοικήσῃ λείψανα ἔθνους...⁹⁴

94 δα προσθήκη. «Νὰ ἐνθυμηθῶ ν' ἀναφέρω τοὺς προκρίτους Ὑδραϊοσπετασιώτας, οἵτινες ἐσκόπευον ν' ἀναχωρήσουν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, καὶ τοὺς κατοίκους αὐτῶν τῶν νήσων, οἵτινες ἐφρόνουν εἰς περίστασιν ἀπελπισίας νὰ ἐμπαρκαρισθῶσι καὶ νὰ σωθῶσι εἰς τὴν Εὐρώπην. Τοὺς Πελοποννησίους οἵτινες πρὸ τῆς πτώσεως ἔλεγον· «Καὶ ἂν πέσῃ τὸ Μεσολόγγιον, ὅλη ἡ Ἑλλάς εἶναι Μεσολόγγιον;» καὶ ὁποῦ εἶχον τὸν κεκρυμμένον σκοπὸν, ὅστις τοὺς ἐδιελύθη, (ἀφ' οὗ οἱ Ρουμελιώταις ἐκυρίευσαν τὰ φρούρια τοῦ Ναυπλίου), καὶ ὁποῦ ἐμωρατίσταν, ἀλλ' οἱ Ρουμελιώταις τοὺς ἔδωσαν νὰ καταλάβουν ὅτι αὐτοὶ θὰ ἦτον οἱ πρῶτοι νὰ τοὺς ἐκδικηθῶσι παρὰ οἱ Τοῦρκοι».

ΟΝΟΜΑΣΙΑΙ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

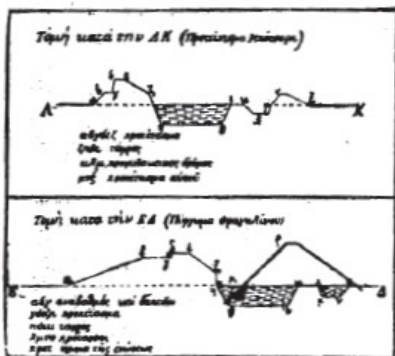
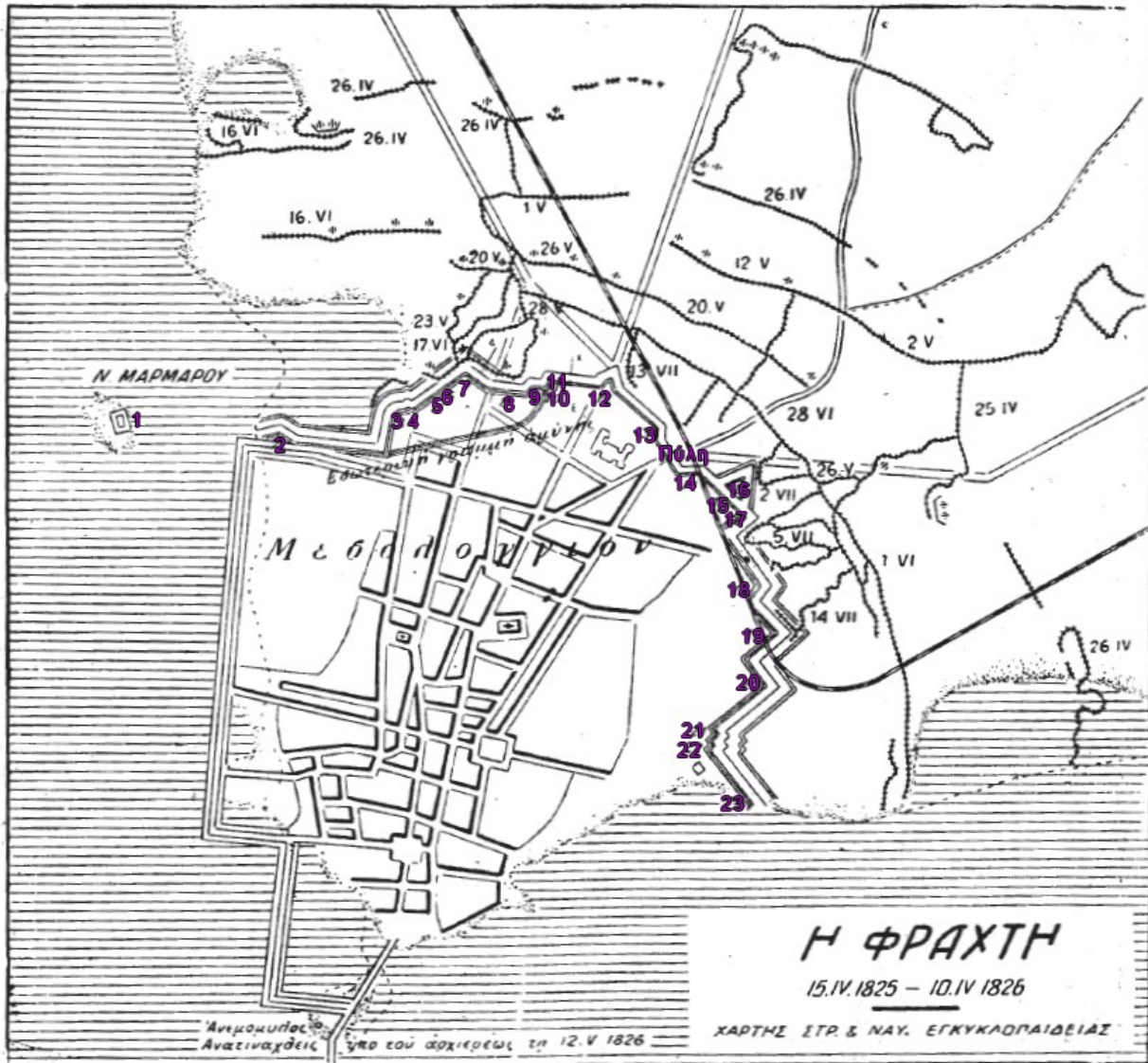
Αἰ παλαιαὶ	Αἰ νέαι
Φραγκλίνου	= Τερρίμπιλε
Γουλιέλμου Θέλλου	= Δεσπότη
Κοτζίσκου	= ἡ παρακάτω τοῦ Δεσπότη
Κυριακούλη Μαυρομιχάλη	= ἡ τελευταία εἰς τὴν ἀριστεράν
Τοκελί ἢ Κεραυνοβόλος	= μεταξύ Τερρίμπιλε καὶ Μιαούλη, νέα κανονοθυρίδα
Μιαούλη	= Ὅπου ἤμουν ἐγώ.
Κοραῆ	= Ἅγιος Νικόλαος
Μπότζαρη	= Μεγάλη Τάμπια
Σαχτούρη	= Εἰς Μαρμαροῦ
Πρόφραγμα Γουλιέλμου τοῦ Ὁράγγη	= ἡ Λουνέττα
Μονταλαμπέρτ	= τῶν Γερμανῶν
Ρήγα.. εἶναι μετὰ τὴν Λουνέττα	= τοῦ Ἄπ. Κουσουρῆ (διότι λέγουν τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» Ὅτι ἀπ' ἐκεῖ εἰς τὴν δεξιάν ἀρχίζουν τὰ περιταφρώματα ἕως Φραγκλίνου)
Ἴγνατίου...	
Νορμᾶν	= εἶναι μετὰ τοῦ Μιαούλη ὅπου ἦτο ὁ Καρακώστας.
Ἄ. Κοκκίνη...	

Σημείωμα χειρόγραφον τοῦ Σπυρομίλιου. Ὁ συγγρ. καὶ σχεδίασμα τοῦ φρουρίου εἶχε συντάξει ἀπολεσθέν. Βλ. ἄνωτ. σ. 25 σημ. 1.

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΝ

— 504 —

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΝ

Τὰ ἐπὶ τῆς ἀμυντικῆς γραμμῆς τῶν Ἑλλήνων δρόμοι τῶν ἔσχαρματικῶν ἔργων

1. Κανονοστάσιον Σαχτούρη
2. Βαταρία Κυρακοῦλη Μαυρομιχάλη
3. Πύργωμα Κοτσόκου
4. Πύργωμα Γουλιέλμου Τέλλου
5. Κανονοστάσιον Τοκλή
6. Κανονοστάσιον Λόδου Βέρμανος
7. Πύργωμα Φραγκιῶνου ἢ Τερμπιλι
8. Κανονοστάσιον Στρατηγῶν Νόρμαν
9. Κανονοστάσιον Μισοῦλη
10. Κανονοστάσιον Κουτσονίκα
11. Πύργωμα Κοραῆ
12. Προτείχιον Μπότσοη
13. Κανονοστάσιον Ἰγναντίου
14. Προτείχιον Μαφῆ
15. Κανονοστάσιον Κερανοβόλου
16. Προφράγμα Γουλιέλμου τῆς Ὁρδύγγης ἢ Λουνίτα
17. Κανονοστάσιον Ράγα Φαράου
18. Κανονοστάσιον Ἀντωνίου Κοκίνη
19. Κανονοστάσιον Μοντάλεμπερ
20. Κανονοστάσιον Λόδου Ὀφ Σασιῶδ
21. Πύργωμα Σκαρτέμπα
22. Πύργωμα Κινδῆ
23. Πύργωμα Σπυρ. Λακαοῦλη

Συνθηματικὰ σημεῖα διὰ τὸ 1825—1826

ΣΗΜ. Διὰ τὴν ἐπιτόπιον μελέτην τῆς πολιορκίας συνατάχθη ἡ ἔδαφος κατάστασις ὡς ἔχει ἀναγραφῆναι (δρόμοι, ἀσκηροδρομικὰ γράμματα κλπ.). Ἐκτὸς τοῦ σχεδίου γράμματος κούτου ἀπεγράφησαν τὰ ἀμυντικὰ καὶ πολιωρητικὰ ἔργα. Αἱ ἡμερομηνίαι κατασκευῆς τῶν τελειωταίων εἶνε ἀναγεγραμμέναι παρ' αὐτά.

1. Κανονοστάσιον Σαχτούρη.

2. Βαταρία Κυριάκου Μαυρομιχάλη.
3. Πύργωμα Κοτζίσκου.
4. Πύργωμα Γουλιέλμου Τέλλου.
5. Κανονοστάσιον Τοκελί.
6. Κανονοστάσιον Λόρδου Βύρωνος.
7. Πύργωμα Φραγκλίνου ἢ Τερρίμπιλε.
8. Κανονοστάσιον Στρατηγοῦ Νόρμαν.
9. Κανονοστάσιον Μιαούλην.
10. Κανονοστάσιον Κουτσοναΐϊκα.
11. Πύργωμα Κοραῆ.
12. Προτείχισμα Μπότσαρη.
13. Κανονοστάσιον Ἰγνατίου.
14. Προτείχισμα Μακρῆ.
15. Κανονοστάσιον Κεραυνοβόλος.
16. Πρόφραγμα Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης ἢ Λουνέττα.
17. Κανονοστάσιον Ρήγα Φεραίου.
18. Κανονοστάσιον Ἄντωνίου Κοκκίνη.
19. Κανονοστάσιον Μονταλαμπέρτ.
20. Κανονοστάσιον Λόρδου οφ Σέφιελντ.
21. Πύργωμα Σκεντέρμπεη.
22. Πύργωμα Κανάρη.
23. Πύργωμα Σπυρίδων Δρακούλη.

Τὸ βιβλίο διαμορφώθηκε σὲ ψηφιακὴ μορφή ἀπὸ ἀντίτυπο
γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἱστοσελίδας www.pentalofo.gr

www.pentalofo.gr